

Rurális társadalmak

Gérard Béaur – Jürgen Schlumbohm, Horváth Zita, Horváth Gergely Krisztián, Molnár Ágnes, Vári András tanulmányai

Festetics János

A parasztok viszonya földesurukhoz
Magyarországon
(1806)

„... hivatásom
a mezőgazdaság”
Kerék Mihály önéletírása

A KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

előfizetői felhívása a 2005. évre

Kedves Olvasónk!

Szerkesztőségünk 2005-ben a következő tematikus számokat kívánja megjelentetni:

- 19–20. (2005. Május): *Rurális társadalmak*
21. (2005. Szeptember): *Pszichológia és történelem*
22. (2005. December): *Eszmetörténet*

Kérjük, segítse előfizetésével lapunkat!

Előfizetés esetén a 40%-os terjesztői jutalék megmarad a lap számára. A két szimpla szám ára 800–800, a dupla számé 1400 forint. Az előfizetési díj magánszemélyeknek 3000 Ft, intézményeknek 4500 Ft.

Az előfizetési díj a
TLA Kft 10918001–00000414–75530009
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

Korábbi számaink korlátozott számban, eredeti áron,
a szerkesztőség címén még megrendelhetőek:

- 3–4: *Iskola: intézmény – esély – érvényesülés* (600 ft)
5–6: *A munkától a szociálpolitikáig* (600 ft)
7–8: *Sport és testkultúra* (600 ft)
10: *Divat – Fogyasztás – Anyagi kultúra* (600 ft)
11–12: *A város és társadalma* (950 ft)
13: *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 ft)
14: *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 ft)
15–16: *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 ft)
17: *Politika és hatalom a társadalomban* (800 ft)
18: *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 ft)

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ősidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

Tanácsadó Testület

Bácskai Vera
Beluszky Pál
Benda Gyula
Faragó Tamás
Gyáni Gábor
Kovács I. Gábor
Kövér György
Tóth Zoltán
Valuch Tibor

Szerkesztőség

Czoch Gábor
Granasztói Péter
Horváth Gergely Krisztián főszerkesztő
Klement Judit
Lengvári István
Pozsgai Péter
Sasfi Csaba
Szegedi Péter

Rurális társadalmak című blokkunkat Horváth Gergely Krisztián szerkesztette.

'56

A szám megjelenését a Teleki László Alapítvány,
a Teleki László Intézet, az 1956-os Intézet
és magánszemélyek támogatták.

A címlapon: részlet Greguss János az „Alföldi gazda udvara” című metszetéből.
(Az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen*. VII. kötet, 109. o.)

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
és a Teleki László Alapítvány / Teleki László Intézet
Felelős kiadó: Granasztói György főigazgató
Szerkesztőség: ELTE TáTK Szociológiai Intézet Történeti Szociológia Tanszék
1117 Budapest, Pázmány P. sétány I/a B. ép. 2129.
(1) 209-05-55/6874, fax: (1) 372-29-12
korall@tla.hu, www.korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
Nyomás, kötés: Prime Rate Kft.

ISSN 1586-2410

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Takács Erzsébet:	Egy vita története. A szociológusok és történészek viszonya a fin de siècle Franciaországában	5
Majtényi György:	Az értelmezés hatalma és a hatalom értelmezése Az 1945 utáni társadalomtörténet fogalmi nyelvéről	37

RURÁLIS TÁRSADALMAK

	„...hivatásom a mezőgazdaság” Kerék Mihály önéletréje	53
Gérard Béaur – Jürgen Schlumbohm:	A rurális társadalmak problémája a német és francia történetírásban	76
Vári András:	Angol játék a magyar gyepen A Magyar Gazdasági Egyesület előtörténete	99
Horváth Zita:	A Zala megyei parasztság helyzete a 18. században az úrbérrendezés forrásainak tükrében	132
Horváth Gergely Krisztián:	Társadalmi és gazdasági hierarchia a dikális adórendszerben Moson vármegye adókulcs-tervezete (1838)	160
Molnár Ágnes:	Alkalmazkodó polgárosodás: a paraszti társadalom átalakulásának egy lehetséges útja a 20. század folyamán A kiskanizsai „sáskák” példája	190

FORRÁSOK ÉS OLVASATOK

Festetics János:	A parasztlak viszonya földesurukhoz Magyarországon (1806)	218
------------------	---	-----

FOLYÓÍRATSZEMLE

Szekeres András:	Van-e még mikrotörténelem? A <i>Quaderni storici</i> három évfolyamáról (2001–2003)	224
------------------	--	-----

KÖNYVEK

Alan R. H. Baker: Fraternity among the French Peasantry Sociability and Voluntary Associations in the Loire Valley, 1815–1914	235
– Kiss Zsuzsanna	
Együttélés és kirekesztés Zsidók Zala megye társadalmában 1919–1945	241
– Csíki Tamás	
Rainer M. János (szerk.): Múlt századi hétköznapiak – Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról	244
– Havadi Gergő	
Pető Andrea (szerk.): Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19–20. században	246
– Bokor Zsuzsa	
Szerzőink	250
Contents	251
Abstracts	253
A Hajnal István Kör 2005. évi konferenciafelhívása	262
A Sahin-Tóth Péter Történettudományi Közhasznú Alapítvány felhívása	267

A Korall Társadalomtörténeti Egyesület közhasznúsági jelentése

Az Egyesület 2004-ben a tagdíjakból 10 000 forint bevételre tett szert, kiadása nem volt. Az Egyesület tagsága sikerrel munkálkodott a *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat* három tavalyi számának (15–18.) megjelentetésén.

Takács Erzsébet

Egy vita története

A szociológusok és történészek viszonya a fin de siècle

*Franciaországban**

„A szociológia szót filozófusok találták ki, összefüggésben azzal a törekvéssel, hogy egységes filozófiai koncepcióba rendezzék a tudomány egymástól elszigetelődő ágait. Úgy látszik azonban, hogy a szociológia ugyanarra a sorsra jutott, mint maga a koncepció: divatja múltjával a nyelvből is kivesszük látszik.” Charles Seignobos¹

A szociológia és a történelem ambivalens viszonyát firtató vitákat már a *fin de siècle* értelmiségije sem csak a (tudományos) tudás tartalmára és módszertanára rákérdező szakmai polémiaiként értelmezte, hiszen a háttérben a diszciplínák identitásának problémája állt. A társadalom újfajta megközelítésének igénye ugyanis az intézmények struktúrájának megváltozásával is együttjárt. Elsőként a jogi egyetem nyitott a közgazdaságtan előtt, majd a pszichológia és a szociológia nyert bebocsátást a bölcsészkarra.² E diszciplínák megjelenése új helyzet elé állította a történettudományt, amely a legelkényeztetettebb tudományág volt az 1860-as évek reformjaitól kezdve.³ A 19. század második felében lezajló intézményesülés során a történelem modern tudománnyá vált: a szakfolyóiratok,⁴ szakmai egyesületek, szakkönyvtárak, zárt szemináriumok egy új szellemi közeg kialakulásával jártak együtt. A professzionizált ’szakma’ normáinak bevezetésével a történeti tudás újragondolására és eszközeinek felülvizsgálatára is sor került.⁵ A századelő nagy történelmi kérdései pedig

* Jelen dolgozat az ELTE Atelier és az EHESS közös doktori programja keretében írt DEA rövidített változata. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani egyfelől tanárainknak, Benda Gyulának, Némedi Dénesnek, Jacques Revelnek, másfelől Haas Lídiának és Czeglédi Andrásnak a francia verzióhoz nyújtott segítségükért.

- 1 Seignobos 1901: 7.
- 2 Théodule Ribot 1885-ben a Sorbonne-on, Durkheim 1887-ben Bordeaux-ban kapott hivatalosan is lehetőséget az új diszciplínák oktatására. (Ugyanakkor a szociológia egészen 1920-ig szervelesen kötődött a filozófiához, és a szociológusok többsége is a filozófia területéről érkezett.)
- 3 A történettudomány professzionizálódásáról lásd Noiriél 2001, különösen: 237–263.
- 4 Az intellektuális és intézményes professzionizálódást kísérő folyóirat alapítás egyben a tradicionális tudományoknak – a kor szóhasználatát alkalmazva – „pozitivisták” megújításának törekvéséről is tanúskodik. Gabriel Monod *Revue historique*-ja és Théodule Ribot *Revue philosophique*-ja 1876-ban indult, a *Revue de géographie* 1877-ben, Paul Vidal de La Blanche *Annales de géographie*-ja 1891-ben, Alfred Binet és Henri Beaunis *Année psychologique*-ja 1894-ben, Émile Durkheim *Année sociologique*-ja 1897-ben, Philippe Caron és Paul Signac *Revue d’histoire moderne et contemporaine*-je 1899-ben, Henri Berr *Revue de synthèse*-e 1900-ban, Georges Dumas és Pierre Janet *Journal de psychologie normale et pathologique* című lapja 1904-ban indult.
- 5 A kutatás ezentúl a módszeren nyugodott. Ahhoz ugyanis, hogy a szakmabeliek elsőbbségét az amatőrökkel szemben igazolni tudják, bizonyítani kellett azoknak a technikáknak a szükségességét, amelyek elsajátítása csak hosszas szakképzés révén volt lehetséges. Nem véletlen, hogy az új szakmai ideált jellemző eszközök nagy részét Németországból importálták, ott ugyanis a professzionizációs szakadás már fél évszázaddal korábban végbement.

már a szociológiával való viszonyt sem tudták megkerülni: az intézmények, erkölcsök, hiedelmek vizsgálata a történelemhez vagy a szociológiához tartozik vajon? A történelem rendelkezhet-e ugyanazzal a magyarázóerővel, mint a szociológia? Egyáltalán, lehet-e az egyedi tényekre épülő történetírás tudományos?⁶

A durkheimi szociológia egyik legfontosabb eredménye az 1897-ben alapított *Année sociologique*, mely nemcsak a tudományos elméletek közreadásának „episztemológiai fegyvere”,⁷ hanem a diszciplína megkonstruálásának az eszköze is volt. Durkheim egyszerre üzent hadat az amatőr szociológusoknak, és hozta a tudósközösség tudomására, hogy szeretné szorosabbra fűzni a szociológia és a történelemtudomány kapcsolatát,⁸ melyek „két különböző álláspontot”, nem pedig két elhatárolódó tudományt jelentenek.⁹ Végül nem a történészek és a szociológusok munkamegosztása vált számára ideállá, hanem az a szociológus, aki maga veszi át a történész feladatát is.¹⁰ A durkheimi offenzíva annyira erőteljes volt, hogy a történettudomány védekezésére kényszerült, melynek vezetője több mint tíz éven át Charles Seignobos volt.¹¹ Őt gyakran állítják be a szociológia legádázabb ellenségének, noha a századforduló éveiben nem ő volt az egyetlen, aki kiállt a történész-mesterség védelmében.¹²

6 A történettudomány azonban nemcsak módszertani és episztemológiai problémákra próbált válaszokat találni, hanem tematikáját tekintve is átalakulóban volt. Olyan új kutatási területek jelentek meg, mint a gazdaságtörténet, a munka, a magántulajdon, a kereskedelem, az ipar, a munkásosztály, a városok, jogi és társadalmi intézmények története. 1890–1914 között a történeti és társadalmi gazdaságtan is megszületett.

7 Besnard 1986; Mucchielli 1998: 263.

8 A történelem hibáinak és az általa szükségesnek tartott feladatainak ismertetésekor kiderül, hogyan is képzelte mindezt. „Vállalkozásunk [...] arra irányul, hogy közelítsük a szociológiát bizonyos speciális tudományokhoz, melyekkel kölcsönösen és túlságosan eltávolodtak egymástól – az ő és a mi legnagyobb bánatunkra. Itt elsősorban a történettudományra gondolunk. Még manapság is nagyon ritka, hogy egy történész érdeklődjön szociológiai kutatások iránt, és érzékelné, hogy ezek mire vonatkoznak. Teóriáink túl általánosak, forrásaik viszont elégtelenek, ezért véljük ezeket elhanyagolhatónak. [...] Ugyanakkor a történelem csak olyan mértékben lehet tudományossá, amilyen mértékben magyarázni tud, ez pedig csak összehasonlítás révén lehetséges. [...] Ez az oka annak, hogy a történettudománynak meg kell haladnia hétköznapi gondolkodásmódját. A tanulmányozott időszakon és országon túllépve általános kérdésekkel kell foglalkoznia, hogy felülemelkedjen a vizsgált egyedi tényen. Attól kezdve, hogy a történettudomány elkezd összehasonlítani, elhatárolhatatlanná válik a szociológiától.” (Durkheim 1898: 1.)

9 Durkheim 1903: 123. A fentiekhez az is hozzátartozik, hogy a szociológusnak is szüksége van történelemre (nemcsak fordítva), hiszen „a jelen a múlt folytatása” és „nagy hibát követünk el, ha azt hisszük, hogy elég az ember megismeréséhez a legmodernebb és befejezett formák vizsgálata. A megismerés csak elemzésen keresztül történhet, elemezni pedig csak a történelem segítségével tudunk.” (Durkheim 1938: 22.)

10 Ezt Durkheim nem mindig gondolta így. A *szociológia módszertani szabályaiban* még a tudományos munkamegosztás szükségszerűségéről és előnyösségéről beszélt. A szociológia itt még önálló szaktudományként – saját tárgyterülettel, módszertannal – jelent meg, a történelmet és a szociológiát pedig egymásra utalt társtudományokként mutatta be. A tudományok integrálásának szerepével felruházott szociológia – mely elképzelést Durkheim és Paul Fauconnet 1903-ban ismertették (Durkheim–Fauconnet 1903) – szinte azonnal az imperializmus vádját váltotta ki a kortársak egy részéből.

11 Charles Seignobos (1854–1942) Lavisse és Fustel de Coulanges tanítványa, az első Franciaországban, aki a történeti módszer tudományos definiálására törekedett. Kortárs francia történelmet és történeti módszertant tanított Dijonban és a Sorbonne-on.

12 A történelem- és társadalomtudományok kialakulását kísérő meg-megújuló vita természetesen nem francia jellegzetesség; olasz, német és amerikai megfelelőiről már a *Revue de synthèse*, az *Année sociologique* és a *Notes critiques en sciences sociales* is tudósított.

Az alábbiakban azt szeretném vizsgálni, hogyan reagáltak a történészek a „szociológia imperializmusára”. Előljáróban szeretném megjegyezni, hogy a történettudomány alapjaira rákérdező disputa tulajdonképpen a diszciplína perifériáján zajlott, például a híres, 1903-as Charles Seignobos és François Simiand közötti vitának sem található semmiféle visszhangja a legrangosabb történelmi folyóiratban, a *Revue historique*-ban.¹³

SEIGNOBOS

KÍSÉRLET A TÖRTÉNETI MÓDSZER RENDSZERBE FOGLALÁSÁRA

„Szociológusainknak mindenáron szükségük van arra, hogy egy társadalmi tény legyen [...] minden esetben egy másik társadalmi tény oka.”

Henri Hauser¹⁴

Ahogy Durkheim *Módszertani szabályainak*¹⁵ ismerete nélkül sem érthető a századeleji vita és a két tudomány viszonya,¹⁶ úgy ugyanez a helyzet Charles-Victor Langlois és Charles Seignobos közösen, illetve Seignobos három évvel később egyedül megírt könyvével.¹⁷ E művek ugyanis nem egyszerűen kritikák tárgyát képezték, hanem az évekig (máig?) tartó vita hivatkozási pontjai is voltak. A két történész célja a történet-szi gyakorlat végleges formába öntése volt, valamint annak megválaszolása, hogy miként lehet az eseményre és az esetlegességre épülő történelem tudománnyá.

Langlois és Seignobos műve, az *Introduction aux études historiques* (Bevezetés a történelmi tanulmányokba) 1898-ban jelent meg. Az értekezés szinte kizárólag módszertani kérdésekkel foglalkozik, ritkán tartalmaz elméleti megállapításokat, episztemológiai problémákat. Olyan iskolai segédtankönyvnek látszik, melynek célja a tudományos történetírás alapjainak elsajátíttatása: a könyv első két, Langlois által írt része a forráskritika klasszikus történeti módszereit mutatja be, a harmadik, „Szintetizáló feladatok” címet viselő seignobosi rész pedig – erősen polemizáló jelleget adva a könyvnek – a társadalomtudományok felvetéseire kíván választ adni.

Am 1901-ben, a *La méthode historique appliquée aux sciences sociales* (A történeti módszer alkalmazása a társadalomtudományokban) megjelenésének évében az intellektuális élet kicsit másként festett mint három évvel korábban: Seignobos kénytelen volt immár az *Année sociologique* gárdájával számolni és a történettudomány szerepét a többi társadalomtudománnyal szemben meghatározni. Éppen e cél-

13 Az első számottevő polémia 1896-ban, Durkheim *Módszertani szabályainak* megjelenése után zajlott a *Revue de métaphysique et de la morale* hasábjain (Bouglé 1896a, Andler 1896a, Bouglé 1896b, Andler 1896). Erről kitűnő összegzés olvasható Némedi Dénes könyvében (Némedi 1996: 184–185).

14 Hauser 1903: 76.

15 Durkheim 1894.

16 Lásd Durkheim és a történelem viszonyát feldolgozó, Benda Gyula és Némedi Dénes témavezetésével írt szakdolgozatot (Takács 2002).

17 Langlois–Seignobos 1898; Seignobos 1901; Charles-Victor Langlois (1863–1929) Ernest Lavisse tanítványa, 1909–1913 között a Sorbonne középkori tanszékvezetője, 1903–1922 között pedig a Nemzeti Levéltár igazgatója.

ból jelentette meg „a Társadalomtudományok Szabad Kollégiumában három éven át tartott előadássorozatának eredményeként megszületett *Méthode*-ot. A könyv két elkülönülő fejezete a mű struktúrájából adódik, ami ugyanakkor a szöveg – legalább – kétféle olvasatát eredményezi. Az első szerint, az *Introduction* alapvető elképzeléseit és módszertani irányelveit összefoglaló kézikönyvről van szó, mely a történész hivatásával, munkájából adódó nehézségekkel, illetve az ezekre adható válaszokkal foglalkozik. Eszerint a történeti megismerést éppúgy, ahogy a történelem tudományos státusát is egyedül a történeti módszer következetes alkalmazása biztosítja. A második – társadalomtudósoknak szánt –, eredetibb rész tárgyalja a történelem és a társadalomtudományok viszonyát, amiben Seignobos a szubjektivitás szerepét hangsúlyozza, mind a forráskritikát, mind a történeti interpretációt illetően.

„*Bűnös hanyagság egy forrással úgy bánni,
mintha tudományos megfigyelés lenne.*”

Charles Seignobos¹⁸

Mindkét mű a történeti megismerés kérdésére koncentrálna, melynek módját a „nyomok” tanulmányozásában látják a szerzők. Tudományosan kétféle módon lehet a tényeket megközelíteni, „közvetlenül, ha megfigyeljük őket miközben megtörténnek, vagy közvetve, ha a maguk után hagyott nyomokat tanulmányozzuk”.¹⁹ A történésznek mindenekelőtt azt az alapvető – heurisztikusnak nevezett – műveletet kell elvégeznie, melynek során összegyűjti és felhalmozza a kutatás forrásait. Ezek után kerül sor elemzésükre és összehasonlításukra, legfőképpen pedig valódiságuk ellenőrzésére. Minden forrással szemben szkeptikusnak kell lenni, „kétkedni kell bennük”, minden, ami nem bizonyított, provizórikusan gyanús. Ellentétben a természettudományok többségével, a történeti megismerés közvetett, mert a „nyomok” sohasem erednek közvetlen megfigyelésből vagy megismételhető kísérletből. Míg a természettudományok magukból a megfigyelt tényekből indulnak ki, addig a történettudományban kikerülhetetlen a forrás közvetítése.²⁰ Ezért „a társadalomtudományokban nem valódi dolgokkal, hanem a dolgokról alkotott elképzelésekkel

18 Seignobos 1901: 30.

19 Langlois–Seignobos 1898: 65.

20 „Ha azok a cselekvések, amelyeket szeretnénk megismerni, nem hagytak semmilyen nyomot sem, akkor semmiféle megismerésre nincsen mód. De az eltűnt események gyakran hagynak hátra nyomokat, gyakran közvetlenül megragadható tárgyak formájában, leggyakrabban pedig közvetett leírások formájában olyan emberek tollából, akik maguk is látták ezeket a jelenségeket. Ezek a nyomok a *források*, a történeti megismerés pedig abból áll, hogy ezeknek a forrásoknak a vizsgálatával eljussunk azokhoz a régvolt tényekhez, melyeknek nyomai ezek a dokumentumok. A történeti megismerés a közvetlenül megfigyelhető dokumentumból indul ki, innen komplikált következtéseken keresztül jut el ahhoz a régmúlt tényhez, aminek a megismeréséről szó van. Radikálisan különbözik tehát a többi tudomány összes módszerétől. Ahelyett, hogy közvetlenül *megfigyelné* a tényeket, közvetett módon, a dokumentumok alapján *következtetve* munkálkodik. Lévén, hogy minden történeti ismeret közvetett, a történelem alapvetően következtetések tudománya. Módszere *közvetett*, következtetésen alapuló módszer.” (Seignobos 1901: 109.) Az idézetekben dőlt betűvel szedett kiemeléseket minden esetben az eredeti szöveg is tartalmazza. Saját kiemeléseimet külön jelzem.

dolgozunk. Nem látjuk a megszámlált embereket, állatokat, házakat, nem látjuk a leírt intézményeket. El kell *képzelnünk* a tanulmányozott embereket, tárgyakat, cselekedeteket és motivációkat. A képek jelentik a társadalomtudományok gyakorlatban használható anyagát; mi pedig ezeket a képeket tanulmányozzuk. Néhány lehet ugyan személyesen megfigyelt tárgyak emléke, de egy emlék sem több mint egy kép. A legtöbb azonban nem is emlék, hanem saját emlékezetünk kitalálta kép.”²¹

A történeti elemzés terminusai tehát nem mások, mint metaforák, mert a történészek csak a szavakat képesek szétszedni.²² Maguk a nyomok sem valóságok, hanem absztrakciók, melyek szerzőik lelkiállapotáról tanúskodnak. Képek, reprezentációk, melyek mindig szubjektívek. Seignobos (és Langlois) episztemológiája tulajdonképpen mindig erre fut ki: ahhoz, hogy „megalkothassuk” a múltat – a források eredetének és hitelességének megalapozását követően – a történésznek el kell képzelnie, hogy mit akart a forrás szerzője közölni, azaz hogy a fordítás és leírás esetleges problémáin túl, az adott szavak mit is jelenthettek számára. Még az istenített forráskritika sem képes a történelem bármely szeletének kiszolgáltatására, legfeljebb csak a forrás értékének és használhatóságának megállapítására, azaz „negatív feladattal” bír.²³ Még ha egy forrás valódisága igazolt is, a történész mindig abban a kínos helyzetben van, „mint a kémikus, aki kísérletek sorát ismeri ugyan, de mindezt csak laborsegédje beszámolóiból”.²⁴

A történész tehát, hogy tárgyhöz közelíteni tudjon, analógiákat kezd használni. „Feltételezzük, hogy a megfigyelhető, de a források révén csak közvetve megismerhető élőlények, tárgyak, tettek, motivációk analógok azokkal, melyek jelenkori világunkban is megfigyelhetőek. Ez mindegyik, forrásokon alapuló tudomány szükségesség posztulátuma, hiszen ha a forrásokban megjelenő jelenségek nem volnának összevethetőek azokkal, amelyeket mi is megfigyelhetünk, semmit sem érthetnénk ezekből. [...] Nem tudjuk [...] ezeket elképzelni, csak azoknak a jelenségeknek *analógiái* révén, mint amiket mi is közvetlenül ismerünk. Olyan emberiséget képzelünk el, mint amilyet mi ismerünk, azaz az hasonló embereket és a dolgokat, melyeket a mieinkhez hasonló kapcsolatok kötnek össze.”²⁵

Ugyanakkor a szerző hangsúlyozza, hogy a történész nem irodalmi értelemben mozgósítja képzelőerejét, hiszen „a szubjektív nem az irreális szinonimája”.²⁶ A történész forráskritikán nyugvó ’kontrollált képzelete’ alapja és egyben garanciája tehát annak a konstrukciónak, amit létrehoz.

21 Seignobos 1901: 118.

22 Seignobos 1901: 116.

23 „A forráskritika egyetlen lényeges eredménye: negatív eredmény” azaz, a kizárás, a ’biztosan mi nem’ eredménye (Langlois–Seignobos 1898: 162).

24 Langlois–Seignobos 1898: 68.

25 Seignobos 1901: 120.

26 Seignobos 1901: 119.

„A történészek paradoxona, hogy forráskritikát alkalmaznak azokkal a tényekkel szemben, melyek éppen egyediségük és rendkívüliségük révén – hiszen korábban soha nem látták őket - csúsznak ki bármelyik forráskritikai módszer alkalmazása alól.”

Frédéric Rau²⁷

Seignobos másik ambíciója az volt, hogy bebizonyítsa: a történettudomány módszerei „nélkülözhetetlenek” a társadalomtudományokban. Ennek két lényeges oka van: „1: Minden társadalomtudomány – legyen akár demográfia, akár közgazdaságtan –, jelenségek közvetlen megfigyelésén alapul. De jelenségek megfigyelése a gyakorlatban csak korlátozottan lehetséges. Ahhoz, hogy széles körű ismeretekhez jussunk, kénytelenek vagyunk egy közvetett eljárással élni, *forrásokat* használni. A forrásokat pedig nem lehet, csak történeti módszerek segítségével tanulmányozni, amire még a kortárs források helyes használatánál is szükség van. 2. Minden társadalomtudomány foglalkozik olyan jelenségekkel, melyek időben nem állandóak; ezek megértéséhez szükség van fejlődésük ismeretére. [...] A fejlődés megismerésének szükségessége még fontosabb a gazdasági élet szemszögéből: itt egyetlen szerveződés sem érthető meg történetének ismerete nélkül. Szükség van tehát a korábbi társadalmi jelenségek tanulmányozására, és ez a vizsgálat csak a történeti módszer révén lehetséges.”²⁸ Ráadásul, a módszert leszámítva, a társadalomtudományok tárgya is megegyezik a történelemével, mivel a történelem „az emberek múltbéli cselekedeteinek tudománya”.²⁹ Az a definíció, mely szerint „a történelem magában foglalja az összes történeti, politikai, szellemi, gazdasági tény vizsgálatát”,³⁰ egyfelől a szociológiának a társadalomtudományok anyagát kisajátító kísérletére adott válasz, másfelől pedig a társdiszciplínák történeti módszereknek kiszolgáltatott, függő helyzetére is bizonyíték.

A szerzők fontos célkitűzése volt továbbá a történészi mesterség sajátosságának megvédése. Ez a szándék egyértelműen jelen van az olyasféle igazolásokban, mint hogy „a történeti ismeret racionális eljárásai annyira különböznek más tudományokéitól, hogy ezeket a kivételes jellemzőket szem előtt tartva védekezni kell azazal a törekvéssel szemben, hogy korábban létrejött tudományok módszereit alkalmazzák a történelemtudományban”.³¹ Seignobos leszámolt Fustel de Coulanges és más történészek illúziójával, amikor kifejtette: „A történelmi tények nem természetükből, hanem *helyzetükből* adódóan történelmi tények. A történelemben nem tudjuk közvetlenül megfigyelni a már nem létező tényeket. A tényeknek nincsen belső

27 *La causalité en histoire* 1906: 283. Frédéric Rau (1861–1909), filozófianár, először a toulouse-i egyetemen (1890-től 1899-ig), majd az École Normale Supérieure-ön (1900-ban), végül a Sorbonne-on (1900-tól 1909-ig) tanított.

28 Seignobos 1901: 14–15.

29 Seignobos 1901: 3.

30 Seignobos 1901: 2.

31 Langlois–Seignobos 1898: 22.

történeti jellegzetességük, a megismerés módja teszi őket azzá. A történelem nem tudomány, hanem egy megismerési eljárás.”³²

Ráadásul maga a történeti módszer is erősen problematikus: „Más tudósokkal összehasonlítva, a történész nagyon bosszantó helyzetben van. Nemcsak hogy soha nem adatik meg neki – mint egy kémikusnak –, hogy egy tényt közvetlenül figyelhessen meg, hanem az is nagyon ritkán fordul elő, hogy azok a források, amelyekből dolgozni kénytelen, pontos megfigyeléseket tartalmazzanak.”³³ Az objektivitás így nagyrészt elkerüli a történészeket, mivel „a történelem, éppen tárgyánál fogva erősen szubjektív tudomány”.³⁴ A társadalmi realitások lényegükönél fogva szubjektívák: emberek közötti kapcsolatok alkotják, magukat a forrásokat is egyének hozzák létre, szubjektív szempontok alapján rendezik ezeket és a történész szubjektivitásán keresztül válnak hozzáférhetővé. Tehát lehetetlenség őket dolgokként kezelni, mint ahogyan azt Durkheim objektivista koncepciója javasolta.³⁵

„Ott, ahol a szociológia törvényeket keres, a történész beéri összefüggések vagy bizonytalan kapcsolatok megfigyelésével; ott, ahol a szociológus a szó tudományos értelmében vett okságot keres, a történész okokkal és körülményekkel bibelődik.”

Paul Mantoux³⁶

A fentiek ismeretében nyilvánvaló, hogy Durkheim és Seignobos tudománykoncepciója alapjaiban különbözik. Az *Introduction*ban Seignobos a történeti módszert, melyet a kortársak is „eseményszerűnek” aposztrofáltak, úgy jellemzi, mint amely képes oksági láncolat felállítására, de nem alkot törvény(szerűsége)ket. Elméletében az időrend determinizmusa rendezi a „tények” sorozatát, melyben az oksági kapcsolat mindig közvetlen hatást jelent. A történeti „tény” váratlanságánál fogva sajátos tárgy, mely nem vethető alá általános oksági magyarázatoknak, éppen „saját tudományossága [követeli meg], hogy csak a meghatározó okságokat vizsgáljuk”.³⁷

32 Seignobos 1901: 3.

33 Langlois–Seignobos 1898: 68.

34 Langlois–Seignobos 1898: 179. Seignobos már 1898-tól mozgósított szubjektivistá érveket a szociológusokkal folytatott polémiában. Antoine Prost Seignobos olvasatában éppen erre az elemre építve állítja, hogy a módszertani iskola (*les historiens méthodiques*) szembehelezkedett a szcientizmussal (Prost 1994: 100–118).

35 „A társadalomtudományok anyagát alkotó emberi cselekedetek nem érthetőek meg, csak az agy tudatos jelenségein keresztül. Ez óhatatlanul a társadalmi tények agyi (azaz pszichológiai) értelmezéséhez vezet el. Auguste Comte ezt a problémát azzal remélte megkerülni, hogy a szociológiát külső tények megfigyelésére alapozta, de a külső tények sem mások, mint belső állapotok eredményei. És ha ezeket az őket motiváló pszichológiai állapotok ismerete nélkül tanulmányozzuk, az olyan, mintha egy zenekari előadást az általuk játszott zene ismerete nélkül akarnánk megérteni.” (Seignobos 1901: 109.)

36 Mantoux 1903: 122. Paul Mantoux (1877–1956) egyike volt a gazdaság- és társadalomtörténet úttörőinek, és maguk a durkheimianusok is nagyra becsülték nem sokkal később megjelenő művét, a *La révolution industrielle au XVIIIe siècle. Essai sur les commencements de la grande industrie moderne en Angleterre*-t (Mantoux 1906). Erről Simiand recenzióját lásd Simiand 1907.

37 Langlois–Seignobos 1898: 247.

Ez nem azt jelenti, hogy a történelem módszereiben ne lenne tudományos, ám sajátos tudomány, mely nem rendelkezik általános törvény(szerűség)ekkel.³⁸

A történelem ezek szerint speciális tudomány, mely nem vizsgálja a tények „determináló okait”, így ennek szigorú empirizmusa nem sok teret hagy a hipotéziseknek vagy az elméleteknek. Ez az általános törvényeket nélkülöző különös tudomány azonban nem zárja ki, hogy módszereiben ne legyen tudományos. A determinizmus garantálja egy értekezés tudományosságát, lehetővé teszi a történész számára, hogy az okok faktuális láncolatának konkrét területén maradjon, mivel – Seignobos szerint – a történelmet a tények határozzák meg, így nincs is semmi másnak történelme, csak a tényeknek.³⁹

Mindezzel Seignobos konkrét választ akart adni a szociológia módszertani imperializmusára. A szociológia szót ugyan nagyon ritkán használta, mégis mindenki pontosan értette, kiket is ért „történetfilozófusokon”. „A szociológia csak egy szó, amelyet a filozófusok találtak ki” – írja Fustel de Coulanges nyomán, nem pedig tudomány, „a társadalomtudomány kifejezés [pedig] ugyanezen tanulmányok együttesét jelöli”.⁴⁰ A történelemtudományt a kollektív jelenségeket vizsgáló szociológia semmilyen esetben sem helyettesítheti, hiszen a kollektív cselekedetek leírása éppen úgy feladata a történetírásnak, mind az egyéni tetteké, jöllehet Seignobos szerint ez utóbbiak alkotják „a történelem tiszta elemeit”.⁴¹ Ez utóbbiak azok, melyek lényeges változásokat idézhetnek elő, melyek a történelem menetének megváltoztatására képesek, a történelem fejlődését pedig „nagy átalakulások kiindulópontjait jelentő egyedi véletlenek sorozataként” definiálja.⁴²

A társadalomtörténet nyilvánvaló legitimitását elismerve Seignobos leszögezi, hogy a társadalmi jelenségek is az egyéni jelenségek eredményei, így ahhoz, hogy „történelmi vagy társadalmi jelenségeket tudjunk leírni, ismernünk kell ezek indítékait”.⁴³ Kijelentette, hogy a történészi megismerés számára egyedül az egyén érhető el, még akkor is, ha ez egyben a tudattalan hordozója is.⁴⁴ Bizonyítékként Mükéné esetét említette, ahol csak tárgyi emlékek maradtak fent, így a történészek semmit sem értenek ebből a kultúrából. Ez a módszertani alapvetés – ahogy az a követke-

38 Seignobos 1901: 134.

39 A történelem tudományos státusát megalapozandó, illetve tudományos pozícióját erősítendő többféle filozófia irányzathoz – empirizmus, pozitívizmus, kortárs episztemológia stb. – fordult segítségért. Az okság – történelemhez igazítani próbált – fogalma számos, már a korban is elavult gondolat elegeből állt össze, mely kitűnő példája a századvégi francia történeti ’iskolák’ elméleti és módszertani heterogenitására. A determinizmus problémájának korabeli jelentőségét járja körül E. C. Gattinara kiváló könyve is (Gattinara 1998).

40 Seignobos 1901: 7.

41 Seignobos 1901: 195. Másfelől, ha a „statikus állapotként” definiált kollektív cselekedetek nem mások, mint az egyének hasonló tettei, akkor ezek azok, amelyek meghatározzák az újításokat és előidéznek a „fejlődést” konstituáló változásokat. A szerző szerint az egyéni tettek azért kerülnek ki a szociológia látószögéből, mivel ezeket „különböző hajlamok” vagy a rasszok közötti „különböző örökségek” eredményének tartják (Seignobos 1901: 238). A megállapításból annyi igaz, hogy a durkheimi szociológia valóban elszánt harcot folytatott a biológiai determinizmus és a különböző fajelméletek ellen (Mucchielli 1997; Mucchielli 1997: 27–112).

42 Seignobos 1901: 201.

43 Seignobos 1901: 216. Az előzőekből logikusan következik, hogy elméletének hangsúlyos eleme „egy pszichológiai jelenség” azaz az indíték felkutatása (Seignobos 1901: 108 és 215–216).

44 *L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 224.

zökből is kitűnik – könnyen változik a durkheimi teória elleni hadüzenetté: „Az egyén a társadalmat elszenvedi, ez igaz, a szokások kényszerét például nem mi hoztuk létre. Mindebből azonban csak azt a következtetést tudjuk levonni, hogy az egyén tudatosan veti alá magát annak a kényszernek, amit úgysem tud elkerülni; nem akar az őt ide-oda lökdöső társadalmi erőkkel összeütközésbe kerülni, hiszen gyengébbnek érzi magát náluk. Nem látok itt semmit, amit ne lehetne egyéni indítékokkal megmagyarázni.”⁴⁵ A társadalmi jelenségek mind tartalmaznak pszichológiai elemeket: ez adja meg sajátos karakterüket. Éppen ezért tartja teljesen légből kapottnak a kollektív tudat fogalmát.⁴⁶

A történelem tudományosságának alapvető kérdésére kísérelt meg a történész Paul Lacombe is választ adni: ilyen feltételek mellett hogyan válhat a történelem tudománnyá?⁴⁷ Míg Seignobos az indíték(ok)ra fókuszált, ő a „szükségletekben” találta meg az emberi fejlődés inspiráló erőit, és az emberi viselkedés elméletét igyekezett kidolgozni. Maguk az intézmények a gazdaság, a fajfenntartás, a szimpátia, a tisztelet, a művészet és a tudomány szükségleteire adott válaszok, s úgy vélte, hogy ezen intézmények vizsgálatán keresztül lehet megérteni a történelmet. Seignobostól eltérően ő úgy látta, hogy az egyediként felfogott tény tudományosan csak középserű érdeklődésre tarthat számot. A történelemnek – a természettudományok mintájára – az általános törvényekhez eljutó hasonlóságokat és ismétlődéseket kell összegyűjtenie, mivel „a tudományos értelemben vett történelem törvényeket keres”.⁴⁸

Az egyén kezdeményező szerepéről azonban Lacombe is – aki pedig a szociológiai tradíció figyelembevételével alakította ki álláspontját! – hasonlóan gondolkodott. *A történelem mint tudomány* című könyvének bevezetőjében hangoztatta, hogy egy fontos munka nem csupán korának és társadalmi miliójének visszatükröződése, hanem ellenkezőleg, létrejöttében fontos felelőssége van a szerzőnek. Az intézményeket tehát nem kell *sui generis* autonómnak tekinteni, ahogyan Durkheim teszi. Ellenkezőleg, Lacombe szerint „az intézmény úgy alakul ki, hogy egy ember valami újba kezd, azután ez fokozatosan elterjed. [...] Maga az intézmény nem tűnik el egy csapásra, ám elhalványul, majd megszűnik, éppen úgy, ahogyan keletkezett, egy egyéni tettel, vagy eseménnyel. Azt mondhatjuk tehát: az intézmény egy jól sikerült esemény”.⁴⁹

45 *L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 229.

46 Az 1908-as vita során gúnyosan meg is kérdezte Durkheimtől: „Nagyon szeretném megtudni, hol is találok tudatos gondolkodó közösséget?” *L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 238.

47 Paul Lacombe (1834–1919) élete végéig megőrizte függetlenségét: nem tartozott egyik iskolához sem és ma is elég nehéz lenne egy gondolati áramlat alá besorolni. A 19. század utolsó éveiben írta legfontosabb munkáját, *De l'histoire considérée comme science* (A történelem mint tudomány, Lacombe 1894) címmel. Gyakran publikált filozófiai folyóiratokban is, 1900-tól pedig Henri Berr lapjának, a *Revue de synthèse historique*-nak vált elkötelezett munkatársává, lásd a Berlinben tanító román történész Xénopollal a történelemtudományról folytatott vitáját (Xénopol 1900; Lacombe 1900; Xénopol 1901; Lacombe 1901; Xénopol 1913). Seignobos is, Simiand is többször idézik őt műveikben.

48 Lacombe 1895: 522.

49 Lacombe 1894: 10.

Lacombe az intézménynek – mely Seignobos szerint „veszélyes metafora”⁵⁰ – és az eseménynek – melyet Seignobosnak sem sikerül definiálnia⁵¹ – meghatározó szerepet tulajdonít. Különválasztja őket,⁵² hiszen az esemény egyedi, nem ismétlődő, oka ezért felismerhetetlen, vagyis nem lehet tudományos megismerés tárgya. Seignobossal ellentétben meggyőződése, hogy „a tudomány természeténél fogva a hasonlóságok megalkotását” jelenti, mely ismétlődések, szabály(osság)ok felismerését teszi lehetővé. Egyetlen egyedi vagy egyéni tény sem lehet egy másik tény oka: az oksági kapcsolat ugyanis olyan objektív kapcsolat, melyet a tényeket összekötő ismétlődés és egy állandó helyzet hoz létre. El kell tehát felejtetni a mindig különböző részletek tömkelegét és a mindig hasonlóan jelentkező elemeket kell összegyűjteni: így kerül látóterünkbe az intézmény. Bár a természettudományok metodológiáját követi, mégsem veti el az egyéni és az esetlegeset, mert úgy gondolja, hogy ezek is jelenthetik egy intézmény vagy valami általános magját. A tudomány számára az egyedi tény is válhat érdekessé az utánzás, az intézményesedés pillanatban.

Lacombe szerint a tudományos történelemnek tehát a szociológiához kell fordulnia, mely immár az emberek feletti általános törvény(szerűség)ek felismerésére képes.⁵³ A történelem és a szociológia között végeredményben semmilyen különbséget sem lát, „mert nem jelenik meg más a szemünk előtt, csak két munkarend, az egyik az igazság kutatásáé, a másik a tudás felhalmozásáé, az egyik a szociológia, a másik a történelem, így a történelem szó helyére a bárhova a szociológia szót is tehetnénk, különösen mivel ez utóbbi diadala elkerülhetetlennek látszik. Mi mégis úgy döntöttünk, hogy megőrizzük a történelem kifejezést. [...] Ha könyvemet szociológia címmel adtam volna közre, ezzel azt kockáztattam volna, hogy elidegenítem a tudományt vagy a köznapi értelemben vett történelmet művelő embereket. Pedig nem annyira a szociológusok, hanem éppen ez utóbbiak forgathatnák haszonnal a könyvemet.”⁵⁴ Az igazi különbség így nem a két diszciplína, hanem a történettudomány és a köznapi értelemben vett történetírás között helyezkedik el.

50 Seignobos 1901: 150.

51 „Hogyan konstruálunk meg egy eseményt? Az egyszerűsítés ellenállhatatlan szükségéből eredően egyetlen névvel jelölünk meg és egységként látunk hatalmas mennyiségű tény, melyek között valami homályos kapcsolatot sejtünk. [...] Íme, így jön létre az esemény köznapi értelemben vett fogalma, mi pedig nem rendelkezünk semmi tudományosabbal. Az alapján kell tehát összegyűjtenünk a tényeket, ahogyan nyomot hagytak maguk után: azok, amelyek nem hagytak hátra látható nyomokat, eltűnnek, mások eseményeket, valamiféle összességet alkotnak.” (Langlois–Seignobos 1898: 222–223.)

52 „Az esemény, ha egyedi történeti tényként kezeljük, ellentétes a tudományossággal, mert ez először is a hasonlóságok megállapítását jelenti. [...] A történetfilozófia kísérlete akkor bukott el, amikor nem vették figyelembe az esemény nem-tudományos jellegét, és ugyanúgy akarták magyarázni, mint egy intézményt.” (Lacombe 1894: 10–11.)

53 Lacombe miközben gondot fordított arra, hogy a szociológusi tradícióhoz képest határozza meg pozícióját, úgy fordult a történész közösség felé, hogy egyetlen történészt sem említett könyveiben.

54 Lacombe 1894: VIII.

SIMIAND

KÍSÉRLET A SZOCIOLÓGIAI MÓDSZER TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
ADOPTÁLÁSÁRA

„Az egymástól különböző elmék együttműködése termékeny: történészek és szociológusok ellentmondanak egymásnak, de egymásnak ellentmondva kiegészítik egymást.”

Henri Berr⁵⁵

1903-ban François Simiand vette át a kezdeményezést: Seignobosnak (és a társadalomtudósok közösségének) szánt válasza *A Történeti módszer és társadalomtudomány. Kritikai tanulmány Lacombe, illetve Seignobos urak újabban megjelent művei apropóján* címen közzétett híressé vált szövegében olvasható.⁵⁶ Simiand szerint Lacombe és Seignobos a történelem kétféle megközelítésének képviselői: az első a történettudományt általános tények és intézmények vizsgálatán keresztül véli megvalósíthatónak, míg a másik az egyedit és a különlegeset részesíti előnyben. Valójában Lacombe könyvét – amely, még a kor fogalmai szerint sem a „közelmúltban” jelent meg, hanem mintegy tíz évvel korábban – Simiand egyáltalán nem elemzi, csak néhány elszórt utalást találunk rá a cikkben. Simiand lényegében Seignobos, és közvetve Henri Hauser *A társadalomtudományok oktatása* című könyvének kritikájára szorítkozik.⁵⁷

Simiand abból a feltevésből indul ki, hogy a történészek többségének téves elképzelései vannak a tudomány(osság)ról, mely a történeti diszciplína múltjából ered: a történelmet ugyanis sokáig irodalmi műfajként vagy elbeszélésként tartották számon. A múlt tudományos tanulmányozása viszonylag új jelenség, és Simiand szerint még mindig csak marginális jelenség. Ezért írhatja Seignobos, hogy „a társadalmi tény természeténél fogva pszichológiai, és mint pszichológiai, szubjektív is”.⁵⁸ Simiand az idézet első részével egyetért: a társadalmi tény embereknek a külső világ dolgaival vagy ezen dolgok révén egymás között kialakított (pszichológiai) kapcsolata. Ellenben úgy véli, hogy a pszichológiai jelenségek objektívak is lehetnek – ám csak amennyiben társadalmi tényezőktől függnék. Vagyis az idézet második fele helytelen: Seignobos állításával szemben nem használhatjuk a „pszichológiai” a „szubjektív” szinonimájaként, mert ezzel lemondanánk arról, hogy „a társadalomtudományt a már létrejött pozitív tudományok mintájára teremtsük meg, mely csak az objektivizmus talaján működik és csak ilyen feltételek közepette”.⁵⁹

55 Berr 1913: 271.

56 Simiand 1903a. A szöveg rövidesen magyarul is megjelenik az Atelier-füzetek sorozatban a l’Harmattan gondozásában.

57 Hauser 1903. Henri Hauser (1866–1948) *L’enseignement des sciences sociales, état actuel de cet enseignement dans les pays du monde* (A társadalomtudományok oktatása és ezen oktatás állapota a világ országaiban) címen 1903-ban közreadott munkája azonnal kiváltotta Simiand éles kritikáját. A Seignobossal együtt maradi „historizáló történészként” láttatott Hauser mégis a gazdaságtörténet egyik úttörőjévé vált, s az első gazdaságtörténeti tanszék is az ő vezetésével jött létre 1927-ben.

58 Simiand 1903a: 115.

59 Simiand 1903a: 116.

Az objektívát és szubjektívát szigorúan definiálni kell. A szubjektív az egyénen belül található, ilyenkor értékekről, érzésekről beszélünk, illetve mindarról, ami egyediséget fejez ki. Az objektívát ellenben az egyénihez képest külsődlegesként definiálja: értve ez alatt a jogot, a babonákat és a vallásos dogmákat. Ami kényszerítő erővel hat az egyénre, az objektív: „A pozitív tudományok eredményeinek objektivitása nem más, mint saját tetteinktől és gondolkodó spontaneitásunktól létrejött függetlenség. A jelenségek összefüggő szabályosságait és egymásra következését a tudomány tárja fel és fejezi ki, melyek ránk erőltetik magukat, nem tőlünk származnak, és innen ered objektív mivoltuk.”⁶⁰ Egy objektív jelenség tehát „*sui generis* voltáról” ismerhető fel és független az egyéni akarattól: „Az egész teljesen más, mint részeinek összessége. [...] A lelki életünkben oly nagy szerepet játszó társadalmi elem egyéni spontaneitásunktól függetlenül adott: ez úgy *valóság* mint ahogyan a pozitív megismerés számára az anyagi is realitással bír. Ugyanúgy *tárgy*, ahogyan a külsőnek mondott világ is tárgy.”⁶¹

Ezután Simiand a társadalmi kérdését tárgyalja, melyet alkotórészeire redukálhatatlan entitásként fog fel, pontosan úgy, ahogyan ezt Durkheim teszi. A társadalminak ez a durkheimiánus felfogása azt jelenti, hogy tiszta absztrakcióvá válik és – mint ahogyan erre Seignobos rámutatott – csak az egyéni elemek lesznek konkrét realitások. Simiand azonban ebben az érvelésben egy „régii metafizikai illúziót” vél felfedezni. Ezt a logikát ugyanis a szélsőségig lehet elvinni: mely szerint maga az individuum is csak absztrakció, hiszen mindenekelőtt biológiai szervek összességéből áll.⁶² Bizonyosság – mondja Simiand –, hogy a társadalmi alapja az egyén, így az összes tudomány számára nem ezen alap tagadása lényeges, hanem az, hogy a társadalomtudományos vizsgálódás ne csak erre redukálódjon. „A társadalmi jelenség absztrakció, hát legyen, de sem több, sem kevesebb, mint egy biológiai, kémiai, fizikai jelenség.”⁶³ A tudománynak úgyis „elsősorban” absztrakciókat vagy olyan „jól sikerült absztrakciókat [kell felkutatniuk], melyek szabályosságok – vagy ha lehetséges – törvények felfedezéséhez vezetnek el.” Az elvonatkoztatás műveletének köszönhetően tudjuk a megfigyelt jelenségek objektív elemeit fokozatosan elkülöníteni, és tudományos tényként kezelni, ugyanakkor az elvonatkoztatás teszi lehetővé az elméletalkotást is.

Ezzel szemben, a történészek „pontos szabályok nélkül, szagot kapva, a maguk kicsiny örömeire, előzőleg kiválasztott tényből vagy tényekből” indulnak ki.⁶⁴ Ráadásul gyakran – a Durkheim által is kárhóztatott – finalista módszerrel élnek, ami „nagyon veszélyes tendencia. Az emberi indítékokkal, [...] közvetlen introspekcióval és közvetlen következtetéssel történő magyarázat nem más, mint végső okkal történő magyarázat, és a magyarázatnak ez a módja éppen úgy lehetetlenné teszi [...] a pozitív társadalomtudományt, mint más pozitív tudományokat. [...]

60 Simiand 1903a: 117.

61 Simiand 1903a: 119–120.

62 Simiand 1903a: 121.

63 Simiand 1903a: 121.

64 Simiand 1903a: 127.

[Még ha] a társadalmat alkotó egyének szükségét is érzik, hogy magyarázatát adják annak a társadalmi gyakorlatnak, amelynek engedelmeskednek, és okokat, célokat, rendeltetést keresnek, mégis, ezt a rendeltetést az intézmény kialakulása után, nem működése közben tulajdonítják neki, és ez a magyarázat az intézmény jellemvonása-inál semmi többet nem tud mondani.⁶⁵ Hogy teljesen világos legyen, hozzáfűzi: „Az efféle leírás azért jön létre, hogy rendeltetést tulajdonítson egy jelenségnek, melynek rendeltetése többnyire a megfigyelő vagy a történész által *feltételezett* vagy *kieszelt*, de nagy valószínűséggel nem a valóságos rendeltetés.”⁶⁶

„A koncepciók ekkora kuszasága, a tudományos értelemben vett okság fogalmának ilyen félreismerése, a fogalmaknak ez a pontatlansága, mind fellelhető a módszertan-történészeknél, és ez már jó előre magyarázatot ad arra, hogy a történetírói gyakorlatban miért látszanak a történészek ennyire eltávolodni az okság szilárd fogalmától.”

François Simiand⁶⁷

A cikk egyik legérdekesebb része a történeti okság fogalmával foglalkozik. Erre vonatkozóan, Simiand a természettudományi modellből kiindulva javasolja a társadalmi jelenségek oksági magyarázatát: „Itt, ahogyan más pozitív tudományokban is, egy jelenség oka – a J. S. Mill-i definíció értelmében – nem más, mint egy állandó és feltétlen előzmény. Oksági kapcsolatot nem egy cselekvő és egy cselekedet, nem egy hatás és egy eredmény között állapítunk meg, hanem két pontosan ugyanolyan típusú jelenség között; [az oksági kapcsolat] állandó kapcsolatot, szabályosságot, törvényt foglal magában. Nincsen a szó pozitív értelmében vett okság, csak ott, ahol törvény is van, vagy legalábbis elképzelhető törvény. *Ebben az értelemben*, ha egyedi jelenségeket látunk, típusában egyedülállót, akkor *nem találunk okot*, mert nem lehet egy másik jelenséggel kialakított állandó kapcsolattal magyarázni, és mert egy egyedi esetben nem lehet egy változatlan előzményt megállapítani.”⁶⁸ Az itt bemutatott, Milltől kölcsönzött oksági koncepció a tények közötti változatlan

65 Simiand 1903a: 130. Simiand ezzel a Seignobosnak tulajdonított következő állításra utal: „A társadalmi jelenségek különálló léttel bírnak, hát legyen, de ezek mindig csak egyéniből származhatnak. Honnan származnának máshonnan, mint az egyénektől? A társadalmi jelenségek, cselekvések, közös eszmék végső soron csak az egyének ismétlődő, általánosított cselekvései, eszméi. Lehetséges, hogy egy szokás vagy egy intézmény ne saját művünk legyen, de akkor apáinké, nagyapáinké vagy még távolabbi felmenőinké. De akár sokat, akár keveset lépünk vissza az időben, ezeket csak az egyének tettei, beleegyezése, *konszenzusa* magyarázza.” (Simiand 1901: 125.) Meglepő módon, ezt a Simiand által idézet részt sem a megadott helyen, sem máshol a jelzett seignobosi műben nem találtam.

66 Simiand 1903a: 129–130.

67 Simiand 1903a: 127.

68 Simiand 1903a: 127. Ez a szöveg felveti „az eredet keresésének problémáját”. Amikor a tudományban az állandó és feltétlen előzmény szolgál okként, egy jelenség okának keresése nem implikálja – Simiand szerint –, hogy szükségszerűen vissza kellene nyúlnunk valamifajta embrionális állapotig. Ez a meggyőződés ellentétes Durkheimével és az ekkor a természeti népek kutatására koncentrázó durkheimianusokéval. Ők a legegyszerűbb jelenségek kutatását tartották legcélravezetőbbnek a bonyolult társadalmi jelenségek megértéséhez. Ez is alátámasztja Philippe Besnard megállapítását miszerint „Simiand egyszerre tipikus és autonóm durkheimianus” (Besnard 1996: 25).

egymásra következésből következő kapcsolatot hangsúlyozza: az állandó és feltétlen előzmény az ok, az esetlegesség az okozatban rejlik. De a történészek gyakran összekeverik az okot az okozattal, vagy a cselekvőt az okkal – mondja.⁶⁹ Így például Charles Seignobos *Histoire politique de l'Europe contemporaine* című művében úgy vélte, hogy a 19. századi Európa politikatörténetét három nagy véletlen esemény határozta meg: az 1830-as, az 1848-as forradalmak és az 1871-es háború. Seignobos ezeket az eseményeket három „híres ember” – X. Károly, Lajos Fülöp és Bismarck – művének tartja. Egy ilyen magyarázatban semmi sem következik általános okokból, mivel a szerző beéri egyedi tények közötti kapcsolatok megállapításával. Márpedig így az igazi okok teljesen figyelmen kívül maradnak: „feljegyezzük a szikrát, de megelégedünk a puskapor hatalmas erejéről. [...] Az ilyen »véletlenek« következményeként olyan [...] tényeket jegyzük fel, melyek »véletlen-eseménye« nyilvánvalóan csak *eseti ok*, amelynek semmi köze a valódi okhoz: egy tény eseti okának jelzése semmi esetre sem jelenti annak *magyarázatát*.”⁷⁰

Simiand részletesen vizsgálja azt is, ahogy a historizáló történészek a forrásokat kezelik, és kritikát fogalmaz meg azzal kapcsolatban is, hogy e történészek a forrásoknak milyen státuszt tulajdonítanak a történeti magyarázatokban. Ahogy korábban láttuk, Seignobos úgy vélte, hogy a tudományos történetírás kiindulópontja a forráskritika. Simiand szerint ez hamis perspektíva és hamis megoldás: „a *forrás*, ez a tanulmányozó elme és a tanulmányozott tény közötti közvetítő [...] erősen különbözik a tudományos megfigyeléstől, mert – nevezük így – szubjektív jellemzővel bír”.⁷¹ Tulajdonképpen még a legegyszerűbb történeti elbeszélés sem képes a múlt „fotográfiáját” vagy „rögzítését” nyújtani, ez a naiv empirizmus, ami mögé a történészek bújnak, nem más, mint csodás illúzió.⁷² „Ezzel a felszínes megközelítéssel szembehelyezkedve állítjuk, hogy nincsen olyan megállapítás egyetlen tudományban sem, amelyben ne lenne benne a választás eleme, nincsen olyan megfigyelés, amelyben ne lenne előzetes feltételezés, nem létezik a tények olyan csoportosítása, amely ne tartalmazná a szerző tudatos vagy tudatalan hipotézisét és a tudománynak egy bizonyos preformációját.”⁷³

A történelem tudományosságát ezek szerint máshol kell megalapozni. Először is a történészeknek „három bálvány” – a politika, az egyén és az időrend „bálványa” – ellen kell küzdeniük, amely megakadályozza őket, hogy hozzáférjenek a valósághoz. Ezek ugyanis eltorzítják a valóságot, hiszen a történészek azzal, hogy

69 Vagyis Simiand szerint a történészek tévedésből hiszik a cselekvőket, azaz az egyéneket a jelenségek okainak, és hiszik azt, hogy cselekedeteik mindig tudatosak, munkáikban ezért kutatják előszeretettel az indítékokat.

70 Simiand 1903a: 133–134.

71 Simiand 1903a: 135. „Ha egy forrást úgy nézünk, ahogyan ezt egy hagyományos történész teszi, egyedi eseményeket vizsgálva, indítékokban, tettekben, egyéni elgondolásokban találva magyarázatot, az ismereteket szükségképpen csak egy elme közvetítésén keresztül szerezhethetjük meg. Így a forrás tulajdonképpen nem lehet tudományos munka tárgya. De ha a kutatás nem az 'esemény', hanem az 'intézmény' és nem a feltételezett célok és szándékok, hanem a jelenségek közötti objektív viszonyok felé fordul, akkor a vizsgált tény a valóságban gyakran nem egy harmadik személy közvetítésével, hanem közvetlenül érjük el.” (Simiand 1903a: 135.)

72 Simiand 1903a: 141.

73 Simiand 1903a: 159.

egyedi tényeket vizsgálják, az emberi fejlődésnek csak tökéletlen és zavaros képét képesek nyújtani.⁷⁴ A történelemnek tehát hátat kell fordítania „az egyedi tényeknek és az ismétlődő tényekre kell koncentrálnia”.⁷⁵

Miután Simiand a történettudomány célkitűzését ily módon legitimnek ismerte el, a tudományos magyarázatra, különösen pedig az okság problémájára vonatkozó álláspontját 1906-ban a Francia Filozófiai Társaság előtt is ismertette, ahol két fontos javaslata is elhangzott.⁷⁶ Mindkettő megegyezik Durkheim *Módszertani szabályaiban* foglaltakkal. Az első szerint „Tegyük kísérletet arra, hogy egy meghatározott okozat magyarázatát általános terminusokkal írjuk le”.⁷⁷ Simiand így próbálja igazolni, hogy az „általános” és a „pontos” nem szükségszerűen egymásnak ellentmondó fogalmak, hogy egy konkrét tárgy vagy egy egyéni eset kapcsán is kutathatóak általános jellemzők, sőt sokszor csak ezekből kiindulva ismerhetők fel és definiálhatóak az általános vonások. Így egyáltalán nem kell a tér és az idő meghatározó jellemzőitől megszabadulni, „csak máshogyan kell a jelenségeket definiálni, és valódi fontosságukhoz mérten kell ezeket a jellemzőket kezelni”.⁷⁸

Másik javaslata szerint „meg kell különböztetni az okot és a feltételeket, illetve a jelenség különböző előzményeit”.⁷⁹ Ez az állítása arra szolgál, hogy lerántsa a leplet a történészek leggyakoribb illúziójáról, akik azt hiszik, hogy „a múltban korábban történt események megmagyarázzák a később történeteket, és hogy az időrendi sorrend bizonyos mértékig maga is hozzájárul a később következő tények megértéséhez”. Ezek a történészek „jóllehet tagadják, [...] állandóan fordított történelmet írnak”,⁸⁰ egy tényből kiindulva keresik az előzményeket. Azután összeállítják az események egymásra következő sorrendjét, amivel minden pillanatban azt kockáztatják, hogy félreértelmezik a cselekvők szándékait. Másfelől azok az egymás után következő cselekedetek, amelyek a várt eseményt prognosztizálják, csak a látható

74 Simiand úgy véli, hogy a történészek nem tudnak elszakadni az *Ancien Régime* krónikaíróitól örökölt három rossz szokástól: a politika, az egyén és az időrend „bálványát” követik. A „politika bálványa” felnagyítja a háborús-politikai tények szerepét, és a történelmet a csaták és uralkodások logikájának megfelelő keretbe kényszeríti. Az „egyén bálványának” következményeképpen nem intézmények, társadalmi jelenségek, megállapodott viszonyok, hanem egyetlen ember áll a kutatás középpontjában. De Simiand szerint a nem tudományos tulajdonságok között az „időrend bálványa” a legproblematisabb és legárukodóbb, mivel sok történész a jelenből elindulva keresi egy jelenség eredetét, azután pedig egy olyan kronológiát állít fel, amelyen keresztül az eredeti kiindulóponthoz érkezik vissza. Ez „ahhoz vezet, hogy minden korszakot egyformán fontosnak gondolnak, a történelmet pedig egy minden részében hasonlóan felépített végtelen tekercsként fogják fel, és nem veszik figyelembe, hogy egyik korszak jellegzetesebb, fontosabb a másiknál, illetve azt, hogy egy »lényeges« jelenség elmélyült kutatásokat kíván meg, míg egy ismert típus érdektelen ismétlődései csak terméketlen és felesleges anyaggal járulnak hozzá a [tudomány] fejlődés[é]hez” (Simiand 1903a: 166–168).

75 Simiand 1903a: 131.

76 *La causalité en histoire* 1906. Lacombe kivételével, ezen az előadáson egyetlen történész sem volt jelen. (Jelenlévők: G. Belot, L. Brunschvicg, G. Cantecor, V. Delbos, M. Dunan, L. Laberthonnière, J. Lachelier, P. Lacombe, A. Lalande, X. Léon, L. Lévy-Bruhl, P. Malapert, D. Parodi, F. Pécaut, F. Rauh, F. Simiand, G. Sorel.)

77 *La causalité en histoire* 1906: 262.

78 *La causalité en histoire* 1906: 263.

79 *La causalité en histoire* 1906: 267.

80 *La causalité en histoire* 1906: 267.

jelenségek, míg az igazi okok – melyek az egymásra következő cselekedeteket is lehetővé teszik –, a társadalom működési struktúráiban rejlenek. Ahhoz, hogy az igazi okokhoz eljussunk, az együttjáró változók módszerét kell használnunk, mely megmutatja, melyik megfigyelt tény melyik másikkal alkot szükséges és „legkevésbé felcserélhető” kapcsolatot és mi teszi lehetővé létezését.

Szerencsére Simiand a történelemtudomány rendelkezésére bocsájtja képességeit, és hogy az előreléphessen, számbaveszi azokat a szabályokat, amelyeket a történészeknek követniük kell. Ezek: „egy meghatározott okozat magyarázatának általános terminusokkal történő leírása”, „az ok és a feltétel megkülönböztetése”, „a közvetlen előzmények magyarázatának állandó követelménye”, „minden esetben olyan magyarázó javaslatok lefektetése, melyeknek a fordítottja is igaz”.⁸¹ Míg a *Méthode historique et sciences sociales*-ban a „hagyományos” történész és a társadalomtörténész szembenállását hangsúlyozza, az 1906-ban elmondott beszédében már árnyaltabban fogalmaz: itt Simiand azt állítja, hogy a történészek tudtuk nélkül már tudományos eljárásokat alkalmaznak, és a fent olvasható „formális szabályok” használatára buzdítja őket, melynek segítségével a történettudományt „igazi magyarázó” tudománnyá képesek átalakítani.⁸²

Simiand elemzett hozzászólását a „modern iskola” elleni támadással indítja, mint amely a történelmet a „múlt reprezentációjaként” gondolja el, noha – a források passzivitásából következően – maguk a tények is történészek beavatkozásának eredményei és konstrukciói.⁸³ Meglátásom szerint Simiand efféle kirohanásai egyáltalán nem mondanak ellent a „historizáló történész” mintapéldányaként szerepeltetett Seignobos gondolatainak. A cikkben például Simiand is azt hangsúlyozza, amit korábban Seignobos: illúzió a forrásokat a múlt automatikus lenyomataként kezelni! Simiand a „historizáló történészek” közösségének Seignobos személyén keresztül üzent hadat, olyan kijelentéseket és gondolatokat tulajdonítva neki, melyeket ő, mármint Seignobos, soha nem vallott magáénak. Ezzel azonban Simiand nagymértékben hozzájárult a ’pozitivistá’ Seignobos – később ellenséges viszonyítási pontként is nagyszerűen alkalmazható – képiének kialakulásához.⁸⁴

81 *La causalité en histoire* 1906: 262–267.

82 Vesd össze az 1903-ban leírtakkal: „Még a ’historizáló történész’ is, amikor a társadalomtudomány problémája foglalkoztatja – tudatosan vagy anélkül – az efféle tudomány tagadására törekszik.” (Simiand 1903a: 115.)

83 Simiand 1903a: 141.

84 A *Méthode* következő passzusa nem csupán Seignobos „nihilizmusát” és „szkepticizmusát” magyarázza meg, hanem ’pozitivizmusát’ illetően is további kérdéseket vet fel. A történelmi elemzésnek mint absztrakt eljárásnak a deklarálását követően kijelenti: „E munka [a történelmi elemzés] eredményeképpen nem új ismeretek birtokába jutunk, hanem a bizonytalan ismeret pontossá válik. Ez nem egy – az anatómiai elemzéshez hasonló – objektív módszer mellyel a valóságban létező új dolgokat vagy a dolgok közötti új viszonyokat fedezünk fel, hanem egy szubjektív módszer, hogy benyomásainkban felfedjük ezeket az elemeket és a közöttük lévő szubjektív viszonyt.” (Seignobos 1901: 117–118. Kiemelés: T.E.) Egy ilyen kijelentés a történelemnek akár hermetikus tudományként felfogását is lehetővé teszi.

SEIGNOBOS, SIMIAND, DURKHEIM ÉS A TÖBBIEK EPISZTEMOLOGIAI ÉS MÓDSZERTANI VITA A (TÖRTÉNELEM- ÉS TÁRSADALOM-) TUDOMÁNYRÓL, 1906–1908.

„Mostanáig primitív, egymást kizáró szenvedélyek uralták a vitákat, melyek ellentmondást nem tűrően utasították el egymást. Úgy tűnik, az ilyen összecsapások, küzdelmek során az ellenfeleknek egyetlen célja volt: a másik földre döngölése.”

Émile Durkheim⁸⁵

A nagy történelmi folyóiratok reakcióképtelensége miatt kifulladásig látszó vita 1907-ben átkerült a Francia Filozófiai Társaság keretei közé, ahol Seignobos két ízben is kifejtette álláspontját: 1907. május 30-án „Az okság keresésének gyakorlati problémái a történelmi munkában”,⁸⁶ majd meghosszabbítva, 1908. május 28-án „Az ismeretlen és a tudattalan [szerepe] a történelemben” címmel.⁸⁷ Biztos vagyok benne, hogy a durkheimianusok nem véletlenül választották a vita folytatásának ezt a módját. A társaságot nem a történészek uralták, számos tagja Durkheim baráti köréhez tartozott, és egyébként is maga a közeg nyitott volt a durkheimi törekvések előtt.⁸⁸ Seignobos pedig, aki a történettudomány legreflektáltabb képviselőjének tűnt, nem igazán érezte otthon magát a filozófusok klubjában.

A vita kombattáns hangnemét többen többféleképpen magyarázzák.⁸⁹ Roger Chartier és Jacques Revel arra hívja fel a figyelmet, hogy a durkheimianusok vitatkozó, gyakran agresszív hangneme – a „militáns tudósközösség” jellemvonása –, a hozzászólás új stílusát honosította meg az intellektuális életben.⁹⁰ Az okot Philippe Besnard a „szociológia imperializmusában”,⁹¹ Madeleine Rebérioux pedig generációs ellentétben látja.⁹² Gérard Noiriel érdekes meglátása szerint Seignobos azért került defenzív pozícióba, mert nem ugyanazt a (filozófiai) nyelvet beszélte, mint Simiand, és így nem tudott annak „igazi, tudósok között etikus vitájában” egyenrangú partnerként részt venni.⁹³ És per-

85 Durkheim 1895: 136.

86 *La recherche des causes* 1907. 1907. május 30-án az előadáson jelen volt: G. Bloch, L. Brunschvicg, G. Cantecor, F. Challaye, V. Delbos, M. Drouin, M. Dunan, A. Bazailles, G. Beaulavon, R. Berthelot, G. Glotz, E. Halévy, B.-M. Jacob, L. Laberthonnière, J. Lachelier, P. Lacombe, A. Lalande, X. Léon, P. Mantoux, F. Ogereau, D. Parodi, J. Perrin, F. Simiand, G. Sorel, L. Weber, M. Winter.

87 *L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908.

88 Durkheim a Társaságnak csak azokon a vitáin vett részt, ahol a filozófia klasszikus hagyományához kapcsolódó kérdéseket vitatták meg. Az új tudományfilozófiai problémákat felvető vitákban, amelyeket például Henri Poincaré és Pierre Duhem vetettek fel, nem volt jelen. Kétséges, vajon Durkheim olvasta-e egyáltalán Poincaré-nak a kor tudományos közegében népszerű munkáit (Némedi 1996: 250).

89 A korabeli tudományos élet különleges szerepet tulajdonított a vitának: az igazság(ok) kiderítésének terepeként látta (Revel 2003). Vö. Henri Berr törekvését és különféle polémiákat leközlő lapját, a *Revue de synthèse historique*-ot (Berr 1997).

90 Chartier–Revel 1979.

91 Besnard 1986.

92 Rebérioux 1983.

93 Noiriel 1996.

sze nem szabad megfedkezni a tágabb kontextusról sem: Simiand messze legvehemensebb kirohanásai marginális intézményes pozíciójával is magyarázhatóak.

Mindegyik feltételezés elfogadható, egyedül Rebérioux „generációs” magyarázatával kapcsolatban vannak kétségeim. Igaz, hogy Seignobos csaknem húsz évvel volt idősebb Simiand-nál, és hogy a durkheimianusok egy fiatalabb nemzedékhez tartoztak, ez azonban szerintem nem ad kielégítő magyarázatot. A hetvenes éveiben járó Lacombe a harmincéves Simiand-nal hasonló hevességgel vitázott, Célestin Bouglé, Dominique Parodi és Mantoux fiatal koruk ellenére a mérsékelték táborába tartoztak. De a ’generációs kártyát’ kétségkívül mindkét fél megpróbálta kijátszani. Simiand minden alkalmat megragad, hogy kijelentse: „az új nemzedék a szociológia felé fordul, és filozófiai terminusokban gondolkodik”,⁹⁴ Seignobos pedig saját jártasságára hivatkozik, azt sugalmazva, hogy Simiand ötletei tapasztalatlanságából erednek.⁹⁵ De amikor a dolognak tétje van, Seignobos visszautasítja a leegyszerűsítésnek ezt a formáját: „Miközben Simiand szövegét olvastam, arra gondoltam: fiatalabb nálam, ezért lehet, hogy igaza van. Végül arra a következtetésre jutottam, hogy Simiand-nak biztosan igaza van, de én sem tévedek. Nem generációs, hanem két szakma közötti különbség van közöttünk: egy filozófus és egy történész között megszokott nézeteltérés.”⁹⁶

Érdekes, hogy az 1906-os történeti okságról szóló vitában – amiben Seignobos nem vesz részt, és Lacombe az egyetlen történész⁹⁷ – Frédéric Rauh⁹⁸ ugyanabba a helyzetbe kényszerül bele, mint később Seignobos. Rauh úgy véli, hogy „a történelem alapvető feladata a tények különlegesét és egyediségét adó módszeres tanulmányozása”.⁹⁹ De azt is hozzáteszi: „léteznek történelmi általánosítások – azaz a tényeknek olyan csoportjai, melyek helyzetét meg tudjuk határozni –, de [...] az is igaz és tanulságos, hogy az eddig feltételezett törvények vagy hamisnak vagy elnagyoltnak bizonyultak. Ugyanakkor ezek a törvények – amennyiben léteznek – nem történetiek. [...] Pozitív látásmódra van szükség ahhoz, hogy mind tények, mind történeti törvények létezését megállapítsuk. Miközben definiálok, hogy mit értek történelmen, nem zárom ki az általános(ító) fogalmakat.”¹⁰⁰ E kijelentés sem menti meg azonban Rauh-t Lacombe támadásától: „Őn a szukcesszív történelem iránt vonzódik. [...] Úgy tűnik, hogy a narratív történelem és a szociológia között áthág-

94 *La recherche des causes* 1907: 264.

95 „Nemzedékem intézménytörténettel próbálkozott: nem kell mondanom milyen illúzióktól kellett végül megválnunk. [...] Az intézménytörténet a jogi *terminus technicus*ok használatának örömet adják, és az általános formában megjelenő tények valóban kedvesek a szemnek. Nemzedékemre általánosan jellemző volt az intézménytörténet-írás, napjainkban pedig egyre kevesebbet beszélünk róla. [...] Meg kell jegyeznom [...], hogy a tények sokkal érthetőbbek, ha természetes, kronológiai rendjük szerint, saját jellemzőiket megtartva mutatjuk be őket.” *La recherche des causes* 1907: 274–275.

96 *La recherche des causes* 1907: 267.

97 1906. május 31-én az előadáson jelen volt: G. Belot, L. Brunschvicg, G. Cantecor, V. Delbos, M. Dunan, L. Laberthonnière, J. Lachelier, P. Lacombe, A. Lalande, X. Léon, L. Lévy-Bruhl, P. Malapert, D. Parodi, F. Pécaut, F. Rauh, F. Simiand, G. Sorel.

98 Lásd a 27. sz. jegyzetet.

99 *La causalité en histoire* 1906: 286.

100 *La causalité en histoire* 1906: 287.

hatatlan szakadékokat szeretne teremteni. Szerintem a narratív történetírás a történeti szociológián nyugszik, mindkettő sorsdöntő a másik számára, és tulajdonképpen minden elbeszélő történetírásban kikerülhetetlenül jelen van egy többé-kevésbé szociológiai törekvés.”¹⁰¹ Rauh ezután hiába próbálja álláspontját tisztázni, „az egy csónakban evező” Lacombe és Simiand a konfrontációt választják.

Egy másik, még ugyanezen évben lezajló vitában azonban ismét Seignobos kerül a célkeresztbe, ráadásul ekkor már saját kollégáinak többségével szemben is védekeznie kell. Az okság keresését körüljáró vitát az ókortörténész Gustave Bloch – Marc Bloch apja – kezdi azzal, hogy védelmébe veszi a történelmi szabályszerűségek kutatását.¹⁰² A megjegyzést Paul Lacombe és egy másik ókortörténész, Gustave Glotz helyeslése kíséri, aki megjegyzi: „Nem tudom követni Seignobos urat, aki nem akar túllépni az egyedi jelenségeken és elveti a törvények keresését. [...] Ki kell lépni az egyediből, fogalmat kell alkotni a helyzetről, hogy megérthessük a tényeket.”¹⁰³ Glotz szabadon beszélhetett, hiszen megtartotta a Sorbonne-on első órait, amit a szakma Langlois és Seignobos elleni kiáltványként értékel.¹⁰⁴ Glotznak – ahogy a vita egyre intenzívebb résztvevőjévé vált – egyre inkább meggyőződésévé válik a történettudomány megalkotásának szükségessége. Mindenkinek megvan a maga történelemfilozófiája – így Glotz –, ami lehetetlenné teszi, hogy a történelem valóban tudományos diszciplínaként jelenjen meg. Glotz szerint nem szabad a történelem globális érthetőségének szükségessége mögé bújni, ellenkezőleg, objektívalni kell. A szociológia programját próbálja meg visszakövetelni a történelem számára, azaz olyan történeti szociológiát szeretne, amely „a civilizáció különböző stádiumában különböző emberi cselekedetek közötti viszonyokat vizsgálja, hogy kibogozza a társadalmak fejlődését szabályozó törvényeket, így törekedve azoknak az alapoknak rögzítésére, amelyet egy szép napon talán társadalmi statikának vagy társadalmi dinamikának fognak nevezni.”¹⁰⁵ Majd felteszi a sokakban megfogalmazódott kérdést: „Ha így áll a dolog, vajon a pozitív tudományok példája bátorítólag

101 *La causalité en histoire* 1906: 287.

102 „Kétségtelen, hogy a történelem roppant bonyolult dolog [...], de vannak egészen egyszerű, elemi erők által létrehozott jelenségek, ezekhez a jelenségekhez talán kereshetnénk általános adatokat. [...] Itt vannak például a forradalmak: láthatjuk, hogy általában anyagi követelésekkel kezdődnek. Az athéni szegények földet követeltek, hogy elkerüljék a rabszolgaságot, és csak ezt követte a politikai jogok követelése, ugyanez történt Rómában és a modern forradalmak esetében is. Íme, egy általános törvény vázlata. Nem gondolom, hogy a történelmet *en bloc* általánosságokban kell leírni, de azt igen, hogy a történelmet alkotó különböző jelenségeket jellegzetes módon kell elbeszélni, és a módszereket variálva esetről esetre kell megpróbálni magyarázatot adni a jelenségek mindegyikének sorozatára.” (*La causalité en histoire* 1906: 290.)

103 *La recherche des causes* 1907: 302.

104 Gustave Glotz az ókortörténet egy kevésbé ismert kutatási területét választotta: a büntetőjogot. 1904-ben *La solidarité de la famille dans le droit criminel en Grèce* (Családi szolidaritás Görögország büntetőjogában) címen védte meg doktori dolgozatát. Ezt követően számos cikket publikált a *Revue Historique*-ban, a *Revue de synthèse historique*-ban és a *Revue des études grecques*-ben, mely utóbbinak 1907-ban főszerkesztője is lett. 1907-es Sorbonne-ra történet kinevezése után jóval kevesebb tanulmányt írt, feltételezhetően a tanításra koncentrált energiáit. Végül 1907-ben, Paul Guiraud halála után nevezték ki a Sorbonne görög történelem tanszékvezető-helyettesének (végelesen csak 1913-ban kapta meg a titulust).

105 Glotz 1907: 489. Ugyanakkor távol állt tőle, hogy durkheimianussá váljék, Glotz Langlois és Seignobos történet szemléletével és a durkheimi kihívással szemben is egyértelműen állást foglalt.

hat a történelemtudományra?”¹⁰⁶ A „metodológusokkal” szemben hangoztatott egyik legfontosabb kritika ugyanis az volt, hogy negligálják az elméleteket és a történelemfilozófiát. Glotz maga is úgy véli, hogy a történettudomány fejlődésének gátja éppen ennek módszerében rejlik: „a történelmet és a történelemfilozófiát elválasztó áthatolhatatlan szakadékot a módszer ásta ki”.¹⁰⁷ Seignobos szkepticizmusára¹⁰⁸ adott válaszként, a történészeket bátorítva közzé is teszi a maga programját: „Nem szabad, hogy a módszer szigorúsága elriasszon, lebénítson és a végső szkepticizmusba döntsön minket, nem szabad, hogy a bizonytalanságnak abba az egyszerre fájdalmas és fennhéjázó állapotába merevítsen minket, amit Bacon az eljövendő tudomány néven becsmérelt és amit ókori terminussal élve *akatalepsziának* nevezett. Ellenkezőleg, a történésznek tudatában kell lennie, hogy mindenki képes, sőt mindenkinek kötelessége egy kisebb-nagyobb követ tenni a hatalmas építményhez. Bízunk a történeti módszer alaposágában, eredményeiben és abban, hogy képes az összehasonlító módszerre támaszkodva szubsztanciális valóságot tartalmazó eredményeket produkálni. Összetörtük a gabonaszemeket, behordtuk a szép és tiszta lisztet hombárainkba: csináljunk hát kenyeret!”¹⁰⁹

A törvény(szerűség) fogalma tehát megkerülhetetlen volt a történészek számára. Az a benyomásom, hogy közülük azok, akik a történelemtudomány részeként gondolták el azt, egészen más értelemben használták, mint Simiand vagy a szociológusok. Gustave Bloch például a törvények 'paradigmatikus' jellegét hangsúlyozta,¹¹⁰ sőt a következő évben megállapította: „Lehetetlenség egyetérteni Durkheim úrral abban, miszerint az okok törvényekre következhetnek. Ez igaz lehet más tudományokban, de itt, ahol lehetetlen az ismétlődés, ahol nem tudjuk a lényegest a mellékes dolgoktól megkülönböztetni, ez másképpen van.”¹¹¹ Gustave Glotz pedig egyik, a vitával egyidőben megjelent cikkében a törvények elhamarkodott meg-

106 Glotz 1907a: 488.

107 Glotz 1907a: 488.

108 Seignobos meggyőződése, hogy a történettudomány még annyira fejletlen, ott tart, ahol a természettudományok tartottak az ókori görögök korában, ezért minél nagyobb mennyiségű „anyagot” kell összegyűjteni, mielőtt még „általános kérdéseket” lehetne feltenni. Még sokáig hagyni kell tehát békében dolgozni az empirikus kutatókat, míg majd egy nap – talán – általános és pontos eredmények szülehetnek. *La recherche des causes* 1907: 289. Ez a gondolat állandóan kísértette a kor történészeit, például Paul Lacombe is azzal a bejelentéssel köszöntötte a *Revue de synthèse historique* első számának olvasóit, hogy „ott tartunk, ahol a kémia tartott száz évvel ezelőtt”, azaz bőven van még mit tenni. De Lacombe Seignobos állításának éppen az ellenkezőjére jut: „Őn úgy gondolja, hogy még nem ismerjük annyira a történelmet, hogy általános (ítható) eredményekhez tudjunk jutni. [...] Nekem azonban az az érzésem, hogy ellenkezőleg, már elég sokat tudunk a történelemről ahhoz, hogy általános törvényeket állapíthassunk meg” (Lacombe 1900: 5; és *La recherche des causes* 1907: 291.)

109 Glotz 1907a: 495.

110 „Lehetséges, hogy képesek vagyunk arra, hogy adatok alapján egyes jelenségeknek nem okát (egy tudós nem keres okokat), hanem törvényeit keressük. Ezek az egyszerű jelenségek törvények determinációjára utalhatnak. A fizikai törvények nem megváltoztathatatlanok és nem csálthatatlanok, ismereteinkkel együtt változnak. Miért lennének ambiciózusabbak a történelem esetében?” (*La recherche des causes* 1907: 290.)

111 *L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 240.

állapításától óvott,¹¹² és Bloch véleményével egyetértve megjegyezte: „elegendő, ha a törvények ideiglenes bizonyossággal rendelkeznek”.¹¹³

„Összehasonlítás nélkül nincsen bizonyosság.”
Paul Lacombe¹¹⁴

Seignobos számára – mint fentebb olvasható – „a természetes érvelést” az analógiákkal történő magyarázat jelentette, hiszen ez biztosította az idő folyamatosságát és objektivitását, ugyanakkor ez teszi lehetővé a megélt tapasztalatot és a megértést is. Azaz, az analógiát az egyik legfontosabb történelmi eszköznek tartja.¹¹⁵ Ezzel szemben az összehasonlítást elutasítja, mivel az események véletlenszerűek és egyediek, tehát semmiféle összehasonlításra nem alkalmasak. „Szinte soha sincs elegendő párhuzamunk, amely az összehasonlítást is lehetővé tenné” – jelenti ki 1908-ban a Durkheimmel folytatott vita során.¹¹⁶

Az összehasonlító módszer – mely már a megelőző történelmi generációkat is foglalkoztatta – a durkheimianusok fantáziáját is megmozgatta, különösen azokat, akik az ősi társadalmak iránt érdeklődtek. Ezeknek a tudósoknak jó része több irányban specializálódott. Például Henri Hubert egyszerre foglalkozott a kelta őstörténettel és Asszíriával, Jean Reynier-t a keresztény és a hindu aszketizmus, Georges Davyt a római és a germán jogtörténet, Marcel Granet-t a távol-keleti és a francia feudalizmus párhuzamai érdekelték. De azokat is hajtotta a komparatiztikára törekvés, akik egy adott civilizációra koncentráltak, mint például az athéni joggal foglalkozó Louis Gernet-t. A történészek összehasonlító történetírás iránti attitűdje a társadalomtudományhoz – konkrétan a szociológiához – fűződő kapcsolatainknak is jó indikátora lehet, így nem meglepő, hogy a komparatiztika módszertani kérdései már a kezdetektől jelen voltak a vitákban. Érdekes kérdés, vajon történészek közül kik és miért fogadták vagy utasították el ezt a módszertani eszközt? Jelen írás keretei között természetesen nem nyílik mód a kor írásainak tüzetes vizsgálatára, így csak néhány – talán tipikusnak tekinthető – szemlélet bemutatására szorítkozom.

Az összehasonlítást elutasító történészek érvelésében a következő két lényegi kifogást találtam: a történészek az egyediség kategóriáiban és nem általános(ítható)ságokban gondolkodnak, mindig olyan kontextuális értelmezést adnak, mely elválaszthatatlan a forrásoktól, illetve ezek nyelvezetétől. Más szóval, tisztában vannak azzal, mennyire nehéz a múltat modern terminusokban elbeszélni. A komparatiztika esetében ugyanez a probléma merül fel: a kétféle nyelv használata és az a nehézség, hogy közöttük összeillő fogalmakat találjunk. Emellett elég problematikus két ugyanolyan típusú forrást találni, két, esetleg igencsak eltérő kultúrájú területen.

112 Glotz 1907b: 491.

113 Glotz 1907b: 490.

114 *L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 237.

115 Seignobos 1901: 120.

116 *L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 236. Vö. „Azok a régmúlt dolgok, melyeket el kell képzelniünk, nem hasonlíthatóak össze teljesen a ma látott dolgokkal, egyetlen Cézárhoz vagy Klodvighoz hasonló férfit sem találunk napjainkban.” (Langlois–Seignobos 1898: 181.)

A különböző elképzeléseket a következő idézettel szeretném demonstrálni:

Seignobos: – Szinte soha sincs elegendő párhuzamunk, amely az összehasonlítást is lehetővé tenné.

Durkheim: – De hát ezek a tények, megfigyelem őket, és Ön is tudja, gyakran milyen meglepő hasonlóságokat találunk különböző népek intézményei között.

Seignobos: – Ezek a népek azonban mindig mélységesen különböznek egymástól.

Durkheim: – De amikor a házasság kapcsán megállapítom, hogy azonosak a formalitások, minden szempontból hasonlóak ünnepek, ugyanolyan módon él együtt egy férfi és egy nő a Föld különböző pontjain, mi akadályozná meg Ön szerint az összehasonlítást? Ön milyen következtetést von le mindebből?

Seignobos: – Semmilyen. Nem látom okát hasonlóságuknak.

Lacombe: – *Seignobos* úr elfelejteni látszik, hogy a források, ha magukban és elszigetelten vizsgáljuk őket, soha nem igazolják a tényeket. Összehasonlítás nélkül nincsen bizonyosság. Tétélezze fel, hogy egy eredetinek tűnő, egyedülálló forrás van a birtokában, de olyan tényről tudósít, mely példa nélkül áll a történelemben. Valószínűleg kétkedne a tényben, és teljesen jogosan.

Seignobos: – De az összehasonlítás a történelemben párhuzamok megállapítására szorítkozik: soha sincsenek tökéletes hasonlóságok.

Lacombe: – Mit számít az?! Összehasonlítás nélkül nincsen bizonyosság, másfelől az összehasonlítás alapozza meg, biztosítja kritikánkat. Amikor szembe találok magam olyan indítékokkal, amelyeket a történészek régen élt embereknek tulajdonítanak, hajlamos leszek a gyanakvásra, mert nem ismerem fel a nekem lefestett emberekben az általam ismert emberi természetet. Látja, az összehasonlítás mindig előnyös.

Seignobos: – Rendben van. Leggyakrabban csakugyan a jelennel vont homályos analógiák alapján ítélünk és kritizálunk a múlt jelenségeiről, mivel két régen történt eseménysor között csak nagyon ritkán találunk igazán pontos párhuzamot, és nagyon ritkán hasonlítjuk össze őket. Az összehasonlítás leginkább azt jelenti a történész számára, hogy ahhoz közeledik, amit saját jelenében talál, amelyben ő él. [...] Sajnos alapvető nehézségek származnak az ilyen különösen kétes kísérletekből: nincsen semmiféle eljárásunk valóban pontos és összehasonlítható kategóriák konstruálására, sohasem tudjuk pontosan mit is hasonlítunk. Az ilyesfajta megközelítések nagyon leleményesek, ösztönzőek lehetnek, ámde semmilyen tudományossággal sem bírnak.¹¹⁷

117 „Mit lehet a történelemben összehasonlítani? Személyeket, például Cromwellt Napóleonnal? Ez teljesen hiábavaló. Intézményeket, szokásokat, azaz különböző korok hasonló cselekedeteit? [...] Vegyük például a csoportokat, mely csoportok hasonlóak? Össze lehet hasonlítani az angolókat az athéniakkal?” (*L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 279.) *Seignobos* szerint a történelemtudományban nem jellemző a definíciók pontosságára törekvés, pedig a definíciók és a szigorú kategóriák használata komparatiztika esetében különösen fontos.

Lacombe: – Azért, mert Ön túlságosan igényes vagy túl ambiciózus. A tényeket és eseményeket mindig hatalmas tömegeiben szeretné összehasonlítani. Részletek elemzésével és összehasonlításával kell kezdeni, be lehet mutatni például, hogy ugyanolyan típusú mezőgazdasági kultúra, időben és térben változva is hasonló következményekkel jár.¹¹⁸

Seignobos hangsúlyozza tehát, hogy az általunk közvetlenül ismert tényekkel vont párhuzam nélkül lehetetlen a múlt megismerése: „Mindenesetre ez a munka mindig csak részleges és elszigetelt tényeket eredményez, ezek a tények nem érhetőek közvetlenül el, csak a jelennel vont párhuzamok, következtetések egész rendszerének megmozgatása révén. És ahhoz, hogy az írott forrásokat követve mindez az igazi múltat reprezentálja, képzeletünk jelentős munkájára van szükség.”¹¹⁹ Seignobosnak ez a minden munkájában hangzottatott meggyőződése Simiand élénk tiltakozását váltotta ki: „A már ismert, mai emberek cselekedeteinek, gondolatainak és motivációinak *képzeletéből* eredő gyakorlat önkényes, képzelet alapján felépített konstrukció, a pszichológia kritikátlan és a hasonlóság szabályának előzetes kidolgozását nélkülöző, rosszul kidolgozott, tudattalan alkalmazása. Hát ez lenne az, amiből a történész »magyarázatát« meríti.”¹²⁰

Mindazonáltal Seignobos véleménye az összehasonlító történetírásról mégsem egyértelmű. Világosan kifejtett elutasító álláspontja mellett olyan kijelentéseket is közreadott, miszerint „kísérletezés hiányában, egyedül az összehasonlítás teszi lehetővé a jelenségek elválasztását, ez az egyetlen módja, hogy megfigyeljük, mely jelenségek járnak együtt és melyek függetlenek egymástól”.¹²¹ Ugyanebben a műben, néhány fejezettel később, egy ezzel teljesen ellentmondó megjegyzés is olvasható: „szigorúan véve semmi sem összehasonlítható, csak különböző pillanatokban ugyanazok az *egyének*”.¹²²

Ennek a paradoxonnak a megválaszolására két lehetőség adódik. Egyfelől az összehasonlító módszer sajátosságok magyarázatának eszköze is lehet, nemcsak a törvény(szerűség)ek kutatásáé. Az alkalmazásnak ezt a lehetőségét a *Méthode* is említi,¹²³ de feltételezem, hogy a szerző véleménye fokozatosan változott a módszer alkalmazhatóságát illetően. Ha metodológiai használatától el is zárkózik, az összehasonlítást kitűnő pedagógiai eszköznek tartja: „Az összehasonlítás segít meglátni a különböző korok és különböző népek közötti különbséget. A tanuló rájön, hogy az emberek nem mind egyformák. Elsajátítja a *sokszínűség* fogalmát, ami értékes szerzemény, mivel ezzel tud harcolni a természetes törekvéssel szemben, hogy ugyanúgy ábrázoljon különböző népeket és különböző korokat.”¹²⁴ A fejlődés bemutatása is könnyebb összehasonlítással: „Elég lenne a tények tömegéből egy használat, egy intézmény egy speciális kategóriáját kiválasztani, egymást követő korszak-

118 *L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 237–238, 241.

119 *L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 270, Seignobos 1901: 120.

120 Simiand 1903: 128.

121 Seignobos 1901: 152–153.

122 Seignobos 1901: 239.

123 „Az absztrakciók összehasonlítása nem segít a változások okainak kiderítésében, egyedül arra jó, hogy a jellegzetességeket egyértelműbben definiáljuk.” (Seignobos 1901: 152–153.)

124 Seignobos 1907: 115.

kokban bemutatni őket, ezekben a korszakokban összehasonlítani őket, hogy nyilvánvalóvá váljanak a különbségek. (Például a lovagok fegyverzetének változása a 10., 12., 14. és a 15. században.) Így tudnánk bemutatni a fokozatos fejlődés esetét a hallgatóknak.”¹²⁵

A történelem pedagógiai funkciója annyira fontos volt számára, hogy még a történelem tudományosságának kérdése is háttérbe szorult miatta: „A történelemnek elsősorban pedagógiai értéke van: azaz a specializáció ellensúlya és ellenmérge. [...] Ha a történelmet megfosztjuk lényeges és speciális jellemzőjéről, ha a jelenségek folyamatos sorrendiségétől megszabadítva általános törvény(szerűség)ek kutatását tűzzük ki feladatául, a történelem elveszíti minden pedagógiai értékét, és hiábavaló lesz művelni.”¹²⁶

Az összehasonlító módszer kétértelműsége még a módszer úttörőinek írásában is megjelenik. Gustave Glotz *Leçon d'ouverture au cours d'histoire grecque de la Sorbonne* címen megjelent székfoglaló beszédében a következő kérdést teszi fel: „Ha törvény(szerűség)ek felkutatása éppen úgy feladatunk, mint a történelmi módszer szabályaival összhangban a tények megállapítása, akkor ehhez a hirtelen hatalmasra nyílt területhez eljárást kell találnunk. Ez a legitim, de ritkán használt eljárás az összehasonlítás. Az összehasonlító módszer az összes tudományágban csodával határos fejlődést produkált, miért ne részesedhetne előnyeiből a történelemtudomány is?”¹²⁷ Ugyanakkor a helytelen használat veszélyeire is figyelmeztet: „Először is tudni kell, hogy milyen megjelenési formában és melyik esetben lehet az összehasonlítás hasznos. A történészek például, célzással kezdik. A múlt dolgairól beszélve, a jelen dolgait jelölő szavakat használunk, ókori embereknek modern neveket adunk. [...] De amikor egy szerző anakronisztikus fogalmak kiválasztásával szeretne párhuzamokat vagy egyezéseket elhiteni velünk, rögtön gyanakodni kell. [...] Igaz, bizonyos művek azt sugallják, hogy ugyanazok az okok ugyanazokat az okozatokat produkálják; egy eseménysort egy másik, általában saját koruk történéseivel folyamatosan egybevetve magyaráznak.”¹²⁸ A prezentizmusnak erre a veszélyére több történész is felhívja a figyelmet; Henri Hauser korábban említett művében Gustave Glotz egy Paul Guiraud könyvéről írt mondatát idézi: „Az utóbbi néhány évben lett jellemző a *jelenkor problémáinak* megjelenése az ókortörténetben. [...] Már az a kérdés is felvetődhet, hogy Athén és Róma törvényhozói, filozófusai bizonyos szempontból nem korunk kommunistáinak és szocialistáinak előfutárai-e?”¹²⁹ Paul Mantoux pedig amellet kardosko-

125 Seignobos 1907: 122.

126 *L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 273. A történelem pedagógiai szerepének fontossága természetesen általánosan elfogadott elv volt. Gustave Glotz szintén reflektált Langlois és Seignobos könyve nyomán 1898-ban megindult vitára, magát a továbbiakban többször idézendő szöveget is – részben – velük szembehelyezkedve írta. Glotz ugyanis éppen úgy elutasította a 'l'art pour l'art' és a tisztán pedagógiai szereppel felruházott történelemtudományt. „A többi diszciplínához hasonlóan a történelem is a pedagógiához tartozik, de nem oldódik fel benne teljesen. Erre [a pedagógiai célra] is felhasználható, de nem ez az egyetlen és legfontosabb feladata. Ha így tennénk, a legnagyobb veszélyeknek tennénk ki [a történelmet]. [...] Mondjuk ki, a történelemnek semmi szüksége sem politikává, sem pedagógiává válni.” (Glotz 1907a: 485.)

127 Glotz 1907a: 490.

128 Glotz 1907a: 490–491.

129 Glotz 1901: 392, idézi Hauser 1903: 3. 1. lbj.

dik, hogy a körülmények, a kontextus pontos ismerete nélkül nem lehet helyesen alkalmazni az összehasonlítás módszerét.¹³⁰ Henri Hauser egyenesen elutasítja a komparisztikát, mivel szerinte egy adott társadalomban, adott időpontban olyan bonyolult összefüggések léteznek, melyek a történeti következtetés értelmében a valóság egy bizonyos típusát alkotják.¹³¹ Simiand szerint e „hagyományos történetírói” magyarázat meghatározó elemét alkotó *Zusammenhang* nem képes tudományos magyarázatot adni, oksági törvények megállapítása nélkül pedig még a tények pontos leírására sem képes.¹³² Számomra meglepő módon, a mindenkori kontextus fontosságát folyamatosan hangsúlyozó Seignobos is elutasította a *Zusammenhang* „félíg-meddig misztikus” fogalmát.¹³³ Ugyanakkor az egybeesés (*coïncidence*) és az összetartozás (*complexus*) a történeti kutatás – és nyelvezetének – elválaszthatatlan részét alkották, de ezen írás keretei között sajnos sem ezekről, sem az esetlegesség filozófiai problémájáról nem tudok szót ejteni.

A vita kibékíthetetlennek tetsző ellentéteire adható plauzibilis magyarázatok egyike lehet a módszer(ek)hez – vagy a Módszerhez – fűződő eltérő viszony. Simiand például abból az elvből indul ki, hogy a tudományos kutatás módszerei felcserélhetőek,¹³⁴ és úgy gondolja, hogy a diszciplínák képviselői közti dialógus elengedhetetlen feltétele, hogy a kutatók túl tudjanak lépni saját empirikus tapasztalataikon és korlátaikat meghaladva szoros kapcsolatot tudjanak kialakítani egymással. Ismert, hogy Simiand filozófiai, közgazdasági és statisztikai végzettség birtokában szociológiai és történelmi kérdésekről is írt, de a diszciplináris határok efféle meghaladása az egész durkheimi(ánus) szociológiára jellemző volt, melynek maga az *Année sociologique* legmeggyőzőbb példája. Simiand szerint az összes humántudomány empirikus gyakorlata átjárható, hiszen tárgyuk – a társadalmi jelenség – azonos, így ezek a különböző tudományok csak részei egy átfogó tudománynak, a társadalomtudománynak. Ez a megközelítés nyilvánvalóan bosszantotta a kortársak egy részét. A filozófus Georges Cantecor 1906-ban az okság problémáját körüljáró vita során a következőket válaszolta Simiand-nak: „Az Ön magyarázatai arról a törekvésről tanúskodnak, hogy a történelmet szociológiára korlátozza. [...] Eredeti szándéka arra irányult, hogy bemutassa, miképpen magyarázható az egyedi, de egy másik terület tudományos eljárásától elragadtatva nem ismeri fel ennek a [történeti] kutatásnak a speciális feltételeit.”¹³⁵

130 Mantoux 1903: 124.

131 Hauser 1903: 415.

132 Simiand 1903a: 148–149.

133 „A dolgok természetéből fakadó szükségzerű viszonyok elképzelése [...] Németországban Herder félíg-meddig misztikus filozófiai terminusából alakult ki. Ezt tanítványai tovább finomították [...] így jött létre a *Zusammenhang* fogalma, mely még egy másik félíg-meddig misztikus zavaros elképzeléssel, a *Volksgeist* tal is összekeveredett.” (Seignobos 1901: 248.)

134 Noiriel 1996: 81.

135 *La causalité en histoire* 1906: 282. Mint már korábban megjegyeztem, Seignobos maga is elfogadott egy bizonyos mértékű interdiszciplinaritást: „A jelenségek valódi elkülönítését egyedül lehetővé tevő tapasztalatok hiányában, az összehasonlítás az egyedül lehetséges eljárás annak megállapítására, hogy mely jelenségek tartoznak össze és melyek függetlenek egymástól. De ez a művelet, sem egy rövid ideig megfigyelt társadalom tisztán szociológiai módszerével, sem egy pontatlanul megfigyelt társadalom tisztán történeti módszerével nem hajtható végre. Ez csak akkor lehetséges, ha a társadalomtudományok módszereit a történelemével kombináljuk.” (Seignobos 1901:

„Az a módszertanról kialakult vita, amely a szociológusokat és a történészeket a közelmúltban szembeállította, kevésbé az őket szétválasztó különbségekről, mint inkább az őket egyre szorosabban összekötő kapcsolatokról tanúskodik.”

Paul Mantoux¹³⁶

Simiand cikkére elsőnek Paul Mantoux válaszolt, 1903-ban *Histoire et sociologie* címen a *Revue de synthèse historique* jelentette meg cikkét.¹³⁷ Ebben egyfelől hatástalánította Simiand agresszív támadását, másfelől helyreállította a történészek és a szociológusok közti párbeszédet. Seignobos és Simiand nevének említése nélkül, a diszciplínák sajátosságainak (felismerésére kérte a két szakmát – a történelem például narratív tudomány, míg a szociológia állandó oksági magyarázatok felfedezőjeként végez tudományos munkát¹³⁸ –, és együttműködésre szólította fel őket. A társadalmi jelenségek ugyanis szükség(szerűség)ek és esetlegességek szövedékei. Ha a szociológia feladata a szükségsszerűségek vizsgálata, akkor a történelemhez a társadalmat alkotó esetlegességek kutatása tartozik, és ebben a munkamegosztásban éppen az a lényeg, hogy a két diszciplína egymás komplementer párjává válik.¹³⁹

Paul Mantoux összebékítő kísérlete nem volt egyedülálló. 1905-ben, Pierre Caron, a *Revue d'histoire moderne et contemporaine* egyik megalapítója arra kérte a történészeket, hogy ne nyugtalankodjanak előjogaik miatt és igyekezzenek alkalmazni a szociológusok jogos figyelmeztetéseit. „Arra a komoly kérdésre, amit egy szociológus, Simiand úr vetett fel, nem elég egy vállrándítással válaszolni. A felnövekvő történésznemzedék érzi a kérdés fontosságát és szeretnének hozzájárulni a történészek és szociológusok közötti félreértések tisztázásához és egy olyan kapcsolat megalapozásához, amelynek előnyei bizonyosak, lehetséges hátrányait pedig csak a jelenkori elfogultság nagyjítja fel.”¹⁴⁰

153.) Seignobos többször kikelt a szak(barbár) történészek ellen. Íme egy példa 1908-ból: „A szaktörténészek nagyon bosszantó tulajdonsága, hogy nem ismerik fel, milyen befolyással bírnak más típusú jelenségek, melyekről nem vesznek tudomást, hiszen nem is tanulmányozzák ezeket.” (*L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 222.)

136 Mantoux 1903: 121. Lásd 36. sz. jegyzetet.

137 Mantoux 1903.

138 Hogy igazolja, miért legitim a történész egyedi tényekre és egyéniségre koncentrálnak kutatómunkája, három elemet hangsúlyoz. Először is, az egyedi „mindenekelőtt a társadalmi környezet következménye” és éppen a társadalmi környezet „rejtett energiái” érdekelhetik a történészt egyéni vizsgálatában. Másfelől, a változások jelentősége éppen a kronológiában válik nyilvánvalóvá, és – ellentétben a szociológusok állításával – nem csak a tartósság a társadalmi tények egyetlen törvénye. Végül, nem hiszi, hogy bizonyos véletleneket vagy bizonyos személyeket – pl. a vallásalapítókat – ki lehetne zárni a hatóokok közül (Mantoux 1903: 136–137).

139 Ismereteim szerint egyedül Simiand és Célestin Bouglé válaszolt Mantoux cikkére. Simiand Mantoux célszerűség-konceptiójára reagált röviden (Simiand 1904: 73–74), aki nem értett egyet a célok társadalomtudományokból történő kizárásával, mivel „a célszerűség számunkra az okság egy sajátos formája”. Sőt azt is hozzátette, hogy „Nemde maga Durkheim beszél társadalmilag hasznos következményről és társadalmi célokról?!” (Simiand 1903a: 133.) Bouglét Mantoux cikkében elsősorban a történelem és a szociológia viszonyáról írtak érdekelték, különösen az a rész, ahol Mantoux arról ír, hogy a szociológiának asszimilálnia kell a történeti iskolát, ha nem akarja, hogy törvényei a „levegőben” lebegjenek. Bouglé hangsúlyozza, hogy Mantoux a *posteriori* magyarázatokkal érvel, szemben a szociológusok téves a *priori* kísérleteivel. Végül Bouglé még hozzáteszi: „Ésszerű figyelmeztetés és összességben elfogadható.” (Bouglé 1905: 164.)

140 Caron 1905: 271–272.

„Igazán megrémít Seignobos úr szkepticizmusa. Őt hallgatva, ugyan mi marad a történelemből? Majdnem semmi.”

Gustave Bloch¹⁴¹

Seignobost persze ezek az érvek sem győzték meg a „szociológusok” javasolta módszer szükségességéről, és ragaszkodott álláspontjához. „A durkheimi eljárás nem teszi lehetővé a történész számára, hogy megszabaduljon a tárgyát alkotó, konkrét szituációk sokféleségéből előálló történelemtől”, így a nyilvános vita során elutasította az összehasonlító módszert, még akkor is, „ha nem marad hát más az okok keresésekor, mint az empirikus tapogatózás”.¹⁴² Seignobos végül már senkit sem talált a történészek között, akit maga mellé tudott volna állítani, vitapartnerei pedig nem éppen kesztyűs kézzel bántak vele. A vitát lezáró filozófus, René Berthelot Seignobos állításait egy már meghaladott episztemológiai álláspontnak titulálta: „A Seignobos úr által elmondottak engem a múlt század közepe táján elhangzottakra emlékeztettek. [...] Egy olyan tudósnemzedék gondolkodásmódjáról tanúskodnak, melyet nagymértékben befolyásoltak az elődök dogmatikus bizonyossággal hangoztatott doktrínái. Ők egyedül bizonyos dolgokként a tényeket tartották számon, és nem fordultak általános elméletekhez, még irányadó hipotézisek formájában sem. A tudománytörténet arról tanúskodik, hogy ezt a nemzedéket egy másik, a pontos tények meghatározásának szükséglete iránt kevésbé, az általános törvények és irányadó hipotézisek iránt viszont jóval fogékonyabb nemzedék követte.”¹⁴³ Ez a szigorú konklúzió nem volt egyedülálló, Durkheim is kijelentette, hogy Seignobos empirizmusa „a teljes nihilizmushoz vezet”.¹⁴⁴ Ez a vélemény az előzmények ismeretében nem is meglepő.¹⁴⁵ Ráadásul a néhány évvel korábbi felállás is megváltozott: Durkheim immár egyetemi pozíciók birtokában, a francia tudományos élet egyik tekintélyeként, a hallgatóság többségének támogatását élvezve állt szemben az egyre magányosabb Seignobossal.¹⁴⁶ A vita azonban mégis megtorpant, és éppen a két főszereplő, Durkheim és Seignobos miatt, mindkettő belekényszerült ugyanis a kollektív tudat kontra egyéni tudat vitájába, de ezen a pozitív tudománytól idegen úton egyikük sem akart elindulni.¹⁴⁷

141 *L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 240.

142 *L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 279.

143 *La recherche des causes* 1907: 307.

144 *L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 232.

145 „Egyedül a történezt zavarják különösen tökéletlen feltételek, nincsen még egy tudomány, mely ennyire sanyarú feltételek között dolgozna. [...] A történész mestersége egy rongyszédő”, illetve jellemző még egy másik vita hevében tett kifakadása: „Ó, milyen piszkos mesterség a történészi!” (*L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 267–268; *La recherche des causes* 1907: 305.)

146 Úgy tűnik, hogy Seignobos elszigetelődésével válasza rövidebbek és kevésbé visszafogottak lettek. Gustave Glotz megjegyzésére, miszerint „fel kell vetni a problémákat”, Seignobos csak ennyit válaszolt: „Nagyon hasznos kérdéseket feltenni, de nagyon veszélyes válaszolni azokra.” (*La recherche des causes* 1907: 304.)

147 A durkheimianusok többször tiltakoztak az ismeretlen és tudattalan összemosása ellen. „Itt két egészen különböző problémáról van szó. A tudatos és tudattalan [jelensége] a közös tudatra tett bármilyen utalás nélkül is tárgyalható a történelemben; a két kérdésnek semmi köze egymáshoz. A tudattalan az egyéni tudathoz képest tudattalan és nem kevésbé valóságos. El kell tehát választani a két problémát. [...] Úgy tűnik, mintha Seignobos úr azt hinné, a kollektív tudat a történelemben megje-

Langlois és Seignobos kísérlete tehát, hogy lefektetett szabályok segítségével foglalják rendszerbe a történeti módszert, nem aratott osztatlan sikert. Néhány évvel később, Gabriel Hanotaux szépítgetés nélkül jelentette ki, hogy „a források erőltetése lustaságból adódik”,¹⁴⁸ Charles Péguy pedig – szokásos iróniájával – kifordította Langlois és Seignobos aforizmáját és állította, hogy „a történelmet a források ellenére is lehet művelni”.¹⁴⁹ Sőt, az utolsó vitába bekapcsolódott a kor talán legtekintélyesebb történésze, Gabriel Monod is, aki Seignobosnak arra az állítására reagált, mely szerint „a modern tudományt nem a nagy elméletek kitalálói és filozófusok teremtették meg, hanem az empirikusok, az egyszerű segédmunkások”.¹⁵⁰ Következő évben írt tanulmányában Monod kijelentette, hogy jöllehet a szövegkritika a történelem alapja, ám „nincsen tárgya, ha nem fogalmaz meg általános nézőpontokat” és egy nap óhatatlanul a „történelemfilozófiához” kell eljutnia.¹⁵¹ Két évvel később a *Revue historique* centenáriumi számának bevezetőjében hivatalosan is bejelentette: „A *Revue de synthèse* mozgalma¹⁵² annyiban is érdemes figyelmünkre, hogy ellenpólusát nyújtja a Franciaországban mintegy húsz éve jelenlevő, a történelmi általánosításokat és a történetfilozófiát övező nyilvánvaló bizalmatlanságnak. [...] A közelmúltban Franciaországban megjelent leginkább figyelemreméltó történelemelméleti munka, Langlois és Seignobos urak *Introduction aux études historiques* című könyve annyira óvatos, és annyi fenntartást fogalmaz meg a történeti szintézissel szemben, hogy [ezek után] ember legyen a talpán, aki ezt megpróbálja. [...] Pedig a tisztán narratív és pittoreszk történetírás csak a szórakoztatás és a kíváncsisági iránti igényünket elégíti ki.”¹⁵³

Látható, hogy Durkheim javaslatai éppen akkor hangzottak el, amikor a történészek maguk is megkérdőjelezték a források terméketlen felhalmozását és az általánosítás elutasítását. Gondolatait minden bizonnyal több olyan történész is kedvezően fogadta, akik azért intézményes keretek között nem álltak Durkheim mellé. Az összehasonlító módszert – a durkheimianusokat leszámítva – Lacombe, sőt Monod is elfogadta, ugyanez mondható el Berr-ről, Mantoux-ról és még sokakról; Seignobos elszigetelődött a szociológiát elutasító álláspontjával, talán még Henri Hauser gondolkodott – nyilvánosan – hasonlóan.

Egy, a „historizáló történészek” ellen irányuló, több oldalról érkező támadást látunk tehát.¹⁵⁴ Egy évszázad távlatából visszatekintve egyfelől paradox, hogy e tá-

lenő tudattalan magyarázatának eszközeként lett kitalálva. Ez nem így van.” (*L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 230, 238. és Bouglé közbeszólása: 242.) Annak ellenére, hogy a kollektív tudat kérdése még több ízben felmerült, Durkheim adós maradt a válasszal és a kérdés nem tisztázódott (*L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 229, 238, 244).

148 Hanotaux 1913: 317.

149 Péguy 1927: 242.

150 *L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 289.

151 Monod 1907: 201.

152 Henri Berr 1900-ban induló lapja, lásd 88. sz. jegyzetet.

153 Monod 1909: 10.

154 Paul Fauconnet és Durkheim Simiand cikkének évében határozták meg a szociológiát a társadalomtudományok rendszereként, amelybe természetesen a történelmet is beleértették (Durkheim–Fauconnet 1903). Durkheim elképzelései a történeti módszerek alkalmazhatóságáról és feltételezhetően magáról a történelemről is változtak idővel. A történelem iránti attitűdje nagyon ambivalensnek

madások célpontja éppen az a Charles Seignobos, aki elég nehezen gyömöszölhető bele a „hagyományos történész” kategóriába vagy legalábbis abba, amit ezen ma értünk. Másfelől szintén paradox, hogy a századelő „historizáló történészeit” támadó Simiand-t – aki a durkheimianusok közül leginkább befolyásolta a történészeket¹⁵⁵ – a mai napig durkheimianusként tartják számon, jóllehet, a durkheimi módszer két alapvető elvével szakított: az egyszerű társadalmakban fellelhető elemi formák kutatásával – mely irányelvekként szolgálna az összetett társadalmak tanulmányozásához – és a komparatiztikával.

Úgy vélem, a századforduló vitáinak elemzése – historiográfiai érdekességükön túl – a történelem- és társadalomtudományok mai problémáinak megértéséhez is hozzájárulhatnak. Látható, hogy mind az 1980-as, mind az 1990-es évek történelmi kérdésfelvetései (a társadalomtörténet újradefiniálása, a narratív történelem és a politikátörténet visszatérése; a történelmi tény és a történelmi igazság, illetve a szubjektívizmus örökzöld problémája, az interpretatív történelem, a prezentizmus, a komparatiztika problémái stb.) milyen különböző gondolati/történelmi/társadalmi kontextusban jelentek meg/jelen(het)nek meg. Ráadásul mégiscsak megnyugtató annak tudata, hogy a történetírás már száz évvel korábban is válságban volt.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Az 1906–1908 között zajló viták publikált szövegei:

La causalité en histoire 1906: *La causalité en histoire*, vita 1906. május 31-én a Francia Filozófia Társaság rendezésében, *Bulletin de la société française de philosophie* 1906. 5. 245–290.

La recherche des causes 1907: *Les conditions pratiques de la recherche des causes dans le travail historique*, vita 1907. május 30-án a Francia Filozófia Társaság rendezésében, *Bulletin de la société française de philosophie* 1907. 7. 263–309.

L'inconnu et l'inconscient en histoire 1908: *L'inconnu et l'inconscient en histoire*, vita 1908 május 28-án a Francia Filozófia Társaság rendezésében, *Bulletin de la société française de philosophie* 1908. 8. 217–347.

Andler, Ch. 1896a: *Sociologie et démocratie. Revue de métaphysique et de la morale* 4. 243–256.

Andler, Ch. 1896b: *Réponse aux objections. Revue de métaphysique et de la morale* 371–373.

Belot, G. 1898: Durkheim: *L'Année sociologique. Revue philosophique* 45. 649–657.

Bernès, M. 1895a: *Sur la méthode de sociologie. Revue philosophique* 39. 232–257 és 372–399.

Bernès, M. 1895b: *La sociologie. Ses conditions d'existence, son importance scientifique et philosophique. Revue de métaphysique et de la morale* 3. 149–183.

tűnik: elméletileg teljesen világos elképzelései voltak egy tudományos történelmi diszciplínáról, a gyakorlatban azonban a szociológiának nagyon is szüksége volt a történelem „hagyományos” módon megszerzett „anyagára”. Sőt, az a benyomásom, hogy maga Durkheim is sejtette, hogy módszerei elég nehezen alkalmazhatók – vagy éppen alkalmazhatatlanok – a történetírásban. Egy paradox állapot látható tehát: miközben Simiand a narratív diszciplína átalakítására szólította fel a történészeket, Durkheim fenntartás nélkül élvezte a „téves” módszer eredményének gyümölcsét.

155 François Simiand és az *Annales* kapcsolatára lásd Gillard–Rosier 1996. Az elemzett simiand-i szöveget 1960-ban az *Annales* szerkesztősége újraközölte.

- Berr, H. 1903: L'enseignement des sciences sociales. À propos d'un livre récent. *Revue de synthèse historique* 6. 241–245.
- Berr, H. 1905: Le mouvement d'études sur la théorie de l'histoire en Allemagne. *Bulletin de la Société d'Histoire moderne* május, 174–176.
- Berr, H. 1913: Megjegyzések Xénopol La causalité dans la série historique c. cikkéhez. *Revue de synthèse historique* 27. 271.
- Berr 1997: *Henri Berr et la culture du XXe siècle*, Biard, A., Bourel, D., Brian, E., (eds.) Albin Michel, Paris
- Besnard, Ph. 1979: La formation de l'équipe de L'Année sociologique. *Revue française de Sociologie* 20. 7–31.
- Besnard, Ph. 1986: L'impérialisme sociologique face à l'histoire. *Historiens et sociologues aujourd'hui*. Journées d'études annuelles de la Société Française de Sociologie, Université de Lille I, 14–15 juin 1984, Éditions du CNRS, Paris, 27–35.
- Besnard, Ph. 1996: Le groupe durkheimien et le combat épistémologique pour la sociologie, In Gillard, L., Rosier, M. (eds.) François Simiand, 1873–1935. Sociologie–histoire–économie. avant-propos de Jacques Revel, Éditions des archives contemporaines, Amsterdam, 25–30.
- Blondel, G. 1897a: *Revue historique* 2. 145–159.
- Blondel, G. 1897b: Le congrès des historiens allemands à Innsbruck et la science de l'histoire en Allemagne. *Revue historique* 3. 323–330.
- Bouglé, C. 1896a: Sociologie et démocratie. *Revue de métaphysique et de la morale* 4. 118–128.
- Bouglé, C. 1896b: Sociologie, psychologie et histoire. *Revue de métaphysique et de la morale* 362–371.
- Bouglé, C. 1905: Compte rendu de l'Histoire et sociologie de Paul Mantoux. *Année sociologique* 8. 163–151.
- Caron, Ph. 1905: Des conditions actuelles du travail d'histoire moderne en France. *Revue de synthèse historique* 2. 271–272.
- Charle, C. 1987: *Les Élités de la République, 1880–1900*. Paris, Fayard
- Charle, C. 1990: *Naissance des „intellectuel”, 1880–1900*. Minuit, Paris
- Chartier, R. – Revel, J. 1979: Lucien Febvre et les sciences sociales. *Historiens et géographes* Február, 427–442.
- Durkheim, É. 1894: *Les règles de la méthode sociologique*. Quadrige/PUF, Paris, 1999. (Magyarul: *A szociológia módszertani szabályai*. In: *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest, 1978.)
- Durkheim, É. 1895: L'enseignement philosophique et l'agrégation de philosophie. *Revue philosophique*. 39. új kiadás, Durkheim, É.: *Textes*. 3. *Fonctions sociales et institutions*. 403–434.
- Durkheim, É. 1897: *Le suicide. Étude de sociologie*. (Magyarul: *Az öngyilkosság*. Budapest, 2000.)
- Durkheim, É. 1898: Préface. *Année sociologique* 1.
- Durkheim, É. 1903: Compte rendu des livres de G. Salvemini, B. Croce, G. Sorel. *Année sociologique* 1901–1902 (1903) 6. 123–125.
- Durkheim, É. 1938: *L'évolution pédagogique en France*. PUF, Paris 1990.
- Durkheim, É. – Fauconnet, P. 1903: Sociologie et science sociale. *Revue philosophique* 55. új kiadás: Durkheim, É., *Textes*, 1., *Éléments d'un théorie sociale*. Édition Minuit, Paris, 1975, 121–159.
- Fabiani, J.– L. 1988: *Les philosophes de la république*. Minuit, Paris
- Gattinara, E. C. 1998: *Les inquiétudes de la raison: épistémologie et histoire en France dans l'entre-deux-guerres*. Vrin, EHESS, Paris
- Gillard, L. – Rosier, M. (eds.) 1996: *François Simiand, 1873–1935. Sociologie–histoire–économie*. avant-propos de Jacques Revel, Éditions des archives contemporaines, Amsterdam

- Glutz, G. 1901: Compte rendu du livre Paul Guiraud. *Revue historique* 11–12. 392.
- Glutz, G. 1907a: Leçon d'ouverture au cours d'histoire grecque de la Sorbonne. *Revue Internationale de l'Enseignement* 54. 481–495.
- Glutz, G. 1907b: Réflexions sur le but et la méthode de l'histoire. *Revue Internationale de l'Enseignement* 2. 481–495.
- Guilland, A. 1899: *L'Allemagne nouvelle et ses historiens*. Alcan, Paris
- Hanotaux, G. 1913: De l'histoire et des historiens. *Revue de Deux Mondes*
- Hausser, H. 1903: *L'enseignement des sciences sociales, état actuel de cet enseignement dans les pays du monde*. Maresq, Paris
- Karády, V. 1976: Durkheim, les sciences sociales et l'Université: bilan d'un semi-échec. *Revue française de Sociologie*. 17. 267–311.
- Lacombe, P. 1894: *De l'histoire considérée comme science*. Vrin, Paris
- Lacombe, P. 1895: La méthode en histoire. Essai d'application à la littérature. *Revue de métaphysique et de morale*
- Lacombe, P. 1900: La science de l'histoire d'après M. Xénopol. *Revue de synthèse historique* 1. 28–51.
- Lacombe, P. 1901: Milieu et race. *Revue de synthèse historique* 2. 34–55.
- Langlois, Ch. – V., Seignobos, Ch. 1898: *Introduction aux études historiques*. új kiadás: Kimé, Paris, 1992.
- Mantoux, P. 1903: Histoire et sociologie. *Revue de synthèse* 8. 121–140.
- Mantoux, P. 1906: *La révolution industrielle au XVIIIe siècle. Essai sur les commencements de la grande industrie moderne en Angleterre-t*, Hachette, Paris
- Monod, G. 1907: La pédagogie historique à l'École normale supérieure. *Revue International de l'Enseignement* 2.
- Monod, G. 1909: À nos lecteurs. *Revue Historique* 1. 10.
- Mucchielli, L. 1997: Sociologie versus anthropologie raciale. L'engagement des sociologues durkheimiens dans le contexte „fin de siècle” (1885–1914). *Gradhiva. Revue d'histoire et d'archives de l'anthropologie* 21. 77–95.
- Mucchielli, L. 1998: *La découverte du social. Naissance de la sociologie en France (1870–1914)* La Découverte, Paris
- Némedi, Dénes 1996: *Durkheim. Tudás és hatalom*. Áron Kiadó, Budapest
- Noiriel, G. 1996: L'„éthique de la discussion”. À propos de deux conférences sur l'histoire (1903–1906) In: Gillard, L. – Rosier, M. (eds.) *François Simiand, 1873–1935. Sociologie-histoire-économie*. avant-propos de Jacques Revel, Éditions des archives contemporaines, Amsterdam, 79–94.
- Noiriel, G. 2001: *A történetírás válsága*. Napvilág, Budapest
- Parodi, D. 1899: Compte rendu de livre de M. Langlois et M. Seignobos. *L'Année sociologique* (1897–1898) 1899. 2. 144.
- Péguy, Ch. 1927: *Œuvres en prose (1909–1914)*. Édition de la Nouvelle Revue, Paris
- Pirenne, H. 1897: Une polémique historique en Allemagne. *Revue historique* 2. 50–57.
- Prost, A. 1994: Seignobos revisité. *Vingtième siècle* 43. 100–118.
- Rebérioux, M. 1983: Le débat de 1903: historiens et sociologues. In: Carbonell, Ch. – O. Livet, G. (eds.) *Au berceau des Annales, le milieu strasbourgeois, l'histoire de France au début du XXe siècle*, Actes du colloque de Strasbourg, octobre 1979, Presses de l'IEP, Toulouse, 219–230.
- Revel, J. 2003: *Histoire et sciences sociales: lectures d'un débat français autour de 1900*. (kézirat)
- Richard, G. 1905: La sociologie ethnographique et l'histoire. *Revue philosophique*
- Richard, G. 1906: Les obscurités de la notion sociologique de l'histoire. Sociologie et axiologique. *Revue philosophique*.

- Seignobos, Ch. 1901: *La méthode historique appliquée aux sciences sociales*. Alcan, Paris
- Seignobos, Ch. 1907: L'enseignement de l'histoire comme instrument d'éducation politique. *Conférences du Musée pédagogique. L'enseignement de l'histoire* Imprimerie nationale, Paris, 1–14. új kiadás: Seignobos, Ch.: *Études de politique et d'histoire*. PUF, Paris, 1934. 109–132.
- Seignobos, Ch. 1920: La méthode psychologique en sociologie (1920). *Études de politique et d'histoire* PUF, Paris, 1934.
- Simiand, F. 1898: L'Année sociologique française. *Revue de métaphysique et de morale* 6. 608–653.
- Simiand, F. 1899: Dédution et observation psychologique en économie sociale. *Revue de métaphysique et de morale*. új kiadás: Simiand, F.: *La méthode positive en science économique*. Alcan, Paris, 1912.
- Simiand, F. 1903a: Méthode historique et science sociale. Étude critique d'après les ouvrages récents de M. Lacombe et M. Seignobos. *Revue de synthèse historique* 6. 1–22. és 129–57. új kiadás: *Annales ESC* 1960. 1. és Simiand, F.: *Méthode historique et sciences sociales*. Cedronio, M. (ed.) Éditions des archives contemporaines, Paris, 1987, 113–171.
- Simiand, F. 1903b: Un historien définit les sciences sociales; compte rendu de Henri Hauser. *Notes Critique-Science Sociales* 4–6. új kiadás: *Méthode historique et sciences sociales*, 1987. 177–178.
- Simiand, F. 1907: Compte rendu du livre de Paul Mantoux. *Année sociologique* 10. 539–551.
- Simiand, F. 1904: Anthropomorphisme et finalisme. *Notes Critique-Science Sociales* 73–74. új kiadás: *Méthode historique et sciences sociales*. 1987.
- Takács, Erzsébet 2002: *Egy vita története. A szociológusok és történészek viszonya a fin de siècle Franciaországában*. (szakdolgozat, ELTE BTK, Szociológia Intézet, szociológia szak)
- Xénopol, A.-D. 1900: Les faits de répétition et les faits de succession. *Revue de synthèse historique* 1. 121–136.
- Xénopol, A.-D. 1901: La classification des sciences et l'histoire. *Revue de synthèse historique* 2. 264–276.
- Xénopol, A.-D. 1913: La causalité dans la série historique. *Revue de synthèse historique* 27. 285–271.

Majtényi György

Az értelmezés hatalma és a hatalom értelmezése. Az 1945 utáni társadalomtörténet fogalmi nyelvéről

Nem feltétlenül kell szinkronitást tételezni a történelmi időben zajló folyamatok és az ezekről szóló tudományos diskurzus között. Időbe telik, mire egy társadalmi jelenséget a tudomány a saját eszköztárával, fogalmilag képes lesz megragadni. A megteremtett kategóriák ugyanakkor túlélhetik azt az időszakot, amelynek vizsgálatára a tudomány eredetileg őket alkotta: „mivel e fogalmak közelebb állnak hozzánk, mivel érthetőbbek a valóságos jelenségeknél, amelyeknek megfelelnek, természetes módon hajlunk arra, hogy fölcseréljük őket az eredeti jelenségekkel, sőt, hogy őket tegyük gondolkodásunk tárgyává.”¹

A közismert kritika szerint a hagyományos társadalomtörténet-írás nemcsak elméleteit és módszereit, de pozitívizmusát is a természettudományos gondolkodásmód hatása alatt fejlődő társadalomtudományoktól kölcsönözte. A társadalmi rétegződés leírására a történészek különböző fogalmi modelleket alkalmaznak; e struktúraleíró fogalmak többnyire a földrajzból vagy az építészetből vett metaforák, melyek már önmagukban is azt sugallják, hogy a társadalomban hierarchikus rend uralkodik. A historikusok közül sokan így „alsó” és „felső” „rétegekről”, „osztályokról”, „alap” és „felépítmény” viszonyáról beszélnek, s az egyéneket különböző helyzetű társadalmi csoportok tagjaiként különböztetik meg. E csoportokat sok esetben a földtani rétegekéhez hasonlatos statikus mozdulatlanságban ábrázolják.² Mintha a kortársak a térben is szemléltethető rendben elhelyezkedő, a „fent” és a „lent” metaforáival jellemezhető pozíciókat foglaltak volna el.

Többben rámutattak e hierarchikus szemlélettel szemben az egyes társadalmi pozíciók értékének viszonylagosságára, továbbá arra, hogy a rétegződés és a társadalmi változás leírása során alkalmazott egyes fogalmak (az osztály, a réteg vagy a társadalmi mobilitás) használatakor a történészek többnyire automatikusan elfogadják e hierarchikus rend létezését, anélkül, hogy eseti példák kapcsán empirikusan bizonyítanák az adott modell érvényességét. A közismert kritika szerint a hagyományos társadalomtörténet-írás a modernitás termékének tekinthető, s ebből következően modernista szemléletet tükröz, ami a „nagy emancipatorikus narratívák” uralmát, a kortársak valóságától idegen elméleti-fogalmi konstrukciók alkalmazását jelenti.³

1 Durkheim 1978: 37. A történetírás kategóriáinak és az ezekhez kapcsolódó elméleteknek a megszülető történelmi munkákra gyakorolt hatásáról részletesen ír Fulbrook 2002: 74–97.

2 Burke 1994: 58.

3 E nézetet talán leghangsúlyosabban Patrick Joyce fogalmazta meg Geoff Eley és Keith Nield konferencia-előadását bíráló cikkében. Álláspontja szerint az osztályfogalom hegemoniája határozza meg az említett szerzők társadalomszemléletét. Megjegyzendő, hogy Joyce írásában sajátos mó-

Egy adott történeti jelenség ábrázolása jelentős mértékben a történetírás idejében zajló folyamatok, így a historikusokat ért elméleti – nem kis részben ideológiai – hatások függvénye is.⁴ Annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy a társadalomtörténet fogalmi nyelve milyen kapcsolatban áll a „valóságos”, a kortársak életvilágában megtapasztalt jelenségekkel, a historikusokat saját fogalmaik, értelmezéseik felülvizsgálatára szorította. Többen az egyes kategóriák mesterséges voltára hívták fel a figyelmet: arra, hogy az egyes fogalmak jelentése a kutató szándékainak és a vizsgálat tárgyának megfelelően változott és változik.

Csak a társadalomtörténet-írás többszörös időhöz kötöttsége jegyében szemlélhető az, hogy egy adott kor társadalmát mikor hogyan ábrázolták a historikusok. Reinhart Koselleck ezt a következőképpen fogalmazta meg: „Mivel a szavak fennmaradása önmagában nem elégséges jele a tárgyi viszonyok maradandóságának, s mivel a fokozatosan változó viszonyok – épp fordítva – a legkülönbözőbb kifejezéseket ölthetik, a fogalomtörténeti módszer elengedhetetlen feltétele a társadalomtörténeti kérdésfeltevéseknek.”⁵

TÁRSADALMI RÉTEGZŐDÉS – A STRUKTÚRAVIZSGÁLATOKRÓL

Az államszocialista országok történetével foglalkozó historikusnak azzal a jelenséggel is szembe kell néznie, hogy forrásait s az e társadalmakról született korabeli munkák nyelvezetét és fogalomhasználatát igen erősen áthatja az elmúlt rendszer ideológiája. Közismert, hogy a pártállamban korlátozottak voltak a társadalomelmélet és a statisztika lehetőségei. Az elmúlt korszakban a társadalmi rétegződés vizsgálata a rendszer legitimitációját érintő, lényegi kérdésnek számított, így sokáig kizárólag az ideológusok, propagandisták terrénuma volt. Az egységes munkásosztály, szövetkezeti parasztság és értelmiség elméleti modellje, a „két osztály egy réteg” elve jó időre lehetetlenné tette a társadalmi rétegződés mélyebb vizsgálatát. (A „sztálini modell” szerint a „szocialista társadalomban” a termelőeszközökhöz való viszony alapján két osztályt és egy réteget lehetett/kellett megkülönböztetni egymástól: az állami tulajdon alapján szerveződő munkásosztályt, a szövetkezeti tulajdon talaján álló parasztságot – az állami és a szövetkezeti ipar dolgozóit –, illetőleg a velük szövetséges értelmiséget.) A munkás–paraszt–értelmiség fogalmi „szentháromság”

don a szerzők konferencia-előadása alapján egy akkor még kiadatlan kötet anyagát tette kritika tárgyává (Joyce 1995, a szerzők válaszát lásd Eley–Niell 1995: 355–364).

4 Nem hagyhatók természetesen figyelmen kívül a történészeket ért politikai-ideológiai hatások sem. Az ötvenes évek vége felé az Egyesült Államokban például a társadalomtörténet kedvelt területévé vált a fiatal radikális eszméket valló historikusoknak. Egy találó megjegyzés szerint a konzervatív társadalomtörténészek ekkoriban éppoly számosan voltak, mint a republikánus népénekesek (Novick 1990: 440). Nagy-Britanniában a hatvanas évektől fellendülő társadalomtörténet szintén igen erős marxista gyökerekkel rendelkezett (Fox-Genovese–Genovese 1988; Wilson 1993: 18–19). Németországban a „társadalomtudományos történetírás” megteremtése ezzel szemben liberális szemléletű, a modernizációs teóriák jegyében író historikusok nevéhez fűződik (a „társadalomtudományos történetírás” történetéhez: Wehler 1998: 143).

5 Koselleck 2003: 141.

gyeében fogant az ötvenes években született társadalom-leíró munkák többsége, ezek így nyilvánvalóan a hatalmi diskurzus termékei.⁶ Szociológia csak a hatvanas évektől kezdődően létezhetett Magyarországon.⁷

A hatvanas évektől az ún. „munkajelleg-csoportok” különválasztásának gyakorlata hozott jelentős változást a társadalomkutatás módszereiben és eredményeiben. Először Hegedűs András tette kritika tárgyává a tulajdonviszonyok alapján két osztályt megkülönböztető modellt, midőn amellett érvelt, hogy az csak a kapitalista társadalmak szerkezetének leírására alkalmas. Hasonló bírálatot fogalmazott meg Ferge Zsuzsa is, de ő a rétegződéshez már empirikus alapon közelített, és megállapításait a KSH-ban készült háztartási statisztikákra építette. Ezekből vonta le azt a következtetést, hogy immár nem a tulajdonviszonyok tekinthetők a társadalmi tagolódás alapjának, hanem a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt pozíció.⁸ E pozíció alapján határozta meg a munkajelleg-csoportokat, melyeket nem azonosított a foglalkozási csoportokkal, s nem állított fel közöttük egyértelmű hierarchiát sem. Az 1963-as rétegződésvizsgálat adatainak elemzésekor hét aktív⁹ és egy inaktív munkajelleg-csoportot (nyugdíjasok) különböztetett meg. (Az egyes csoportok elhatárolásánál meghatározó szempont volt, hogy fizikai vagy szellemi munkát végzőkről van-e szó.¹⁰) A szociológusok ennek nyomán a „társadalmi munkamegosztást” tartották az egyik leglényegesebb differenciáló erőnek, a csoportképződés alapjának,¹¹ és ez a későbbiekben számos más lehetséges szempont negligálásához vezetett.

6 Erről részletesen lásd Horváth 2002: 345–358.

7 Ahogy Tamás Pál megállapítja: „Magyarországon a modern szociológia önálló intézményrendszerrel, szakmai-politikai ambíciókkal és megismerési programmal a hatvanas évek első felében jelent meg” (Tamás 1988: 455). 1961-ben alakult meg az MTA Szociológiai Bizottsága, 1963-ban pedig az MTA Szociológiai Kutatócsoportja (később Intézete). 1967-ben hozták létre az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetét, majd 1970-ben egy agit-prop. bizottsági határozat nyomán az ELTE Szociológia Tanszékét (később: ELTE Szociológiai Intézete), s ezzel megindult a szociológia oktatása az egyetemen (Tamás 1988: 480). A magyar szociológia hatvanas évekbeli történetéhez részletesen lásd Szántó 1998.

8 Hegedűs 1964; Ferge 1966; összefoglalóan Szabari 2002.

9 A társadalmi rétegződés leírására alkalmas modellnek Ferge Zsuzsa a következőt tartotta: I. Szellemi foglalkozásúak: 1. Vezető állásúak és értelmiségiek: 1/a Államigazgatási és gazdasági vezetők (a hatalmi hierarchia csúcsa), 1/b Magasan kvalifikált szellemi dolgozók (a tudásszint hierarchiájának csúcsa); 2. Egyéb szellemi dolgozók: 2/a Középszintű szakemberek, 2/b Irodai dolgozók. II. Fizikai foglalkozásúak nem mezőgazdasági jellegű munkakörben: 1. Szakmunkások: 1/a Anyagi termelésben (ipar, építőipar, esetleg közlekedés), 1/b Más ágakban; 2. Betanított munkások: 2/a Anyagi termelésben (ipar, építőipar, esetleg közlekedés), 2/b Más ágakban; 3. Segédmunkások; 4. Hivatalsegéddek, stb. III. Mezőgazdasági fizikai dolgozók: a/ Állami gazdasági munkások mezőgazdasági munkakörben, b/ Termelőszövetkezeti tagok, mezőgazdasági fizikai munkát végzők, c/ Egyéni parasztok, d/ Mezőgazdasági napszámosok, alkalmi munkások (Ferge 1969). A statisztikai adatok elemzésénél többnyire a következő munkajelleg-csoportokat különböztette meg: 1. vezető állásúak és értelmiségiek, 2. középszintű szakemberek, 3. irodai dolgozók, 4. szakmunkások, 5. betanított munkások, 6. segédmunkások, hivatalsegéddek stb. 7. mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak. Esetenként külön kategóriaként kezelte még a (8.) nyugdíjasokat és kereset nélkülieket, vagy a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúakon belül megkülönböztette a (7.) mezőgazdasági munkásokat és a (8.) napszámosokat, alkalmi munkásokat.

10 Ferge 1969, különösen „A társadalmi munkamegosztás mint a társadalmi rétegződés alapja szocialista viszonyok között. Elméleti dimenziók” című alfejezet (Ferge 1969: 77–85).

11 Ferge Zsuzsa ezzel kapcsolatban megállapította: „A munkamegosztás természetesen nemcsak elvont tárgyi viszonyokat jelent, hanem az emberek vagy emberek csoportjai között kialakuló kapcsolatok rendszerét is. Ezek a viszonyok [...] a leglényegesebb társadalmi viszonyok.” (Ferge 1969: 78.)

E csoportokat később rétegeknek nevezték,¹² aminek egyik oka feltehetőleg az volt, hogy alternatív struktúraleíró modellt kívántak állítani a rendszer ideológiája által elköptatott és ezért óvatos kritika tárgyává tett marxi osztályelmélet helyébe. Andorka Rudolf ugyanakkor jogosan állapította meg, hogy az ekkor megalkotott rétegmodell leginkább mégis Max Weber munkamegosztás szerinti osztályfogalmával rokonítható.¹³ (Megjegyzendő, hogy a rétegződésvizsgálatokkal közel egy időben jelent meg Magyarországon Kemény István előszavával Max Webertől egy szemelvénygyűjtemény *Gazdaság és társadalom* címen.¹⁴) Andorka rétegmodell-elméletét többen „marxista” perspektívából bírálták, mivel abban az állami ideológia, a munkásosztály hatalmáról szóló tézisek kritikáját látták. Az önálló tudományágként megszülető magyar szociológiát a pártvezetés később többször is kárhoztatta a „nyugati polgári szociológiához” való kritikátlan viszonya miatt.¹⁵

A konkrét vizsgálatok mindazonáltal konvertálhatónak bizonyultak a pártállam ideológiájának fogalmi nyelvére; a statisztikusok megteremtették az átjárhatóságot a munkás, paraszt, értelmiségi kategóriák irányába, ami szükséges volt ahhoz, hogy az empirikus kutatások zöld jelzést kaphassanak. Mivel a szociológia közös nyelvet talált a kádári hatalommal, úgy tetszett, hogy sajátos közvetítő szerepbe került a társadalom és a hatalom között. (E pozíció megtartása érdekében ugyancsak alkalmazkodni kényszerült a rendszer ideológiájához.)

A pártvezetés 1974-ben határozatot adott ki a munkásosztály fogalmának meghatározásáról, majd ennek nyomán meghatározták a társadalom osztály- és rétegtagozódásának vizsgálatánál alkalmazandó statisztikai csoportosítási rendszert. Újfént leszögezték, hogy „a munkásosztály társadalmunk vezető ereje, a hatalom birtokosa. Hatalmát a parasztsággal szövetségben a párt útján valósítja meg.” A munkásosztály fogalmát ennek megfelelően meglehetősen tágan értelmezték: az állami és a szövetkezeti ipar összes fizikai dolgozóját e kategóriába sorolták, ideértve a mezőgazdaságban, a kereskedelemben, az egészségügyben, a „kulturális ellátás” területén foglalkoztatottakat, sőt a közvetlen termelésirányítói munkakörökben dolgozó szellemieket is. Ezután már csak egy rövid számtani művelet hiányzott ahhoz, hogy a munkásosztály „vezető szerepét” a társadalomban, s ennek révén a hatalom, tehát a „munkáspárt” uralmának legitimitását „bizonyítani” tudják: „a kereső lakosságból ma mintegy kétmillió hétszázezer a munkás, kétszázötvenezer a művezető és technikus, és félmillió a nyugdíjas munkás, vagyis a munkásosztály száma jelenleg mintegy három és

12 Andorka Rudolf például gyakorlatilag egyenlőségjelet tett a Ferge Zsuzsa által definiált munkajelleg-csoportok és saját, a foglalkozási viszony alapján meghatározott kategóriái közé, amelyeket rétegeknek nevezett.

13 Andorka 1995a: 35–36.

14 Kemény István a kötet előszavában kiemelte, hogy „A rendek és osztályok történelmi tárgyalásában a termelési eszközök tulajdona mellett Weber igen nagy jelentőséget tulajdonított a katonai eszközök (fegyverek, ellátás) és az igazgatási eszközök tulajdonának... A modern bürokratikus államhatalom kialakulását és fejlődését vizsgálva döntő lépésnek minősítette az említett eszközök fokozatos államosítását.” (Kemény 1992: 49.)

15 Az MSZMP Központi Bizottsága Agit. Prop. Bizottságának állásfoglalása a szociológia helyzetéről és a további feladatokról. 1967. október. Magyar Országos Levéltár (=MOL), M-KS. 288. f. 41/1967/85. ő.e.

félmillió fő”.¹⁶ A későbbiekben az állampárt ideológiájából következő fogalmi hármasságnak megfelelően (munkás, paraszt, értelmiségi bontásban) is elkészítették a háztartás-statisztikákat.¹⁷ Eme általános kategóriák alkalmazása a gyakorlatban egyfelől azt jelentette, hogy ideológiai védőhálót húztak a statisztikai vizsgálatok fölé, másfelől némi módszertani bizonytalanságot eredményezett (pl. a hetvenes években a mezőgazdasági fizikai munkajelleg-csoportban szerepeltették a termelőszövetkezetek nem mezőgazdasági munkát végző tagjait, alkalmazottait is).¹⁸

1977-ben a párt Központi Bizottságában jelentést készítettek a szociológia helyzetéről. E jelentés megállapította, hogy „a kutatók marxista társadalomelméleti megalapozottsága sok esetben ma sem kielégítő”. Hangsúlyozták továbbá, hogy a „polgári szociológia által kialakított kutatási technikáknak és módszereknek a szocialista társadalom viszonyaira való alkalmazása kritikai adaptációt, megfelelő marxista elméleti felkészültséget feltételez.”¹⁹ Ezt követően mégis a pártállami ellenőrzés lanygulása volt érzékelhető. Az „ideológiai olvadás” jeleként 1985-ben a párt illetékes fórumán az „alapkategóriák” módosítását javasolták, így például a „nem fizikai” (szellemi) foglalkozásúak csoportját két kategóriára lehetett bontani: „értelmiségiekre” és „alkalmazott szellemi dolgozókra”.²⁰

A hetvenes évek végétől, a nyolcvanas évek elejétől – részben a gazdasági változások következményeként – a rétegmodell már nem tűnt alkalmasnak a társadalmi szerkezet leírására, így a szociológusok közül többen differenciáltabb kategóriarendszer kialakítására tettek kísérletet. A társadalmi rétegződés-vizsgálatok során az ekkor már sematikusnak tetsző munkajellegcsoport-vizsgálatok kritikájaként a kutatók a foglalkozásszerkezet mellett elsősorban Max Weber-i és Pierre Bourdieu-i hatásra a különböző élethelyzetek és életstílusok leírására törekedtek.²¹ Az 1981–1982. évi adatfelvétel elemzésénél – a Kolosi Tamás, Bokor Ágnes és Utsi Ágnes által – alkalmazott státuscsoport-modell már ezt a szemléletmódot tükrözte. Kolosi Tamás nevéhez fűződik a státuscsoport²² fogalmának

16 MOL, M-KS. 288. f. 7/1974/447. ó.e.

17 Először a Titkárság tárgyalta 1974. február 25-ei ülésén a Központi Bizottság „irányelveit a munkásosztály társadalmi szerepének fejlesztéséről”, (MOL, M-KS. 288. f. 7/447. ó.e.) majd miután a Központi Bizottság is megvitatta 1974. március 19–20-án (MOL, M-KS. 288. f. 4/1974/125–126. ó.e.), a Titkárság 1974. április 16-i ülésén véglegesítette a beterjesztett irányelveket és a határozati javaslatot (MOL, M-KS. 288. f. 7/1974/452. ó.e.). 1975-ben az MSZMP Központi Bizottsága a Központi Statisztikai Hivatalt bízta meg egy osztályelméleten alapuló rétegződésmodell kidolgozásával, mely előírta, hogy az osztályokon belül kell elkülöníteni az egyes rétegeket. E séma alapján vizsgálták később a magyar háztartások jövedelemszerkezetét (Andorka 1995a: 36–37).

18 Róbert 2000: 226.

19 Az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának tájékoztató jelentése az Agitációs és Propaganda Bizottság részére a szociológia helyzetéről és feladatairól. MOL, M-KS. 288. f. 41/1977/281. ó.e.

20 Az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya tett javaslatot a Titkárságnak a statisztikai csoportosítási rendszer módosítására, melyet előbb a Titkárság, majd a Politikai Bizottság elé terjesztettek. MOL, M-KS. 288. f. 7/1985/727. ó.e.

21 Kolosi 1984, 1987.

22 „...a hasonló státusú egyének összességét – kissé eltérően a weberi fogalomhasználattól – státuscsoportnak nevezünk, hiszen státusaik közössége az, ami együvé sorolja őket.” (Kolosi 1987: 67.) Az „öszvér-szóösszetétel” már önmagában is Max Weber fogalomhasználatára utalt, hiszen a rend (Stand) weberi fogalma az amerikai fordításokban status-ként szerepel.

kidolgozása, mely új lehetőséget kínált a társadalomszerkezet leírására. Ő a foglalkozási viszony helyett egy, az élethelyzet fogalmában definiált komplex szempontrendszert vett figyelembe az empirikus vizsgálatok során. Társadalmi státusnak „az egyének és a családok tipikus élethelyzetét” nevezte „az egyenlőtlenségi rendszerben”, s cáfolta a társadalmi rétegződés tisztán hierarchikus voltát.²³ Szintén a foglalkozásszerkezet által leírt rétegmódellet alternatívájaként, Utasi Ágnes kutatásai során életstílus-csoportokat határozott meg, és így határolta el egymástól a társadalom egyes csoportjait.²⁴ Nyilvánvaló, hogy a magyar gazdaság fejlődése volt elsődleges hatással azokra a nyolcvanas években született értekezésekre, melyek a társadalom szerkezetét az állami elosztás és a piac kettős dimenziójában ábrázolták.²⁵

A múlt rendszerben a szociológia csak a tudományos vizsgálatok objektivitását hangsúlyozva volt képes bizonyítani a létjogosultságát (a *valós* folyamatokra elvégre a hatalmon lévőknek is figyelmet kellett fordítaniuk) és megalkotni az identitását. E szerepfelfogásban – nevezzük így: „szocialista modernitásban” – a tudomány küldetésstudata, a fejlődésbe, az objektív tudományosságba, a társadalmi valóság megismerhetőségébe vetett hit leplezte el a hatalom ideológiájának kényszerű közvetett hatását, és ennek megfelelően építette fel a diszciplína saját mítoszait. Ebből a szempontból találó Tamás Pál elemzése a szociológia egyes időszakairól. A hatvanas években a szociológiai kutatás szerinte a „radikális társadalomkritika szerepét” töltötte be, a hetvenes évek elején „az osztálytársadalmi tudomány programjával” fellépő, később, a hetvenes évek második felében a „szaktudomány programját” megvalósító, a nyolcvanas években pedig „megállapodott diszciplínaként” jellemezhető.²⁶ A hivatalos ideológia mindazonáltal mindvégig behatárolta a szociológusok mozgásterét. Harcsa István egy interjúban ezt a következőképpen fogalmazta meg: „Miután a szociológia eléggé a földbe nyomott tudományág volt, életben maradási stratégiájához tartozott, hogy igyekezett kompromisszumokat kötni, és nem fejfel menni a falnak.”²⁷ Számos téma vizsgálata így egészen a rendszerváltásig tabunak számított; hivatalosan például szegénységről sokáig nem eshetett szó, s végképp nem kirekesztett vagy leszakadó társadalmi csoportokról.²⁸ Ha valamely jelenséget

23 Kolosi 1984: 11–12.

24 Ő – mint hipotetizált életstílus-csoportokat – a következő fogyasztási-magatartási csoportokat határozta meg: „Elit”, „Intellektuális”, „Felső-mintakövető”, „Családorientált”, „Tárgyorientált”, „Kapcsolatgazdag”, „Kapcsolatszegény”, „Második gazdasággal kompenzáló”, „Robotoló”, „Elesett” (Utasi 1984). Az életstílus-vizsgálatokhoz lásd még Utasi 2000; Utasi–A. Gergely–Beckeházi 1996.

25 Szelényi Iván gondolatmenetének a lényege, melyet először *Szocialista vállalkozók* című könyvében (Szelényi 1988) fogalmazott meg az, hogy a nyolcvanas évekre „az értelmiség és a bürokrácia összefonódására épülő értelmiségi hatalmi projekt megbukott”, és ekkor „a bürokratikus uralkodó elit a második gazdaságban történő nyitással egy olyan stratégiát talált, mely működőképes alternatívája az értelmiséggel való hatalommegosztásnak”. A kor társadalmát úgy ábrázolta, hogy „a hatalom és a privilégiumok megszerzésében a meghatározó a politikai tőke birtoklása maradt, de ez kiegészült az értelmiségnek tett koncessziók nyomán jelentőségében felértékelődött kulturális tőkével, illetve a második gazdaság térnyerésével most újonnan megjelenő gazdasági tőkével.” (Szelényi 1996; ismerteti Valuch 2001: 106–107.)

26 Tamás 1985: 219–226.

27 Harcsa 1991: 41.

28 Amikor Kemény István 1970-ben megtartotta híres akadémiai előadását a szegénységről – e vizsgálat eufemisztikus elnevezéssel „Az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeinek vizsgálata”

a szociológiai munkák szőrmentén mégis érintették, akkor azt eufemisztikusan írták le: „többszörösen hátrányos helyzetű”, „beilleszkedési zavarokkal küzdő” egyénekről, csoportokról, vagy elítélően magatartási hibákról, devianciákról beszéltek.²⁹ Ebben a diszkurzív mezőben teljesíthettek sajátos küldetést az olyan irodalmi alkotások – mint Fejes Endre *Rozsdatemetője* –, mely a munkásosztály mítoszát igyekezett szertefoszlalni, vagy a „leszakadók”, a „kirekesztettek” mindennapjait megjelenítő szociográfiai irodalom.

A rendszerváltozást követően az 1945 utáni társadalmi jelenségek iránt érdeklődő historiográfia – más hagyomány nem lévén – elsősorban ehhez az örökséghez fordulhatott. A történészek azonban, miközben adaptálták a szociológiai kutatás kategóriáit, eredményeit, úgy tűnik, teljességgel megfeledeztek a szociológia történetiségéről, történelméről. Ebben szerepe lehetett az egyes szerzők modernista szemléletének, annak, hogy Magyarországon a történészek a forrásokat s a „tudományos” szövegeket hagyományosan tények halmazának, egy faktuálisan ábrázolható valóság hű lenyomatának tekintik. S nyilván hatott a történetírásra az objektív tudományosságna az a mítosza is, melyet a korabeli szociológia teremtett maga körül.

A különböző időszakokban született szociológiai munkák következtetéseinek automatikus átvétele olyan képet alakított ki a magyar társadalomfejlődésről a történetírásban, mely szerint a magyar társadalom az ötvenes években homogenizálódott, a hatvanas évektől kezdődően fokozatosan átalakult, majd az elkövetkező évtizedek során tovább differenciálódott. Jellegzetes például, ahogy Romsics Ignác a 20. század történetéről szóló összefoglaló munkájában a társadalmi csoportok formálódásáról – valójában a korabeli szociológia kategóriáiról – ír: „A magántulajdonosi rétegek felszámolása és a népesség foglalkozásszerkezeti átalakítása következtében a magyar társadalom nagymértékben homogenizálódott. Az 1960-as évek végétől lényegében három nagy társadalmi tömb alakult ki: a nem mezőgazdasági (ipari, közlekedési, kereskedelmi stb.) munkásoké, a mezőgazdasági dolgozóké (téesztagok és az állami gazdaságok munkásai) és a szellemi foglalkozásúaké. Ezekben belül természetesen számos további alcsoport különült el”.³⁰ A neves szerző megállapítása nyilvánvalóan a szociológia hatvanas években kialakított konszenzusos álláspontját tükrözi, mely azáltal teremtett lehetőséget a társadalmi struktúra és a mobilitás vizsgálatára, hogy a hatalom ideológiája számára kedves munkás-paraszt-értelmiség fogalmi hármassághoz igazította a foglalkozási csoportosításon alapuló kategóriarendszert. A történetírás fogalmi reflektálatlanságával magyarázható, hogy több történész, miközben hite szerint társadalmi valóságról beszél, valójában párthatározatok nyomán kialakult kategóriákat interpretál.

A fentiek összefoglalásaként megkockáztatható az az állítás, hogy az egyes korszakokról szóló történeti munkák – gondosan alátámasztott, jegyzetapparátussal kísért –

címmel indulhatott meg –, átmenetileg eltávolították őt a Szociológiai Kutató Intézetből. A kutatás 1972-ben elkészült zárótanulmányát titkosították és a Statisztikai Hivatal elnökének pánccél-szekrényébe zárták (Vö. Kemény 1991: 183).

29 Szalai 2002: 35.

30 Ugyanitt megjegyzi, hogy „a főkategóriákon belüli csoportképződés egyik legfontosabb kritériumának a szakképzettség tekinthető” (Romsics 2000: 473).

megállapításai sok esetben nemcsak a vizsgált folyamatokból, hanem a szociológia múltjából, fogalomhasználatának változásából is következnek. S ugyancsak e fogalmakhoz kötődik a kor társadalmáról való mai tudásunk. Azok az elméleti modellek ugyanis, melyek évtizedekre meghatározták az empirikus szociológiai vizsgálatok adatait, következtetéseit – a fentiekben ismertetett módon – a foglalkozások többszempon্তু csoportosításán alapultak. Természetes tehát, hogy a 20. század második felének magyarországi társadalomtörténetéről szóló összefoglalás szerzője, aki egyébként kritikusan viszonyul a kor szociológiai irodalmához, a kérdéskör szakirodalmát áttekintve úgy találja: „miután az alap kutatások csak részlegesen állnak rendelkezésre, a rétegek elkülönítésére lényegében a foglalkozási viszony jellege és az ennek alapján meghatározható társadalmi pozíció kínálkozik.”³¹

TÁRSADALMI VÁLTOZÁS – A MOBILITÁSVIZSGÁLATOKRÓL

A honi szociológia lehetőségeit mindvégig meghatározta az a mozgástér, amelyet a párt tudománypolitikusai biztosítottak a kutatók számára, s amit a kutatók – többnyire kényszerűségből elfogadva az ideológiai korlátokat – mindvégig próbáltak tágítani. E speciális helyzettel magyarázható, hogy a társadalmi mobilitás vizsgálata miért kapott kiemelt jelentőséget a korban. Mivel a szocialista társadalomban a rendszer ideológiája szerint egyenlőségnek kellett uralkodnia, a kor társadalmát feltérképezni igyekvő szociológusok előtt kevesebb lehetőség nyílt a társadalmi rétegződés és több a mobilitás vizsgálatára, melynek kapcsán az egyenlőtlenlégek mérséklődését lehetett/kellett kimutatni.³² E téren a kutatók munkájukban nagyobb szabadságot élvezhettek, s mélyebb megfigyelésekre is módjuk volt.

A mobilitást kutató szociológusok eredetileg azt vizsgálták, hogy a hierarchikusan rendezettnek gondolt osztályok és rétegek között, milyen mozgások („társadalmi emelkedések és süllyedések”) figyelhetők meg. A magas társadalmi mobilitást feltehetőleg a 19. század közepének liberális filozófiája tette ideállá.³³ (A demokratikus társadalmakban eszerint az egyének származásától függetlenül esélye van az érvényesülésre, arra, hogy azt a pozíciót töltsse be, amit akar és amihez megvannak a képességei.) A társadalmi mobilitást ennek megfelelően általában a társadalom nyitottságának fokmérőjeként értelmezik. A társadalom nyitottságát, az egyének esélyegyenlőségét Magyarországon sem lehetett másképp, csak az egymásnak alá-, fölrendelt társadalmi csoportok közötti mozgások révén igazolni. Így azok a kuta-

31 Valuch 2001: 118.

32 „A minden mozog időszakban háttérbe kerültek a mozgások és a változások mögött meghúzódó társadalmi szerkezet, a változások közepette megszilárduló struktúrák és egyenlőtlenlégek. Csak az tűnt lényegesnek, ami az örökölt társadalmi szerkezettel történt, a hagyományos társadalomszerkezeti elemek viszonyában bekövetkezhetett, és nem irányult a figyelem a kialakuló új struktúrákra. Ezt a helyzetet erősítette az az ideológiai meggyőződés is, hogy a szocialista fejlődés nem más, mint az örökölt osztályegyenlőtlenlégek fokozatos megszüntetése, az egyenlőség birodalma felé vezető ugyan rögs, de egyetlen nyomvonalon vezető út.” (Kolosi 1982: 4.)

33 Róbert 1982.

tások, amelyek eredendően az egyenlőség mítoszát voltak hívatottak igazolni, valójában a szociológia hierarchikus szemléletét erősítették. E jelenség is jól szemlélteti, hogy a szociológiai kutatás – a megteremtett fogalmi nyelv bázisán – a korabeli hatalom ideológiájához és a nyugati szociológia main streamjének módszertanához és szemléletéhez egyaránt igazodhatott. Jellemző, hogy a nyolcvanas évek közepén egy magyar szociológus már a következőképpen fogalmazta meg az „értéktermelő és -közvetítő” társadalmi csoportok tézisé: „Maga a társadalom működik úgy, hogy városi zöldövezetben jobb lakni, mint tanyán, hogy a komfortos lakásban jobb élni, mint a komfort nélküliben, hogy a szabadságidő alatt jobb üdülni, mint dolgozni, hogy jobb sok húst fogyasztani, mint keveset, hogy jobb egyetemet végezni, mint tanulatlan segédmunkásnak lenni. Akkor is így van ez, ha a fenti megállapításokkal nem ért egyet minden ember...”³⁴

A fentebb ismertetett fogalmi hármasságból következően a mobilitáskutatások eredetileg a paraszt-, a munkásosztály és az értelmiségi réteg közötti elmozdulásokat írták le a foglalkozásszerkezet vizsgálata révén. Később a rétegmodell kínált lehetőséget a társadalmi változás sokrétűbb elemzésére. (Andorka Rudolf a mobilitásvizsgálatok során a munkajelleg-csoportokhoz hasonló társadalmi csoportokat különített el. Ez a modell lehetőséget kínált nemzetközi összehasonlításra – az Andorka által ismertetett amerikai és angol vizsgálatok ugyancsak a foglalkozások jellege alapján definiálták a társadalmi csoportokat³⁵ – illetőleg a korábbi népszámlálások adatainak felhasználásával történeti elemzésre is.³⁶) A társadalmi mobilitásvizsgálatok alaptétele – a kategóriarendszer átjárhatósága miatt – azonban továbbra sem változott, mely szerint Magyarországon a II. világháború után a mobilitás „főirányai” közé tartozott „a munkásságból és a parasztságból a vezető, az értelmiségi és az egyszerű szellemi foglalkozások felé” történő mozgás.³⁷ A magas mobilitási arányszámok a nyolcvanas évek előtt született szociológiai munkák többségében a korabeli társadalom demokratizálódását, nyitottságát jelzik a megelőző korszak, az „ellenforradalmi rendszer” társadalmához képest. E nyitottság fokmérőjének tekintették azt, hogy „a többi társadalmi osztályok, rétegek tagjai, leszármazottai utat találjanak az értelmiségbe.”³⁸ Ezt az állítást, s általánosságban a társadalmi változás pozitív, értékteremtő voltát – amint arra a következőkben rámutatok – utóbb többen megkérdőjelezték.

34 Kolosi 1984: 14–15.

35 Andorka 1970.

36 A legfőbb problémát a statisztikai adatok értelmezése során az jelentette, hogy az 1890 és 1930 közötti népszámlálások más kategóriákat alkalmaztak, mint a háború utáni népszámlálások és mobilitási adatfelvételek. Andorka Rudolf könyvében a népszámlálások eredményeit (az 1890. évi népszámlálástól kezdődően, de döntően az 1930. és 1949. évi népszámlálások adatait) vetette össze, illetőleg a mobilitási adatfelvételekkel egybeeső 1963. és 1973. évi mikrocenzusok adataihoz viszonyította azokat. E négy adatfelvétel alkalmával az apa foglalkozására is rákérdeztek a kérdezőbiztosok. (Előszőr az 1930. évi népszámlálás alkalmával Laky Dezső javaslatára került be a kérdőívekbe a „Mi volt atyjának foglalkozása?” kérdés – Andorka 1982: 265.)

37 Andorka 1982: 73.

38 Andorka 1978: 71.

Az első megrendítő ütetést az egyenlőség (pontosabban az esélyegyenlőség tézise) 1967-ban szenvedte el. Kemény István 1963-as adatokat elemezve kimutatta, hogy a felfelé irányuló mobilitás Magyarországon kisebb volt, mint a fejlett országokban, s a jelentősnek gondolt mobilitási arányszámokat a foglalkozási szerkezet változásai önmagukban is magyarázzák. A szakalkalmazotti, termelésirányítói munkakörökben foglalkoztatottak számának emelkedése egyike volt az extenzív iparosítás következményeinek. A tanulmány végső soron azt sugallta, hogy a szellemi foglalkozásúak létszámának gyors növekedése, s általában a magas társadalmi mobilitás elsősorban a gazdaság fejlettsége és növekedési ütemének függvénye, nem pedig a politikai akaraté.³⁹

Többen rámutattak, hogy a társadalmi változás döntően strukturális (szerkezeti) mobilitás eredménye volt, így elsősorban a termelési struktúra, a foglalkozási szerkezet megváltozásán keresztül értelmezhető. A cirkuláris (helycserés) mozgások, melyek a társadalom nyitottságát bizonyíthatnák, jóval ritkábbak voltak a korban, sőt „az 1949. évi állapothoz képest még csökkent is” a gyakoriságuk.⁴⁰ (Mindazonáltal megjegyzendő, hogy e megállapítás ugyancsak azon az előfeltevésen alapul, miszerint a társadalmat hierarchikusan elhelyezkedő rétegek építik fel, melyek közt az egyének „fölfelé”, illetőleg „lefelé” mozoghattak.⁴¹) Szintén ezt az értelmezést támasztják alá azok az összehasonlító elemzések, melyek tanúsága szerint a volt államszocialista országok oktatási rendszereinek változása, az esélyegyenlőségek alakulása nem rajzolt ki sajátos keletközép-európai „mobilitási mintákat”.⁴² Ebből következik, hogy fontos ugyan a gazdasági, társadalmi viszonyok mellett a politikai szándékok vizsgálata, mivel a gazdasági, munkaerő-fejlesztési terveknek megfelelően – a gazdaság állapotából és természetesen a politikai prioritásokból is következően – a politikai akarat alakította az oktatási rendszert, de „nem a szocializmus per se az, amely más típusú társadalmi mobilitást okoz.”⁴³

Részben az összehasonlító vizsgálatok nyomán, részben talán politikai hatásra a nyolcvanas években fogalmazódott meg az 1945 utáni társadalomfejlődés kapcsán a modernizáció tézise, mely keretet kínált az egydimenziós mobilitásvizsgálatok adatainak újraértelmezéséhez. Eszerint az iparosodás határozta/határozza meg a társadalomfejlődés fő vonásait, s a politikai rendszerek eltérő volta ellenére a nyu-

39 Kemény 1991: 182.

40 Andorka 1982: 251.

41 A szociológiai munkák egy részére Magyarországon azonban már a hetvenes, nyolcvanas években sem volt jellemző e szemlélet mechanikus érvényesítése. Andorka Rudolf például már 1970-ben kritikával illette a fölfelé, illetőleg a lefelé irányuló mobilitás megjelölést, az egyes társadalmi pozíciók értékének viszonylagosságát hangsúlyozva: „a társadalmi csoportok nem alkotnak társadalmi hierarchiát. [...] Éppen ezért kerüljük a más mobilitásvizsgálatokban alkalmazott »fölfelé« és »lefelé« mobilitás fogalmát” (Andorka 1970, idézi Kozák 2002: 12). A korábban kizárólag makroszociológiai eszközökkel dolgozó mobilitásvizsgálatok átfogó kritikáját először Róbert Péter fogalmazta meg, ő a mobilitás új dimenzióinak feltárása érdekében javasolta az életútkutatás módszereinek alkalmazását (Róbert 1982). Történeti elemzésben újabban Kozák Gyula utalt rá, hogy problematikus a mobilitás, a társadalmi mozgások irányának meghatározása, a „fent” és a „lent” kategóriáinak elhatárolása (Kozák 2002: 19–21).

42 Müller–Lüttinger–König–Karle 1995.

43 Andorka 1995a: 420.

gati és a „szocialista” országok társadalomfejlődése hasonló fogalmakkal vizsgálható, sőt össze is hasonlítható.⁴⁴ Többen modernizációként értelmezték így azt a jelenséget, hogy az állam szinte kizárólagos szereplőjévé vált a gazdasági, társadalmi életnek, nőtt a termelésirányításban foglalkoztatott szellemiek, s a közigazgatásban, az igazságszolgáltatásban és az állami élet más szektoraiban (egészségügy, oktatás) alkalmazottak létszáma is. Kulcsár Kálmán 1980-ban megjelent könyvében úgy vélte, hogy a szocialista rendszer iparosítást és modernizációt vitt végbe a gazdaságilag és társadalmilag elmaradott Magyarországon.⁴⁵ A szociológusok az állam modernizációs funkciójának megfogalmazásával nyilvánvalóan befolyásolni kívánták az állampárti politikát, ugyanakkor legitimációs bázist is teremtettek a rendszer számára. A modernizációs elmélet térhódítása értelmezhető tehát annak jegyében is, hogy a szociológia még a nyolcvanas években is közös nyelvet beszélt a kádári hatalommal, illetőleg, hogy a „nyilvánosság szélesedésével” tovább erősödött befolyásoló, közvetítő szerepe.⁴⁶ Ennek fényében érthető a tézis gyors népszerűsége, erősen kérdéses azonban, hogy az a társadalmi változások kizárólagos kauzális magyarázataként átültethető-e a történetírói gyakorlatba, amint azt több történész teszi.⁴⁷

A modernizáció dinamikusabb felfogása szerint nem a központi hatalom, hanem az egyének modernizációs mozgalma (a mezőgazdasági kistermelés, a magánvállalkozások újraéledése) indította el a fejlődést. A jelenség ennek jegyében értelmezhető a társadalmi szerveződések és a pártállami törekvések egymásrahatásaként is. Az a körülmény, hogy az államhatalom bizonyos keretek között – a társadalomtól és a társadalomtudósoktól érkező üzenetek hatására – nem gátolta az egyének érdekérvényesítését, a hatalmi és az egyéni érdekek közötti egyensúly megeremtését, a rendszer fennmaradását szolgálhatta. A szociológia és a hatalom közötti interakciók egyik fő üzenete volt a korban, hogy az állam jó irányban tapogatózik, amikor uralmát a spon-tán modernizáció támogatásával próbálja legitimálni.⁴⁸ A pártvezetők a rendszer társadalmi bázisának tekinthették azokat, akiknek előnyei származtak a „modernizációból”, és a pártállam propagandája és életszínvonal-politikája talán tudatosan is törekedett e bázis szélesítésére. Mindazonáltal kérdéses, hogy e törekvések látszólagos vagy valódi egyensúlyát (a pártállami és az egyéni érdekek kölcsönhatását) nem a korabeli diskurzusok teremtették-e meg, a hatalom és a tudomány közötti folytonos párbeszéd eredményeként. Kiemelendő továbbá, hogy a modernizációs tézis – bár ezúttal a genealógiáját vizsgálom, nem pedig az érvényességi körét – a korabeli társadalom számos szereplőjéről megfelelően. Nem szól a perifériára szorult, kirekesztett egyénekről: azokról, akik a hatalom erőszakos természetét közelről ismerhették.

44 Aron 1964. A könyv 1967-ben jelent meg magyarul, s hamarosan zárolt anyaggá vált a könyvtárakban, mindazonáltal kétségkívül hatással volt a szociológusokra.

45 Kulcsár 1980, 1986.

46 Szalai 1994: 475; Léderer 2002: 148–149.

47 Romsics Ignác történelmi bestsellerré vált könyvében például a következő megállapítás olvasható: „A magyar társadalom foglalkozásszerkezeti átalakulása a gazdasági modernizáció természetes következménye volt, és alapvetően megfelelt a nemzetközi tendenciáknak” (Romsics 2000: 471).

48 Szalai 1994: 475.

A rendszerváltozást követően, amikor pedig lehetőség nyílt volna a honi és a nyugati társadalomfejlődés közti párhuzamok mélyebb vizsgálatára, inkább csak az elmúlt rendszerrel szembeni kritika hangjai erősödtek fel. Az új politikai, ideológiai helyzetben a historikusok többsége – a totalitarizmus-elméletek jegyében – az elmúlt rendszer bűneinek feltárására, a politikai elnyomó rendszer működésének leírására törekedett, és a gazdasági, társadalmi jelenségek kapcsán kivált a negatív tendenciákat hangsúlyozta. Ezzel magyarázható az „irányított mobilitás” fogalmának népszerűsége a történetírásban. Örkény Antal – 1989-ben megjelent írásában – irányított mobilitásnak az államszocialista országok mobilitási folyamatait nevezte, melyeket szerinte „a szigorú központi irányítás, a keretszámok központi tervezése, a társadalmi mozgások feletti szigorú kontroll, a teljes voluntarizmus” jellemezte. Elemzésében úgy vélte, hogy „az átalakulás legfontosabb kísérőjegyei a nagyfokú bizonytalanság, az átmenetiség érzése, a félelem állandósulása és a valamitől való menekülés motiváló ereje lettek.”⁴⁹

A politikai rendszer diktatórikus jellegének hangoztatása a történetírásban végző soron a társadalmi mobilitás egy „újfajta”, de szintén normatív alapon történő értékeléséhez vezetett. Az egyes szerzők e szemlélet jegyében a demokratikus jelen perspektívájából az elmúlt rendszer társadalompolitikai szándékaiból következő jelenségként értelmezik a társadalmi mobilitást és általában a társadalmi folyamatokat. S bár elutasítják a mobilitás korabeli értelmezéseit, gyakorlatilag kritika nélkül veszik át az egydimenziós – tehát a foglalkozásszerkezet elemzésén alapuló – mobilitásvizsgálatok eredményeit. (Ezzel szemben Andorka Rudolf sokat hivatkozott, *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon* című könyvében lépten-nyomon hangsúlyozza az alkalmazott vizsgálati módszerekben rejlő ellentmondásokat, az összehasonlító vizsgálat nehézségeit.)⁵⁰

A rendszerváltás időszakával kezdődően elsősorban szociológusok törekedtek annak a döntően történeti kérdésnek a megválaszolására is, mi lett a II. világháború előtti magyar középosztály sorsa,⁵¹ illetőleg, hogy folytatódott-e a polgárosodás folyamata valamilyen formában a fordulat évei után.⁵² Az e kérdéskorról szóló tanulmányok

49 Örkény 1989: 23, 26.

50 Vö. Andorka 1982.

51 Empirikus kutatások bizonyították, hogy a korábbi középosztályi csoportok leszármazottai a hatvanas évek végétől utat találtak a magasabb társadalmi pozíciót jelentő szellemi, értelmiségi státuszok felé. A polgári, középosztálybeli csoportok marginalizált helyzete mérséklődött a hatvanas évek végétől. A 80-as évek legmagasabb státuszú rétegének többsége már a II. világháború előtti középosztályból és alsó-középosztályból származott (Gáti–Horváth 1992: 81–97; Róbert–Sági–Utasi–Kovách 1995; Utasi–A. Gergely–Becskeházi 1996; összefoglalóan Valuch 2001: 99).

52 Meglehetősen nagy port vert fel Magyarországon Szelényi Iván *Szocialist Entrepreneurs* című 1988-ban megjelent könyve, melyben azt mutatta be, hogy a közép- és gazdagabb parasztsaládok a hetvenes évek végétől, a nyolcvanas évek elejétől mezőgazdasági vállalkozásaik révén a (paraszt)polgárosodás útjára léptek, s így a korábban megkezdődött társadalmi folyamat folytatói lettek. A polgárosodást más jelenségek mellett (káderesedés, parasztosodás, proletarizáció) a szerző a késő kádárizmus egyik legfontosabb társadalmi jelenségének tekintette. Elméletét kritikusai elsősorban amiatt bírálták, mert polgárosodást tételezett az államszocialista rendszerben (Szelényi 1980a, 1980b). Vita Szelényi Iván *Szocialista vállalkozók* című könyvéről: Lengyel György, Juhász Pál, Kovách Imre, Hankiss Elemér és Bíró Dávid hozzászólásai (*Replika* 1990. 2.). A tanulmányt, a könyvet és az utóbbi kapcsán kiobbant vitát elemzi-ismerteti Kovách 1991.

annak dokumentumaiként is olvashatók, hogy miképp lehet érvényesíteni a társadalomtörténet fogalmi nyelvét a korabeli szociológia kategóriáival szemben.⁵³ (A korabeli társadalom – a szociológia és a társadalomtörténet hagyományainak megfelelően megjelentett – „kettős struktúrája” így voltaképpen a fogalmi nyelv „kettősségét” is jelentheti.) Az 1989 előtti történelemmel foglalkozó historiográfia nem követhette a szociológia rendszerváltás utáni alakváltozásait, mivel – saját jelenéből visszpillantva – mereven a történelmi időben zajló folyamatokra szegezte tekintetét – s miközben a történeti jelenségek megismerésén fáradozott, valójában a korabeli szociológia fogalmi nyelvét sajátította el. (Ezzel szemben megjegyzendő: ha az államszocialista időszak társadalmára a társadalomtörténet általánosan használt kategóriáit semmilyen tekintetben sem tartjuk érvényesnek, akkor problematikussá válik a Magyarországon és a nyugati demokráciákban megtapasztalt jelenségek, valamint az 1945 előtti és utáni társadalmi folyamatok összevetése, a „folytonosság avagy megszakítottság” kérdésének megválaszolása.) Horribile dictu, a történészek szemében a szocialista korszak differentia specificáját ma az a fogalmi nyelv jelenti, melyet a korabeli empirikus szociológia a hatalom ideológiájának vonzásában alkotott. A historiográfia ezzel egy, a pártállam ideológiáját közvetítő örökséghez köti magát.

Számos tanulmány szól arról, hogy a nyugati demokráciákban az egyes kormányok mennyiben voltak képesek befolyásolni a társadalmi folyamatok alakulását. Még hangsúlyosabban vetődik fel ez a kérdés az államszocialista rendszerek esetében, melyek az egész társadalom újjászervezésére tettek kísérletet. A népi demokráciákban a hatalom számára lényegi, a rendszer legitimitációját érintő kérdésnek számított a radikális társadalomátalakító törekvések megvalósítása, így a propaganda minden létező fórumon ezek sikerét hangoztatta. (A politika – a rendelkezésére álló kényszerítő és anyagi eszközök révén – mindent megtett annak érdekében, hogy ebbe a mederbe terelje a társadalomtudományos diskurzust is.) A társadalmi folyamatok irányítottsága korban – álláspontom szerint – elsősorban nem az egyének életstratégiáinak, mindennapjainak egyoldalú, erőszakos megváltoztatását jelentette, hanem a társadalmi diskurzusok felülről vezérelt átalakítását, és ebből a szempontból valóban a régi struktúrák lerombolását. A rendszer identitáspolitikája rátelepedett az alulról építkező társadalmi szervezetekre, abban az értelemben, hogy elnyomta, szinte láthatatlanná tette őket – mivel az ezeken alapuló identitások fogalmilag nem voltak artikulálhatók. Az elsődleges feladat így a munkás-paraszt értelmiség sztálini modelljén alapuló régi struktúrák, illetőleg a mobilitásról és a modernizációról szóló elméletek revíziója. Kérdéses azonban, hogy akkor, midőn a folytonosságot hangsúlyozzuk a társadalomfejlődésben, és a társadalomtörténet fogalmi nyelvének alkalmazhatósága mellett törünk lándzsát, nem egy újabb diskurzus intézményesülése, kizárólagossá válása előtt nyitunk-e teret. És nem feledke-zünk-e meg egy másik hatásairól?

Csak az egyének életvilágára, a kortárs hétköznapokra összpontosító kutatások révén mutatható meg – a korántsem omnipotens államhatalommal szemben – az

53 A polgárosodás fogalom alkalmazhatóságáról szóló vitákat ismerteti Csste 1997.

egyének szerepe a társadalmi folyamatok alakításában. Az individuum saját életvilágának a keretei között szinte kizárólagos definíciós hatalommal bírt. A korban azonban az egyéni értelmezések szűk nyilvánosságot kaptak, s csak kevésbé tudták befolyásolni a társadalmi diskurzusok alakulását; az állampárt viszont fogalmi-nyelvi diktatúrája, az *értelmezés hatalma* révén képes volt monopolizálni saját értelmezését. Ha nem tárjuk fel annak az identitáspolitikának a hatásait, mely maradandóan megalkotta a szocialista társadalom virtuális valóságát, és nem ismerjük az egyes diskurzusok – hatalmi, tudományos – természetét, működését, nem juthatunk közelebb a korabeli jelenségek megismeréséhez. A kérdés így nem pusztán az, hogy az egyéni tapasztalatok a korban megjelentek-e, s egyáltalában megjeleníthetők-e a történeti, szociológiai fogalomalkotás diszkurzív szintjein, hanem hogy e diskurzusok hatásai mennyiben formálták át az egyének tapasztalati világát.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)

az MSZMP Központi Bizottsága Agit. Prop. Bizottságának iratai (M-KS. 288–41)

az MSZMP Központi Bizottságának iratai (M-KS. 288–4)

az MSZMP Központi Bizottsága Titkárságának iratai (M-KS. 288–7)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Andorka Rudolf 1970: *A társadalmi átrétegződés és demográfia hatásai Magyarországon*. 2. kötet, Budapest

Andorka Rudolf 1978: Az értelmiség társadalmi mobilitásának történeti alakulása. In: Huszár Tibor (szerk.) *Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások. Szociológiai tanulmányok*. Budapest

Andorka Rudolf 1982: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest

Andorka Rudolf 1995a: A rétegződélmélet haszna a mai magyar társadalomkutatásban. In: Andorka Rudolf – Hradil, Stefan – Peschar, Jules L. (szerk.) *Társadalmi rétegződés*. Budapest, 33–65.

Andorka Rudolf 1995b: A társadalmi mobilitás félévszázados trendjei Magyarországon. In: Andorka Rudolf – Hradil, Stefan – Peschar, Jules L. (szerk.) *Társadalmi rétegződés*. Budapest, 393–425.

Aron, Raymond 1964: *La lutte de classes: nouvelles leçons sur les sociétés industrielles*. Paris (magyarul: *Előadások az ipari társadalomról*. Budapest, 1967).

Burke, Peter: 1994: *History and Social Theory*. Cambridge

Csité András 1997: Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták. *Szociológiai Szemle* 3. 117–137.

Durkheim, Émile 1978: *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest

Eley, Geoff – Nield, Keith 1995: Starting over: the present, the post-modern and the moment of social history. *Social History* 20. 3. (October 1995) 355–364.

- Ferge Zsuzsa 1966: Társadalmi rétegződés Magyarországon. *Valóság* 10. 23–36.
- Ferge Zsuzsa 1969: *Társadalmunk rétegződése*. Budapest
- Fox-Genovese, Elisabeth – Genovese, Eugene D. 1988: The Political Crisis of social History: A Marxian Perspective. In uő: *Expanding the Past. A Reader in Social History. Essays from the Journal of Social History*. New York – London, 17–33.
- Fulbrook, Mary 2002: *Historical Theory*. London – New York
- Gáti Tibor – Horváth Ágota 1992: A háború előtti középosztály utótörténete. *Szociológiai Szemle* 1. 81–97.
- Harcza István 1991: Interjú a társadalmi mobilitásról. (Készítette: Fleck Zoltán) *Replika* 1. 40–46.
- Hegedűs András 1964: A szocialista társadalom strukturális modellje és a társadalmi rétegződés. *Valóság* 5. 1–15.
- Horváth Sándor: „Munkás, paraszt, értelmiség munkaverseny lázában ég.” In: Valuch Tibor (szerk.) *Mérlegen a XX. századi történelem – értelmezések és értékelések*. Debrecen, 345–358.
- Joyce, Patrick 1995: The end of social history? *Social History* 20.1. 73–92.
- Kemény István 1991: *Közélről s távolból*. Budapest
- Kemény István 1992: Előszó Max Weber: Gazdaság és társadalom című szemelvénygyűjteményéhez. In: uő. *Szociológiai írások*. Szeged, 23–51.
- Kolosi Tamás 1982: A strukturális viszonyok körvonalai. *Valóság* 11. 1–17.
- Kolosi Tamás 1984: *Státus és réteg. (Rétegződés-modell vizsgálat III.)* Budapest
- Kolosi Tamás 1987: *Tagolt társadalom*. Budapest
- Koselleck, Reinhart 2003: Fogalomtörténet és társadalomtörténet. In: uő. *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, 121–145.
- Kovách Imre 1991: A polgárosodásfogalom értelmezéséhez. Összegzés helyett. *Századvég* 2–3. 217–229.
- Kozák Gyula: 2002: A hatvanas éves társadalmáról. (Adalékok.) In: Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.) *Évkönyv X. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 11–35.
- Kulcsár Kálmán 1980: *A mai magyar társadalom*. Budapest
- Kulcsár Kálmán 1986: *A modernizáció és a magyar társadalom. Tanulmányok*. Budapest
- Léderer Pál 2002: *A szociológus, a módszerei meg a szövegei. Rögeszme-félék a mesterségről*. Budapest
- Müller, Walter – Lüttinger, Paul – König, Wolfgang – Karle, Wolfgang 1995: Osztályszerkezet és oktatási rendszer az ipari országokban. In: Andorka Rudolf – Hradil, Stefan – Peschar, Jules L. (szerk.) *Társadalmi rétegződés*. Budapest, 229–262.
- Novick, Peter 1990: *That Noble Dream. The „Objectivity Question” and the American Historical Profession*. Cambridge
- Örkény Antal 1989: A társadalmi mobilitás történelmi perspektívái. *Valóság* 4. 20–34.
- Róbert Péter – Sági Matild – Utasi Ágnes – Kovách Imre 1995: *A középosztályok nyomában*. Budapest
- Róbert Péter 1982: Mobilitás és életút. In: *Elméletek és hipotézisek. Rétegződés-modell vizsgálat I.* Budapest, 93–129.
- Róbert Péter 2000: *Társadalmi mobilitás. A tények és vélemények tükrében*. Budapest
- Romsics Ignác 2000: *Magyarország története a XX. században*. Budapest
- Szabari Vera 2002: A társadalmi struktúra és mobilitás kutatása Magyarországon az 1960-as években. *Századvég* 1. 65–81.
- Szalai Júlia 1994: Merengések a szociológiáról. *BUKSZ Tél*. 471–476.
- Szalai Júlia 2002: A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle* 4. 34–50.
- Szántó Miklós 1998: *A magyar szociológia újjászervezése a hatvanas években*. Budapest

- Szelényi Iván 1980a: *Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary*. Wisconsin
- Szelényi Iván 1980b: The Prospect and Limits of the East European New Class Project: An Auto-critical Reflection on the Intellectuals on the Road to Class Power. *Politics and Society*.
- Szelényi Iván 1988: *Socialist Entrepreneurs*. Madison
- Szelényi Iván 1996: A posztkommunista társadalom szerkezetének változásai. *Magyar Tudomány* 4. 385–402.
- Tamás Pál 1985: Az új magyar szociológia útjai. Tudományszociológiai vázlat. *Világosság* 4. 219–226.
- Tamás Pál 1988: Egy szakma „Sturm und Drang” után: A magyar szociológia a nyolcvanas években. *Szociológia* 4. 455–485.
- Utasi Ágnes 1984: *Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák. Műhelytanulmány*. (Rétegződés-modell Vizsgálat V.) Budapest, 59–106.
- Utasi Ágnes 2000: *Középosztály – kapcsolatok*. Budapest
- Utasi Ágnes – A. Gergely András – Becskeházi Attila 1996: *Kisvárosi elit*. Budapest
- Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest
- Wehler, Hans-Ulrich 1998: Historische Sozialwissenschaft. Eine Zwischenbilanz nach dreissig Jahren. In: uő. *Die Herausforderung der Kulturgeschichte*. München, 142–153.
- Wilson, Adrian 1993: A critical portrait of social history. In: uő. *Rethinking Social History. English Society 1570–1920 and its Interpretation*. Manchester – New York

„...hivatásom a mezőgazdaság”

Kerék Mihály önéletírása

Kerék Mihállyal (Cegléd, 1902 – Budapest, 1990) harminc évvel ezelőtt, pályakezdőként a véletlen hozott össze. Akkoriban a Városépítési Tudományos Tervező Intézet (VÁTI) tudományos kutatási részlegében dolgoztam. Jó helyen: a közel nyolcszáz fős Krisztina körúti tervgyártól – a „központtól” – távolabb, Rózsahegyi Kálmán egykori villájában, a Tartsay Vilmos utcában. Valóságos oázis volt ez a hely a sivatagi hetvenes évtizedben. Jórészt a nagy öregek – hogy néhányukról név szerint is megemlékezzem: Granasztói Pál, Kiss István, Halmos Béla, Korompai György, Preisich Gábor, Perczel Károly – tették azzá. Akkor már jobbára emlékeiket rendezgető-megosztó nyugdíjasként jártak be az intézetbe, ki ritkábban ki sűrűbben. Nem emlékszem rá, hogy Kerék Mihályt a Tartsay utcai villában egyszer is láttam volna. Neve s kutatói pályája lezárásának szánt átfogó tanyafelmérése mégis gyakran szóba került a kollegák körében. A kiszállásait emlegették. A szokásos gyakorlattól eltérően, ő igyekezett minél rövidebbre fogni érintkezését a hivatalokkal. A határt járta a legszívesebben, gyalogosan. Be-benézett egy-egy portára, beszélgetett, jegyeztetett. Tanyakutatásának gépiratos dokumentációját a nyolcvanas évek elején már hiába kerestem a könyvtárban. Talán valaki örökre magához vette, vagy ő vitte magával, de a legvalószínűbb, hogy leselejtezték. Mit is kezdetett volna a tanyavilág aprólékos rajzával a megbízó: az ÉVM Területrendezési Főosztálya? A szórványtelepülések felszámolási programja volt napirenden régóta és változatlanul. Többször meglátogattam Kerék Mihályt a hetvenes évek végén Istenhegyi úti lakásán. Mindig szívesen beszélt életéről, szeretett tanáiról, különösképpen Bernát Istvánról, a falukutató szociográfusokról, Weis Istvánról, az ONCSA-akcióról és – rezignált keserőséggel – az 1945 utáni földosztásról. Ő nem így akarta. Polgárosító reformot akart, azon munkálkodott jó másfél évtizeden át. Interjút akartam vele készíteni, ettől azonban – talán zöldfülű tájékozatlanságom láttán – határozottan elzárkózott. „Inkább leírom” – mondta, s nemsokára el is küldte a kéziratot.

Saad József

Az első világháború alatt léptem abba a korba, amikor a középiskolás diáknak döntenie kell, hogy milyen életpályát választ. Abban az időben a ceglédi Kossuth Gimnáziumban tanultam, amely a maga nemében igen jó hírű intézet volt. A humán ismeretek oktatása terén vetekedett a legjobb egyházi iskolákkal s kiváló tanári karában olyan tudósokkal dicsekedhetett, mint Ries Ferenc matematikus és Pais Dezső,¹ a magyar nyelvtudomány egyik legnagyobbja, aki négy évig osztályfőnököm volt. A sok száz diák közt csak elvétve akadt, aki a mezőgazdasági pályát választotta, a parasztyere-

1 A szövegben említett minden személynek, a tájékozódás megkönnyítése érdekében, megadjuk születési és halálozási helyét és idejét.
Pais Dezső (Zalaegerszeg, 1886 – Budapest, 1973)

keket sem kivéve; a jómódú gazdacsaládok középiskolába került tagjai úri foglalkozást akartak s nagyobb részük jogásznak készült.

Már jóval érettségi előtt kialakult bennem, hogy hivatásom a mezőgazdaság lesz. Ezzel szüleim is egyetértettek. Nem tudnám megmondani, hogy engem mi vonzott a mezőgazdaság felé. Lehet, hogy valami öröklött családi hagyomány, bár egy talpalatnyi földünk sem volt. Nagyszüleim ugyan még a földet túrták, szüleimnek azonban már egészen más sors jutott. Anyám hétgyermekes kisbirtokos családban nőtt fel s földet nem örökölt. Apám ugyan jómódú gazda lett volna valamelyik kisalföldi faluban, ha még gyerekkorában tönkre nem mennek. Megnyílt előtte ugyan a katonai pálya, de szolgálatban szerzett rokkantsága miatt ez is félbeszakadt, s egész hátralévő életén át kénytelen volt nem neki való hivatali állásokkal beélnie. Állandó nosztalgia gyötörte a föld után, néhányszor meg is próbálta, hogy visszatérjen hozzá, de egyik kísérlete sem sikerült.

A háború végén az „Őszirózsás” forradalom, majd a proletárdiktatúra idején még gimnazista voltam, s ezeknek az időknek főleg a visszataszító jelenségeire emlékszem. De leginkább sorsunkra gyakorolt szerencsétlen következményeire, miután apám kísérlete, hogy végül földhöz jusson, kudarcot vallott és csak bajt hozott reá és mindnyájunkra. Még pedig a legrosszabbkor, mert érettségi előtt álltam és kétségessé vált, hogy további tanulmányaimat egyáltalán folytathatom-e. Otthoni körülményeink ennek mind ellene szóltak. Valóságos sötétbe ugrás volt, amikor mégis úgy döntöttünk, hogy felutazom Pestre és beiratkozom az új egyetem – pontosan a M. Kir. Tudományegyetemi Közgazdaságtudományi Kar – mezőgazdasági fakultására.²

Néhány szóval elmondom, mi volt ez az új egyetem, amely 1920-ban kezdte működését és amelynek 33-ik hallgatójaként iratkoztam be. Megalkotóit az a törekvés vezette, hogy ezzel sikerül majd a keresztény értelmiségi fiatalokat is önálló gazdasági pályák felé irányítani. A numerus clausus éveiben voltunk, amikor az egyetemi felvételek korlátozásával remélték a zsidóság túlsúlyát a gazdasági életben csökkenteni. Ez – mint később kiderült – naiv elképzelésnek bizonyult, ahogy az is, hogy a keresztény fiatalok nagyon törik majd magukat az önálló foglalkozások után. A zsidóság hamar megtalálta a védekezés módját (külföldre mentek tanulni) és erősebben került ki a küzdelemből, mint amilyen azelőtt volt; a fővárosban, ahol az ország gazdasági ereje összpontosult, az évtized végén a gyártulajdonosok 55%-a, az önálló kereskedők 62%-a, a kereskedelmi alkalmazottak 61%-a, a magántisztviselők 45%-a a zsidóság köréből került ki. A húszévesek nemzedékében pedig még erősen hatott a hagyomány, az íróasztal vonzása és ugyancsak könnyű lett volna megszámolni azokat, akik elég merészek voltak, hogy az önálló gazdasági pályákon keressék boldogulásukat.

Mindez azonban nem csökkentette az egyetem jelentőségét. Mégiscsak az első komoly kezdeményezés volt a régi begyepesedett jogászi szemlélettel szemben, és kétségtelenül szélesebb távlatokat nyitott meg a többre törekvő fiatalok előtt. Hatását nehéz lemérni,

² A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetemi Közgazdaságtudományi Kar felállításáról az 1920. évi 31. tc. rendelkezett. A kar önálló egyetemenként működött 1934-ig, amikor összevonták a M. Kir. József-Műegyetem Közgazdaságtudományi Karával.

de a magam példáján állíthatom, hogy sok olyan ismerettel gazdagított, amelynek később hasznát láttam. Hibájául rótták fel, hogy túl sokat markol és felesleges tárgyakkal tömi a hallgatók fejét. (A mezőgazdaság-szakon 56 tárgyat adtak elő, de hasonló volt a helyzet a társszakokon is.) A bírálóiban tehát volt valami igazság, de ezt részben szervezeti nehézségek okozták. Négy szak tanulmányi anyagát kellett koordinálni. Mégpedig olyan szakokét, amelyek jellegüknél fogva meglehetősen távol álltak egymástól. A közgazgatási és diplomáciai szak mégcsak megfért egymással, de a kereskedelmi már erősen eltért, méginkább kivált az együttesből az erősen természettudományi jellegű mezőgazdasági szak. Ezt a tarka társaságot kisebb részben újonnan kinevezett professzorokból, nagyobb részt különböző szakintézményektől kölcsönzött előadókból álló tanári kar oktatta. Sok volt a közös óra és nehéz volt elkerülni a feleslegesnek látszó tárgyak hallgatását. Fokozták a nehézséget az elhelyezési problémák. Az előadások az Eszterházy utcai volt Evangélikus Theológia (ez volt a központ), a Gólyavár, a Sándor utcai régi Országház, a Szerb utcai egykori kolostor és az Állatorvosi Főiskola között oszlottak meg. Így sok jövés-menéssel járt az előadások hallgatása. Ennek ellenére többnyire tele voltak az előadótermek, mert tanáraink jórészt kiváló, gyakran világhírű tudósok köréből kerültek ki. Kornis Gyula, Bernát István, Cholnoky Jenő, Fellner Frigyes, Czettler Jenő, Kerpely Kálmán, Zimmermann Ágoston, Manninger Rezső, Teleky Pál [sic!], Doby Géza, csak néhány név a sok közül.³

Külön kell szólnom a mezőgazdasági szakról. A háborús tapasztalatok fokozott mértékben ráterelték a figyelmet a mezőgazdaság fontosságára. Ez egyebek közt abban is megnyilvánult, hogy nőtt az érdeklődés az agrárpályák iránt. Sok értelmiségi fiatal, aki egyébként javarészt jogász lett volna, gazdasáznak ment. Még az újonnan alakult egyetemi mezőgazdasági szakot is valósággal elárasztották az olyan fiatal emberek – közöttük sok fővárosi is – akiknek semmi kapcsolatuk nem volt a mezőgazdasággal. De mint később kiderült, komoly szándékuk sem, hogy a praxisban érvényesüljenek. Ahogy a háború utáni évek közállapotai fokozatosan konszolidálódtak, a mezőgazdaság varázsa is hanyatlott. Kollégáim közül jócskán lemorzsolódtak, de akik elvégezték is az egyetemet, csak kevesen lettek gyakorlati gazdák, legtöbbször különböző mezőgazdasági intézményeknél helyezkedtek el.

A mezőgazdasági szakról valóban úgy tűnt, hogy neki idegen környezetben működik. Évekig vitatták, helyes volt-e a legmagasabb szintű agrárfőiskolát a fővárosba telepíteni, ahol a gyakorlati képzésnek legtöbb feltétele hiányzott. Sokáig nem is vették komolyan ezt a szakot, bennünket aszfalt-gazdászoknak gúnyoltak, amire okot adott az is, hogy néhányan közülünk zergetollas pörgekalapban meg lakkcsizmában jöttek az előadásra és sétáltak a korzókon. Tény az, hogy az uradalmak nem nagyon kapkodtak az innen kikerült okleveles mezőgazdák után, s közülük aránylag kevesen helyezkedtek el a gazdatiszti pályán. Akkor még nem értették meg, hogy a korszerű

3 Kornis Gyula (Vác, 1885 – Budapest, 1958), Bernát István (Rimaszombat, 1854 – Budapest, 1942), Cholnoky Jenő (Veszprém, 1870 – Budapest, 1950), Fellner Frigyes (Budapest, 1871 – Mauthausen, 1945), Czettler Jenő (Jászárokszállás, 1879 – ? 1953), Kerpely Kálmán (Oravicabánya, 1864 – Budapest, 1940), Zimmermann Ágoston (Mór, 1875 – Budapest, 1963), Manninger Rezső (Sopron, 1890 – Budapest, 1970), Teleki Pál (Budapest, 1879–1941), Doby Géza (Bécs, 1877 – Budapest, 1968).

mezőgazdaságnak nemcsak kiváló agrotechnikára van szüksége, hanem sok más ismeretre, főleg közgazdasági tájékozottságra is. Ha valamelyik gazdasági akadémiát emelik egyetemi rangra, a nem szorosan mezőgazdasági ismereteknek az oktatását nem lehetett volna megoldani, mert e tudományok magas szintű művelői a fővárosban éltek. De a mezőgazdasági kutatóintézetek javarésze is itt volt, márpedig ezeket és szakembereit az egyetem nem nélkülözhetné. Figyelembe kellett venni továbbá, hogy az egyetemnek nemcsak az volt a feladata, hogy tág látókörű és magas képzettségű gazdaságvezetőket neveljen, hanem – s talán még ennél is fontosabb – hogy a teljesen eljogászódott mezőgazdasági szakigazgatást megfelelő szakemberekkel lássa el. Különböző szempont indokolta a társszakok létjogosultságát is: alaposabb közgazdasági tudást adni azoknak, akik a kereskedelmi, általános igazgatási és külképviseleti pályákon kívánnak működni. S mivel agrárállamban élünk, nem felesleges, ha egy kissé a mezőgazdaságba is belekóstolnak.

Visszatérve életem további alakulására, valahogy én is úgy jártam, mint sok kollégám, akik a major helyett inkább a hivatalt választották. Pedig én azzal az eltökélt szándékkal jöttem Pestre, hogy mielőtt végeztem, valamelyik uradalomban vállalok munkát. A fővárosi élet nem vonzott, mert nagyon nehezen éltem itt, már az első évben súlyos tüdőbajtot kaptam, s csak egyik rokonom tanyáján gyógyultam meg. A nyári szünetekben az Ampelológiai Intézetben gyakornokoskodtam, s volt olyan tervem is, hogy a szőlészetben specializálom magam. Közben egy külföldi csereakció révén rövid ideig egy intenzív szársországi középüzemben praktizáltam. Jó úton haladtam tehát kitűzött céloim felé – egészen egyetemi tanulmányaim utolsó évéig. Akkor Apám halála és életkörülményeim rosszabbodása arra kényszerített, hogy – már tanulmányaim befejezése előtt – munkát vállaljak. Így kerültem – egyik tanárom beajánlására – első munkahelyemre, a Magyar Mezőgazdák Szövetkezetéhez.

Ez fordulópontot jelentett az életemben. Az alatt a hat év alatt, amit a szövetkezetnél töltöttem megkedveltem Budapestet és már nem kíváncsítottam többé a puszták világába. Azért sem, mert közben egyetemi és egyéb tanulmányaim más irányba tereltek az érdeklődésemet, amely már az utolsó évben mindinkább az agrárpolitika felé fordult. Ebben döntő része volt egyik tanáromnak, Bernát Istvánnak, aki ezt a tárgyat adta elő. Ez a kiváló férfiú volt az első, aki a régi liberális időkben a legtöbbit harcolt a magyar agrárérdekért, s aki a múlt század végén az agrárpolitikát megfogalmazta, feladatkörét és irányát kijelölte. Mai ésszel nehéz megérteni, hogyan volt lehetséges, hogy a 80% mezőgazdasági lakossággal rendelkező országnak nem volt agrárpolitikája. Pedig nem ment olyan jól a mezőgazdaságnak, hogy erre szükség ne lett volna. S ami a legkülönösebb, hogy az a réteg, amelyik a hatalmat gyakorolta, túlnyomórészt a földbirtokos osztályhoz tartozott, tehát a saját bőrén érezte az agrárérdek elhanyagolását. Olyan nagy volt akkor a liberalizmus ereje, hogy az állami beavatkozásnak még a gondolatát és elutasították. Ettől persze még többet szenvedett a paraszt osztály, amely sokkal védtelenebb helyzetben volt, mint a nagybirtokosok, mert ezek hatalmas egyesületük, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület segítségével mégis csak sok mindent kivívtak maguknak. Nagy érdeme Bernát Istvánnak, hogy kezdeményezésére a parasztság is – bár az OMGE-t meg

sem közelítő társadalmi szervezethez jutott a Magyar Gazdaszövetség megalakulásával. De talán még ennél is jelentékenyebb segítséget jelentett a szövetkezeti mozgalom, amelyért szintén Bernát István buzgólkodott a legtöbbit. Sajnos az antiliberalisra fordult háború utáni időkben sem érthette meg – bár még hosszú ideig élt – agrárpolitikai eszméinek a megvalósulását. Érdemeit azzal jutalmazták, hogy katedrát kapott az új karon, sőt ennek első dékánja lett. Előadásai nekem eseményszámba mentek. Szemináriuma pedig az első pódium volt, ahol megszólalhattam. A földreformról írt dolgozatomban (amely kéziratban megmaradt) kimutattam, hogy a reform nemhogy javít, de inkább ront az egészségtelen birtokmegoszláson, mert fokozza a szélsőséges birtokkategóriák (a nagybirtok és törpebirtok) polarizációját, a törpebirtok szaporítása gazdaságilag elhibázott, politikailag pedig arra szolgál, hogy Nagyatádit a parasztság előtt lejárassa és a komoly földreform gondolatát diszkreditálja. Ez az utóbbi megjegyzésem – amely különben akkor (1924-ben) már nyilvánvaló lehetett – valószínűleg nem tetszhetett Bernát Istvánnak, mert a szemináriumból száműzve volt a politika. Ennek ellenére továbbra is mindig nagy jóindulattal volt hozzám, biztatott, külföldi tanulmányútjaimhoz ajánlólevelekkel látott el és első elhelyezkedésemet is neki köszönhetem.

Míg középiskolás korom az első világháború és az utána következő két forradalom idejére esett, egyetemi tanulmányaim az ellenforradalom zűrzavarában teltek el. Rendkívül kritikus évek voltak, közéletünkben a káosz uralkodott, kormányok váltották egymást, egyiknek sem sikerült stabilizálni a helyzetet és utat mutatni a nemzetnek. Olyan jelentékeny társadalmi erő, amelyre – forradalom nélkül – támaszkodni lehetett, egyedül a parasztság volt. Ennek a társadalmi osztálynak a tekintélye nagyon megnőtt a forradalmak alatt tanúsított mérsékelt magatartása miatt. Nem is ellenkezett senki, sőt a konzervatív rétegek is örömmel fogadták, amikor Nagyatádi Szabó István⁴ parasztgazda vezetése alatt új politikai tényezőként jelent meg a közéletben. Ehhez akkoriban nagy reményeket fűztek, így a parasztság széles rétegeire kiterjedő választójogot, szociális reformokat és a kisbirtok védelmét, fejlesztését szolgáló agrárpolitikát. Nos, ebből a földreformnak nevezett egészségtelen földosztáson kívül semmi olyan számottevő intézkedés nem történt, amely az agrártömegek helyzetén javított volna. Ahogy az uralkodó réteg ijedtségéből fokozatosan magához tért és Bethlen Istvánban megtalálta a neki való vezetőt,⁵ többé nem volt szüksége kispapártra. A csalódott, meghasonlott Nagyatádit közéleti botrányba keverték, amit nem tudott túlélni. A vezető nélkül maradt nyájjal aztán már nem volt nehéz elbánni.

A parasztság megjelenése a közéletben kétségkívül történelmi esemény volt, de mégiscsak egyik részjelensége a háborút követő válságos időknek. A fő esemény a háborúvesztés volt, minden ebből következett: a Monarchia összeomlása és Magyarország megcsonkítása. Amiatt, hogy Ausztriától megszabadultunk nem sokan bánkódtak. Talán még kevesebben a Habsburgok bukásán. Az ország kétharmadának elvesztésébe azonban a magyar nép nem tudott belenyugodni. Az első kétség-

4 Nagyatádi Szabó István (Erdőcsokonya, 1863–1924)

5 Bethlen István (Gernyeszeg, 1874 – Szovjetunió, 1947)

beesést az a remény váltotta fel, hogy ez nem maradhat így és rövidesen sor kerül a revízióra. A nemzet minden szalmaszálba belekapaszkodott, amely illúzióját táplálta. Nagy baj volt, hogy a meddő várakozás bénítólag hatott minden erőfeszítésre, amely a válságból való kibontakozáshoz kellett volna.

Az irredenta kétség kívül az egész országot áthatotta, fő hangadói azonban az előttünk járó politikai nemzedékből kerültek ki. A régi liberális eszmékkel telített uralkodó réteg, amelyet jól megkavart a Károlyi-féle forradalom és még inkább a tanácsuralom, egyszeriben új világba és olyan helyzet elé került, amelyben a ferencjózsefi idők módszereivel semmit sem lehetett kezdeni. Tanácstalanok voltak, időre volt szükségük. Az irredenta jó politikai eszköznek kínálkozott arra, hogy elaltassák, vagy legalább is mérsékeljék a társadalmi nyugtalanságot. A régi középosztály egyébként, amely a nemzet vezető rétege volt, komolyan hitt a területi revízióban, de hittünk mi is huszonéves fiatalok és hittek a néptömegek is, bár az évek múlásával egyre csökkenő mértékben. Ahhoz különben, hogy a középosztály megőrizhesse vezető szerepét, amire mindenekfelett törekedett, nem lett volna elég az irredenta élesztgetése. Ehhez politikai engedményekre, reformokra és új eszmére volt szükség. Ezért vállalta, hogy a paraszttal osztozik a politikai hatalomban, de csak olyan mértékig, hogy uralmát ez ne veszélyeztesse. Vállalta a földbirtokreformot is, de megint csak olyan mértékig, hogy lényegében minden a régiben maradjon. Vállalta, hogy megváltoztatja a régi szabadelvű meggyőződését és antiliberális lesz. Talán ez került a legkisebb áldozatába, emellett jól hasznosítható politikai tőkét lehetett kovácsolni vele.

Az ország azonban szinte semmit sem nyert ezzel a pálfordulással. Az a liberalizmus, amelynek szellemében a régi Magyarországot kormányozták, nem volt egyéb, mint az erősebb jogának szankcionálása a Monarchián belül Magyarország gazdasági kizsákmányolására, idebent pedig a széles néprétegek gazdasági és politikai elnyomására. A háború után az országon belül lényegében ez folytatódott tovább, csak most már az antiliberális köpeny alatt. Végül is ugyanaz a vezetőréteg csinálta a politikát, csak a személyek változhattak, a mentalitás ugyanaz maradt. Ami újnak mondható, külső máz volt csupán, alatta a régi tartalommal. Az antiliberális hordozója az ún. keresztény nemzeti irányzat volt, amely a magyar megújulás gondolatát tűzte zászlajára. De hogyan lehetett volna megújulást elérni a régi merev középosztályos szemlélettel, amely a szavakban nemzetfenntartó elemnek magasztalt parasztság túlnyomó többségét továbbra is kirekesztette a nemzet életéből? Hamis politikai játék volt ez, mit ahogy a zsidókérdés is arra szolgált, hogy eltereljék vele a figyelmet a súlyos gazdasági és szociális bajokról.

A liberálisból antiliberálissá átvedlett uralkodó réteg kétségtelenül elérte, hogy sikerült megszilárdítani a hatalmát. Miután a Nagyatádi-féle mozgalom ellaposodott, nem volt olyan erő, amely számításba jöhetett volna. Az elégedetlenség azonban fokozódott, mert a néptömegek helyzete nem javult. Robbanástól mégsem kellett tartani, mivel a korábbi forradalmak sikertelensége bénítólag hatott, és közzelfogássá vált, hogy legfőbb bajainknak Trianon az oka. Sokan már kétségbe vonták, hogy a nemzetben megvan a képesség a felemelkedésre. Sőt akadtak a legjobbak között, akik a nem-

zethalálról fantáziáltak. Németh László a nevezetes debreceni kátében rendkívül pesszimista hangot ütött meg.⁶ Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök talán a legnagyobb hatású szószólója volt a vallási és nemzeti megújulásnak, de még a saját egyházát sem sikerült megnyernie különben igen mérsékelt reformjavaslatának; végül erőlyesen leintették, amikor az egyházi birtokok kérdését érinteni merete.⁷ A kilátástalanságnak ebben a légkörében a sok csodabogár közt újjáéledt a Turáni Társaság, amely szakítani akart a nyugati civilizációval és azt hirdette, hogy a magyarságnak romlatlan keleti testvéreivel kell egyesülnie. Az egyetemi ifjúság azzal adott kifejezést elégedetlenségének, hogy tömegesen látogatta bálványának és szellemi vezérének, Szabó Dezsőnek⁸ az előadásait, aki nacionalista, fajvédő és parasztromantikus eszmével, de különösen a rendszer és szereplőinek kíméletlen kigúnyolásával a közvélemény igen széles köreibben óriási népszerűségre tett szert.

Személy szerint én az egyetemi éveim alatt nem vettem részt az ifjúság mozgalmában, amelyek többnyire a bajtársi szövetségek keretei között zajlottak le. Nem is voltam tagja egyik szövetségnek sem. Szükségét éreztem azonban olyan szervezetnek, amely a mezőgazdasági hallgatókat tömöríti, klubéletet teremt és szakmai továbbképzésüket is szolgálja. Így alakult meg – kezdeményezésemre – már az első évben az Egyetemi Mezőgazdasági Hallgatók Egyesülete. Otthont a földbirtokosok nagymúltú szervezete, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület adott. Szívesen fogadtak bennünket, hiszen joggal remélték, hogy ha végeztünk, számíthatnak ránk a nagybirtok szolgálatában. Akkor még nem sejthettem, hogy – legalább is részemről – ennek éppen az ellenkezője valósul meg és életutam úgy alakul, hogy kénytelen leszek hálátlan lenni az egykori szíves fogadtatásért.

A húszas évek második felében életem mozgalmasabbá vált. Szövetkezeti állásom megélhetésemet biztosította és diplomám megszerzése mellett arra is volt lehetőségem, hogy jobban körülnézzek a főváros életében. Egyébként munkahelyemet nem szerettem, és a hat év alatt, amit ott töltöttem, nem is vittem semmire. A szövetkezet a közép- és nagybirtok üzemi szükségleteit ellátó és terményeit értékesítő intézmény volt, tipikusan üzleti vállalkozás, amely nagyon távol állt a szövetkezeti eszmétől. A szövetkezet hivatalos lapjában írt cikkeimet ugyan szívesen elfogadták, sőt bíztattak is, de valószínűleg inkább azért, mert szükségük volt egy-egy elvi kérdéssel foglalkozó írásra is. Sohasem titkolták különben, hogy nem tartanak az ő emberüknek. Erre én sem tartottam igényt, ezért csak arra vártam, hogy mielőbb odébb állhassak. Amíg azonban erre sor került, az agrártársadalmi mozgalom egyik ágának munkájába sikerült bekapcsolódnom.

A háború előtt alakult Magyar Gazdaszövetség mellett (erre később még visszatérek) a húszas évek elején új szervezet, a Magyar Falu- és Földművelésszövetség kezdte meg működését. Félig hivatalos, félig társadalmi intézmény volt, eszköze a Nagyatádi-féle kisgazda politikának. Arra törekedett, hogy a falu társadalmát öntevékenységre mozgósítsa, ugyanakkor feltárja azokat az értékeket, amelyeket önmagából alkotott.

6 Németh László (Nagybánya, 1901 – Budapest, 1975)

7 Prohászka Ottokár (Nyitra, 1858 – Budapest, 1927)

8 Szabó Dezső (Kozolovár, 1879 – Budapest, 1945)

Segítséget nyújtott földműveskörök és szövetkezetek szervezéséhez, kultúrházak építéséhez, a népművészet fejlesztéséhez, szórakoztató és felvilágosító előadásokat tartott, kiállítással egybekapcsolt falunapokat rendezett, amelyek akkor eseményszámba mentek. Mindez újszerű dolog volt, amelyet a falu népe szívesen fogadott, hiszen korábban senki sem törődött vele. Persze a falu általános elmaradottságán és égető gondjain az ilyesmivel nem lehetett számottevően javítani. A szövetség néhány évig tartó tevékenysége különben sok faluba el sem jutott. Munkájában szívesen vettem részt, már csak azért is, mert sok vidéken megfordulhattam és ismerkedhettem a faluval és problémáival, amelyekről akkoriban csak halvány fogalmam volt.

Ebben az időben már belekeveredtem a nemzedéki mozgalmakba is. Először ugyan az Országos Széchenyi Szövetségen belül próbálkoztam, mert a név azt sejtette, hogy a nagy férfiú eszméi és reformtörekvései ihletik az ott egybegyűlt fiatalokat. Erről azonban szó sem volt. A Széchenyi kultusz a nagycenki sír évenkénti megkoszorúzásában, alkalmanként elmondott ünnepi beszédekben, de főleg a társasági eseménynek számító Széchenyi bál megrendezésében merült ki. A tagokat – kevés kivétellel – inkább csak a klubélet és a kártya érdekelte. Mivel, ezen – mint a Szövetség egy ideig vezetője – én sem tudtam változtatni, búcsút vettem a Szövetségtől és más mozgalmak felé kerestem kapcsolatot.

A húszas évek második felében nemzedékünk már elvesztette reményét a revízió lehetőségében és realisabban ítélte meg helyzetünket. A Bethlen-féle konszolidáció évtizedében voltunk. Bethlen Istvánnak kétségtelenül történelmi érdeme, hogy a zűrzavarból valamilyen rendet teremtett. Ez nem lebecsülendő eredmény volt a háborús összeomlás után harmadára csonkított országban, amikor senki sem tudta, mit kell tenni. Inkább ravaszsággal, mint keménységgel fokozatosan leszerelte vetélytársait, megszabadult a garázda különítményektől és olyan parlamenti többséget alakított ki, amelyik vakon követte. Nem tudott azonban megbirkózni a nemzet sorskérdéseivel, még kevésbé az évtized végén kirobbant gazdasági válsággal, amibe aztán bele is bukott. Rendszerében mindinkább kiütköztek a felszín alá szorított szociális bajok tünetei, növekedtek a kiáltó egyenlőtlenségek, a közéletben felütötte fejt a korrupció, az erősen korlátozott „demokráciát” is csak választási erőszakkal és csalásokkal lehetett fenntartani. A háború utáni nemzedék körében különböző csoportok és irányzatok alakultak, egyesületek, társaságok szerveződtek, többnyire radikálisak, még forradalmiak is, kisebb-nagyobb mértékben eltérő programokkal, de valamennyi egyetértett abban, hogy gyökeres politikai, társadalmi és gazdasági átalakulást kell végrehajtani. Nagy számban jelentek meg különböző tanulmányok, röpiratok és olyanok is, amelyek szervezkedésre hívtak fel. Szerzőinek olykor a rendőrséggel is meggyűlt a bajuk. E mozgalmakból kiemelkedett a Bartha Miklós Társaság, a Wesselényi Reform Klub és a Nemzetpolitikai Társaság. Közös vitafórumunk az ún. ifjúsági parlament volt, amely időnként valamelyik kávéház (Central, Fiume) külön termében „ülésezett”. Heves disputák folytak itt mindenféle kérdéstről, így a keresztény-nemzeti jelszóval űzött hamis politikáról, a becstelen választási rendszerről, a földműves tömegek elnyomásáról és nyomorúságáról, a parasztpolitika hazugságairól, a zsidókérdésről, amely mögött lényegében a kapitaliz-

mus kizsákmányoló tevékenysége húzódott meg, az ipari munkásság kiszolgáltatottságáról, a fővárosi nyomortelepekről, a földreform csődjéről, a fiatalság reménytelen helyzetéről, hogy csak a főbbeket említsem. Persze ezek a viták, mivel nem volt szervezett tömegbázisuk, csupán néhány száz gondolkodó értelmiségi fiatalember háborgását és útkeresését fejezték ki, nem sok visszhangot keltett a közvéleményben. Folyóiratunk a Nagy Iván⁹ és Antal István¹⁰ szerkesztette *Új Élet* lett. Ennek a mozgalomnak annyi haszna mindenesetre volt, hogy kialakult egy szellemi gárda, amely bizonyos mértékig a későbbi Új Szellemi Front előkészítőjének tekinthető.

Újabb fordulat az életemben 1930-ban következett be, amikor szövetkezeti állásmat otthagytam és a Faluszövetség szolgálatába léptem fogalmazói rangban. A Szövetség munkájában ezen túl tehát már nem műkedvelőként, hanem hivatásszerűen vehetem részt. Szerencsémre új igazgatója, Weis István,¹¹ maga is több kitűnő társadalompolitikai mű szerzője, olyan vezető volt, aki hagyta önállóan dolgozni a beosztottjait, sőt elvárta tőlük a kezdeményezést. A Szövetség akkoriban megszokott tevékenységével egy helyben topogott és nem nagyon vett tudomást a megváltozott idők követelményeiről. Az új évtized fordulóján voltunk, amikor kegyetlen erővel tört országunkra is a gazdasági válság, és talán legerősebben a mezőgazdaságot, a falusi népet sújtotta. Bár a Faluszövetség eredetileg nem volt érdekvédelmi szervezet – ezek a mezőgazdasági kamarák lettek volna – a kritikus idők többet és mást követeltek tőle, mint falunapok rendezését. Az általános bajokon kívül rengeteg helyi probléma merült fel, igazságtalanságok, túlkapasok, a legszegényebb és leginkább védtelen paraszti rétegek helyzetének embertelen kihasználása és segítség sehol. A Faluszövetség ezen a téren elég passzívan viselkedett, pedig valamit azért tehetett volna. Ezt a valamit kísérelte meg Weis István, akiben megvolt a bátorság, hogy új útra terelje a Szövetség működését és a képesség is, hogy kitűzött céljait megvalósítsa.

Élve a kezdeményezés lehetőségével, mindjárt új működésem kezdetén a Szövetség beavatkozását kértem a szegedi kisbérlok ügyében. Még ma is felháborodva gondolok vissza a szegedi határban szerzett tapasztalataimra.¹² A város 120 ezer holdas földbirtokát kishaszonbérletek útján hasznosította, mert így sokkal nagyobb jövedelmet remélt, mint nagyüzemi gazdálkodás mellett. Ahelyett, hogy tisztességesen állapított volna meg, árverést hirdetett, hogy minél jobban felferjék a bérleti díjakat. Jól számított, mert a rengeteg föld nélküli, csakhogy földhöz jusson és legyen valahol megvetnie a lábát, ugyancsak felverte a bérleti díjakat. A város búzában követelte a bért olyan futóhomokért, amely jó, ha 3–4 q rozst termett. Nem lehet leírni azt az erőfeszítést, nélkülözést és szenvedést, amivel ezek a kisbérlok tanyáikat felépítették és a homokpusztaságban virágzó szőlő és gyümölcs kultúrát teremtettek. És amikor az aránylag rövid haszonbérleti idő lejárt, az újabb árverésen a régi bérlok csak akkor hosszabbíthatták meg szerződésüket, ha a munkájukkal lényegesen értékesebbé tett földek után alaposan felemelt és felvert haszonbért vállalták.

9 Nagy Iván (Riga, 1877 – Budapest, 1947)

10 Antal István (Budapest, 1904 – Berlin, 1973)

11 Weis István (Munkács, 1889 – Budapest, 1973)

12 *Jelentés Szeged sz. kir. város kisbérloinek helyzetéről*. Pátria, Budapest, 1930.

Mi egyebet tehettek, még ha tudták is, hogy kötelezettségeiknek nem tudnak eleget tenni. A válság éveiben ez be is következett. A kisbérlők tömegesen váltak fizetés-képtelenné és kétségbeesetten szaladgáltak fűhöz-fához, hogy csökkentsék terheiket és halasztást kapjanak. A város azonban hajthatatlan volt, arra hivatkozva, hogy a bérleti jövedelmekre szüksége van a fogadalmi templom és az egyetem felépítéséhez. A kisbérlők százait már a kilakoltatás veszélye fenyegette, amikor jelentésem elkészült és nyomtatásban is megjelent. Igen nagy visszhangja lett országszerte, felháborodást, de helyenként visszatetszést is keltve – ez utóbbit a város „meghurcolása” miatt. A tényeket azonban nem lehetett megcáfolni s a jelentés végül is annyit ért, hogy a kisbérlők megmenekültek a legrosszabbtól.

A szegedi ügyre azért vesztegettem ennyi szót, mert rávilágít a szegény parasztság egyik széles rétegének akkori kiszolgáltatottságára. Óriási volt a kereslet a föld után, a földtulajdonosok olyan bérleti feltételeket szabhattak,ilyent csak akartak. A szegedi szerződés is tele volt ún. „akasztófa” paragrafusokkal, a földdel kapcsolatos minden terhet és kötelezettséget a kisbérlők nyakába varrtak. A régi liberális korszakban sem volt ennél védtelenebb a paraszt, pedig ekkor már működtek mezőgazdasági kamarák, amelyeknek ezzel is törődniük kellett volna. Nekem ez a kis kóstonló a földkérdésből mindenestre jó útravaló volt a további munkához.

Szegedi kiruccanásom a Faluszövetségéknél nem vált javamra. De nem vált javára az igazgatónak sem. A Szövetség elnöksége – csupa beérkezett kisgazda-méltóság – nem helyeselte, hogy az igazgató olyan ügyekkel foglalkozott, amelyek szerintük nem tartoztak a Szövetség feladatkörébe, ezért a jövőre nézve ezektől elzárkózott. A vége az lett, hogy Weis István megvált a Szövetségtől s mivel az új igazgató adminisztratív beosztásba helyezett, nem sokkal később én is helyet cseréltem, és elfogadtam a Magyar Gazdaszövetségéknél felajánlott titkári állást.

Ez a valamikor nagyhírű agrárszervezet abban az időben már meglehetősen összezsugorodott. Pedig valamikor szinte egyenrangú társa volt az Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek, sőt, mint az agrárérdekek szószólója, jóval felül is múlta. Évenként – néha többször is – rendezett vidéki gazdagylései, amelyeken a mezőgazdaság sérelmeit, gondjait tárgyalták meg – főleg a terményárak értékesítés, eladósodás, földtehermentesítés, hitelellátás, szövetkezeti mozgalom kérdéseit – az agrártársadalom kiemelkedő eseményei voltak. De bizony nem sokat változtatnak a helyzeten. Különösen nem a nyomorgó szegényparasztságén, amelyről alig is esett szó. A Szövetség ugyanis inkább a birtokos parasztságot tömörítő jelentékeny gazdaköri hálózattal rendelkezett, a zsellérek és a munkások szervezetei csak elvéve csatlakoztak hozzá. Egyébként ezek a „függetlenségi”, „48-as” és hasonló elnevezésű körök, egyletek amolyan falusi kaszinófélék voltak esti és ünnepnapis beszélgetésekre, mulatságok rendezésére, képviselőválasztások idején azonban hevesen politizáltak is. A Szövetség kapcsolata velük esetenkénti látogatásokban, előadók és ünnepi szónokok kiküldésében, egy-egy helyi ügy elintézésben merült ki. A háború után, amikor a Faluszövetség átfogóbb, sokoldalúbb és mozgékonyabb tevékenysége került előtérbe, a Gazdaszövetség nem tudott újítani. A '30-as évek elején már csak látszat-tevékenység folyt a Szövetségben és lapjának a *Magyar Gazdák Szemlé-*

jének szerkesztése. Ez a nagy múltú folyóirat évtizedeken át a legszínvonalasabb és időnként a legharcosabb orgánuma volt a magyar agrárérdekeknek, és mindvégig – a második világháború befejezéséig – az is maradt.

Új állásom több tekintetben kedvező volt számomra. Egyrészt nagyobb fizetéssel járt s ez jól jött a házasságomhoz, másrészt szabadabb működési teret biztosított. A Szövetségi munka sok dolgot nem adott, az igazgatóval és egy gépíróval hármasban bőven el tudtuk látni. Ami azonban nekem nagyon sokat jelentett, a szabad mozgás szerte az országban, a gazdakörök látogatása alkalmával lehetőség a földművelő nép helyzetének közelebbi megismerésére. A válság még javában tartott és a parasztság fuldoklott a nyomorúságban. Még a jobb módúak is alig tudták felszínen tartani magukat, tömegesen eladósodtak és a mindennapi megélhetés gondjaival küszködtek. A szegénység pedig éhezett, mert a munkanélküliség állandóan nőtt, sok helyt még a kisebb birtokos parasztok is napszámba jártak, amely 1 pengőre, sőt 80 fillérré csökkent nyári időben, amikor 16 óra volt a napi dologidő. Ez volt a népkonyhák, az állástalan diplomások, a falusi szükségmunkák korszaka.

Szerettem volna széleskörű szociológiai vizsgálatot végezni a mezőgazdasági munkások helyzetének részletes megismerésére. A Gazdaszövetség azonban ezt saját hatáskörében nem vállalta, így nem volt más hátra, minthogy magam próbálkozzam meg ezzel a feladattal. Mivel egyedül saját erőmre támaszkodhattam csak, a kutatást jóval szűkebb körre kellett szorítanom. 1932–33 telén 96 gazdasági cseléd és napszámos családot kerestem föl olyan dunántúli és alföldi falvakban és pusztákban, ahol ismerős voltam a hatósággal és a földbirtokossal, akik így segítségemre lehetnek a látogatások megszervezésében. Erre azért is szükségem volt, mert így jobban védekezhettem az esetleges későbbi bírálat ellen, hogy céltatosan csak a legelesettebb családokkal foglalkoztam. Életem legmegrázóbb élményei közé tartozik, amit akkor tapasztaltam. Nem vállalkozom még egyszer annak a nyomorúságnak a leírására, amit a fűtetlen szobákban fagyoskodó, ciberelevesen (főtt marharépból készült) élő félmeztelen gyerekek és kétségbeesett felnőttek látványa nyújtott. Voltak olyan uradalmi cselédlakások, ahol a szoba mindegyik sarkában egy-egy család lakott. (Valaki elmondta, hogy az egyik ilyen szoba egyik sarkában éppen szülés, a másikban esküvő volt, a harmadikban haldoklott valaki, a negyedikben nem történt semmi.) A meglátogatott családok általában nem tartoztak a munkanélküliek közé, a gazdasági cselédeknek kiváltképp szakadásig volt munkájuk, ezért rendkívül meglepő volt a szociológiai felmérés végső eredménye. A család valamennyi jövedelmét – pénzbelit, természetbenit, háztájit – számításba véve az átlag összeg naponként és fejenként 14 fillérré rúgott. Ennyi jutott élelemre, ruházzkodásra és egyéb kiadásra. Nem csodálom, hogy sokan hihetetlennek tartották. De megcáfolni senkinek sem sikerült. A *Magyar Gazdák Szemléjében* megjelent tanulmányom nem kisebb visszhangot keltett, mint a szegedi.¹³ Az OMGE és az Országos Mezőgazdasági Kamara tiltakozott a közzététele miatt, meg amiért a Gazdaszövetség megengedte, hogy tisztviselője ilyen lázítást folytasson. Ennyivel azonban végül is megelégedtek.

13 Adatok a magyar mezőgazdasági munkáscsaládok megélhetési viszonyaihoz. *Magyar Gazdák Szemléje* 1933. december

Ebben az időben kezdett kibontakozni a népi írók mozgalma. Szervezett formát sohasem öltött, inkább szellemi lázadás volt az uralkodó politikai rendszer és társadalmi viszonyok ellen. Arra vállalkozott, hogy a néptömegek valóságos helyzetének feltárásával közvéleményt teremtsen és mozgósítson a közállapotok radikális megváltoztatására. A mozgalmat voltaképpen senki sem irányította, vezetője tehát nem volt, az egész annyiból állt, hogy néhány fiatal író és szociológus rendszeresen találkozott és vitatkozott a Central Kávéház törzsszatalánál. Ide járt Kodolányi János, Tamási Áron, Féja Géza, Kovács Imre, Németh Imre, Illyés Gyula, Szabó Zoltán, Darvas József, Németh László, Erdélyi József, Sárközi György, Szabó Lőrinc, Matolcsy Mátyás, Fodor József, Jankovich Ferenc, Tersánszky J. Jenő, Boldizsár Iván, jómagam és néha a vidéken élő Erdei Ferenc és Veres Péter.¹⁴ A mozgalomnak szervezete nem, de lapja volt, a *Válasz*, amelyet a mártírhalált halt szeretett jó barátunk Sárközi György szerkesztett. Ide tartozott a *Tanú* is, Németh László lapja, amelyet szinte egész terjedelmében ő egyedül írt, továbbá a *Kelet Népe*, Móricz Zsigmond és Szabó Pál folyóirata.¹⁵ Több konzervatív jellegű sajtóorgánium, mint a katolikus és református egyház lapjai, sőt a Szekfű Gyula szerkesztette *Magyar Szemle* hasábjai is nyitva álltak előttünk. A napilapok között kiemelkedő szerep jutott a Magyarországnak, ameddig Zilahy Lajos¹⁶ volt a főszerkesztője, és Kodolányi János meg Szabó Lőrinc a munkatársai, továbbá Pethő Sándor¹⁷ lapjának, a *Magyar Nemzetnek*. Egyébként az Új Szellemi Front hatása a magyar sajtó legkülönbözőbb irányzataiban érvényesült.

A megújulás vágya az egész társadalmat áthatotta. Olyan konzervatív hajlamú tudós, mint Szekfű Gyula¹⁸ a harmincas évek elején kibővített formában megjelent könyvében (*A három nemzedék és ami utána következik*) igen éles bírálatot gyakorolt az általa „neobarokk” társadalomnak elnevezett uralkodó réteg ellen. Kemény szavakkal marasztalja el a középosztályt, amiért nem tudott, vagy mert nem is akart megújulni és az antiliberalizmus leple alatt ugyanazt az elnyomó rendszert folytatta, amit a szabadelvű korszak második és harmadik nemzedéke megvalósított. Lényegében a népi írókkal egyet követelt, a tömegek, különösen a leginkább elnyomott parasztság politikai felszabadítását és gyökeres szociális és gazdasági reformokat. Noha ebben szinte mindenki egyetértett, még a rendszer haszonélvezői közül is

14 Kodolányi János (Telki, 1899 – Budapest, 1969); Tamási Áron (Farkaslaka, 1897 – Budapest, 1966); Féja Géza (Szentjánospuszta, 1900 – Budapest, 1978); Kovács Imre (Alcsút, 1913 – New York, 1980); Németh Imre (Kőszeg, 1893 – Budapest, 1970); Illyés Gyula (Felsőrácegrespuszta, 1902 – Budapest, 1983); Szabó Zoltán (Budapest, 1912 – Vannes /Fr./, 1984); Darvas József (Orosháza, 1912 – Budapest, 1973); Erdélyi József (Feketebátor, 1896 – Budapest, 1978); Sárközi György (Budapest, 1899 – Balf, 1945); Szabó Lőrinc (Miskolc, 1900 – Budapest, 1957); Matolcsy Mátyás (Budapest, 1905–1953); Fodor József (Nagyilonda, 1898 – Budapest, 1973); Jankovich Ferenc (Székesfehérvár, 1907 – Budapest, 1971); Tersánszky Józsi Jenő (Nagybánya, 1888 – Budapest, 1969); Boldizsár Iván (Budapest, 1912–1988); Erdei Ferenc (Makó, 1910 – Budapest, 1971); Veres Péter (Balmazújváros, 1897 – Budapest, 1970)

15 Móricz Zsigmond (Tiszacsécsé, 1879 – Budapest, 1942); Szabó Pál (Biharugra, 1893 – Budapest, 1970)

16 Zilahy Lajos (Nagyszalonta, 1891 – Újvidék, 1974)

17 Pethő Sándor (Pásztori, 1885 – Balatonfüred, 1940)

18 Szekfű Gyula (Székesfehérvár, 1883 – Budapest, 1955)

sokan, a helyzet lényegében nem változott. A gazdasági válság enyhülése valamivel csökkentette a feszültséget és ez lehetőséget nyújtott a további taktikázásra.

Ennek nagy mestere volt az új miniszterelnök, Gömbös Gyula,¹⁹ aki blöffjeivel – amilyen a 95 pontban meghirdetett programja is volt – évekig hitegette az országot. Még a népi írókat is megkörnyékezte. A találkozót Zilahy Lajos hozta össze, az ő villájában folyt le a beszélgetés Gömbös és néhány író között. Én nem vettem részt, mert külföldön tartózkodtam. Egyébként az történt, amit várni lehetett: kölcsönös véleménycsere, amelynek során Gömbös egyetértett a bírálattal, de... Neki a hatalom volt a legfontosabb, ezt a népszerűségénél is jobban szerette, és semmiképpen sem kockáztatta volna olyan reformokért, amilyenekért az írók küzdöttek. De olyanokat ő maga sem akart. A beszélgetés végül azzal zárult, hogy Gömbös kérte az írókat, adjanak időt neki és bízzanak benne.

A harmincas évek első fele életemnek talán a legdinamikusabb időszaka. Körülöttem minden arra ösztönzött, hogy teljes erőmmel folytassam a megkezdett munkát. Írtam mindenhová, ahová csak lehetett, szaklapokba, politikai sajtóorgániumokba, egyházi újságokba, vidékiekbe is. Állásom a Magyar Gazdaszövetségnél lehetővé tette, hogy járjam az országot és bőséges tájékozódást, tapasztalatokat szerezzek. Ebben az időben kerültem kapcsolatba Szekfű Gyulával, aki meghívott a *Magyar Szemle* munkatársai közé. Megbízásából a *Magyar Szemle Kincsestára* sorozatában *Földbirtokpolitika* címen külön kötetem is megjelent.²⁰ A napisajtóból eleinte a *Magyarságban*, majd az *Új Magyarságban* írogattam, ameddig ezek a lapok még nem kerültek a náci ideológia büvkörébe. Amikor Zilahy Lajos átvette a Magyarország című napilap szerkesztését, azzal a feltétellel, hogy szabad kezet kap az újság politikai irányítására, a népi írók mozgalma mintegy saját orgánumhoz jutott. Szívesen vállaltam Zilahy megbízását (1934) olyan cikksorozat megírására, amelyik három héten át napi folytatásban közli a magyar földkérdés történetéről, jelentőségéről és problémáiról szóló írásomat. Minden korlátozás nélkül írhattam, ebbe nem szólt bele. Sőt, a lap, illetve akkori segédszerkesztője, Kodolányi János, a cikksorozat elé olyan címet ajánlott, amely önmagában is kihívó volt: „Sír hol nemzet süllyed el”, ami nemcsak hangzatos, hanem találó összefoglalása volt annak, ami utána következett. Összesűrítettem benne mindazt, ami a földkérdést a parasztság érdekkörén túl valóságos nemzeti sorskérdéssé avatta. A cikksorozat szokatlanul nagy érdeklődést keltett, az újság erősen felemelt példányszáma sem volt elegendő. Bőven jutott a lapnak, Zilahynak és személy szerint nekem is az elismerésből, de nem kevesebb a bírálatból, sőt a gyalázkodásból. Voltak, akik izgatásért felelősségre vonást követeltek, menetközben le akarták tiltatni a cikkek közlését, s engem rábírtak a folytatások visszavonására. Ezekből ugyan nem lett semmi, de azért nem úsztam meg szárazon. A Gazdaszövetségnél fegyelmit akasztottak a nyakamba, amely azonban valószínűleg a szövetség akkori elnökének, Mayer János²¹ volt kispap miniszternek a kívánságára csak enyhe elmarasztalással (helytelenítették

19 Gömbös Gyula (Mugra, 1886 – München, 1936)

20 *Földbirtokpolitika*. (Magyar Szemle Kincsestára) Budapest, 1934.

21 Mayer János (Kompolt, 1871–1955)

a cikksorozatot) végződött. Állásom azonban, ha nem is veszett el, de megrendült, s végül is helyzetem a Szövetségnél tarthatatlanná vált.

De nemcsak írtam, hanem élőlőszóval agitáltam is. Alig győztem eleget tenni a különböző irányokból kapott meghívásoknak előadások tartására, nemcsak a fővárosban, de vidéken is. Még piarista, jezsuita és premontrei rendházakban is beszéltem, sőt a Ludovikán és külső katonai táborokban is kíváncsiak voltak a szegényparasztság problémáira. Természetesen eljutottam a falusi földmunkás körökbe is, amit állásomnál fogva gyanútlanul megtehettem. Felejtethetlen találkozások voltak ezek a kubikusok és szegényparasztok százaival téli esteken, petróleumlámpa fényénél, olyan zsúfoltság mellett, hogy részemre már alig jutott hely. Persze azért nem lehetett elkerülni, hogy egyszer-egyszer be ne nyisson a csendőrrjárőr, de a hallgatóság néma, fegyelmezett viselkedése nem adott okot a beavatkozásra.

Ebben az időben kerültem kapcsolatba a Kisgazdapárttal. Ennek a pártnak azonban semmi köze nem volt a korábbi Nagyatádi-féle mozgalomhoz, amely már csak emlék volt akkor. Felszívódott Bethlen István Egységes Pártjába, tagjai, mint engedelmes mamelukok szavaztak a képviselőházban, vagy töltöttek be kisebb-nagyobb közéleti és gazdasági pozíciókat. Mivel az ország mégsem maradhatott gazdapárt nélkül, ezt a másodikat Gaál Gaszton²² balatonboglári földbirtokos alapította, amiből már kitetszik, hogy nemcsak kisgazdák zászlóbontásáról volt szó. Gaál Gaszton tisztességes, harcos férfiú volt, s pártja rövid idő alatt tekintélyt vívott ki. De egyebet alig ért el. A becstelen választási rendszerben nem tudott számottévő politikai erőre szert tenni, a szegényparasztság nélkül pedig, amelyet nem tudott maga mellé állítani, potenciális súlya is kevés volt. A párt azonban így is az ellenzék legjelentékenyebb tényezőjének számított. Gaál Gaszton halálával Eckhardt Tibor²³ vette át – Tildy Zoltánnal és Nagy Ferencsel²⁴ – a párt vezetését. Az új vezetőség belátta, hogy a parasztság széles tömegeinek megnyerése nélkül a párt nem fejlődhet, ezért programját kibővítette és radikalizálta. Központi kérdése lett az új földreform követelése. A párt földreform-tervezetének kidolgozásába engem is meghívtak. Néhány évig tagja voltam a pártnak, de a harmincas évek végén, amikor Eckhardt a legitimizmussal kezdett kacérkodni, kiléptem.

Ugyancsak a földreform ügye és az agrárszociális kérdés hozott össze Bajcsy-Zsilinszky Endrével.²⁵ Politikai pályája kezdetén még nem ismerte fel hivatását, de hamarosan rátalált arra az útra, amelyet azután mindvégig hűségesen követett. Programját a *Nemzeti radikalizmus* című könyvében fejtette ki (1930), ebben többek között az agrárkérdésre is kitért, telepítést és egészséges birtokmegosztást követelve. A további évek során meggyőződésévé vált, hogy „egyetlen út a magyar paraszt”, erről az évtized vége felé könyvet is írt, és fáradhatatlanul harcolt és agitált a rendszer ellen. Közös törekvéseinkből, ha más nem is, mártírhaláláig tartó igazi barátság fejlődött közöttünk.

22 Gaál Gaszton (Székesfehérvár, 1868 – Balatonboglár, 1932)

23 Eckhardt Tibor (Makó, 1888 – New York, 1972)

24 Tildy Zoltán (Moson, 1889 – Budapest, 1961); Nagy Ferenc (Bisse, 1903 – Farifax/USA/, 1979)

25 Bajcsy-Zsilinszky Endre (Szarvas, 1886 – Sopronkőhida, 1944)

A földkérdés már a harmincas évek közepe táján annyira megérlelődött, hogy tenni kellett valamit. Az akkori hatalmi erőviszonyok mellett földreformról, amelynek különben is rossz volt a csengése, szó sem lehetett. Hát akkor legyen telepítés, telepítési politika és, hogy a reformkedvelőket is kielégítsék, legyen hitbizományi reform. Telepítésre a föld és a népesség nagyon egyenlőtlen megoszlása miatt természetesen szükség volt, de ezt általános reform keretében lett volna célszerű megoldani. A hitbizomány pedig, mint feudális csökevény már régen megérett nem a reformra, hanem a teljes likvidálásra. Nagy propagandakampány kísérte a többszörösen átdolgozott és mindig soványabbra nyesegetett törvénytervezeteket. Akkoriban minden illetékes, vagy magát annak vélt intézmény foglalkozott a telepítéssel, de még olyan előkelőségek is, akik népszerűsége törekedtek. Albrecht főherceg²⁶ ambicionálta, hogy az ő nevével és személyes közreműködésével rendezze meg a Magyar Gazdaszövetség tervbe vett telepítési ankétját, amely a Magyar Tudományos Akadémián zajlott le. Nem vagyok büszke rá, hogy az ankéten referátumot tarthattam, hiszen az egész értekezletnek semmivel sem volt nagyobb hatása a telepítésre, mint mondjuk Etelka főhercegnő tanyakérdésről szóló könyvének a tanyag probléma megoldására.²⁷ Különben erre a telepítési politikára ráillik a hegyek vajúdásából születő kisegér példázata. Nem kísértem figyelemmel a törvény végrehajtását, de úgy tudom, hogy néhány új telepesfaló volt a végső eredmény. Az ún. hitbizományi reform pedig kész komédia volt. Abból állt, hogy lehetővé tette az óriási kötött birtokok megosztását. Amit eddig teljes egészében az elsőszülött fiú örökölt, az – továbbra is kötött formában – valamennyi örökös között kerülhetett felosztásra. Ez végre igazi földreform volt – néhány tucat nagybirtokos család érdekében. És mindezt tíz évvel az egész rendszert el-sőprő forradalom előtt!

A legtöbbet talán én profitáltam ebből a telepítési kampányból. Ösztöndíjat kaptam egy évre a német birodalmi telepítések tanulmányozására. Valószínűleg az volt a cél ezzel a kiküldetéssel, hogy tapasztalataimat itthon hasznosítsam majd a telepítési gyakorlatban. Vagy még valószínűbb, hogy így akartak megszabadulni tőlem, legalább egy időre. De egyik feltevés sem volt helyes. Mikor haza jöttem, nem tartottak igényt szolgálataimra, ami különben azt jelentette volna, hogy le kell mondanom addigi tevékenységem folytatásáról. Viszont eltávolításom azért nem járt sikerrel, mert berlini tartózkodásom alatt jelent meg a már említett cikksorozatam a *Magyarországban*. Valószínűleg ennek köszönhetem, hogy lemondtak foglalkoztatásomról a birtokpolitikai apparátusban, amit mint állami ösztöndíjas, egyébként aligha kerülhettem volna el.

A tanulmányút eredménye egy könyv lett, amely *A telepítés félévszázada* címen²⁸ jelent meg. Ebben nem annyira a különben mintaszerű alaposággal lebonyolított telepítési tevékenység módszere, eszközei, szervezeti megoldása érdekes, bár nekem nagyon tanulságos volt, hanem az egész expanzív telepítési politika

26 Albrecht főherceg (Weilburg /Ausztria/, 1897 – Buenos Aires, 1956)

27 Etelka főhercegnő: *A magyar tanyavilág*. Szent István Társulat, Budapest, 1938.

28 *A telepítés félévszázada. A mezőgazdasági telepítés rendszere és eredményei Németországban 1886–1935*. Budapest, 1936.

teljes sikertelensége. A lengyelek ugyanis, akik ellen irányult, megtalálták a védekezés módját, sőt sikeres ellentámadásba mentek át. Így az egykori lengyel területek (Nyugat-Poroszország, Pozen, Szilézia) elnémetesítését az óriási pénzekkel dolgozó porosz telepítési apparátus egy jottányival sem tudta előbbre vinni. Ellenkezőleg, a lengyel parasztok a maguk erejével és szervezetségével több német kézben lévő földet szereztek, mint amennyit a telepítések során elvesztettek. – A kedvező alkalmat felhasználva a szomszéd keleti államokba is átmentem a háború után végrehajtott lengyel, litván, lett, észt és finn agrárreformok megismerésére. Ezekről a hazai folyóiratokban és a rádióban számoltam be.

Amikor 1935-ben visszatértem hazai földre, bizonytalanná vált körülöttem a helyzet. A Gazdaszövetség közben fuzionált a Faluszövetséggel, mert külön-külön már egyik sem volt életképes. Nemsokára kitűnt azonban, hogy a két megöregedett szervezet az egyesüléssel sem lett fiatalabb s ez csak arra volt jó, hogy elnökének legyen hivatali helyisége, ahol fogadhatja korteseit, és intézheti választókerülete ügyeit.²⁹ Lényegében ugyanezt tette az igazgató is, aki Gömbös embere volt. Nyilvánvaló, hogy nekem nem sok keresnivalóm volt ebben az együttesben. De munkám sem, mert az igazgató bizalmatlan volt velem szemben. A fegyelmi határozatra hivatkozva ragaszkodott ahhoz, hogy írásaimat előzetesen bemutassam neki. E miatt összeütközésem támadt vele, amely mindjában elmérgesedett. Helyzetem végül is tarthatatlanná vált. Azt találták ki, hogy nem mondanak fel, hanem fizetés nélkül szabadságnak, mihelyt sikerül valahol elhelyezkednem. Így kerültem a Pénzintézeti Központhoz (már nem emlékszem milyen kapcsolat révén), ahol háromhavonként megújított szerződéssel töltöttem valamivel több, mint két évet. Itt külföldi lapszemlét csináltam a vezetőség részére. Egyébként nem törődtek velem, hogy mi mással is foglalkozom még. Kapóra jött, hogy Pethő Sándor meghívott újonnan alapított lapjához, a *Magyar Nemzethez* belső munkatársnak (1936). A lap olyan fórumot jelentett számomra, amelyre nagy szükség volt munkám folytatásához.

A harmincas évek második felében erősödött nálunk a német befolyás. A nemzeti szocializmus kezdeti sikerei nem maradtak hatás nélkül a kormányra sem, különösen nem Gömbös Gyulára. A német veszedelem a nyakunkon volt. A Drang nach Osten Magyarországot is célba vette. Az Auslandsdeutschtum, ez a már korábban is meglévő szervezet Hitler uralomra jutásával fontos politikai szerephez jutott a német terjeszkedés szolgálatában. Ügynökei mindenütt megjelentek, ahol a német nemzetiségek éltek és igyekeztek felébreszteni bennük a német népi öntudatot. De nemcsak a nemzetiségeket lázították, hanem az elmagyarosodott németek közt, a német nevű magyarok közt is agitáltak, hogy ráébresszék őket német származásukra és megnyerjék faji ideológiájuknak. Aknamunkájuk sajnos nem volt eredménytelen, ezt a későbbi fejlemények megmutatták. Bár egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a német terjeszkedés előkészítéséről volt szó, a közvélemény megoszlott ebben a kérdésben. Többen félték a kommunizmustól, mint a német expanziótól. Ez megkönnyítette a magyar nép előtt különben idegen náci ideológia – bár csupán részleges – sikereit. A szakadás legnyilvánvalóbban és először a publicisztikában követke-

29 Bernát István

zett be: kialakult a szélsőjobboldali sajtó, amely mindinkább a német orientáció szócsöve lett. Ennek a szakadásnak a terméke volt különben a Magyar Nemzet is, amely kezdettől fogva arra törekedett, hogy a közvéleményt ráébressze a német terjeszkedésben rejlő veszedelemre.

Az új lap politikai iránya egyezett gondolkodásommal és törekvéseimmel. Pethő Sándor szabad teret adott írásaimnak és a mondanivalóimnak egyben nyomatékot azzal, hogy azokat vezetőhelyen hozta. A lap nagy tekintélyre tett szert s így azt remélhettem, hogy a publicisztika eszközével eredményesebb munkát végezhetek. Erre azért is szükség volt, mert azok a kérdések, amelyekkel foglalkoztam, minden nappal sürgetőbbekké váltak. Várható volt, hogy a német propaganda, amely a „Blut und Boden” eszméjét – a vér és föld egységét – hirdette, nem áll meg a nép-nél, hanem a földet is követeli. És ez nagy veszedelem volt ránk nézve, mert a magyarság legsebezhetőbb pontját érintette. A magyar föld tekintélyes része idegen – sok esetben német, vagy német eredetű – nagybirtokosok kezén volt, közülük sokan nem is éltek Magyarországon. A fékevesztett germán étvágy ezeket a területeket német földnek tekintette, természetesen azokat a vidékeket is (pl. Tolnában, Baranyában az ún. Schwäbische Türkei), ahol svábok éltek, még ha magyarokkal vegyest is. Aki ellenállt – a svábok között is akadtak ilyenek – megfélemlítéssel terrorizálták. Ez az aknamunka a harmincas évek vége felé már szemérmetlen nyíltsággal folyt, bár kifejezetten nem volt hivatalos színezete, komolyan kellett venni, mert Hitler sikerei pszichikailag is hatottak.

Ebben a helyzetben oriai mértékben megnőtt a földkérdés jelentősége. A kétségtelen német veszedelemmel szembeni ellenállás megszervezésében talán a legsürgősebb feladat lett volna a nagybirtokoknak a magyar szegényparasztsággal való be-telepítése. Az a jelentéktelen parcellázás, amit a Gömbös kormány utódai telepítési politika címen folytattak, nagy nemzeti sorskérdésünk megcsúfolása volt. A népi írók fokozták agitációjukat, az ellenzéki pártok is többé-kevésbé radikális reformtervezetekkel léptek fel, köztük különösen Bajcsy-Zsilinszky Endre harcolt elkeseredetten. Jómagam a *Magyar Nemzet* hasábjain, a különböző folyóiratokban, de élőszóval is minden lehetséges fórumot felhasználva agitáltam, gyakran a rendőrség asszisztenciája mellett. Akkor már egyre rosszabb hírem lett a hatóságok előtt, figyelték működésemet. De különös módon sohasem kerültem bíróság elé, pedig legalább annyi ok lett volna rá, mint néhány küzdőtársamnak (Féja Gézának, Kovács Imrének és Erdei Ferencnek). A titok csak később derült ki. Többször készült vádirat ellenem is, de Keresztes Fischer Ferenc belügyminiszter,³⁰ aki személyesen nem is ismert, nem engedte, hogy ügyet csináljanak belőlük. Ezt csak akkor tudtam meg, amikor már mint szociális felügyelőnek hivatali főnököm volt. Még azt is megtette, hogy kérésemre Erdei büntetésének megkezdését bizonytalan időre felfüggesztette.

Ebben az időben (1938) írtam meg legjelentékenyebb munkámat, a *Magyar Földkérdést*.³¹ Ezzel hármas cél vezetett s ehhez képest könyvem is három fejezetre tagozódott. Részletesen foglalkoztam a történeti előzményekkel, a magyar földdel űzött

30 Keresztes Fischer Ferenc (Pécs, 1881 – Bécs, 1948)

31 *A magyar földkérdés*. MEFHOSZ Könyvkiadó, Budapest, 1939.

bűnös politikával, az idegenek térfoglalásával, a magyar földművelő nép kisemmizésével, tönkretételével, a vérszegény telepítési és reformkíséretekkel, a félféudális-félkapitalista birtokrendszer erőszakos fenntartásával. Egyik legfőbb érv a radikális földreform ellen mindig az volt, hogy visszavetné a mezőgazdasági termelést s ezzel az országnak nagy kárt okozna. Mezőgazdasági számtartási kutatóintézetünk jelentései azonban ennek az ellenkezőjét tanúsították. Ezek alapján kimutattam, hogy a parasztságra kedvezőtlen agrárpolitika ellenére a rosszul felszerelt, korszerűtlen kisüzemek termelési értéke is meghaladja a nagyüzemekét; ezek eredményi csak néhány növénytermelési ágban jobbak, az állattenyésztés hozamértékében viszont messze elmaradnak. Könyvem harmadik része olyan birtokreform tervét mutatja be, amely az ország különböző vidékein a természeti, népesedési és közgazdasági viszonyok figyelembevételével arányos birtokrendszer kialakítását tenné lehetővé.

Könyvemet általában kedvezően fogadták, bár ahogy várni lehetett, jócskán akadtak, akik – tekintélyes számú holdak birtokában – még mindig tagadták a földkérdés létezését. Voltak, akik maguk ragadtak tollat – némelyik többszáz oldalas könyvet írt – mások alkalmazottaikat bízták meg a nagybirtok mellett szóló érvek felsorakoztatására.³² A vita különben, amely így kialakult, merőben akadémikus jellegű volt, mert a nagybirtokot azokban az években még komoly veszély nem fenyegette. Azt meg ugyan ki látta előre, hogy néhány év múlva mi fog bekövetkezni.

A földreform ügye mindig összekapcsolódott a választójog kérdésével, amely a harmincas évek derekán megint szőnyegre került. Abban semmi kétség nem lehetett, hogy a parlament az akkori összetételében nem hajlandó megszavazni valamirevaló földreform javaslatot, még ha valami csoda folytán a kormány ilyent beterjesztett volna is. Ezt csak a parasztság széles tömegeire kiterjesztett választójog alapján titkos szavazással választott parlamenttől lehetett volna várni. A készülő törvényjavaslatban azonban ilyesmiről szó sem volt. A magyar paraszt választójogáról szóló tanulmányomban (megjelent a *Válasz* 1936. november-decemberi számában és különnyomatban is), kimutattam, hogy az uralkodóréteg a kiegyezés óta esetről-esetre hogyan rekesztette ki az ország túlnyomó többségét alkotó földművelő népet a nemzet életéből, és hogyan akarja ezt újból megismételni a nagy garral beharangozott választójogi reform, amelynek végül is – a korrekatívumok tömegével – sikerült hatástalanná tenni, ami a javaslatban előrelépést jelentett.

A Pénzügyi Központ nem nekem való hely volt, különben is egészen ideiglenes jellegű, ezért amikor nyolcadik, vagy kilencedik negyedévi szerződéselem lejárt, szívesen tettem eleget a felvidéki földbirtokrendezési kormánybiztos meghívásának, hogy vegyek részt a bécsi szerződéssel visszacsatolt területek birtokrendezési munkálataiban. Voltaképpen az első világháború után végrehajtott cseh földreform revíziójáról volt szó s a visszavett földeket magyar parasztok között kellett kiosztani. A cseh földreform során a helyi szlovák őslakoságnak juttatott földeket a revízió általában nem érintette. A zsidókét azonban igen. Néhol, például a Bodrogközben ugyanis voltak zsidó földhözjuttatottak is, akik parasztok voltak s a földműve-

32 Vö. pl. Dr. Scherer Péter Pál: *A nagybirtok*. Budapest, 1939.

lésből éltek. Itt láttam először – és utoljára – zsidó parasztokat. Embertelen dolognak tartottam, hogy sokgyermekes, valóban szegény családokat egyetlen életlehetőségüktől, néhány holdas földjüktől megfosztanak. Ezt én nem tudtam megtenni, így ezt az állásomat fel kellett adni.

Nemsokára azonban új munkaterület kínálkozott számomra. A harmincas évek legvégén a kormány újszerű szociálpolitikai kezdeményezésre határozta el magát. A sokgyermekes családok helyzetének megjavítására külön intézményt hozott létre, az Országos Nép- és Családvédelmi Alapot (ONCSA), és ennek ügyintézésével az újonnan szervezett Országos Szociális Felügyelőséget bízta meg. Akkoriban még nagy számban voltak népes családok Magyarországon, túlnyomórészt a földművelő nép körében, és ezek éltek a legrosszabb körülmények között. Különösen lakásvi-szonyaik voltak rendkívül kedvezőtlenek. A homokvidéken földkunyhókban, hegyes-dombos területeinken barlanglakásokban sokszáz, gyakran sokgyermekes család nyomorgott. Az ONCSA fő tevékenysége ezért arra irányult, hogy a leginkább reászorult népes családoknak igen kedvező feltételekkel egészséges családi lakóházat építsen. A vételárat gyermekkel lehetett törleszteni; hat gyermekes család már csaknem ingyenes juttatásban részesült. A házak nagy, átlag 400 négyszögöles telekre épültek, hogy haszonkertet lehessen fenntartani. A kis háztáji gazdaságok berendezéséhez az ONCSA gyümölcsfa, kisállat és gyakran tehén beszerzési akciói nyújtottak segítséget. Kiválóan sikeresek voltak háziipari kezdeményezései. Az ONCSA jelentőségét különben négyéves tevékenységéből (amely alatt pl. 10 ezernél több kertes családi házat juttatott) nem lehet megítélni. A néhány év csak kísérletre, tapasztalatszerzésre volt jó, de többre már nem jutott idő.

Mielőtt az ONCSA megalakult volna, a belügyminisztérium, ahová sajátos módon a szociálpolitika is tartozott, szociális tanácsadókat küldött ki a megyékbe, nem annyira azért, hogy tanácsokat adjanak, mint inkább a helyszínen megismerésére és, hogy némi tapasztalatot és gyakorlatot szerezzenek. A tanácsadókat ugyanis azzal a céllal válogatták ki, hogy majd az ONCSA apparátusában működjenek. Így kerültem én először Pest, majd Fejér megyébe, az intézmény megalakulása (1941) után pedig Heves, Jász-Nagykun és Hajdú megyére kiterjedő körzetbe szociális felügyelőnek.

Ez a néhány év megint új időszakot jelentett az életemben. Nemcsak munkaköröm újszerűsége miatt, hanem azért is, mert módomban nyílt oly szociálpolitikai kísérletekre, amilyenekre egyébként nem is gondolhattam volna. A Szociális Felügyelőség-nél amellet, hogy a fent említett három megyéből álló körzet ügyeit intéztem, az ONCSA lakás- és birtokpolitikai előadója is voltam. Ebben a munkakörben főleg elvi kérdésekkel és az intézmény országos tevékenységének koordinálásával foglalkoztam. A Műegyetemen és a Közgazdasági Egyetemen³³ a szociális lakáspolitikáról előadásokat tartottam és szemináriumot vezettem. A lakáskérdésről a háború utolsó előtti esztendejében tanulmányt írtam, ez azonban kiadatlan maradt.

Birtokpolitikai téren egészen rendkívüli lehetőség kínálkozott számomra. Az ONCSA ugyanis olyan intézmény volt, amely mindennel foglalkozhatott, ami

33 Kerék Mihály itt feltehetően a Műegyetem Közgazdaságtudományi Karára gondol.

a sokgyermekes családok helyzetének javítására alkalmas volt. Még földhözjuttatással is. Nagyobb arányú tevékenységről ugyan szó sem lehetett, mert egyrészt ez az FM monopóliuma volt, másrészt – költséges művelet lévén – nagy összegeket kötött volna le az ONCSA költségvetéséből. Számolni kellett továbbá a megyék ellenállásával is, mivel ezek idegenkedtek a földkérdéstől. Kapóra jött azonban a zsidó birtokok ügye. A zsidó birtokosok – érezve a veszedelmet – kedvező feltételekkel ajánlották fel földjeiket. Sikerült meggyőzni Keresztes Fischer belügyminisztert, hogy az ONCSA ellátmányából jelentékenyebb összegeket ilyen zsidó földek megszerzésére is fordíthassunk. Az a néhány ezer hold, amit így felhasználtunk, természetesen nem változtatta meg a birtokmegosztást, de mint kísérlet figyelmet érdemlőnek bizonyult. A juttatott földek egy részén a nagyüzemi és kisüzemi termelési mód előnyeit egyesítő ún. táblás gazdálkodást vezettünk be. Másutt a földet csak képletesen osztottuk fel a juttatottak között, a gazdálkodás továbbra is a korábbi nagyüzem keretei között folyt. A juttatottak, akik a régi gazdasági cselédekből és egyéb állandó munkásokból kerültek ki, rendes munkabért kaptak, ezenkívül felosztásra került közöttük az üzem tiszta jövedelme is. Több száz holdas szőlőbirtokot is szereztünk, ennek állandó munkásai részére helyben lakótelepet építettünk, míg a felparcellázott szőlőt közös irányítás mellett szoros termelőszövetkezeti üzemben műveltük; a szövetkezeti tagok juttatott parcelláikon csak a szükséges kézimunkát végezték egyénileg. Csakhamar megvádoltak bennünket, hogy kolhoz csináltunk, pedig csupán kísérletről volt szó különböző termelési módok és szervezési formák kipróbálására. Az volt a tervünk, hogy pár év múlva, amikor a tagok anyagilag megerősödtek és a szükséges szakismereteket is megszerezték, családi gazdaságaik továbbra is termelőszövetkezeti keretben – folytatják majd működésüket. A kezdet nagyon biztató volt, mert már az első és többnyire egyetlen év (többre már nem jutott idő) kitűnő eredménnyel végződött: a termelőszövetkezetek a birtokkal átvett élő és holt felszerelés teljes értékét kigazdálkodták. Ezenkívül kultúrházat, napközi otthont, bölcsődét, orvosi rendelőt tartottak fenn. Egyik ilyen kísérletemet, amely kivételesen két évig tartott, a *Földreform útja* című – a földreform végrehajtásának kérdéseit tárgyaló – könyvemben (1943.)³⁴ ismertettem.

Ebben az időben sokat foglalkoztatott a szövetkezeti kérdés. Szövetkezeti mozgalmunk a dán rendszer szerint differenciálódott: ugyanaz a termelő gyakran három, négy, vagy még több különböző funkciójú – fogyasztási, tej, hitel, bor, gyümölcs, gép stb. szövetkezet tagja volt. Nem tartottam egészségesnek ezt a tagoltságot, amely azzal a hátránnyal járt, hogy minden szövetkezetnek külön helyiségre és önálló ügykezelésre volt szüksége, még ha csak csekély forgalmat bonyolított is le. Sok helyen bizonyos szövetkezeti ágazatokat éppen emiatt nem lehetett bevezetni, holott egyébként szükség lett volna rájuk. Ezért felvettem az általános faluszövetkezet gondolatát, amely szerint a falvakban csak egy szövetkezet működött volna, ezen belül szakcsoportok képviselték volna a különböző szövetkezeti ágazatokat. Felsőbb szinten megint differenciált szakágazati központok látták volna el a nagyba-

34 A kötet 1942-ben jelent meg.

ni beszerzés, értékesítés, hitelezés stb. feladatát. Ez a kérdés széleskörű megvitatásra került a szaklapokban, vidéki lapokban, különböző szervezetekben, de már ennek befejezésére sem volt idő.

A háború utolsó két esztendeje a régi rendszer agóniájával telt el. Amikor a németek megszállták az országot és megkezdődtek a deportálások, úgy éreztem, hogy számomra a további munka értelmét veszítette. Már csak elvétve jártam be a munkahelyemre, kint laktam egy majorban, ahová az egyre elviselhetetlenebb légítámadások miatt családommal együtt kiköltöztem. Itt éltem 1944 nyarának végéig. A Szálasiék hatalomátvétele után minden kapcsolatom megszakadt az ONCSÁ-val, állásomból is mennem kellett. Egyidejűleg behívtak katonai szolgálatra. Ettől kezdve, mivel a behívásnak nem tettem eleget, illegálisan éltem. Bujkáltam ahogy lehetett a felszabadulásig.

Néhány nap múlva Pestről küldönc keresett fel, hogy a debreceni kormány földművelésügyi miniszterének kérésére utazzam Debrecenbe. Előbb azonban jelentkezzem a Földművelésügyi Minisztériumban. Mivel a küldönc nem várt meg, magamnak kellett a hídjainktól megfosztott Dunán való átkelésről gondoskodnom. Erre az életveszélyes műveletre csak az bírt rá, hogy azt reméltem, éhező családomnak majd valami ételmezt hozhatok. Amíg a Dunáig értem, háromszor kellett megszőknöm az elfogatásból, míg aztán a Hajógyári szigetnél egy rozszant csónakra akadtam a parton. Szerencsére tapasztalt evezős voltam. Bár azelőtt a jeges Dunán sohasem eveztem, végül is a Margitsziget felső végén valahogy átvergődtem az Angyalföldi partra. Innen „kicsi robot” árán minden baj nélkül besétáltam a Földművelésügyi Minisztériumba.

Ezzel megkezdődött életem háború utáni időszaka. A minisztériumban találkoztam Molnár Erik³⁵ kultuszminiszterrel, aki szintén Debrecenbe készült (vele laktam néhány napig) és S. Szabó Ferenc³⁶ földművelésügyi államtitkárral, aki Nagy Imre földművelésügyi miniszter üzenetét tolmácsolta, hogy szervezzek meg egy csoportot, amelyik majd Debrecenbe utazik és részt vesz a készülő földreformtörvény kodifikálási munkálataiban. Nagy nehezen sikerült felkutatnom egy régi ismerősömet az FM-ből, aki vállalkozott, hogy a minisztérium volt birtokpolitikai osztályának néhány megfelelő munkatársát előkeríti az alatt, amíg én megjárom Debrecent, ahol a törvényjavaslat tárgyalásán kellett részt vennem. Február 23-án került sor első debreceni utamra, amely a Köztársaság téri kommunista párházból vezetett késő éjszaka Nagy Ferenc és Kovács Imre társaságában. Másnap hajnalban érkezünk és 9 órakor már a koalíciós pártok (kisgazda, kommunista, szociáldemokrata és parasztpárt) értekezletén voltam, amelyen két napig tartó vita után megegyezés született a március 15-én kiadandó törvényerejű földreform-rendeletéről. Még pár napig Debrecenben maradtam, ismerkedtem az ott egybegyűlt rendkívül színes társasággal, élelmiszert szereztem, majd egy szovjet katonai autó – Vásáry István³⁷

35 Molnár Erik (Újvidék, 1894 – Budapest, 1966)

36 S. Szabó Ferenc (Békéssámson, 1912–)

37 Vásáry István (Debrecen, 1887–1955)

pénzügyminiszterrel és Zöld Sándor³⁸ belügyminiszteri államtitkárral együtt – felhozott Pestre. Mivel az autó nem jött át Budára, innen kellett nagy kerülővel a Budafok-hárosi pontonhídon át (akkor ez volt az egyetlen híd a Dunán) gyalogolnom a jól megpakolt hátizsákkal Marczibányi téri lakásomig. Ezt az utat Debrecen és Pest, illetve Pest és Buda között többször meg tettem még; a kellemetlenebb mindig a visszajövetel volt, mert az FM-ig magamnak kellett vállalnom az odajutást Hárosra át. A kocsit nem jött értem, így – mindenféle igazolványom ellenére – ismételtén át kellett esnem az elfogatás-szökés veszedelmén.

Ilyen volt a kezdet. A földreformtörvény végrehajtási utasítása még Debrecenben elkészült, a lebonyolító apparátus megszervezésére azonban Budapesten került sor. Az Országos Földbirtokrendező Tanács és az ennek alárendelt megyei tanácsok a koalíciós pártok kiküldötteiből alakultak. Határozatainak végrehajtásáról az Országos Földhivatal, illetve ennek helyi szervei, a megyei földhivatalok gondoskodtak. A tanács elnöke Veres Péter lett, míg a Földhivatal megszervezésével és vezetésével a földművelésügyi miniszter engem bízott meg.

A földreform lebonyolítása nem volt és nem is lehetett zavartalan. Rendkívüli körülmények között ment végbe, forradalmi hangulatban, amikor évtizedek, sőt évszázadok reakciója erősebb volt minden írott jogszabálynál. A Tanácsnak is és a Földhivatalnak is nagyon nehéz volt a helyzete, hiszen gondoskodni kellett volna a törvény betartásáról, ugyanakkor különböző irányból jövő nyomásnak voltak kitéve, hogy szemet hunyjanak a törvényt sértéseken. Ha nem tették, rájuk sütötték a néppellenesség bélyegét. A törvény hovatovább az eseményeket követte és rendelkezései értelmezésének tágításával, új kiegészítésekkel, megismétlődő revíziókkal tudott csak valamennyire lépést tartani. A Tanács, amely engedékenyebb, elnézőbb volt, gyakran összeütközésbe került a Földhivatallal, ahol bírók intézték az ügyeket, akik ragaszkodtak a rendelkezések betartásához. Mivel magam is ezt az álláspontot képviseltem, működésemet mind több bírálattal érte. Néhány esetben személyesen is közbeléptem a kirívó törvényt sértések miatt. Így aztán állandó támadások célpontja lettem, a sajtó egy részében durva, rágalmozó cikkek jelentek meg, vidékről indított küldöttségek tüntettek ellenem. Végül is helyzetem tarthatatlanná vált és 1946 elején beadtam lemondásomat.

A forradalom a régi intézményeket egyelőre meghagyta, a vezetőségeket azonban elszöprötte. Ezek helyébe az elismert politikai pártok kiküldöttei léptek. A gyakorlatban ez úgy festett, hogy a vezető pozíciókat a pártok bizonyos arány szerint maguk között felosztották. A Kisgazdapártnak, amelynek 1946 őszén megint tagja lettem, főleg az agrárjellegű intézmények jutottak. Mikor a Földhivataltól megváltam, a Párt engem bízott meg a mezőgazdasági jellegű szövetkezeti központok újjászervezésével és irányításával. Ebben a szerepben tagja, majd elnöke lettem az Országos Szövetkezeti Tanácsnak és részt vettem az új szövetkezeti törvény kidolgozásában. 1946 őszén nemzetgyűlési képviselővé és a Fővárosi Törvényhatósági Bizottságának tagjává – egyben alelnökévé – választ-

38 Zöld Sándor (Nagyvárad, 1913 – Budapest, 1951)

tották. Az Agráregyetem 1945-ben meghívott az agrárpolitikai tanszék vezetőjének,³⁹ a korábban eltávolított Czettler Jenő helyére. Ezt a megbízatásomat 1948 végéig láttam el h. tanári minőségben (fizetés nélkül) mert kinevezésemet a Minisztertanácsban Rákosi Máttyás megghiúsította. Azzal, hogy az agrárpolitikai tanszéket az Agráregyetemről az újonnan megalakított közgazdasági egyetemre⁴⁰ helyezték át, tanári működésem automatikusan megszűnt (a tanszék új gazdája Nagy Imre lett). De 1948 nemcsak egyetemi munkám végét jelentette, hanem valamennyi még megmaradt közéleti szerepemét is. A hatalomátvétel éve volt ez, amikor a koalíciós korszak gyakorlatilag lezárult, egyszersmind alkalom nyílt az új rendszernek nem megfelelő emberek eltávolítására. Így 46 éves koromban magam is nyugdíjba kényszerültem.

Persze havi 400 Ft nyugdíjból negyedmagammal nem lehetett megélni. Sokáig azonban semmiféle munkát nem kaptam, még cukorrépa-átvevőnek sem alkalmaztak. Először feleségem helyezkedett el gépirónóként, majd 1950-ben sikerült bejutnom a Talajjavító Vállalat sáncolási részlegébe segédszintezőnek. Körülbelül fél évig dolgoztam a Börzsöny és a Cserhát hegységben, amikor „felfedeztek” és mennem kellett. Szerencsére az Igazságügyi Mezőgazdasági Vállalat tervelőadót keresett, és ezt az állást sikerült elnyernem és megtartanom akkor is, amikor a börtöngazdaságok a belügyminisztérium hatáskörébe kerültek. Feladatomból volt a gazdaságok évi ütemterveinek elkészítése és a statisztikai szolgálat ellátása. Ez volt az első eset, hogy mezőgazdasági ismereteimet a gyakorlatban hasznosíthattam. Csodálatos módon közel hat évig zavartalanul működhettem, a különböző börtöngazdaságokban laktam, ahonnan csak hétvégén jártam haza. Az ingázás kényelmetlenségeitől 1956-ban szabadultam meg, amikor az Akadémiai Kiadó Enciklopédia Szerkesztőségébe vettek fel mezőgazdasági szerkesztőnek. Itt dolgoztam három évig, a múltam miatt nem éppen nyugodt légkörben. Utolsó, legtartósabb munkahelyemre, a Városépítési Tudományos és Tervező Intézethez 1959-ben kerültem, ahol irányító tervezői munkakörben, majd tudományos kutatóként dolgoztam 1972-ben történt nyugalomba vonulásomig.

1976. július 2.

Kerék Mihály

39 A Műegyetem kötelékéből már 1945-ben kivált a mezőgazdasági és állatorvosi kar, és az Agrártudományi Egyetem része lett.

40 A Műegyetem Közgazdaságtudományi Karából 1948-ban hozták létre az önálló Magyar Közgazdaságtudományi Egyetemet.

Gérard Béaur – Jürgen Schlumbohm

A rurális társadalmak problémája a német és francia történetírásban*

I.

Az 1960–70-es években élénken művelt és bőséges termést hozó agrártörténet Franciaországban – bizonyos mértékben Németországban is – központi helyet foglalt el a történettudományban. Franciaországban, ahol a társadalomtörténet előbb vált vezető irányzattá, mint Németországban, a 60-as évek óta eltelt időszak a rurális társadalmak történetírásának éppenséggel az aranykora. Az agrártörténet két évtizedig döntő befolyást gyakorolt a történeti művek nagy részére, ami egyben megfeleltethető az ún. *Annales-iskola* felé történő orientálódásnak. A tágan értelmezett agrártörténet már az *Annales-kör* alapítóinál – Marc Bloch esetében még inkább, mint Lucien Febvre-nél – központi szerepet játszott, és sok tanítvány ebben az irányban haladt tovább.¹ Bizonyos, hogy ezt az irányzatot már az első világháborút megelőzően és a két világháború közötti időszakban is – Németországban is – jelentős számú kutató művelte, de a vidéki népesség iránt érdeklődés mégis csak az *Annales* nyomdokain haladó történeti demográfia, valamint gazdaság- és társadalomtörténet felfutása után terjedt és mélyült el. Mindkét országban vélhetően a korabeli gazdasági-társadalmi problémák is hozzájárultak a történetírói trendek alakulásához, miként a mezőgazdaságnak a 20. század közepe óta kikényszerített átalakulása és a munkaerő drámai elvándorlása az iparba és a szolgáltató szektorba. Minden bizonnyal ezen évtizedek erőteljes gazdasági növekedése állt az agárforradalomnak és a mezőgazdaságnak az iparosodásban, illetve a rostow-i take-off-ban játszott szerepét firtató történészi kérdések hátterében.²

A kutatók érdeklődésének változása Németországban csak részben haladt párhuzamosan a nyugati szomszédokéval. Miután a 30-as években a parasztságtörténet tették meg a német népiségtörténet³ központi elemévé, 1945 után az NSZK

* Probleme einer deutsch-französischen Geschichte ländlicher Gesellschaften. In: Reiner Prass – Jürgen Schlumbohm – Gérard Béaur – Christophe Duhamelle (Hg.): *Ländliche Gesellschaften in Deutschland und Frankreich, 18–19. Jahrhundert.* /Veröffentlichungen des Max-Planck Instituts für Geschichte, Band 187./ Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003. 11–29. A kötet a 2000. november 23–25-e között Göttingenben – a Mission Historique Française en Allemagne támogatásával – megrendezett francia-német agrártörténeti konferencia előadásait tartalmazza. E tanulmány a kötethez írt bevezető. A kötet időközben Franciaországban is megjelent, vö. Reiner Prass – Jürgen Schlumbohm – Gérard Béaur – Christophe Duhamelle (Ed.) *Les sociétés rurales en Allemagne et en France, XVIIIe et XIXe siècles.* /Bibliothèque d'histoire rurale 8./ Rennes, 2004.

1 Vö. Thoen 1995; különösen Bloch 1930, 1931 és Febvre 1911.

2 Rostow 1960.

3 Ehhez lásd Oberkrome 1993. Az *Annales*-féle irányzattal való állítólagos hasonlóság erősen megkérdőjelezhető (Schöttler 2002).

történéseinek többsége bizonyos tartózkodással fordult e terület felé, az agrártörténetet specialisták szűk körének engedte át. Nagyon lassan azonban újra tudatosodott, hogy egészen a 19. századig a népesség nagy többsége vidéken élt, és az iparral és kereskedelemmel szemben túlsúlyban volt az agrárgazdaság. Az NSZK agrártörténet-írásán belül az 1970-es évekig három fő irányzatot különböztethetünk meg.⁴ A nemzetiszocialista korszak koncepcióival való folyamatosság legtisztábban Günther Franz műveiben érhető tetten, habár *A német parasztság története* című művét általában, az 1525. évi parasztháborúról szólót pedig különösen – az egyébként szakos terminológiai váltásnak megfelelően – immáron inkább a „társadalomtörténet”, nem pedig a „népiségtörténet” fogalmával illették.⁵ Friedrich Lütge és tanítványai mindenk előtt a rurális társadalom szerkezetével foglalkoztak. A néhány regionális monográfia, mint Lütge összefoglaló műve, azokat a jogi normákat tárgyalja, melyek a parasztok és az urak közötti viszonyt a középkortól egészen a 19. századi agrárreformokig szabályozták.⁶ Az agrárgazdaság története állt Wilhelm Abel és göttingeni iskolája érdeklődésének középpontjában is, amely módszertanilag inkább a kvantifikáció irányába orientálódott, és így a német történettudományon belül – éles ellentétben a nemzetközi trendekkel – egészen az 1970-es évekig viszonylag elszigetelt maradt. Abel az agrárgazdaság és agrárpolitika felől érkezett a történettudományba, és a ciklikusan ismétlődő agrárválságokról és agrárkonjunktúrákról írott korai művének⁷ úttörő voltát a specialisták körén túl csak a második-harmadik kiadást követően ismerték el. Ezt követően Abelt és csoportját különösen a mezőgazdasági üzemek működési költségeinek és hozamának kérdése foglalkoztatta, nem utolsósorban pedig a feudális járadékok jelentette terhek mértéke.⁸ Utolsó főművében ezután a rövidtávú konjunktúrákat, a termés és az árdrágulás válságait állította a kutatás középpontjába,⁹ egy olyan témát, mellyel Ernest Labrousse az 1930-as években foglalkozott,¹⁰ amikor Abel még a hosszú távú trendeket, változásokat vizsgálta.

Az NDK agrártörténet-írása, melyet a Tudományos Akadémia Gazdaságtörténeti Intézetében főként Jürgen Kuczynski, a rostocki egyetemen pedig Gerhard Heitz neve fémjelez, már az 1950-es évektől erőteljesen fejlődött.¹¹ Ők abból indultak ki, hogy a „feudalizmus korszaka” lényegében a mezőgazdaságon alapult. Az agrártörténet az NDK történetírásának azon kevés ágához tartozott, melyet nyugaton is ismertek, természetesen csak az 1970-es évektől. Ezen belül volt bizonyos kapcsolat az NSZK-val, így különösen az Abel-iskolával¹² és a parasztháború specialistáival. Az időhatárokat

4 Áttekintést nyújt Blickle 1998; Rösener 1997: 9–17; Henning 1987.

5 Lásd különösen Franz 1933/1977; Franz 1970/1976; vö. Behringer 1999.

6 Lásd mindenk előtt Lütge 1963/1967.

7 Abel 1935/1966/1973/1978.

8 Lásd különösen Abel 1962/1967/1978; Achilles 1965, 1982; Henning 1969.

9 Abel 1974.

10 Labrousse 1933, vö. uő. 1944.

11 Áttekintést nyújt Harnisch–Heitz 1986; Blickle 1998; Rösener 1997: 9–17.

12 Így Henning 1970, mely megjelent a *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*-ben, melyet az Institut für Wirtschaftsgeschichte der Akademie der Wissenschaften der DDR adott ki, és amely egy ott tartott előadáson alapult. Mindez akkoriban ritka esemény volt német–német tudományos kapcsolatokban.

tekintve az NDK-ban a koraujkortól a 19. századi agrárreformokig terjedő időszak állt a középpontban, térben pedig az Elbától keletre fekvő részek (Ostelbien), a *Gutswirtschaft* területe. A tekintélyes regionális és részben a lokális monográfiákban¹³ – melyek közül néhány ugyan kéziratban maradt – a paraszti gazdaság és a nagybirtoküzem [Gutsbetrieb] viszonyáról, a gazdasági innovációról vagy éppen tehetetlenségről és természetesen az osztályharcról volt szó, utóbbi nemcsak az 1525. évi nagy parasztháború, hanem kevésbé ismert zavargások, illetve a kisszerű hétköznapi ellenállás kapcsán is, melyek „az osztályharc alacsonyabb formái” címszó alá kerültek.

A francia agrártörténeti munkákat hozzátvetőlegesen szintén három csoportra oszthatjuk, de amelyek tartalmukat tekintve csak részben fedik a Németországban uralkodó irányzatokat. Az első irányzat Ernest Labrousse példáját követte. Elsősorban a makroökómia felé orientálódott, főként adatsorokkal dolgozott, úgymint az árak, jövedelmek, továbbá a termelés idősoraival, végül nem utolsó sorban a válságok és konjunktúrák is érdekelték. Abeléhez hasonló célokat követett és módszereket használt. Ez azonban elsősorban nem a közvetlen kölcsönös tudomásulvétellel vezethető vissza,¹⁴ hanem a gazdaságtörténetben a 30-as években kialakult nemzetközi trendre, tudniillik az árak és bérek története iránt sok országban megnyilvánuló érdeklődésre. A Labrousse által kidolgozott modellt követve számos kvantifikáló tanulmány keletkezett a fontos közgazdasági változók fejlődéséről és a válságok kiterjedéséről, jellegéről. Ezen irányzat működése a tizedet vizsgáló nagy projekttel zárult, melyet Joseph Goy és Emmanuel Le Roy Ladurie azzal a céllal indított útnak, hogy megtalálják az agrárfejlődést hosszú távon jellemző indikátorokat.¹⁵

Egy következő irányzat Pierre Goubert regionális történeti modelljét követte.¹⁶ Itt bizonyos módon a történetiség iránt érzékeny földrajzi hagyomány folytatódott, másrészt határozottan érvényesítették a történeti demográfia kérdésfeltevéseit,¹⁷ és tekintetbe vették Jean Meuvret¹⁸ javaslatait is. E regionális tanulmányok arra törekedtek, hogy lehetőség szerint minél több megközelítést – különösen a demográfia, a gazdaság és a társadalmi rétegződés területét – egy totális történetírásban kapcsoljanak össze, ami egyúttal azzal a reménnyel kecsegtetett, hogy a regionális vizsgálódásokból, miként egy kirakós játékban, végül összeilleszthető lesz Franciaország történelme.¹⁹ Egy-egy tájról ezen okokból számos monográfia született. Bár a súlypont a koraujkorra helyeződött,²⁰ mégis nem kevés medievista²¹ és 19. század-kutató²² követte a regionális történelem szempontjait. Németországban egészen az 1970-es évekig nem voltak ennek ténylegesen megfelelő tőrekvések,

13 Lásd például Müller 1967; Harnisch 1968; 1984; Peters–Harnisch–Enders 1989.

14 Vö. 39. jegyzetpont

15 Goy–Le Roy Ladurie 1972; Goy–Le Roy Ladurie 1982.

16 Goubert 1960.

17 Itt alapvető volt Fleury–Henry 1956.

18 Meuvret 1946.

19 Goubert 1974.

20 A sok példa helyett csak a következőket említenénk: Saint Jacob 1960/1995; Baehrel 1961; Le Roy Ladurie 1966/1969; Jaquart 1974; Neveux 1980.

21 Így pl. Duby 1953; Fourquin 1964; Fossier 1968.

22 Így pl. Désert 1975; Hubscher 1979.

mert a tartománytörténet [Landesgeschichte] a nemzeti szocializmus időszakában és a háború után is más irányt vett,²³ a regionális, történeti–földrajzi szempontú kutatások a két háború közötti időszakban csak szűk mederben folytak,²⁴ pedig ez a modell nem kevésbé járult hozzá a francia történetírás nemzetközi tekintélyéhez.

A harmadik irányzat – melyet különösen George Lefebvre és Albert Soboul képviselt – tudatosan merített ösztönzést a marxizmusból.²⁵ Itt a francia forradalom és az Ancien Régime válsága állt az elemzés középpontjában.²⁶ Mindenekelőtt a feudálizmussal és a feudális kisajátítással foglalkoztak, ennek mértékét igyekeztek meghatározni.²⁷ Központi szerepet játszott a „feudális reakció” koncepciója:²⁸ eszerint a feudális kizsákmányolás 18. századi erősödése miatt éleződött ki az osztályharc, és ez nagyban hozzájárult a francia forradalom kitöréséhez.

Mialatt az NSZK-ban az agrártörténet három irányzata egymástól viszonylag különállóan létezett, és sem módszertanilag, sem tartalmilag nem voltak túl nagy hatással egymásra,²⁹ addig a francia történetírás három említett irányzata számos területen fedte egymást. Emlékeztetném rá, hogy Goubert, mint Labrousse tanítványa, a legnagyobb figyelemmel fordult a konjunktúra problémája felé; hogy Labrousse központi szerepet tulajdonított az árak mozgásának a forradalom kitörésében;³⁰ továbbá hogy Soboul sok követője regionális vizsgálatokat kezdeményezett.³¹ E három irányzat támogatta egymást és összekapcsolódott – a leginkább látható módon a francia történettudomány egy másik, Roland Mousnier vezette irányzatával való szembenállásban. Utóbbi – legalábbis a korai években – határozottan elvetette az osztálykonceptiót, és a korai modern társadalmat sokkal inkább a rendek fogalmával igyekezett megragadni, és parasztokat a régi rend alkotmányába integráló vertikális szolidaritást hangsúlyozta, amely mint rend engedte őket megjelenni a többiek mellett.³²

Az NSZK-ban csak az 1970-es években történt valamelyes nyitás az angol nyelvű és francia történetírás újabb törekvései felé, amikor – nemzetközi összehasonlításban jelentős késéssel – felerősödött a társadalomtörténet iránti érdeklődés. Végre a német szélesebb szakmai nyilvánosság is tudomásul vette, hogy az ún. Annales-iskola nem programadásra és módszertani pozíciók kijelölésére korlátozódik, hanem elsősorban jelentős számú és sokoldalú kutatásokat segít elő.³³ Többek között az is mutatja a francia agrártörténeti munkák erősödő vonzerejét, hogy a legfontosabb szerzők

23 Vö. Schöttler 1999.

24 Az északnémet térségre lásd Herzog 1938. E kutatási irányhoz lásd Jäger 1987: különösen 11–17.

25 Lefebvre 1924; Lefebvre 1933; Soboul 1958; Soboul 1976; Soboul 1977.

26 Lefebvre 1933; Labrousse 1944.

27 Soboul 1971; Soboul 1976.

28 Legalábbis Sagnac 1898 és 1906 óta.

29 Természetesen vezetők kölcsönösen nagyra becsülték egymást, a publikálásban és a tudomány-szervezésben gyakran kooperáltak egymással.

30 Laborusse 1944; vö. Labrousse 1933.

31 Lásd már Soboul 1958, e példaképet mások is követték.

32 Vö. a vitákat Mousnier (1968) és Roche–Labrousse (1973) kötetekben.

33 A korabeli német recepció rendkívül töredezett voltát kritizálta és elemezte Iggers 1974 és Erbe 1979: 1–25. Összefoglalóan és részletekbe menően lásd Raphael 1994: 485–497.

egy-egy műve németül is megjelentek.³⁴ Néhány tematikus és módszertani javaslat a gyakorlatba is átkerült: az, hogy a paraszti zendülések és az ellenállási formák kutatása az NSZK-ban is tág teret kaphatott, az a francia példaképeknek is köszönhető.³⁵ A protoindusztrializáció fogalma ugyan az Egyesült Államokból került Németországba,³⁶ a kutatási stratégiát tekintve e koncepció német verziója mégis az Annales-kör alaptétele alapján a regionális esettanulmányokat részesítette előnyben, a térben lehatárolt *totális történeteket*.³⁷

A fénykorban a francia történetírásán belül a rurális társadalmak kutatói korlátozott érdeklődést mutattak a saját területükön kívül eső munkák iránt, s ez a német agrártörténetet is jellemezte. Míg Marc Bloch intenzív, egyben kritikus figyelemmel kísérte a német történeti irodalmat,³⁸ és Wilhelm Abel korai művében messzemenően tekintettel volt mind a francia, mind pedig az angol kutatásokra,³⁹ addig az 1945 utáni évtizedekben a kölcsönös érdeklődés láthatóan csekélyebb volt. Bár alkalmasszerűen idéztek egy-egy írást a másik országban, Abel *Agrarkrisen* című műve franciául csak 1973-ban jelent meg – miután Labrousse követőinek számos tanulmánya már az övéhez hasonló utakon járt. A francia agrártörténet – miként a német is legalább az 1970-es évekig – túlnyomórészt zárt körben mozgott. E koncentráció és a gazdag levéltári örökség intenzív feldolgozása bőséges hozamot eredményezett, ugyanakkor a relatív elszigetelődés hátrányai is megmutakoztak.

Az 1980-as évek óta mindkét országban alábbhagyott az agrártörténet iránti érdeklődés. Pontosabban azon problémákat, melyek az 1960–70-es években az érdeklődés homlokterében álltak, kevesebb figyelemre méltatták, és fontos területeken a uralkodó módszerek iránti bizalom is megrendült. Ez érvényes például a paraszti gazdaság feudális terheinek monetáris indikátorok által történő mérésével kapcsolatos elgondolásokra, továbbá a hosszú távú ingadozásokat ársorok alapján mérő felfogásra, de azokra a törekvésekre is, hogy a parasztok helyzetét vagy normatív források alapján, vagy nagyszabású rétegződésmodellek kvantitatív elemzésével kutassák.⁴⁰ Különösen Franciaországban lett általános az a nézet, hogy az intenzív kutatás évtizedei után bebizonyosodott, miszerint a csökkenő hozadék törvénye hat, és nincs több felfedeznivaló. Ráadásul a két évtizednyi hegemonia után az

34 Így Goubert 1966/1973; Le Roy Ladurie 1966/1969, németül: 1975/1980; Le Roy Ladurie 1979/1982. Már korábban lefordították Braudel 1967/1971. Marc Bloch munkái közül németül elsőként, 1974-ben *A történelem védelmében* című jelent meg, majd a *Feudális társadalom* 1982-ben. A *Les caractères originaux de l'histoire rurales française* (Bloch 1931) máig nem lett németre fordítva.

35 Lásd pl. Schulze 1980, különösen a 15., 27. és 35–37 oldalak; Blicke 1980; Trossbach 1985; fontos még Neveux Francia- és Németországot együttesen megjelenítő elemzése (1997).

36 Mendels 1972.

37 Vö. Kriedte–Medick–Schlumbohm 1977: 7, 35. E koncepció Franciaországban is követőkre talált, lásd pl. Cailly 1993; Terrier 1996.

38 Erről tanúskodik nem utolsó sorban számtalan recenziója, melyekből a közeljövőben Bertrand Müller és Peter Schöttler közöl válogatást a Max Planck-Institut für Geschichte sorozatában az alábbi címmel: *Marc Bloch, Kritik der deutschen Geschichtsschreibung/Critiques de l'historiographie allemande*. (A kötet mostanáig még nem jelent meg. – a Szerk.)

39 Abel 1935 természetesen még nem vett tudomást Labrousse-ról (1933), csak a 2. kiadásban, különösen Abel 1966: 22–23.

40 Ehhez lásd Béaur 1994; Lepetit 1994.

agrártörténet erős konkurenciával találta szemben magát. A mentalitások, reprezentációk, identitások története, az új kultúr- és politikátörténet nagy vonzerővel bírt, amit a marxizmustól való elfordulás is fokozott.

Az elmúlt tíz esztendő mégis azt mutatja, hogy a rurális társadalmak története iránti érdeklődés nem aludt ki végleg. Így egy olyan terület, amely már kimerítettnek tűnt, újra megnyílt. Néha ugyan előfordult, hogy az impulzusok inkább „kívülről”, így a történeti antropológiától vagy az *Alltagsgeschicht*től érkeztek, de ezek mindenesetre olyan határozott kérdésfelvetések voltak, melyek azután rurális esettanulmányokban kerültek kidolgozásra. Mindemellett az új szervezetek és publikációs fórumok Franciaországban, de Németországban is arról tanúskodnak, hogy e kutatási terület iránti érdeklődés újból folyamatosan jelen van. 1993-ban megalakult az *Association d’Histoire des Sociétés Rurales*,⁴¹ melynek lapja, a *Histoire et Sociétés Rurales* 1994, a *Bibliothèque d’Histoire Rurale* című könyvsorozat pedig 1995 óta jelenik meg.⁴² Német nyelvű területen az 1994-ben keletkezett *Arbeitskreis für Agrargeschichte hírlevele* élénk visszhangra lelt,⁴³ és a *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* is késznek tűnik, hogy nyisson az új törekvések felé.

Feltűnő, hogy e fejlődés a két országban csaknem egy időben ment végbe, egymástól mégis függetlenül és a másik ismeretének teljes hiányában. Bizonyos, hogy mindkét országban más a történetírói hagyomány, a kontextus és a módszertani irányultság, a kérdésfelvetésekben a markáns különbségek mellett mégis figyelemreméltó az egyezés. E kutatási terület jövőbeni fejlődésének biztosítása érdekében ezért nemcsak hasznos, de szükséges is a szempontok ütköztetése és az eredmények összehasonlítása. Az eszmecsere elsősorban pontszerűen, magányos előadások és dolgozatok fordításai formájában már megindult.⁴⁴

II.

A kutatások középpontjában a 18–19. század áll, az a periódus, mely mindkét ország rurális társadalmában mélyreható változásokat hozott. Franciaországban e változást hagyományosan forradalmi törésnek, Németországban agrárreformok sorának, „fentről” kezdeményezett változásnak tekintik. Vidéken egyik és másik esetben is olyan átfogó gazdasági és társadalmi változások történtek, hogy néhányan

41 Ehhez lásd az első, 1994-es kongresszus előadásait: Brunel–Moriceau 1995.

42 Eddig megjelent vagy megjelenés alatt áll Saint Jacob 1960/1995; Wickham 2001 fordítása; egy koraujkoros bibliográfiai kézikönyv (Moriceau 1999); a faluközösségről (Follain 2000) és a területeiről [terriers] (föld- és adókönyvek) (Brunel–Guyotjeannin–Moriceau 2002) szervezett tanácskozási dolgozatai. Matthieu Arnoux és Gérard Béaur szerkesztésében gyűjteményes kötet készül az agrárszektorban honos szerződésekéről, továbbá Alain Belmont szerkesztésében az agrártudomány és a gazdasági fejlődés témában.

43 Lásd konferenciaköteteiket: Trossbach–Zimmermann 1998; Rösener 2000; Zimmermann 2001; általános érvénnyel Finlay 2001.

44 Így Medick 1995; Schlumbohm 1995; Trossbach 1999; Zimmermann 1999; Béaur 2000; Vivier 2000. Emellett a másik ország könyveiről publikált recenziók is figyelmet érdemelnek; a német–francia eszmecsereben mindenekelőtt a *Bulletin d’information de la Mission Historique Française en Allemagne* és a *Francia* című folyóirat játszik központi szerepet – e tekintetben is.

egyenesen agrárforradalomról beszéltek.⁴⁵ Vitathatatlan, hogy e két évszázad az agrár-protoindusztriális gazdaságból és társadalomból az ipari gazdaságba és társadalomba való átmenet folyamata. Két további kézenfekvő oka is van, hogy a francia és német történészek éppen ezt a korszakot vizsgálják tüzetesebben. Az első összességében jól feltárt, a másikon viszont különösképpen láthatóvá lesz, hogy az új szempontok mennyire megváltoztatták az agrártörténetet és a vidék társadalomtörténetét. A történeti tudományok általános trendjeinek megfelelően, az újabb megközelítéseket a struktúrákkal szemben inkább a cselekvők stratégiái, a jogi normákkal szemben az adott kontextusba ágyazott társadalmi gyakorlatok érdeklik. Módszer-tanilag sok kutatás inkább mikro- vagy esettanulmányokból indul ki, ahelyett, hogy közvetlenül a makroszint felderítésére törne.

Úr és paraszt viszonya a 19. századig kétségtelenül az európai agrártörténet központi problémái közé számított. Így egyrészt megkülönböztetik a *seigneurie* koncepcióit, és a Grund-, illetve Gutsherrschaftot a másik oldalon; így a francia és német kutatástörténet egyezései is kirajzolódnak. A múltban a kérdésfeltevések között túlsúlyban voltak a jog- és agrártörténetiek, majd intenzív törekvés volt megfigyelhető a feudális struktúrák kvantitatív elemzésére. Utóbbi célja mindenekelőtt a régiókon túlmutató általánosítható következtetések és a hosszú távú változások megragadása volt. Németországban a Grundherrschaft-Gutsherrschaft ellentétpár dominált. A Grundherrschaft az Elbától nyugatra fekvő területekre jellemző, ahol a parasztnak jelentékeny jogi és gazdasági szabadságaik voltak, míg a Gutsherrschaft/Gutswirtschaft az Elbától keletre a „második jobbágyssággal” és a parasztnak gazdasági függésével járt együtt. Franciaországban adott volt a kérdés: vajon Tocqueville-nak volt-e igaza, amikor úgy látta, hogy a forradalom paradox módon azokon a vidékeken tört ki és semmisítette meg a feudális rendszert, ahol a földesúri terhek a legcsekélyebbek voltak?⁴⁶ Az újabb kutatás nem utolsó sorban arra törekszik, hogy az „uralmat mint társadalmi gyakorlatot”⁴⁷ – minden aszimmetriájával együtt – részletes esettanulmányok segítségével mint kölcsönös viszonyt értse meg, vagyis inkább mint folyamatot fogja fel, és kevésbé mint adott struktúrát. Arra is utalnak, hogy a Grundherrschaft nemcsak a kizsákmányolás és elnyomás egyik intézménye volt, hanem egyúttal meghatározott funkciói is voltak, így például a helyi igazgatásban és az igazságszolgáltatásban. Egy sor szolgáltatást nyújtott, melyek költségeit, így vagy úgy, de fedeznie kellett. Ennek folytán megvizsgálandók ezen intézmény szabályai és kényszerei, teljesítménye és diszfunkciói. Német szemszögből figyelemreméltónak tűnik, hogy Franciaországban a földesúri hatalom 19. században is továbbélő elemeit

45 Már a 19. század óta zajlik a vita a 18. századi mezőgazdasági haladás kérdéséről. Lásd Zolla 1893–1894; Levasseur 1898. Az „agrárforradalom” fogalma ugyan a 19. századból származik (pl. Toynbee 1884, 1896: 88), de – az angol nyelvű területeken kívül – csak a 20. század második felében terjedt el széles körben, Franciaországban különösen Augé-Laribé 1955 óta. E koncepció tüneményes karrierjére Morineau 1971 (túl)éles kritikája alig volt hatással.

46 Tocqueville 1856 [1994], különösképpen a II. könyv 12. fejezetében (vö. *Hogyan lehetséges, hogy a francia paraszt helyzete a tizenhetedik században a civilizáció fejlődése ellenére is olykor rosszabb volt, mint a tizenharmadikban?*).

47 Lüdtke 1991.

újra intenzíven kutatják, amivel egy olyan problematikát feszegetnek, melyet korábban az agrármodernizáció porosz, illetve német útjának tekintettek.

A nagy- és kisüzemek előnyeinek és hátrányainak kérdését – miként az ökonomiai szempontokat általában –, összevetve a korábbi generációkat jellemző heves vitákkal, az utóbbi időszak német agrártörténet-írása kevés figyelemre méltatta, ami éles kontrasztot képez a „családi gazdaságok” túlélési képességéről és az „ipari” agrártermelés kérdéséről folytatott vitákkal szemben.⁴⁸ A francia agrártörténet helyzete más: az ottani újabb fontos munkák éppen ezt a problematikát állítják a középpontba. Az újabb kutatás újra felelevenítette a régi kérdéseket; tovább bonyolította a megörökölt dichotómiákat és a terepet némely tekintetben átláthatatlanná tette,⁴⁹ így például az üzemnagyság lehatárolásának definíciója és kritériumai iránti felerősödő figyelem esetében. Emellett – és ez a német régiókról és településekről írott tanulmányokra is igaz – a konkurencia és konfliktus mellett a kooperáció formái is látótérbe kerültek, természetesen tekintettel a csereviszonyok aszimmetriájára. A kutatói figyelem nem korlátozódik pusztán a gazdasági viselkedésmódokra és indikátorokra, hanem fokozottan ügyel a társadalmi és politikai aspektusokra is. A témával kapcsolatos élénk viták ellenére, úgy tűnik, abban nagyjából konszenzus van, miszerint a különböző üzemtípusok eltérő innovációs utakon járnak. Ezzel megkérdőjeleződik az a fiziokratáktól Marxon át egészen a jelenkorig húzódóan megtalálható érvrendszer, miszerint egyedül a kapitalista nagyüzem lenne abban a helyzetben, hogy modernizáljon, beruházzon és elősegítse az agrárfejlődést. Egyúttal a nemzeti utak leegyszerűsítő szembeállításával operáló magyarázat is megrendül, miszerint például Angliát a kapitalista bérlők, Franciaországot kispaszti, az Elbától keletre elterülő részeket pedig a nagyüzemi termelés jellemezné, ahogy azt a Brenner-vitában⁵⁰ feltételezik. Valamennyi országban a különféle üzemtípusok komplex egymás mellett élése mutatkozik, az Ile-de-France nagybérlői nem kevésbé fontosak a 18–19. század francia agrárstruktúrájában, mint a számtalan kisebb gazdaság. Ebből fakadóan bizonyos konstellációkban a családi üzemek is az agárújítások képviselőiként és a piaci lehetőségek kihasználóiként jelennek meg; nem utolsó sorban pedig arra is fény derül, hogy a gazdálkodó családok újító törekvései háttérben a gyermekeikről való minél megfelelőbb gondoskodás szándéka áll, ez adott ösztönzést, energiát a kisüzemek modernizálásához.

A vidéki földbirtok öröklésének módja hosszú ideig parázs politikai viták tárgyát képezte, Franciaországban különösképpen a 19. században, Németországban pedig egészen a nemzetiszocialista időszakig. A francia kutatásokban e kérdéskör az egyik legfontosabb területként jelentkezett, melynél példaszerű átmenet figyelhető meg a jogtörténeti szemléletmódtól egy, a gyakorlatot és stratégiát előtérbe helyező megközelítéshez.⁵¹ Az elmúlt évtized francia agrártörténet-írásban bőséges és sokrétű irodalom keletkezett, mely a családok örökösödési gyakorlatát és a gyerekek

48 Vö. Kluge 1989.

49 Meuvent (1953 és 1971) Flandriáról, valamint Rosselle (1984) Béthune vidékéről szóló tanulmányai után a kisüzemek különösképpen Boehler (1994) és Mayaud (1999) írásaiban kerültek pozitív megítélés alá.

50 Aston–Philpin 1985. Folytatása Hollandiára nézve Hoppenbrouwers–van Zanden 2001.

51 Bourdieu 1972, 1976, 1987: 264–287; vö. Fontaine–Schlumbohm 2000: 6–10.

útra bocsátásával kapcsolatos stratégiákat a társadalmi reprodukció kérdésével és a paraszti társadalmak változásával összefüggésben a különböző régiókra vonatkozóan részletesen vizsgálta.⁵² Németországban a történészek csak az elmúlt években kezdtek ezzel a problémával intenzíven foglalkozni. A 19. század végi, 20. század eleji nagy ankétokkal ellentétben, érdeklődésük a jogi szabályok helyett a sokszínű gyakorlatra irányult. Céljuk, hogy elemezhesék a birtokátadás különféle módjainak mindenkori logikáját, és ezáltal egyrészt megvilágíthassák a családoknak a földhöz való eltérő viszonyát, másrészt a családon belüli kapcsolatokat (a szülők–gyerekek vagy a testvérek közötti viszonyt stb.).⁵³ Mindebből megismerhető a lokális és individuális gyakorlatok változatossága és a normához képest mért rugalmassága – tekintettel a demográfiai és gazdasági változásokra és a társadalmi különbségekre –, melyek gyakran az egy adott régióban uralkodó, hosszú távon kontinuus örökösödési mód ellenében léteznek. Ha a 19. század Franciaországában a forradalmat és a Code Napoléont tették többszörösen felelőssé a nagybirtok egyre jobban elhanyagoló szétdarabolódásáért,⁵⁴ és Németországban – nem utolsó sorban a nyugati szomszéd által tükrözött rémképre adott reakcióként – a törzsöröklést (Anerbenrecht) szembeállították az osztályos örökösödéssel (Realteilung), úgy e sztereotípiák és ellentétpárok épp a részletekbe menő elemzést ösztönzik, ahol a gyakorlatok skálája a szigorúan egalitárius örökléstől az egyetlen örökös kizárólagos előnyösítéséig terjed. Egy további áthagyományozódott szembeállítás is egyre inkább megkérdőjeleződik: öröklés (a családban) és eladás (idegen számára) már nem tűnnek meglevően elkülönülő dolgoknak, mert nem ritkán a gyerekeknek is eladás útján történt a föld továbbadása.⁵⁵ – A specifikusan a rurális társadalom kutatásának programjával fellépő nemek története határozottan a Rajnán túlról érkezett Németországba. Franciaországban a történeti családkutatás keretében és a birtokátadásról szóló munkákban a nő társadalmi állása (pl. az örökösök és özvegyek szerepe) természetesen jelentékeny figyelmet kapott.⁵⁶ A nemek történetének szemszögéből a férfiak és nők közötti hierarchia és életszféráik különbözősége mellett időközben a pár két tagja közötti kooperációt vizsgálták: együttműködés a házi- és a mezei munkában, de a községi ügyek intézésében is.

Számtalan korai korai rurális társadalomban az egyéni tulajdon mellett a közbirtokosságok jelentik a paraszti gazdaság második pillérét. Az, ahogy a történetírás közelít e jelenség felé, a német és a francia esetben bizonyos tekintetben párhuzamosnak tűnik. A kollektív tulajdont, jogokat és haszonvételeket sokáig az agrárfejlődés akadályának tekintették. Legfeljebb annyit ismertek el, hogy ezek védelmet nyújtottak a falusi szegénység proletarizációjával szemben. Újabbán pontosan rekonstruálták a községi földek hasznosításának, valamint az egyéni tulajdonhoz kapcsolódó

52 Áttekintés: Barthelemy 1988; Derouet 1994; Különösképpen lásd a Joseph Goy körüli csoport munkáit: Chiva–Goy 1981; Bouchard–Goy 1990; Bonnain–Bouchard–Goy 1992; Bouchard–Goy–Head–König 1998; Bouchard–Dickinson–Goy 1998.

53 Fontos és ösztönző a nemességgel való összevetés is, lásd pl. Reif 1979; Duhamelle 1998; Nassiet 2000.

54 Így Le Play-nél és tanítványainál.

55 Lásd például Sabean 1990: 371–425; Zeitlhofer 2001: 124–198; Fertig 2001.

56 Többek között lásd pl. Maillard 1999.

közösségi jogok, szolgálomak⁵⁷ meglehetősen sokféleségét, melynek köszönhetően precízebben és átfogóbban határozható meg a közbirtokosságok szerepe az iparosodási előtti időszak agrárgazdaságában. Mindkét országban megmutatkozott, hogy régióként, helységenként és időszakonként nagy különbségek vannak a községi földek nagyságában és a kollektív jogok fontosságában, de abban is, hogy az egyes társadalmi csoportok milyen mértékben részesednek a község haszonvételeiből. Az efféle vizsgálatok elvonják a tekintetet a történeti érdeklődés hagyományos fókuszától, a közbirtokosságok megszűnésétől, és a megelőző évszázadok felé irányítják, ugyanakkor új megvilágításba helyezik a közbirtokosságok felszámolásának folyamatában résztvevő szereplők érdekhelyzetét és magatartását. Mert csak a használati jogok és gyakorlat lokális összefüggéseinek elemzése alapján – a tervezett magánosítás módozataival összhangban – magyarázható meg, hogy az egyik helyen a közös földeket miért osztották fel olyan gyorsan, míg máshol később vagy éppen soha; miért van, hogy sok helyütt a nagybirtokosok képezték a hajtóerőt, míg más esetekben néha a szegényebbek; hogy a frontvonalak nem ritkán miért középen szeltek ketté a társadalmi csoportokat? Az újabb tanulmányok fényében a felvilágosult elitek és az állam szerepe is kevésbé egyértelműnek tűnik. Franciaországban már a 18. század végén is volt egy vita az agrárfejlődésről, ahol a teljesítményorientált modernizáció hívei ütköztek a falusi szegények védelmezőivel, és természetesen mindkét oldal amennyire kategorikus, olyannyira differenciálatlan értelemben hivatkozott a közös birtoklás gazdasági, illetve szociális jelentőségére.

A hagyományos felfogás szerint a mezőgazdasági földtulajdon esetében a piacgazdasági átalakulás csak azáltal vált lehetségessé, hogy a francia forradalom és a német államok agrárreformjai szétrombolták a feudális és közösségi kötöttségeket. Elsősorban a francia, de a német kutatás is elkezdte annak feltárását, hogy már ezt megelőzően is létezett a földbirtoknak bizonyos forgalma, amely rászolgál a „piac” elnevezésre. Különösképp néhány francia régióban vizsgálták makroszinten, mely társadalmi csoportok voltak e tranzakciók nyertesei vagy vesztesei, és az eladások és vételek ritmusa miképp viszonyult a válságokhoz és konjunktúrákhoz. Mikroszinten – a németországi falusi társadalmakkal foglalkozó munkákban is – mindennek a családciklussal és életúttal való összefüggése a kutatás tárgya. A középpontban a vevők és eladók elvárásai és gondjai, stratégiái és kényszerei állnak. Az élet- és konjunktúraciklusok közötti interferencia, a hullámmozgások egymást felerősítő hatásának kérdése elvezet az egymásra következő generációk összehasonlításán keresztül a cirkuláris és kumulatív folyamatok, a mikro- és makroszint összekapcsolásához. Minden ilyen vizsgálatnál nemcsak az szembeűnő, hogy az idő haladtával jelentékeny változások történnek, de a különböző régiók közötti lényeges különbségek is megmutatkoznak, melyek többek között mind az öröklési gyakorlat eltéréseire, mind az uradalmi/urasági és közösségi kötöttségekre vezethetők vissza. Természetesen egyre világosabb, hogy a tulajdonátadás különböző formáit összefüggéseikben kell elemezni. Különösen az öröklés és az eladás, a piacszerű és egyéb tranzakciók közötti határ nem szembeűnő

57 Utóbbihoz lásd Vivier 1999.

és egyértelmű.⁵⁸ Az eladások és a hitelezés közötti összefüggés is egyre inkább a kutatás előterébe kerül, csakúgy, mint a középtávú szerződésfajták sokfélesége, melyek különösen ott lehetnek fontosak, ahol a föld nem volt szabadon rendelkezésre álló és eladható jószág, hanem feudális, közösségi vagy rokoni kötöttségek akadályozták elidegenítését. Az ilyen hibrid formák sokhelyütt nem a földbirtok-mobilitás útjában álló akadályok voltak, hanem az eladás alternatívái, vagy azzal funkcionálisan egyenértékűek. A problémákra – melyekkel a tulajdonosok szembesültek – regionálisan és időben specifikus, de gyakran tartós válaszok születtek,⁵⁹ melyek nehéz feltételek mellett mégis biztosították a föld és a pénz körforgását.

III.

De mi a hozadéka e kísérletnek, hogy bizonyos aktuális kutatási területeket a mindenkori francia és német történészek szemszögéből világítsunk meg? Anélkül, hogy elébe vágnánk az olvasó kritikai ítéletének, néhány olyan szempontra utalnánk, melyek részben a konferencia vitái során, részben pedig a szerkesztési munka közben domborodtak ki.

Egy másik tudományos tradíció perspektívájával történő közvetlen konfrontáció különösképpen alkalmas arra, hogy a saját kultúrában gyökerező és a kutatást befolyásoló kimondatlan előfeltevéseket, a látszólag magától értetődő dolgokat tudatosítsunk és megkérdőjelezzünk. Mindez nem utolsó sorban az elemzés kategóriáira és eszközeire is érvényes. Egy ilyen példa, amelyre a konferenciavíták hívták fel a német résztvevők figyelmét, a „paraszt” (Bauer) koncepciója. Bizonyos, hogy már hosszabb ideje kritizálják e fogalom ideológiai ballasztját, az e karakterhez köthető jellemzőkről és magatartáspreferenciákról alkotott sajátos feltevéseket. Ez épenséggel olyan, a német tradícióban a 19. század óta meggyökeresedett sztereotípiákra is érvényes, mint amilyenek a konzervativizmus, a birtok eszméje (Hofidee) és a családban való gondolkodás (Familiendenken), a „vér és rög” közötti kötelék.⁶⁰ Mégis, a „paraszt” fogalmát mint leíró kategóriát legtöbbször minden kétely nélkül tovább használták olyan szembeállításokban, mint például a paraszti üzem és nagybirtoküzem, vagy paraszti és agrárproletár rétegek. E koncepció magva az lenne, hogy a paraszti rendszerint a megművelt föld tulajdonosa, vagy – az agrárreformokat megelőző időben – legalább biztosított birtoklási joggal rendelkezik, továbbá elegendő földje van ahhoz, hogy magát és családját túlnyomórészt a mezőgazdaságból legyen képes eltartani, végül földjét – ahol egy-két cseléd segédkezhet – mindennek előtt saját és családja munkájával műveli, a bérmunka ellenben nem kerül túlsúlyba.⁶¹ E fogalmi eszköztár fényében a konferencián résztvevő német történészek választ akartak kapni arra a kérdésre, vajon az innovatív nagyüzemek az Ile-de France térségében tulajdonképpen parasztgazdaságok vagy nagybirtokok voltak-e? Az, hogy

58 Lásd az 55. jegyzetpontban hivatkozott irodalmat.

59 Béaur 1991.

60 Lásd pl. Farr 1986; Trossbach 1998, 1999.

61 Vö. Rösener 1993: 30–33.

a francia kollégák e kérdéssel nehezen tudtak bármit is kezdeni, világossá tette a kategóriák problémáját. – A német nyelvhasználatban bizonyos egyezés mutatkozik a francia kutatás azon részeivel, amely paraszti társadalom alatt (*bäuerliche Gesellschaft*, *société paysanne*) egy magába forduló, konzervatív orientációjú közösséget ért, amely közösség, amennyire lehetséges, kerüli a külvilággal való kapcsolatot, és a függetlenséget az egyik legfontosabb értéknek tartva, még ha csekély földje van is, akkor is a sajátjából igyekszik megélni.⁶² A történészek többsége azonban ezt az elképzelést már régóta csak mítosznak és ábrándnak tarja, mivel a külvilággal való kapcsolat és csere a legtöbb vidéken élő számára – akár akarta, akár nem – már az érett középkor óta alapvető jelentőségű volt, és csupán kevesek tudtak – ha egyáltalán voltak ilyenek – saját gazdaságukból kielégítően megélni.⁶³ A francia nyelvben a német „Bauer” szónak ténylegesen megfeleltethető fogalom tehát nincs. A „Paysan” egy sokkal tágabb fogalom, amelybe rendszerint mindenki beletartozik, aki vidéken él és a mezőgazdaságban dolgozik, függetlenül státusától és birtokától, vagyis a tulajdonosi jogok nélküli napszámosok éppúgy, mint a saját földön munkálkodó gazdák vagy a nagyüzemek bérlői. A francia agrártörténészek körében meghökkenést váltott ki a német társadalomtörténet egyik alapvető kategóriájának pontos tartalmával való szembesülés. Ez azonban, a közvetlen tanulságok levonásán túl, lökést adhat számos, elvben nem ismeretlen tény továbbgondolásához is. Felhívhatja a figyelmet arra, hogy az olyan fogalmak, mint például a paraszti földbirtok (*bäuerlicher Landbesitz*), vagy a paraszti üzem (*bäuerlicher Betrieb*) nemcsak a 20. század végi agrárpolitikai vitákban, hanem már közvetlenül a 19. századi agrárreformok után feletébb problematikussá lettek. Mindenesetre német agrárpolitikuskok és -tudósok, de történészek egész generációi is dolgoztak azon, hogy a 19. század első felében élő néhány jogász felismerése – tudniillik hogy a parasztot (Bauer) az agrárreformok óta már nem lehet egyértelmű kritériumok alapján definiálni⁶⁴ – feledésbe merüljön.⁶⁵

Ezen alapvető kategóriák konstrukciója – és nemcsak az, hogy e kategóriákat túlterhelték a sajátos magatartásformákra és értékorientációra vonatkozó feltevésekkel – oda vezetett, hogy bizonyos kérdéseket a németországi, túlnyomórészt paraszti mezőgazdaság szempontjából marginálisnak ítélve félretoltak, és ezekkel a német agrártörténet mindaddig alig foglalkozott. Ilyen például a bérleti viszonyok jelentősége, vagy a föld adásvétele.

A kutatás kategoriális eszköztárának problémáját természetesen még általánosabban is felvethetjük. Az 1960–70-es évek társadalomtörténetének nem utolsó sorban azt szokták szemére vetni, hogy osztály- és rétegelemzéseinek kategóriái önkényesek, ezáltal eredményei csak igen lehatárolt területen érvényesek.⁶⁶

62 Ez a régebbi elképzelés azon történészeknél hatott a későbbiekben is, akik Gouberthez csatlakozva (1960) azt a küszöböt igyekeztek meghatározni, mely felett a paraszti üzem gazdaságilag független volt.

63 Vö. Aymard (1983) kritikai észrevételeivel.

64 Lásd Rouette írását e kötetben, illetve Rouette 2001: 123–125.

65 Mindez Conze (1972) fogalomtörténetében csak gyengén tükröződik, mert a szerző maga is szorosán kötődött ehhez a tradícióhoz. Róla lásd Etzemüller 2001. A *paysan* fogalomtörténetéhez lásd Heuvel 2000.

66 Lepetit 1995; Revel 1989, 1996.

Ugyanebben a kritikában részesültek más területek is, mint például a városi és vidéki társadalom közötti különbségtétel. Az a kiút, amit a modern kategóriák helyett a források fogalmiságának használata jelenthetne, újabb fogalmi zavarhoz vezet. Amennyiben valaki a jelenlegi rétegződéskonceptciók helyett az adólisták és népszézeírások, anyakönyvek és polgárkönyvek segítségével szeretné a rendi, hivatás- és csoportviszonylatokat rekonstruálni, úgy hamar kiderül, hogy a kortárs hivatalnokok és lelkészek fogalomhasználata rendszertelen, ellentmondásos és tévóva; egyik helyen igen különböző tényállásokat jelöltek ugyanazon megnevezéssel, a másik helyen hasonló tényállásokra eltérő szavakat használtak. A nehézségek még nagyobbakká lesznek, ha a kutató a gyakran regionálisan is eltérő korabeli terminológiából nagyobb térségekre vonatkozó összképet próbál felrajzolni. Hasonló akadályokba ütközik – éppen a koraújkor esetében –, ha tekintetbe veszi az egyes rendi és hivatásmegnevezések, valamint a személyek és háztartások nagy részénél a kereseti források sokfélesége közötti aránytalanságot. A mikrotörténet számára az efféle kifogások fontos kiindulópontot jelentettek a makro-társadalomtörténettel szemben. A mikrotörténet radikális képviselői azt javasolták, hogy ne előre megfogalmazott kategóriákkal közelítsünk a múltbeli társadalmak felé, hanem az emberek gyakorlataiból és társadalmi kapcsolataiból határozzuk meg a számukra releváns csoportokat, az összetartás és elkülönülés határait, és ezáltal a kategóriákat „lentől felfelé” rekonstruáljuk. Bizonyára van olyan, aki ezzel szemben megkérdézi, vajon e követelmény ebben a radikális formában tartható-e a kutatási gyakorlat során, sőt, hogy episztemológiailag ez egyáltalán elképzelhető-e? Mivel a társadalmi kategóriák mikrotörténeti rekonstrukciójára mindeddig inkább csak városi társadalmak esetében vállalkoztak,⁶⁷ s még a rurális térségeket elemző mikrotörténeti tanulmányokban se igen találhatók ilyen kísérletek, ebből következik, hogy a rurális társadalmak vizsgálata csak gazdagodna, ha nagyobb figyelmet szentelne ennek a problematikának.

Az egyes országok történeti kutatási programjainak összehasonlítása hozzásegíthet, hogy felkutassuk a fehér foltokat és hiányokat. Ezt most nem az egyes tematikus kérdéseken keresztül, hanem egy egész kutatási iránnyal szeretnénk megvilágítani. A gazdaságtörténet iránti érdeklődés általánosan kárhóztatott hanyatlásának megfelelően Németországban ez idő szerint alig vannak agrárgazdaságtannal foglalkozó történeti munkák.⁶⁸ Ugyanez a helyzet Franciaországban is, de ott legalább mégiscsak van néhány kérdéskör – így a földpiac, vagy a nagy- és kisüzemek innovációs képessége –, amelyre jelentős figyelem irányul. A gazdasági aspektusok tartós elhanyagolása biztosan nem tartható, de nem lenne szabad visszatérni az izolált gazdaságtörténethez sem. A feladat inkább abban állna, hogy a hagyományosan gazdaságiként számon tartott problémák beágyazódjanak a kultúr- és társadalomtörténet gyakorlatába. Ilyen irányú kezdeményezések vannak az áru- és fogyasztói kultúra történetével,

67 Lásd például Gribaudi 1987 és Cerutti 1990; vö. Gribaudi–Blum 1990; Gribaudi 1995; Cerutti 1996. A rurális társadalom problematikájának vitájához lásd Béaur 1999; Boehler 1999.

68 Fontos kivétel Beck 1993 és Kopsidis 1996.

vagy a hitelezés társadalmi gyakorlatával kapcsolatos újabb kutatásokban.⁶⁹ A rurális gazdaság hitelviszonyait sem tisztán gazdaságilag kellene vizsgálni, hanem a kontextusra kell figyelni, például a hitelviszonyoknak a hatalmi viszonyokkal, vagy a patrónus–kliens kapcsolatokkal való összefüggéseire. Nem kevésbé lenne érdekes a vevő és eladó közötti viszonyt a társadalmi és kulturális háttérrel együtt megragadni, és az agrártermelés változásait mint a falun kívüli és belüli különféle résztvevők közötti explicit vagy implicit „tárgyalások” eredményét elemezni.

A cselekvésstratégiák koncepciója hasznosnak bizonyult azon próbálkozásnál, hogy eljuthassunk a szempontok – szokásosan: gazdasági, politikai, társadalmi vagy kulturális – integrált elemzéséhez. A jövőben azonban fokozottan figyelembe kell venni, hogy a stratégiák fogalma alatt nem csupán a cselekvő döntéseinek bizonyos játéktérét feltételezzük, hanem azt egyben mint folyamatosan korlátozottat kell elgondolni. E határokat és kényszereket úgy tudjuk „kiszíntezni”, ha összehasonlítjuk a különböző személyek, csoportok és időszakok közötti játéktér jellegét és nagyságát. Nemcsak a kockázatvállalás készsége, de a kockázatviseléshez szükséges teherbíró-képesség is egyenlőtlenül oszlik meg a gazdasági szereplők között, csakúgy, mint az információkhoz történő hozzáférés is. E kérdések a cselekvés racionalitásának sokat vitatott problémáját is érintik. A viselkedés elemzése annál közelebb lesz a reálshoz, minél inkább sikerül megismerni a döntési szituációkban meglévő bizonytalanság mértékét, és megmérni a releváns paraméterek ismeretének hiányossági fokát és a konkrét vállalkozások következményeinek alábecslésből fakadó nehézségeket. A kitűzött célok és a ténylegesen bekövetkezett hatások közötti összhang mindig csak részleges, a szándékos cselekvés akaratlan következményei miatt is. De milyen feltételek mellett volt az összhang nagyobb, és melyeknél kisebb?

Efféle kérdéseknél nem utolsó sorban arról van szó, hogy tekintetbe vegyük a különböző cselekvők összjátékát, illetve ellenakcióit, és megértsük az eltérő jelenségek és aspektusok közötti kölcsönhatást. A lokális és regionális kontextusok kihatnak a személyek és csoportok magatartására. A Grundherrschaft például helyi sajátosságainak megfelelően eltérő befolyással volt a parasztnak cselekvéseinek mozgásterére, örökösödési gyakorlatukra, a piachoz – különösen a földpiachoz – való hozzáférés esélyeire, a kollektív és egyéni gazdálkodási módokra. A családi és a rokoni hálók befolyásolták az egyén cselekvését, és a makrogazdasági szintre is kihatottak. Az ilyen hálók eszközül szolgálhattak például a földpiacon való sikeres részvételhez, vagy ellenkezőleg, megakadályozhatták a föld forgalmát, a földesúri hatalom számára ellensúly vagy éppen közvetítők lehettek, megkönnyíthették vagy éppen megnehezíthették az egyének elvándorlását.

Az ilyen sokféle megfontolásnak a konkrét, gyakran térben is kis kiterjedésű társadalmakra való elmélyítése is igazolja, hogy sok kérdés esetében az a döntő, hogy a jelenségeket kiszabadítsuk elzártságukból: a rurális társadalmat nem szabad a városi társadalommal való kapcsolataitól függetlenül, a paraszti világot az állammal kapcsolatos vonatkozások nélkül, a kormányok, hivatalok, lelkészek és bírók stratégiáitól elszigetelten kezelni. Legyen szó akár a földbirtoklás feltételeiről vagy a föld-

69 Lásd például Brewer–Porter 1993; Pfister 2000; Servais 1982; Fontaine–Postel–Vinay–Rosenthal–Servais 1997; Postel–Vinay 1997; Muldrew 1998; Fontaine 2001.

használatról, a családi kapcsolatok szabályozásáról vagy öröklésről, értékképzetek és cselekvési célok artikulációjáról, a teljes hangzásnak egy része ered csak sajátosan paraszti hangszerekből. Viselkedésüket csak akkor fogjuk tudni végre megérteni, ha más releváns cselekvőkre és feltételekre is tekintettel leszünk.

Mindkét országban adódik tehát a probléma, hogy a mikroelemzésekben mi-ként jeleníthető meg a makroperspektíva?⁷⁰ Vajon a mikroszintről lépésről-lépésre haladva újra felépíthető-e a makroszint? Vagy a regionális, nemzeti és európai szintet úgy kellene tárgyalni, hogy már eleve olyannak tekintjük, mint ami közvetlenül közreműködő személyekből és különböző dimenziók összjátékából épül fel?

Fordította: *Horváth Gergely Krisztián*

Lektorálta: *Czoch Gábor és Vári András*

HIVATKOZOTT IRODALOM⁷¹

- Abel, Wilhelm 1935/1966/1973/1978: *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jahrhundert*. Parey, Berlin, 1935; 2. kiad.: *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter*. Parey, Hamburg, 1966. 3. kiad.: uo. 1978. franciául: *Crises agraires en Europe: XIII–XX. siècle*. Flammarion, Paris, 1973.
- Abel, Wilhelm 1962/1967/1978: *Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*. (Deutsche Agrargeschichte 2), Ulmer, Stuttgart
- Abel, Wilhelm 1974: *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa. Versuch einer Synopsis*. Parey, Hamburg
- Achilles, Walter 1965: *Vermögensverhältnisse braunschweigischer Bauernhöfe im 17. und 18. Jahrhundert*. /Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte 13./ Fischer, Stuttgart
- Achilles, Walter 1982: *Die Lage der hannoverschen Landbevölkerung im späten 18. Jahrhundert*. Lax, Hildesheim
- Aston T.H. – Philpin C.H.E. (eds.) 1985: *The Brenner debate: agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe*. Cambridge University Press, Cambridge
- Augé-Laribé, Michel 1955: *La révolution agricole*. Albin Michel, Paris
- Aymard, Maurice 1983: *Autoconsommation et marchés: Chayanov, Labrousse ou Le Roy Ladurie*. *Annales ESC* (38.) 1392–1410.
- Baehrel, René 1961: *Une croissance: la basse-Provence rurale de la fin du seizième siècle à 1789. Essai l'économie historique statistique*. 2 vol. Sevpen, Paris; újabb kiadás Éditions EHESS, Paris, 1988.
- Barthelemy, Tiphaine 1988: *Les modes de transmission du patrimoine*. Synthèse des travaux effectués depuis quinze ans par les ethnologues de la France. *Études rurales* 110–111–112. 195–212.
- Béaur, Gérard 1991: *Le marché foncier éclaté. Les modes de transmission de la terre sous l'Ancien régime*. *Annales ESC* (46.) 189–203.

⁷⁰ Vö. Schlumbohm 1998.

⁷¹ A fordító e helyen is szeretné megköszönni Czoch Gábornak és Pozsgai Péternek az irodalomjegyzék összeállításában nyújtott segítségét.

- Béaur, Gérard 1994: L'histoire de l'économie rurale à l'époque moderne ou les désarrois du quantitative. Bilan critique. *Histoire et sociétés rurales* (1.) 1. 67–97.
- Béaur, Gérard 1999: Les catégories sociales à la campagne: repenser un instrument d'analyse. In: *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest*. (106.) 159–176.
- Béaur, Gérard 2000: Über einige mehrdeutige Diskussion. Gemeinheitsteilungen, Eigentumsfrage und agrar-ökonomischer Fortschritt, Frankreich im 18. und 19. Jahrhundert. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 2. 33–43.
- Beck, Rainer 1993: *Unterfinning. Ländliche Welt vor Anbruch der Moderne*. Beck, München
- Behringer, Wolfgang 1999: Bauern-Franz und Rassen-Günther zur nazistischen Volksgeschichte. Die politische Geschichte des Agrarhistorikers Günther Franz. 1902–1992. In: Schulze, Winfried – Oexle, Otto Gerhard (Hg.) *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus* (Fischer Taschenbuch 14 606) Fischer-Taschenbuchverlag, Frankfurt am Main, 114–142.
- Blickle, Peter (Hg.) 1980: *Aufbruch und Empörung? Studien zum bäuerlichen Widerstand im Alten Reich*. Beck, München
- Blickle, Peter 1998: Deutsche Agrargeschichte in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts. In: Troßbach, Werner – Zimmermann, Clemens (Hg.) *Agrargeschichte. Positionen und Perspektiven* (Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte 44.) Lucius & Lucius, Stuttgart, 7–32.
- Bloch, Marc 1930: La lutte pour l'individualisme agraire dans la France du XIIIe siècle. *Annales d'histoire économique et sociale* (2.) 329–383, 511–556.
- Bloch, Marc 1931: *Les caractères originaux de l'histoire rurales française*. Aschehoug, Oslo; A. Colin, Paris, 1952, 1988, 1999.
- Boehler, Jean-Michel 1994/1995: *Une société rurale en milieu rhénan: la paysannerie de la plaine d'Alsace (1648–1789) I–III*. Presses universitaires de Strasbourg, Strasbourg, utánnymás uo. 1995.
- Boehler, Jean-Michel 1999: Patrimoine, pouvoir, savoir, critères, d'une différenciation sociale dans les campagnes de l'espace germanique des XVIIe et XVIIIe siècles. In: *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest* (106.) 177–196.
- Bonnain, Rolande – Bouchard, Gérard – Goy, Joseph (eds.) 1992: *Transmettre, hériter, succéder, La reproduction familiale en milieu rural, France-Québec, 18e–20e siècle*. Presse Universitaires de Lyon, Lyon
- Bouchard, Gérard – Dickinson, John – Goy, Joseph (eds.) 1998: *Les exclus de la terre en France et au Québec, XVIIe–XXe siècles. La reproduction familiale dans la différence*. Septentrion, Sillery
- Bouchard, Gérard – Goy, Joseph – Head-König, Anne-Lise (eds.) 1998: *Nécessités économiques et pratiques juridiques. Problèmes de la transmission des exploitations agricoles, XVIIIe–XXe siècles*. (Mélanges de l'école française de Rome, 110/1), École Française de Rome, Rome
- Bouchard, Gérard – Goy, Joseph (eds.) 1990: *Famille, économie et société rurale en contexte d'urbanisation, XVIIe–XXe siècles. Actes du colloque d'histoire comparée Québec-France, tenu à Montréal en février*. SOREP-EHESS, Chiouinti etc.
- Bourdieu, Pierre 1972: Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction. *Annales ESC* 27. Sept. 1105–1125.
- Bourdieu, Pierre 1976: *Entwurf einer Theorie des Praxis auf ethnologischen Grundlage des Kabyllischen Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main
- Bourdieu, Pierre 1987: *Sozialer Sinn. Kritik der theoretischen Vernunft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main (Le sens pratique, Éditions de minuit, Paris, 1980)

- Braudel, Fernand 1967/1971: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe–XVIIIe siècle*. vol. 1. Armand Colin, Paris, 1967; németül: *Die Geschichte der Zivilisation vom 15. bis 18. Jahrhundert*. Kindler, München, 1971.
- Brewer, John – Porter, Roy (Eds.) 1993: *Consumption and the world of goods*. Routledge, London etc.
- Brewer, John – Porter, Roy (eds.) 1993: *Consumption and the world of goods*. Routledge, London
- Brunel, Ghislain – Moriceau, Jean-Marc (eds.) 1995: Actes du colloque de Rennes 6–8 octobre 1994. *Histoire et sociétés rurales* (3.) 1. 11–260
- Brunel, Ghislain – Guyotjeannin, Olivier – Moriceau, Jean-Marc (eds.) 2002: *Terriers et plans-terriers du XIIIe au XVIIIe siècle*. (Bibliothèque d’histoire rurale 5.) Association d’histoire des sociétés rurales, Rennes
- Burgu re, André 1975: *Bretons de Plozevet*. Flammarion, Paris
- Cabourdin, Guy 1977: *Terre et hommes en Lorraine (1550–1635). Toulinois et comté de Vaud mont*. (Annales de l’Est), 2. vol. Université de Nancy 2, Nancy
- Cailly, Claude 1993: *Mutations d’un espace proto-industriel: Le Perche aux XVIIIe–XIXe siècles*. Fédération des Amis du Perche, Mortagne-au-Perche
- Ceruti, Simona 1990: *La ville et les métiers. Naissance d’un langage corporatif, Turin, 17^e–18^e siècle*. (Recherches d’histoire et des sciences sociales 45),  ditions EHESS, Paris
- Ceruti, Simona 1996: Processus et expérience: individu, groupes et identit s   Turin au XVIIe siècle. In: Revel, Jacques (ed), *Jeux d’échelles. La micro-analyse à l’expérience*, Gallimard, Paris
- Chiva, Isac – Goy, Joseph (eds.) 1981: *Les Baronnies des Pyrénées*. vol. 1: *Maisons, mode de vie, société*.  ditions EHESS, Paris
- Chiva, Isac – Goy, Joseph (eds.) 1986: *Les Baronnies des Pyrénées*. vol. 2: *Maisons, espace, famille*.  ditions EHESS, Paris
- Claude, Cailly 1993: *Mutations d’un espace proto-industriel: le Perche aux XVIIIe–XIXe siècles*. Fédération des amis du Perche, Mortagne-au-Perche
- Conze, Werner 1972: Bauer, Bauernstand, Bauerntum. In: Conze, Werner – Brunner, Otto – Koselleck, Reinhart (Hg.) *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Klett-Cotta, Stuttgart, 1/407–439.
- Derouet, Bernard 1994: Transmettre la terre. Origines et inflexions récentes d’une problématique de la différence. *Histoire et sociétés rurales* 2. 1994. 2. 33–67.
- Désert, Gabriel 1975: *Une société rurale au XIXe siècle: les paysans du Calvados, 1815–1895*. Atelier de r production des thèses, Lille
- Duby, Georges 1953: *La société au XIe et XIIe siècles dans les régions méconnaissables*. A. Colin, Paris
- Duhamelle, Christophe 1998: *L’héritage collectif: La noblesse d’ glise rhénane, 17^e–18^e siècles*. (Recherches d’histoire et des sciences sociales 82),  ditions EHESS, Paris
- Erbe, Michael 1979: *Zur neueren französischen Sozialgeschichtsforschung*. (Ertr ge der Forschung 110.) Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt
- Etzemüller, Thomas 2001: *Sozialgeschichte als politische Geschichte. Werner Conze und die Neuorientierung der westdeutschen Geschichtswissenschaft nach 1945*. (Ordnungssysteme 9.) Oldenbourg, München
- Farr, Ian 1986: »Tradition« and the peasantry. On the modern historiography of rural Germany. In: Evans, Richard J. – Lee, William, R. (Eds.) *The German peasantry. Conflict and community in rural society from the 18th to the 20th centuries*. Croom Helm, London etc.
- Febvre, Lucien 1911: *Philippe II et la Franche-Comt . La crise de 1567 et ses conséquences.  tudes d’histoire politique, religieuse et sociale*. H. Champion, Paris
- Fertig, Georg 2001: *Bodenmarkt – Verwandschaft: Drei westf lische Kirchspiele im 19. Jahrhundert*. (Habil.schrift) Münster

- Finlay, Mark 2001: New sources, new theses, and new organizations in the new Germany: Recent research on the history of German agriculture. *Agricultural history* 75. 279–307.
- Fleury, Michel – Henry, Louis 1956: *Des registres paroissiaux à l'histoire de la population. Manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*. INED, Paris
- Follain, Antoine (ed.) 2000: *L'argent des villages du XIIIe au XVIIIe siècle*. (Bibliothèque d'histoire rurale 4), Association d'histoire des sociétés rurales, Rennes
- Fontaine, Laurence – Postel-Vinay, Gilles – Rosenthal, Jean-Laurent - Servais, Paul (eds.) 1997: *Des personnes aux institutions: réseaux et culture du crédit du XVIe au XXe siècle en Europe*. Bruylant-Academia, Louvain-la-Neuve
- Fontaine, Laurence – Schlumbohm, Jürgen 2000: Household strategies for survival: An introduction. In: Fontaine, Laurence – Schlumbohm, Jürgen (Eds.) *Household strategies for survival, 1600–2000: Fission, faction and cooperation*. (International review of social history, supplement 8.) Cambridge University Press, Cambridge etc. 1–17.
- Fontaine, Laurence 2001: Antonio and Shylock: credit and trust in France, c. 1680–c. 1780. *The economic history review* 54. 39–57.
- Fossier, Robert 1968: *La terre et les hommes en Picardie jusqu'à la fin du XIIIe siècle*. Nauwelaerts, Paris
- Fourquin, Guy 1964: *Les campagnes de la région parisienne à la fin du Moyen Age du milieu du XIIIe siècle au début du XVIe siècle*. Presse Universitaire de France, Paris
- Franz, Günther 1933/1977: *Der deutsche Bauernkrieg*. Oldenbourg, München (11. kiadás: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt)
- Franz, Günther 1970/1976: *Geschichte des deutschen Bauernstandes vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*. (Deutsche Agrargeschichte 4.) Ulmer, Stuttgart (2. kiad. uo.)
- Goubert, Pierre 1974: Sociétés rurales françaises du XVIIIe siècle. Vingt paysanneries contrastées. Quelques problèmes. In: Braudel, Fernand (ed) *Conjoncture économique, structures sociales. Hommage à Ernest Labrousse*. (Civilisations et sociétés 47), Mouton, Paris, 375–387.
- Goubert, Pierre 1960: *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730. Contribution à l'histoire sociale de la France du XVIIe siècle*. 2 vol. Újabb kiadás : Éditions EHESS, Paris, 1982
- Goubert, Pierre 1966/1973: *Louis XIV et vingt millions de Français*. Fayard, Paris, 1966; németül: *Ludwig XIV. und zwanzig Millionen Franzosen*. Propyläen, Berlin, 1973
- Goy, Joseph – Le Roy Ladurie, Emmanuel (eds.) 1972: *Les fluctuations du produit de la dîme. Conjoncture décimale et domaniale de la fin du Moyen Age au XVIIIe siècle*. Mouton, Paris
- Goy, Joseph – Le Roy Ladurie, Emmanuel (eds.) 1982: *Prestations paysannes, dîmes, rente foncière et mouvement de la production agricole à l'époque préindustrielle*. 2 vol. Mouton, Paris
- Gribaudi, Maurizio – Blum, Alain 1990: Des catégories aux liens individuels: l'analyse statistique de l'espace social. *Annales ESC*. 45, 1365–1402.
- Gribaudi, Maurizio 1987: *Itinéraires ouvriers. Espaces et groupes sociaux à Turin au début du XXe siècle*. (Recherches d'histoire et de sciences sociales 28). Éditions EHESS, Paris,
- Gribaudi, Maurizio 1995: Les discontinuités du social. Un modèle configurationnel. In: Lepetit, Bernard (ed.) *Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale*. Albin Michel, Paris, 187–225.
- Harnisch, Hartmut 1968: *Die Herrschaft Boitzenburg. Untersuchungen zur Entwicklung der sozialökonomischen Struktur ländlicher Gebiete in der Mark Brandenburg vom 14. bis zum 19. Jahrhundert*. (Veröffentlichungen des Staatsarchivs Postdam 6), Böhlau, Weimar
- Harnisch, Hartmut 1984: *Kapitalistische Agrarreform und industrielle Revolution. Agrarhistorische Untersuchungen über das ostelbische Preußen zwischen Spätfeudalismus und bürgerlich-demokratischer Revolution 1848–49 unter besonderer Berücksichti-*

- gung der Provinz Brandenburg. (Veröffentlichungen des Staatsarchivs Potsdam 19.) Böhlau, Weimar
- Harnisch, Hartmut – Heitz, Gerhard 1986: Die Erforschung der Agrargeschichte der Epoche des Übergangs vom Feudalismus zum Kapitalismus. In: Dies. (Hg.) *Deutsche Agrargeschichte des Sp tfeudalismus*. (Studienbibliothek DDR-Geschichtswissenschaft 6.) Akademie, Berlin, 9–36.
- Henning, Friedrich-Wilhelm 1969: *Dienste und Abgaben der Bauern im 18. Jahrhundert*. (Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte 21.) Fischer, Stuttgart
- Henning, Friedrich-Wilhelm 1970: Die Bestimmungsfaktoren der bäuerlichen Einkommen im 18. Jahrhundert. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 1. 165–184.
- Henning, Friedrich-Wilhelm 1987: Die agrargeschichtliche Forschung in der Bundesrepublik Deutschland von 1949 bis 1986. In: Kellenbenz, Hermann – Pohl, Hans (Hg.) *Historia socialis et economica. Festschrift für Wolfgang Zorn zum 65. Geburtstag*. (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beiheft 84.), Steiner, Stuttgart, 72–80.
- Herzog, Friedrich 1938: *Das Osnabrücker Land im 18. und 19. Jahrhundert. Eine kulturgeographische Untersuchung*. (Veröffentlichungen der Wirtschaftswissenschaftlichen Gesellschaft zum Studium Niedersachsens A 40) Stalling, Oldenburg
- Heuvel, Gerd van den 2000: *Laboureur, paysan*. In: Reichardt, Rolf–Lüsebrink, Hans-Jürgen (Hg.), *Handbuch politisch-socialer Grundbegriffe in Frankreich (Ancien Régime, Aufklärung und Revolution 10)*, Heft 19/20 Oldenburg, München, 53–88.
- Hoppenbrouwers, Peter – Van Zanden, Jan Luiten (szerk.) 2001: *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries, Middle Ages – 19th century, in light of the Brenner debate*. Brepols, Turnhout
- Hubscher, Roland 1979: *L'agriculture et la société rurale dans le Pas-de-Calais du milieu du XIXe siècle   1914*. F. Paillart, Abbeville
- Iggers, Georg G. 1974: Die Annales und ihre Kritiker. Probleme moderner französischer Sozialgeschichte. *Historische Zeitschrift* 219. 578–608.
- Jacquart, Jean 1974: *La crise rurale en Ile de France 1550–1670*. A. Colin, Paris
- Jäger, Helmut 1987: *Entwicklungsprobleme europäischer Kulturlandschaften. Eine Einführung*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt
- Kluge, Ulrich 1989: *Vierzig Jahre Agrarpolitik in der Bundesrepublik Deutschland*. (Berichte über Landwirtschaft, Sonderheft N.F. 202.) Parey, Hamburg
- Kopsidis, Michael 1996: *Marktintegration und Entwicklung der westfälischen Landwirtschaft 1780–1880*. Lit, Münster
- Kriedte, Peter – Medick, Hans – Schlumbohm, Jürgen 1977: *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus*. (Veröffentlichungen des Max-Planck Instituts für Geschichte 53.) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- Labrousse, Ernest 1933: *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle*. Dalloz, Paris;  jabb kiad s: Gordon and Breach, Paris, 1984.
- Labrousse, Ernest 1944: *La crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime et au début de la Révolution*. Presse Universitaire de France, Paris ;  jabb kiad s: Presse Universitaire de France, Paris, 1990.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel 1966/1969: *Les paysans de Languedoc*. SEVPEN, Paris 2 vol.;  jabb kiad s:  ditions EHESS, Paris, 1985; r vid tve Flammarion, Paris, 1969 ; németül, r vid tve: *Die Bauern des Languedoc*. Klett, Stuttgart, 1983.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel 1975/1980: *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*. Gallimard, Paris, 1975; *Montaillou. Ein Dorf vor dem Inquisitor 1294 bis 1324*. Ullstein, Frankfurt am Main, 1980

- Le Roy Ladurie, Emmanuel 1979/1982: *Le carnaval de Romans. De la chandeleur au mercredi des cendres, 1579–1580*. Gallimard, Paris, 1979; németül: *Karneval in Romans. Eine Revolte und ihr blutiges Ende 1579–1580*. Klett, Stuttgart, 1982.
- Lefebvre, Georges 1924: *Les paysans du Nord pendant la Révolution française*. Marquant, Lille; újabb kiadás A. Colin, Paris, 1972.
- Lefebvre, Georges 1933: La Révolution française et les paysans, *Annales historiques de la Révolution française* 10, 1933, 97–128. Kivonat In: Béaur, Gérard (ed.) *La terre et les hommes: France et Grande-Bretagne, XVIIe–XVIIIe siècles*. Hachette, Paris, 1998, 243–249.
- Lepetit, Bernard 1994: L'histoire rurale française: une vue cavalière. *Cahiers d'économie et de sociologie rurales* 29, 1993. 4, 53–58. megjelent 1994
- Lepetit, Bernard 1995: Histoire des pratiques, pratique de l'histoire In: Uó (ed.) *Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale*. Albin Michel, Paris, 9–22.
- Levasseur, Emile 1898: Des progrès de l'agriculture française dans la seconde moitié du XVIIIe siècle, *Revue d'économie politique* 12, 1–29.
- Lüdtkke, Alf (Hg.) 1991: *Herrschaft als soziale Praxis. Historische und sozial-anthropologische Studien*. (Veröffentlichungen des Max-Planck Instituts für Geschichte 91.) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- Lütge, Friedrich 1963/1967: *Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*. (Deutsche Agrargeschichte 3.) Ulmer, Stuttgart
- Maillard, Brigitte 1999: Les veuves dans la société rurale au XVIIIe siècle. *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest* 106, 211–227.
- Mayaud, Jean-Luc 1999: *La petite exploitation rurale triomphante. France, XIXe siècle*. Belin, Paris
- Medick, Hans 1995: Une culture de la considération. Les vêtements et leurs couleurs à Laichingen entre 1750 et 1820. *Annales HSS*. 50. 753–774.
- Mendels, Franklin 1972: Proto-industrialization: The first phase of the industrialization process. *Journal of economic history* 32. 241–261.
- Meuvret, Jean 1946: Les crises de subsistances et la démographie de la France d'Ancien Régime. *Population* 1. 1946, 643–650. ; újabb kiadás: Uó.: *Études d'histoire économique* (Cahiers des Annales 32), A. Colin, Paris, 1971, 271–278.
- Meuvret, Jean 1953: Agronomie et jardinage en France aux XVIe et XVIIe siècles, In: *Éventail de l'histoire vivante. Hommage à Lucien Febvre*, vol. 2. A. Colin, Paris, 353–362. újabb kiadás: Uó.: *Études d'histoire économique* (Cahiers des Annales 32), A. Colin, Paris, 1971, 153–161.
- Meuvret, Jean 1971: L'Agriculture en Europe aux XVIIe et XVIIIe siècles, In: Uó.: *Études d'histoire économique* (Cahiers des Annales 32), A. Colin, Paris, 1971, 163–181.
- Moriceau, Jean-Marc (avec la collaboration d'Annie Antoine et Gérard Béaur) 1999: *La terre et les paysans aux XVIIe et XVIIIe siècles. France et Grande-Bretagne. Guide d'histoire agraire*. (Bibliothèque d'histoire rurale 3), Association d'histoire des sociétés rurales, Rennes
- Morineau, Michel 1971: *Les faux-semblants d'un démarrage économique. Agriculture et démographie en France au XVIIIe siècle*. (Cahier des Annales 30), A. Colin, Paris
- Mousnier, Roland (ed.) 1968: *Problèmes de startification sociale: actes du Colloque International 1966*. (Publications de la faculté des lettres et sciences humaines de Paris-Sorbonne 43 ; travaux du centre de recherches sur la civilisation de l'Europe moderne 5), Presse Universitaire de France, Paris
- Muldrew, Craig 1998: *The economy of obligation: the culture of credit and social relations in early modern England*. Mcmillan, Basingstoke etc.
- Müller, Hans-Heinrich 1967: *Märkische Landwirtschaft vor den Agrarreformen von 1807. Entwicklungstendenzen des Ackerbaus in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. (Veröffentlichungen des Bezirksheimatmuseums Potsdam 13.) Bezirksheimatmuseum, Potsdam

- Nassiet, Michel, 2000: *Parenté, noblesse et États dynastiques, XVe–XVIe siècles* (Recherches d'histoire et de sciences sociales 90), Éditions EHESS, Paris
- Neveux, Hugues, 1980: *Vie et déclin d'une structure économique. Les grains du Cambrésis, fin du XIVe début du XVIIe siècle*. Éditions EHESS, Paris
- Neveux, Hugues, 1997: *Les révoltes paysannes en Europe: XIVe–XVIIe siècle*. Albin Michel, Paris
- Oberkrome, Willi 1993: *Volksgeschichte. Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft 1918–1945*. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 101.) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- Perrot, Jean-Claude 1978: La comptabilité des entreprises agricoles dans l'économie physico-économique. *Annales ESC* 33. 559–579
- Peters, Jan – Harnisch, Hartmut – Enders, Lieslott 1989 : *Märkische Bauerntagebücher des 18. und 19. Jahrhunderts. Selbstzeugnisse von Milchviehhauern aus Neuholland*. (Veröffentlichungen des Staatsarchivs Potsdam 23.) Böhlau, Weimar
- Peters, Jan 1999: Neue Ansätze zur Erforschung der Geschichte der ländlichen Gesellschaft. In: Enders, Lieselott – Nietmann, Klaus (Hg.) *Brandenburgische Landesgeschichte heute*. (Brandenburgische Historische studien 4.) Verlag für Berlin-Brandenburg, Potsdam
- Pfister, Ulrich 2000: Vom Kiepenkerl zu Karstadt. Einzelhandel und Warenkultur im 19. und frühen 20. Jahrhundert. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 87. 38–66.
- Postel-Vinay, Gilles 1997: *La Terre et l'argent. L'agriculture et le crédit en France du XVIIIe au début du XIXe siècle*. Albin Michel, Paris
- Raphael, Lutz 1994 : *Die Erben von Bloch und Febvre. Annales-Geschichtsschreibung und nouvelle histoire in Frankreich 1945–1980*. Klett-Cotta, Stuttgart
- Reif, Heinz 1979: *Westfälischer Adel 1770–1860. Vom Herrschaftsstand zur regionalen Elite*. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 35.) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- Revel, Jacques 1989: L'histoire au ras de sol, In: Levi, Giovanni, *Le pouvoir au village. Histoire d'un exorciste dans le Piémont du XVIIe siècle*, Gallimard, Paris, 1–23.
- Revel, Jacques 1996: Micro-analyse et construction du social, In: Uő. (ed.) *Jeux d'échelles La micro-analyse à l'expérience*, Gallimard, Paris, 15–36.
- Roche, Daniel – Labrousse, Ernest (eds.) 1973: *Ordres et classes: Colloque d'histoire sociale, Saint-Cloud, 24–25 mai 1967* (Congès et colloques 12) Mouton, Paris
- Roselle, Dominique 1984: *Le long cheminement des progrès agricoles. Le Béthunois du milieu du XVIe au début du XIXe siècle*, 4 vol. Dissertation Université de Lille-III
- Rostow, Walt Whitmann 1960: *Stadien wirtschaftlichen Wachstums: eine Alternative zur marxistischen Entwicklungstheorie*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- Rouette, Susanne 2001: Der traditionale Bauer. Zur Entstehung einer Sozialfigur im Blick westfälisch-preußischer Behörden im 19. Jahrhundert. In: Dörner, Ruth – Franz, Norbert – Mayr, Christine (Hg.) *Lokale Gesellschaften im historischen Vergleich. Europäische Erfahrungen im 19. Jahrhundert*. (Trierer Historische Forschungen 46.) Kliomedien, Mainz, 109–138.
- Rösener, Werner (Hg.) 2000: *Kommunikation in der ländlichen Gesellschaft vom Mittelalter bis zur Moderne*. (Veröffentlichungen des Max-Planck Instituts für Geschichte 156.) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- Rösener, Werner 1993: *Die Bauern in der europäischen Geschichte*. Beck, München (franciál: *Les paysans dans l'histoire de l'Europe*. Seuil, Paris, 1994)
- Rösener, Werner 1997 : *Einführung in die Agrargeschichte*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt
- Sabeau, David Warren 1990: *Property, production and family in Neckerhausen, 1700–1870*. (Cambridge studies in social and cultural anthropology, 73.) Cambridge University Press, Cambridge etc.

- Saignac, Philippe 1898: *Quomodo jura dominii aucta fuerint regnante Ludovico sexto decimo*. Marchessou, Le Puy-en Velay
- Saignac, Philippe 1906: L'agriculture et les classes rurales en France au XVIIIe siècle. - *Revue de Synthèse historique*, 133–155.
- Saint-Jacob, Pierre 1960/1995: *Les paysans de la Bourgogne du Nord au dernier siècle de l'Ancien Régime*, Les Belles Lettres, Paris, 1960; újabb kiadás: (Bibliothèque d'histoire rurale 1) Association d'histoire des sociétés rurales, Rennes, 1995
- Schlumbohm, Jürgen (Hg.) 1998: *Mikrogeschichte – Makrogeschichte: komplementär oder inkommensurabel?* (Göttinger Gespräche zur Geschichtswissenschaft 7.) Wallstein, Göttingen
- Schlumbohm, Jürgen 1995: Quelques problèmes de micro-histoire d'une société locale: Construction de liens sociaux dans la paroisse de Belm, 17e–19e siècles. *Annales HSS* 50, 775–802.
- Schöttler, Peter 1999: Von der rheinischen Landesgeschichte zur nazistischen Volksgeschichte oder die „unhörbare Stimme des Blutes“. In: Schulze, Winfried – Oexle, Otto Gerhard (Hg.) *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*. Fischer Taschenbuch, Frankfurt am Main, 89–113.
- Schöttler, Peter 2002: Die intellektuelle Rheingrenze. Wie lassen sich die französischen Annales und die NS-Volksgeschichte vergleichen? In: Conrad, Cristoph – Conrad, Sebastian (Hg.) *Die Nation schreiben: Geschichtswissenschaft im internationalen Vergleich*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 271–295.
- Schulze, Winfried 1980: *Bäuerlicher Widerstand und feudale Herrschaft in der frühen Neuzeit*. (Neuzeit in Aufbau 6.) Frommann-Holzboog, Stuttgart
- Servais, Paul 1982: *La rente constituée dans le ban de Herve au XVIIIe siècle*. Publications du crédit communal de Belgique, Bruxelles
- Soboul, Albert (ed.) 1977: *Contributions à l'histoire paysanne de la Révolution française*. Éditions sociales, Paris
- Soboul, Albert 1958: *Les campagnes montpelliéraines à la fin de l'Ancien Régime. Propriété et cultures d'après les compoix*. (Mémoires et documents. Commission d'histoire de la Révolution française 12.) Presse universitaire de France, Paris
- Soboul, Albert 1971: Notes sur le prélèvement féodal en France à la fin du XVIIIe siècle. In: L'abolition de la féodalité dans le monde occidental. Actes du colloque international de Toulouse 12–16 novembre 1968. Éditions CNRS, Paris, vol. 1. 115–127; vol. 2. 527–561.
- Soboul, Albert 1976: *Problèmes paysans de la Révolution, 1789–1848*. Études d'histoire révolutionnaire, Maspero, Paris
- Terrier, Didier 1996: *Les deux ages de la proto-industrialisation: les tisserands à domicile dans les villages du Cambrésis et du Saint-Quentinois, 1720–1880*. Éditions EHESS, Paris
- Thoen, Eric 1995: L'influence de l'histoire rurale à l'étranger. Quelques remarques. *Histoire et sociétés rurales* 3, 1. 31–48.
- Tocqueville, Alexis de 1856 [1994]: *L'Ancien Régime et la Révolution*. Lévy frères, Paris. Újabb kiadás, Gallimard, Paris, 1967. németül: *Der alte Staat und die Revolution*. München, 1978; magyarul: *A régi rend és a forradalom*. Atlantis, Budapest, 1994.
- Toynbee, Arnold 1896 [1884]: *Lectures of the industrial revolution of the 18th century in England*. (5. kiad.) Longmans, London etc.
- Trossbach, Werner – Zimmermann, Clemens (Hg.) 1998: *Agrargeschichte. Positionen und Perspektiven*. (Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte 44.) Lucius & Lucius, Stuttgart

- Trossbach, Werner 1985 : *Bauernbewegungen im Wetterau-Vogelsberg-Gebiet, 1948–1806. Fallstudien zum bäuerlichen Widerstand im Alten Reich.* (Quellen und Forschungen zur hessischen Geschichte 22.) Hessische Historische Kommission, Darmstadt
- Trossbach, Werner 1997: Historische Anthropologie und frühneuzeitliche Agrargeschichte deutscher Territorien. Anmerkungen zu Gegenständen und Methoden. *Historische Anthropologie* 5. 187–211.
- Trossbach, Werner 1998 : Beharrung und Wandel als Argument. Bauern in der Agrargesellschaft des 18. Jahrhundert. In: Troßbach, Werner – Zimmermann, Clemens (Hg.) *Agrargeschichte. Positionen und Perspektiven.* (Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte 44.) Lucius & Lucius, Stuttgart, 107–136.
- Trossbach, Werner 1999: Immobilisme et mutations des sociétés agraires dans les territoires allemands du XVIII e siècle. In: *Bulletin d'information de la Mission historique française en Allemagne* 35. 144–178.
- Vivier, Nadine 1999: Vive et vaine pâtures. Usages collectifs et élevage en France, 1600–1800. In: *La terre et les paysans. Production et exploitations agricoles aux XVII e et XVIII e siècles en France et en Angleterre.* (Bulletin de l'association des historiens modernistes des universités 24.), Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, Paris, 73–106.
- Vivier, Nadine 2000: Politische und soziale Hemmnisse gegen die Aufteilung der Gemeindeg ter in Frankreich, 1750–1914. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 2. 45–56.
- Wickham, Chris 2001: *Communautés et client les en Toscane au XII e siècle. L'origine de la commune rurale dans la plaine de Lucques.* (Bibliothèque d'Histoire Rurale, 2), Association d'histoire des sociétés rurales, Rennes (olasz eredeti: 1995)
- Zeitlhofer, Hermann 2001: *Besitztransfer und sozialer Wandel in einer ländlichen Gesellschaft der frühen Neuzeit. Das Beispiel der s db hmische Pfarre Kaplicky, 1640–1840.* Masch. Diss., Wien, 2001.
- Zimmermann, Clemens 1999: La modernisation des campagnes allemandes, XIX e–XX e siècle. Les apports de l'historiographie récente. *Histoire des sociétés rurales* 11. 1. 87–108.
- Zimmermann, Clemens (Hg.) 2001: *Dorf und Stadt: ihre Beziehungen von Mittelalter bis zur Gegenwart.* DLG, Frankfurt am Main, 2001.
- Zolla, Daniel 1893–1894: Les variations du revenu et du prix des terres en France au XVII e et XVIII e si cles. *Annales de l' cole libre des sciences politiques* 8. 299–326, 439–461, 686–705; és *Annales de l' cole libre des sciences politiques* 9. 194–216, 417–438.

Vári András

Angol játék a magyar gyepen

A Magyar Gazdasági Egyesület előtörténete

MÁGNÁSOK ÉS „SPORTSMAN”-EK, LOVAK ÉS LOVASOK

Az ország első és legnagyobb gazdasági egyesülete a *Magyar Gazdasági Egyesület* volt. 1835-ben alakult, a 49-es bukás után, 1857-ben feltámadt, és a század végén lett – nevében az „országos” jelzővel kiegészítve – az agrár-érdekképviselet, az agrárius mozgalom bölcsője, valamint a nagyurak és a „gazdászok”, agrárértelmiségiek együttműködésének színtere. Az egyesület legelső koncepciója szerint lóverseny-egylet lett volna, ennek hivatalos jóváhagyása azonban elhúzódott. Így a lóversenyeket egy alkalmi társaság kezdte szervezni, mely 1830-ban *Állattenyésztő Társasággá* alakult. Ez volt a Magyar Gazdasági Egyesület őse.

Emögött a szervezeti alakulás mögött társadalmi szerepjátékok bújnak meg. Már maga a lovaglás sem tekinthető egyszerűen egy praktikus készségnek. A főnemesi gyermek úrrá nevelése során sajátította el a lovaglást. A nemesifjú a lovat, az akadályokat és önmagát legyőzve, mindeközben az udvarias viselkedés szabályaira is ügyelve bizonyította akaraterejét és bátorságát.¹ A lóverseny európai divatja a 19. század elején tükre, jelzője és részben még továbbblendítője is volt az arisztokrata uralom átalakulásának.

A lóverseny, noha versenyezni a történelem folyamán mindig versenyeztek, mai formájában angol találmány. Innen terjedt el a világban a 19. század elején. Állattenyésztők és sporttörténészek ezt avval a fölényvel indokolják, melyet a török birodalomból importált arabs ménnek nemes vérével följavított angol lóállomány a kontinens lovaival szemben élvezett.² A különbség szembeszökő volt, a *George Stubbs* képein látható ragyogó szőrű csodamének mögött a naplók és útleírások tanúsága szerint a valódi hús-vér lovak sem maradtak el.

A klasszikus lóversenyek létrejötté az 1770-es és 1800-as évekre tehető, az angol mezőgazdasági forradalom virágkorára, amikor az arisztokrácia exkluzivitása, a piacosodás kibontakozása és a középosztály megerősödése ellentétes hatásokat gyakorolt a hagyományos nagyúri szerepekre.³ Az ellentétek nem egyenlítették ki

- 1 Vö. Fürst Ludwig Aladár Windisch-Graetz: *Prinzenerziehung*, idézi Stekl-Wakounig 1992: 42–43.
- 2 Vö. Longrigg 1972; ill. összefoglalóan és a korhoz közelebb *Encyclopaedia Britannica* 1926: 13./718–720. („Horse”) A *Britannica* itt többször is hivatkozott 13. kiadása az 1913-as 12. kiadás változatlan, de pótkötetekkel bővített kiadása, a ‘békeidők’ köztudomását adja.
- 3 A klasszikus versenyek közül a doncasteri St.-Leger-t 1776-ban, az epsomi Derby és Oaks ikerversenyét 1779-ben, illetve 1780-ban alapították. Az ascoti, a newmarketi és a goodwood parki pályákon zajló versenyeket is vagy a napóleoni háborúk alatt alapították, vagy ekkor tűzték ki a hírüket biztosító, a korábbiaknál sokszorta nagyobb díjakat. *Encyclopaedia Britannica* 1926: 13./726–733. („Horserecing”)

egymást, s a modern tendenciák sem rombolták le a régi alapokon szilárdan nyugvó társadalmi elzárkózást – csak finoman működő zsiliprendszereket, kiegyenlítő tereket hoztak létre az osztályok között. A lóverseny urak sportja volt ugyan, de mindenre egyaránt kötelező, aprólékosan kidolgozott szabályrend szerint zajlott, a *Jockey Club* felügyelete alatt. A *jockey* hivatása korán kenyérkereset lett, de a ló-tartás elvben megmaradt úri passziónak, csak éppen csillagászati összegű díjakat nyerhettek a lovak tulajdonosai, és még inkább a fogadók. Egyesek létalapjává válhatott a versenylovak tartása, a futtatás, sőt, a fogadás. Gonosz nyelvek, mint Fürst Pückler-Muskau egyenesen azt állították, hogy Angliában a lóversenybe az arisztokrata résztvevők is igen laza erkölcsökkel merültek bele.⁴

Azt gondolná az ember, hogy a sport lényegénél fogva egalitáriánus, de az angol terep-, illetve akadályversenyeken (*steeple-chase*) a 20. századig három kategóriában versenyezhettek a résztvevők: a hivatásos lovasokon kívül a második kategóriát a *gentlemen*, a harmadikat a *qualified riders* alkották. A *gentlemen*-hez a hadsereg, illetve a haditengerészet tisztjei, a király megbízását vagy kinevezését („*commission*”) bírók, egyes címek birtokosai, illetve bizonyos társasági vagy verseny-klubok tagjai tartoztak. *Qualified rider*-ek voltak a 100 *acre*-nél többet művelők és fiaik, illetve akiket a *Jockey Club* még ezeken kívül ilyennek elismert.⁵ Látjuk tehát, a rendi tagolódás megfért a sport hivatássá válásával (professzionizációjával) és a pénz beáramlásával a versenybe és a társaságba.

Rendiség és sport összefértek ugyan, de ez nem ment simán. A szerelmi bonyodalmak mellett a játékok és éppen a lóverseny volt az a tényező, amelynek fordulatai, hullámverése fokról-fokra bontotta-rombolta a viktoriánus „high society” erkölcsét és formakultúráját. Olyannyira, hogy a viktoriánus kor első éveiben a lóverseny a tisztességtelenség melegágyának számított. A legnagyobb botrány 1844-ben volt, amikor a háromévesek versenyében induló egyik lovat különböző manőverekkel elcserélték egy négyévesssel, mely aztán meg is nyerte a Derbyt, a díjat és a fogadásokra tett pénzek ismeretlen összegeit.⁶ Ezt követően a viktoriánus korszak arisztokráciájának egyik nagy „rendcsinálása” a versenypályák környékén zajlott, az Augiász istállóját kitakarító nagyúr egyfajta erkölcsi diktátora lett a lóversenynek.⁷ A sikeres reformok azonban nem változtattak azon, vagy talán még elő is segítették, hogy a lóversenyek a század második felében a tömegek számára is óriási attrakciót, sőt, fogadási lehetőséget is jelentettek.

Az arisztokrata lóimádat nem angol sajátosság. A lóimádat, a sportszerű lovaglás, a nagyszerű lovasteljesítményekkel kivívott országos csodálat gróf Széchenyi István, báró Wesselényi Miklós, gróf Károlyi István, gróf Sándor Móric és a többi arisztokrata életének legfontosabb motívumai közé tartoztak. Az idevonatkozó, legendákká nemesült adatok közismertek, elég arra utalni, ahogy Wesselényi szágul-

4 Mettin 1938: 51.

5 Mettin 1938: 51. Egy *acre*, azaz egy angol hold megfelel 0,4 hektárnak vagy 1 125 négyszögölnek.

6 Margetson, 1980: 176.

7 Lord George Bentinck morális tüzét a család manőverek által elszenvedett veszteségek feletti bosszúság is táplálta. A „Lord Paramount of the Turf” nevet kiérdemlő arisztokrata korábban maga sem volt a sporterkölcs mintaképe, de ettől még siker koronázta reformjait, vö. Margetson 1980: 177.

dozott egyik megyegyűlésről a másikra. A példaadók nyomában a sportlovaglás különféle válfajai a rókadadászattól a tereplovaglásra át a lóversenyzésig, miként egész Európában, úgy Magyarországon is a fiatal arisztokraták legkedvesebb szórakozásává lettek. Ennek szakembereit, fogásait és szabályait, csakúgy mint nyelvét Angliából hozták, költséget és fáradságot nem kímélve.⁸

Vajon mit jelentett az arisztokrácia, különösen az angol arisztokrácia napóleoni korszakban kitörő lóverseny-imádata, sportmániája és az egyéni teljesítmény és kiválóság ekkor lábrakapó kultusza azok számára, akik e kultusszá váló passziókat és játékokat űzték?

Kiindulópontként szolgálhat a tény, hogy a 19. században Európában népszerűvé váló sportágak első csoportjának szinte mindegyik ága Angliában alakult ki, és a 18. század végén öltötte fel későbbi formáját, alakította ki szabályait, eszközeit.⁹ Persze, a játékok skálája igen széles volt: voltak olyan sportok, melyek az urak köreiben alakultak ki (vívás, a sportlovaglás, lóversenyzés), és voltak olyanok, melyek még a 19. század végén is csak a kocsmák, piacterek, vásárok közönségének buzdításai közt virágoztak, mint a birkózás vagy a tekézés. Ez nem zárta ki, hogy egy királyi személy, mint például VIII. Henrik, ne lehessen például lelkes birkózó, vagy hogy Stuart Károly fogságában ne tekézzon, de a tipikus közönség más volt. Viszont a 18. század második felében, a 19. század első negyedében egy sor addig „népiesnek” számító sportot minden vonatkozásban megreguláztak, és az úriemberek sportjává tettek.

Ilyen volt mindennek előtt a *krikett* (*cricket*), melyet változatlanul népszerű pórias változatai mellett az uraknak a walesi herceg védnöksége alatt álló klubjaiban is játszani kezdtek. A krikett és az angol úri osztály összefonódott, annyira, hogy a társadalomtörténész az utóbbi sorsát az előbbiével szemlélteti:

A nagyszerű angol játékot, a krikettet, melyet a külföldiek és bármely nemzet hölgyei kivétel nélkül unalmasnak találnak, az arisztokrácia (*nobility*) és a birtokos osztály (*gentry*) pártfogása és sporteredményei ragadták ki a helyi ismeretlenségből és emelték a nemzeti szenvedély rangjára. Ebben a 19. század első felében Lord Frederick Beauclerk tiszteendő úr, a hertfordshire-i Redbourne plébánosa járt az élen. Bármi is hibádzott volna Lord Beauclerknek társadalmi tekintélyéből, aki St. Albans ötödik hercegének negyedik fia volt, ki tudta pótolni kivételes ütőjátékos (*batsman*) képességeivel.¹⁰

Beauclerk tevékenysége eredményeként 1819-től a „Gentlemen versus Players”, vagyis az „Urak kontra Játékosok” meccs lett a szezon legfontosabb eseménye, melyben az elnevezésnek megfelelően amatőr úriemberek játszottak hivatásosok ellen. A meccs fennállásának utolsó évtizedeiben már az Urak között is játszani kellett egy-két hivatásost, és 1962 után nem lehetett tovább megrendezni – az Urak nem bírták a versenyt a Játékosokkal. Ez F. M. L. Thompson szerint az úri osztály

8 Széchenyi *Naplójában* a vele egykorú arisztokraták lovászai és istálló mesterei angolok, lovakat és lószerszámot is Angliából rendelnek. A lóval kapcsolatos kifejezéseket Széchenyinnél, csakúgy mint az MGE korabeli levelezésében is mindig angolul találjuk. Ugyanakkor a nyomtatott verseny-beszámolóban már az első évben mindent magyarul közöltek.

9 A kivétel a cricket és a teke, melyek már a 17. században nagyjából végleges formájukhoz jutottak.

10 Thompson 1977: 22.

sorsának parabolája. A „felsőbbek” befogadókészsége és az „alsóbbak” lelkes felfele törekvése a régi angol úri osztály politikai és társadalmi hatalmát minden várakozáson felül meghosszabbította, és a megroppanás szinte csak a 19. század végén, vagy talán csak az első világháborúban következett be. Ezt a tézist itt most nem tárgyaljuk, de a rövid utalás szemléltetheti a sport és az úri lét történeti tudatban is meglévő összefonódását. Most arra keressük a választ, hogyan jött létre ez az összekapcsolódás, és mit világít meg ez a magyar urak lóverseny-alapításával kapcsolatban? A válaszhoz vizsgáljuk tovább a sportokat – és azok művelőit!

Úri sporttá lett Angliában az atlétika is, amelyet 1812-től a sandhursti *Royal Military College* programjába is fölvettek, majd a krikettel együtt 1840-ig bevonult a *public school*-okba. Még a boxnak is volt egy civilizált és úriassá emelt időszaka, az 1800-as, 1810-es években, amikor Lord Byron is edzésre járt a Bond Streetre John Jacksonhoz. Az ötszörös bajnoknak mi is lehetett volna más a gúnyneve, mint „Gentleman Jackson”. A boxot a pénz és a vérszomj visszahúzta a kocsmába, újabb elfogadottsága ötven évvel későbből, az 1860-as évektől kezdődik. Ám a sportok egy része megmaradt az úri minőség megnyilvánulásának. Mit és miért kellett demonstrálni?

A társadalmi szerep és annak legitimitása sem egy társadalmi csoport anyagi erejének alakulásával, sem demográfiai fönnyaradásával, sem hatalombóli részesedésével nem lehet azonos. Többen, több oldalról már régebben megállapították, hogy az úriemberség (*gentlemanhood*) alapja Angliában már a 17–18. században az ingatlan vagyonton túl, az általa lehetővé tett, de sajátosságaiban „törzsi kultúraként” ható életmód. Dokumentálható volt, hogy az angol nagybirtokossággal egyenlő felső arisztokrácia vagyont a 18–19. században töretlenül megőrizte, demográfiai utánpótlásáról gondoskodott, mialatt a csoport népességfeleslegét kirekesztette, deklasszálta.¹¹ Ugyanakkor azt is elfogadhatóan szemléltette a kutatás, hogy az alsóbb birtokos rétegek jelentős számú újgazdagot fogadhattak be, és maguk is kapitalizálódtak gazdálkodásukban, és végül, hogy a felső arisztokrácia exkluzivitása és az alsó *gentry* réteg nyitottsága együttesen nagyon stabil képződményt eredményezhettek.¹² Ám mindez még nem szól az úri szerep változásairól.

A nagyúri szerep összetevői között erősen megnőtt a sportok, a művészetek és a tudományok patronálásának jelentősége. Ez nem egyetlen arisztokrata csoport sajátossága. De mégis, az egyik nagy arisztokrata csoportban, a politizáló nagy *whig* klánok, a *Grand Whiggery* esetében a sport- és művészetbarát szerep politikai jelentést is kapott. Itt tehát rövid kitérőt kell tennünk a pályáktól a parlament felé.

A századvég és a napóleoni kor polarizációjában teremtődött meg az ideológiakusan kikristályosodott, vagyont, hagyományt és protestantizmust féltő konzervatív pozícióval szemben a „népbarát”, a polgári és vallási szabadságjogokért küzdő, cselekvő humanista vagy excentrikus arisztokrata szerepe is.¹³ Noha ez pár hónap

11 Stone–Stone 1984; Schröder 1988.

12 Mingay 1976; Thompson 1963; Spring 1964.

13 A fiatal radikális whig arisztokraták egy csoportja Charles Grey vezetésével 1792-ben hozta létre a Society of the Friends of the People-t, követelve „a nép egyenlőbb képviselőt a parlamentben” (Briggs 1979: 131).

kivételével 1830-ig sosem volt hatalmon, a népszerűtlen ügyek (franciák, katolikusok, szegények) felkarolásának bajnokainál többről van szó, mint múló hóbortról, hiszen negyven évig összetartott egy politikai kultúrát.

Az áttekintő történeti művekben többnyire a *whig*-eket pályájukra taszító politikai tényezőkre hivatkoznak. Utalnak a koronával való hagyományos szembenállásra, illetve az attól való politikai, anyagi, sőt birtokjogi függetlenségre. De éppígy fölmutatható a *whig* nagyurak távolsága és politikai és társadalmi távolságtartásra való törekvése a megyei birtokosoktól, a *county gentlemen*-től is. Kélpve a király hűbéreseinek köréből, ugyanakkor lemondva a megyei társadalomban őket illető vezető szerepről társadalmi állásuk alapja a latifundium és annak jövedelme lett. A birtok és jövedelme megalapozza ugyan a hatalmat, és fedezi – legalábbis többnyire – az életmód költségeit. De vajon elég-e mindez e társadalmi szerep legitimációjához?

Az európai nemesség legitimációjának válságát a francia forradalomtól eredeztetik. De a forradalom rombolásához hasonló munkát végezhet a századok békés fejlődése is. Társadalmi és gazdasági stabilitását az angol arisztokrácia nagyjából úgy érte el, hogy a kontinentális arisztokráciákhoz viszonyítva kisebb távolságra állt, kevésbé különbözött a társadalom többi vagyonos rétegétől. Adózás és bíraskodás tekintetében másokkal egy szinten volt, az angol forradalmat követően értékeiben és viselkedésében is pacifikálódott, a harci erőnyeket és a harcias viselkedés kényszerét fokról fokra levetkőzte. A nagybirtokok birtoklási folytonosságát az arisztokraták megőrizték, de fiatalabb fiaik folyamatos deklasszálásán, a cím és a birtok egyetlen ágon, egyetlen személyre történő örökítésén keresztül sajátos módon közelebb jutottak a polgársághoz is – mintegy sógorságba kerültek vele.¹⁴ Amennyiben azonban az arisztokrácia társadalmi pozíciójának tisztán a föld birtoklása lett az alapja, a birtokot pedig egyre inkább kommercializáltan használta, akkor nem állhatott többé ellentmondásban a polgári hagyományú földtulajdonosokkal. Még az is fölvethető, hogy miben különbözött egyáltalán tőlük, mire alapította presztízs-hegemóniájának igényét?¹⁵ Hiszen ha valami, akkor leginkább ez a presztízs-fölény irritálta a hasonló pozíciójú vagyonos elemeket. Az arisztokráciának tehát lassan-lassan igazolnia kellett igényeit, a *grand seigneur*-oknak legalább részben új szerepeket kellett magukra szabniuk.

A politikai közönség és maguk az arisztokraták számára is megrendült régi szerepeik magától értetődő volta. A kiút többfelé vezetett. Az anglikán vallásos megújulás, az *evangelicalism* zömmel ugyan a középosztályokban zajlott, de az 1790-es és 1800-as években volt egy olyan ága is, mely elért az arisztokráciához, az ún. *Clapham Sect*.¹⁶ A másik ilyen kiút lehetett a szélesebb humanitás-eszménynek elkötelezett, a kiváltságos születése bűnét a másokért való politikálással levezeklő „baloldali” arisztokrata szerepe – vagyis a *whig*. De az ellenpólus, az arisztokrata szerep tudatossá válása, a konzervativizmus ideológiai tartalmainak társadalmi szereppé formálása is ilyen önmegerősítésnek tekinthető. Egy harmadik új szerep a kiváltsá-

14 Schröder 1988: 36.

15 Schröder 1988: 42.

16 Briggs 1979: 69–74.

gos pozíció igazolását valamilyen módon az egyéni teljesítményekhez szerette volna kötni. A játék és a sport, a versenyek és éppen a lóverseny a problémát sehogys sem oldották ugyan meg, de mégis megerősítést, igazolást jelentettek.

Hiszen mi is a lóverseny, de éppígy az agárverseny, az amatőr sportok, a 18. század végén népszerűsége csúcsára jutó krikett és az ugyanekkor a párbajtól elváló, maszkkal és tompa hegyű fegyverrel sportként gyakorolt vívás (*foil-play*) mögöttes metaforája? Kétségtelenül a lovagság valamilyen újrafogalmazása, amelyben az egyén testi és szellemi erejének megfeszítése és másoknak tisztességes, szabályos harcban való legyőzésével bizonyított felsőbbbsége adja az úri minőség alapját. Azt mondhatnánk, hogy a rendi helyzetmeghatározás újra középpontba állította az egyéni kiválóságot és teljesítményt, ha nem lett volna ki nem mondott elvárás, hogy bizonyos *házak*, *nemzetségek* következetesen kiválóak az új harci, illetve versenyte-reken is, tehát az egyén győzelme a társadalmi csoport szupremáciáját bizonyítja. Egy példa, persze, magában nem bizonyíték, így újra meg újra bizonyítani kell azt, amit az élet kétségesnek mutat.

A szerepkészlet elemei egymással is kombinálhatók voltak: Charles James Fox napjait a Temzében való úszással kezdte, feltűnő matematikai tudását a lóversenyeken a *handicap*-számításokban is gyümölcsözően alkalmazta, az így nyert pénzt pedig birtokai jövedelmével együtt a nép politikai szolgálatára, a hölgyekre és a kártyajátékra fordította.¹⁷

Az újabb történeti kutatások már egyenesen abból indulnak ki, hogy az arisztokrata szerepek jelentős bővüléséhez még csak nem is kellett az arisztokrata identitásnak valamilyen megrendülése.¹⁸ Ebben a koncepcióban a 19. század elejének *whig* arisztokratája nem átmeneti jelenség, félúton a 18. századi nagyurak hatalmi arroganciája és a liberális kor polgári politikai kultúrája között. Nem az a feladata, hogy átvegye, elsajátítsa a polgári tisztesség értékrendjét, és így a polgárság számára is elfogadható területeken, pályákon – erkölcsi-vallási megújulás, művészet, tudomány, sport – fogalmazza újra vezető szerepét. Ebben a történelemszemléletben a *whig* nagyurak a győztes háború utáni korszakban éppen hagyományos szerepük elmélyítésével próbáltak befolyást szerezni. Az „országot” képviselve a koronával és az általános értékeket a partikuláris anyagi érdekekkel szemben, az 1820-as években a polgári érdekeket szolgáló kormánypolitikának éppen azáltal jelentettek alternatívát, hogy egyszerre demonstrálták vagyonuk nagyságát, anyagi függetlenségüket, és készségüket az érdekektől független, az általános humanitáshoz tartozó célok, a *worthy causes* támogatására. Itt tehát nemcsak a lósport barátja, de még a botanikai gyűjteményének kiegészítésére Kis-Ázsiáig utazó gyűjtő, különc természetbarát is politikai üzenet hordozója. A koncepció persze azt is kiemeli, hogy a választójogi reform éppen nem a polgárságot, hanem a *whig* nagyurakat juttatta hatalomra.

A kontinensen az európai nemességgel kapcsolatban legitimációs válságról beszélnek a történészek. Werner Conze ezt már a felvilágosodás kapcsán kibontakozni lát-

¹⁷ Characters of the late Charles James Fox, Tyne Mercury, Sept. 1806, idézi Wroughton 1971: 87. Vö. Charles James Fox: *Encyclopaedia Britannica* 1926/10. köt.

¹⁸ Mandler 1990.

ja, a forradalom időszakában a válság elmélyül és az 1815-ös restauráció sem állítja helyre a régi legitimitást.¹⁹ Friedrich Gentz, August Wilhelm Rehberg, Friedrich Schlegel és Adam Müller konzervatív-romantikus elképzelései éppúgy újítások, mint a nemesség szerepét valamilyen meritokratikus elittel helyettesíteni szándékozó elgondolások. A legitimációs válság itt is a társadalmi szerep ambivalenciájához vezet. A poroszok által „előzönlött” északkeleti német területek, pl. a Hochstift Paderborn régi családjai egyes 19. századi képviselőikben a helyi és rendi (*altständische*) hagyomány, a koronaellenes lázadás és a libertinus társadalmi szolidaritás elképesztően *whig* kevercsét eredményezték.²⁰

Hazai vonatkozásban ilyen megfontolásokat leginkább Széchenyivel kapcsolatban vetnek föl.²¹ Széchenyiéhez hasonló naplók híján nem is igen várhatunk további szerepelemzéseket. De megerősítheti az itt föltevésnéként előadottakat a korszak történéseinek véleménye a posztjozefiánus korszak politikai elitjének ambivalens jellegéről, ami a politikai kétfelé szakadásnál mélyebbre, az identitás alapjainak összetettségére mutat e kiváló emberek életében.²²

Illik azonban óvatosságra inteni az olvasót. Igaz, hogy a szerepek, különösen a jól megformált és föltűnő, látható szerepek terjednek-terülnek, mint olaj a vízen. Látszólag. Valójában nemcsak a kultúrák, rétegek közötti kölcsönzésnél vannak torzítások és félreértések, ez, vagyis az átértelmezés és a többféle értelemmel való megterhelés tűnik a kulturális formák szokásos, rendes sorsának.

Hiszen nemcsak az arisztokrácia társadalmi szerep-válságával, megrendülésével lehet például összekötni az angol uralkodó osztály körében a 18. század végén, a 19. század első felében dúló, fent röviden bemutatott verseny- és sportlázat. Megkísérelték már, nem alap nélkül, ugyanezt a jelenséget a modern férfi-szerep kialakulásaként Norbert Elias civilizáció-elméletének fényében is értelmezni.²³ Itt, mint ismeretes, az egyén szintjén egyre jobban, mélyebben kiépülő kontroll az ösztönök, szükségletek fölött a modern integrált társadalommá és állammá alakulás alapját és tükröképét jelenti. Ez lenne a harcóból sportemberré alakulás értelme is. Evvel a kíséreltet nyilván nem az a baj, hogy az itt javasolttól eltérő értelmet akaszt a fent bemutatott ló-verseny-sport együttesre.

De azt súlyos problémának érzem, hogy bevallottan a szociológiai elméleti paradigma felől kiindulva és annak keresve „alkalmazási terepet” a történelemben, az említett kísérlet szinte szükségszerűen szelektív látást eredményez, és szétválogatja a „jó tényeket” és a „rossz tényeket”. Minden forrásban, sporttörténetben, szépirodalomban a lóverseny mellett ott az akadályverseny, de ez az Eliast követő értelmezésben meg sem említődik. Csak nem azért, mert egész a 20. századig az urak saját személyükben is gyakorolták, olcsó volt és népszerű, sokáig alig voltak szabályai, a többi sporttal össze nem hasonlítható veszélyt, „lóhalált” jelentett lóra és lovasra, és mindez

19 Conze 1972: különösen 23–35.

20 Westphalen 1979.

21 Vö. Laczkó 1977.

22 Vö. Poór 1988; H. Balázs 1987.

23 Hadas 2003.

illetlen atavizmusként fittyet hányt az eliasi elgondolásra? Még súlyosabb probléma, hogy miközben a társadalmi szerepeknek és gyakorlatnak tulajdonított „értelmek” illelkony színeit kísérli meg befogni, az elemzés 50–100 évet csúszik az időben, alkalmanként a 19–20. század fordulójáról származó szövegekből, leírásokból értelmezve a 19. század elejének társadalmi szerepmintáit.²⁴ Elias elmélete természetesen jól illik saját korának a múltra vonatkoztatott, abba visszavetített elvárásaira.

Az arisztokrácia szerepmódosulásait tehát külön tanulmánynak kellene elemezni. Annyit azonban itt is hozzá lehet tenni a fentiekhez, hogy a kulturális formák, divatok, Magyarországon sem egyértelműek és nem is rendelkeznek egyértelműen hozzá társadalmi rétegekhez. Egy Széchenyi Istvánnál vagy Károlyi Györgynél például lehetséges a régi identitás-minták válságáról és átalakulásáról gondolkodni, ahogy például Laczkó Mihály tette, de már Wesselényi Miklós szüntelen törekvése az egyéni teljesítményre, kiválólag a lovas-*bravourok* keresése talán inkább a töretlen erdélyi és családi hagyományt példázhatja.²⁵

E bevezető eszmefuttatás csak azt kívánta szolgálni, hogy a magyar arisztokratáknak a lóversenyben, illetve az állattenyésztésben vállalt tevékenységéről bemutathassuk, hogy azt nem hirtelen ötletek, nem is Széchenyi zsenije, nem is a háborúkat követő agrárválság és nem is a bécsi udvar politikájával való szembekerülés eredményezte. Mélyebbek az alapok, a lóversenyző és állattenyésztő buzgalom az egyik legrégebb és legfontosabb hagyományos európai társadalmi szerepkészlet átalakulásában gyökerezett.

ANGOL JÁTÉK A MAGYAR GYEPEN

A fentiekben kifejtettek nem azt jelentik, mintha a versenyek pusztá alkalmi vagy ürügyei lennének az arisztokraták új keletű individualizált önmegvalósításának. Széchenyi a lótenyésztés katonai és gazdasági jelentőségére is tekintett, amikor lóverseny-rendező egyesületet kezdeményezett. Mégpedig az általában közölt időpontnál jóval korábban, már 1821-ben. Mégse ő volt az első, nem is az egyetlen, aki a hazai gyepre versenyt, annak nyomában pedig fellendülő lótenyésztést álmodott.

Több kezdeményező is volt. Az elmélet terén az elsőség valószínűleg báró Wenckheim Józsefé, aki már 1815-ben publikálta javaslatait a lótenyésztés fellendítésére.²⁶ Wenckheim írásában felvilágosult, művelt és gyakorlati embernek mutatja

24 A lóversennyel kapcsolatban például Hadas forrásai között nagy súllyal szerepel Viszota Gyula (1904), Siklóssy László (1928), Hoeller Móric br. (1927), Török Imre (1959). Ráadásul az urak némelyike láthatóan fabulál.

25 Lackó 1977; Wesselényire és különösen lovas-vadásztetteire, erejének és bátorságának próbatételeire lásd Gyalui 1941: 58–76.

26 Vö. *Ideen einer Wiederherstellung...* 1815, illetve *Gondolatok a Magyar Országgi hanyatló Ló-tenyésztetésnek...* 1816. Wenckheim Józsefre (1778–1830) és Orczy Lőrincre (1784–1847) lásd Galgóczy 1884: IV/5–7. Wenckheim tisztként harcolt a napóleoni háborúban, őrnagyi rangig emelkedett, 1809-től különböző megyék nemesi felkelő seregeinek volt parancsnoka a felkelés fölösztatásáig, majd a békében előbb Krassó, majd 1823-tól Arad megye főispáni helytartójaként, 1825-től főispánjaként folytatta pályáját. Orczy Lőrinc testvérét vette feleségül és a két sógor általában együtt szerepelt a közéletben. Wenckheim korán elhalt, de fia, Wenckheim Béla átvette szerepét a leendő MGE-ben.

magát, aki az „állam életerőinek” lehető legnagyobb kifejlése érdekében helyez súlyt a lótenyésztésre, futólag fiziokrata elméleti utalásokat is téve. Terve elsősorban a különböző nagyságú és különböző módon fönntartott megyei törzsménesekre épült, melyeket egy állami törzsménes látna el hágó ménekkel, és amelyek a maguk részéről a községi fedező méneket biztosítanak. Az alapvetően a megyék és a központi szervek, a hadsereg és a helytartótanács közreműködését követelő terv kiegészítésként egy sor lóiskola fölállítását irányozta elő a tanulói fűjság számára az akadémiai városokban, és a megyénkénti lófuttatásokat, versenyeket is proponált.²⁷

Wenckheimet követte Széchenyi 1818-ban publikált első dolgozata, melynek érvelése szerint nem tartható elegendőnek, hogy a tenyésztés fellendülése egyesek bármely nagy passzióval és költséggel űzött, de szükségképpen változó sikerű törekvéseitől függjön.²⁸ Az úri passziót a lóverseny segítségével vélte gazdasági ágga alakíthatónak Széchenyi. Kifejtette: a modern, angol mintájú lóverseny hűen megmutatja a lovak tulajdonságait, jóságát, továbbá, hogy a nyereségre folytonos lehetősége sokkal több gazdát és sokkal rendszeresebben folytatott erőfeszítésre sarkall, a versenygyőztes mének kiválogatásával pedig a tenyészlovak iskolája valósul meg. Evvel a véleményével nem állt egyedül Európában.

A gyakorlati elsőbbség még nehezebben állapítható meg, mivel a Nyitra megyei holicisi kincstári uradalomban már 1816-ban is voltak versenyek, csakúgy mint Hunyady József Nyitra megyei birtokán, Ürményen és a Bécs melletti Simmeringen.²⁹ Ám nincs adatunk arra nézve, hogy ezek egy baráti társaság szórakozásai voltak-e, illetve meghirdetett szabályok szerint zajló, nyilvános versenyek.

A Széchenyi által kezdeményezett versenyszervezésnek eredetileg a fiatal kapitánynál sokkal idősebb, művelt és szenvedélyes gazdász gróf Hunyady József állt az élén, aki Ürményen 1820-ban és 1821-ben is rendezett lóverseny-futamokat.³⁰ Evvel kapcsolatban Széchenyi azonban már 1821 márciusában magát véli a dolgok igazi mozgatójának:³¹

27 Wenckheim kiindulópontul az ideálisnak tekintett arab import és a császári ménesek mellett a kancák tekintetében a meglevő szebb magán méneseket is figyelembe veszi (Galgóczy 1884: IV/62). A tervezet gyakorlatias, mind az országos ménregisztráció, mind a ménesek ellátásának feladataira és költségeire forrást és embert igyekszik mutatni, súlyt helyez a ménesek fokozatos fölállítására és költségkímélő működtetésére.

28 Husarenrittmeister S. 1818. A művet *Viszota* (1910) nyomán ismertetem.

29 Ezt az „Interimale Protocolluma a Magyar Országban fel állitandó Ló-nemesítő Társaságnak” állítja mindhárom helyszínrre nézve, melyet *Viszota* idézett műve függelékeként közölt (*Viszota* 1910: 45). Az ekkor a futtatásokra jutalmat kitűzők ugyanezen forrás szerint „Grof Batthány János Babt, Grof Esterházy Josef, Hertzeg Lichnowsky, Hertzeg Lichtenstein Wentzel, Grof Pálffy Ferentz, Grof Steward, Grof Széchenyi Pál, Grof Széchenyi István és többek” voltak (*Viszota* 1910: 45).

30 *Viszota* 1910: 9. szerint 1820-ban és 1821-ben Holicson, Ürményen és az alsó-ausztriai Simmeringen is voltak versenyek, forrást azonban nem ad meg.

31 Széchenyi: *Napló* II. 1821. 03. 22. A következőkben a *Naplóra* mindig csak dátummal hivatkozom. Az elemzés során *Viszota* munkájának a Logod Bt. által 2001-ben megjelentett CD-változatát használtam (*Viszota* 1921, 1925, 1932, 1934). Ahol németül idézem Széchenyit, *Viszota* megfelelő helye a forrás. Ahol magyarul idézem, ott a *Naplóból* készült magyar válogatás megfelelő helyére utalok, vö. Oltványi 1978.

Ha a lóversenyek megindulnak, és a lovak fejlődnek, a dicsőséget Hunyady aratja le.
Ha nem megy, rám hárul a kudarc és a szégyen.

Géniusz: »Törődsz ezzel, Stephan?«

Stephan: »Nem én, Uram!«

De Hunyady dicsőségének tüskéje talán nem is ment oly mélyen Széchenyibe. Hiszen gróf Festetics György 1819-ben bekövetkezett halála óta Hunyady lett az ország első, tudós és „practicus” gazdája, Ürmény pedig az új Georgikon, melyet a korabeli európai közvélemény is ismert és számon tartott. Festeticshez képest a fiatal lovaskapitány egyelőre súlytalan volt.³² Alkalmazkodik is, áprilisi ürményi látogatása alkalmával „war die ganze Zeit falsch wie ein jeton – ich lobte alles, und mir missfiel das Meiste.” Széchenyi külön megbotránkoszik Hunyady vezető gazdatisztjének, Appelnak az angol lovászatot kicsinylő megjegyzésein, noha eszébe ötlik, hogy az Appel által dilettánsnak tartott ürményi lótenyésztés számára előnyt is jelenthet – majd. Széchenyi ugyanis ekkor már részben angol vérű, részben angol módra trenírozott lovait sokkal jobbaknak tartja az ünnepezt ürményi gazdászat minden csodájánál és biztos győzteseknek a leendő versenyeken.³³

A spekulációk a lovak alkalmasságával, értékével kapcsolatban, csakúgy mint a lovak adásvétele ezekben az években folyamatosan nagy teret foglalnak el a *Napló*ban, ahogy nyilván az életében is. Ezek nem magányos gyakorlatok. Ha a *Napló* tükrében nézzük, hogy milyen alkalmak és tevékenységek kapcsolják össze Széchenyit és társait, akkor legalábbis a húszas évekre egyértelmű képet kapunk. Első helyen a társasági összejövetelek állnak, beleértve a szűkebb körű vendégségeket, látogatásokat, melyek a hölgyek rokonszenve körül forognak. Második és harmadik helyen a politika színterei és alkalmi következnék, elsősorban az országgyűlés, holtversenyben a különböző lovaglások és vadászatok alkalmával. Nemcsak Széchenyivel, de bármely más vendéggel kapcsolatban is újból meg újból azt rögzíti a *Napló*, hogy az illető ide vagy oda, erre vagy arra a birtokra kirándult lónézőbe.

A dicsőséget Széchenyi előtt learató Hunyady pedig nemcsak dísz a versenyszervezési mozgalomnak, de tetteleg is bizonyított: még húga halála napján is volt érkezése a versennyel foglalatoskodni. Széchenyinek írt, Bécsbe hívta őt a versenyszervezést előmozdítandó, amit Széchenyi furcsállva szemlélt.³⁴ Széchenyi elkészítette és kinyomtatta a versenyszabályokat, majd Hunyadyval, gróf Festetics Lászlóval, gróf Károlyi Lajossal és Brudern báróval elhatározták állandó pályadíjak kifizetését, és ezért a szabályokat Hunyady készült bemutatni a királynak.³⁵ Erre Hunyady egyre súlyosbodó betegsége, majd halála miatt nem kerülhetett sor, így 1822 januárjában

32 Ürményt dicséri például Elsner 1840: 1/84. Elsner sziléziai nagybírló és gazdasági szakíró volt. Ürmény mellett, noha szinte az összes híres magyar uradalomban megfordult, csak Károlyi Lajos tótmegyeri és Károly főherceg magyaróvári juhászatát emeli ki. Öt évvel később Wesselényi is az ürményi Hunyady-uradalomba és Károlyi Lajos tótmegyeri gazdaságába küldi gazdatisztjét az akkor élenjáró ló- és juhtenyésztést és tehenészetet megismerni (Trócsányi 1965: 52).

33 Széchenyi: *Napló* II. 1821. 04. 18–20.

34 Széchenyi: *Napló* II. 1821. 11. 30.

35 A két nyelven kiadott versenyszabályok magyar változata: Széchenyi 1821. A naplófeljegyzéseket idézi Viszota 1910: 9–11.

Bécsben már Széchenyi hívta össze az ügy iránt érdeklődőket. A tolongás nem volt nagy, az első ülésen, ahol a versenyzés főbb szabályaival és a jutalmak kitűzésével foglalkoztak, négy fiatal arisztokrata és talán még egy pár junior ügybarát vett részt.³⁶ A következő ülésen már többen voltak, s itt határozták el báró Wenckheim József meghívását a szervezendő egyesületbe, és egy előjáróságot választottak a nevezett, valamint idősebb gróf Viczay Mihály és Széchenyi személyében. Ugyanekkor báró Brudern javaslatára elhatározták, hogy évi 20 konvenciót forint tagdíj mellett a jutalmat kitűzőkön kívül más is tagja lehet az egyesületnek.³⁷

Bécsben összesen három ülést tartottak januárban, és egyet február elsején, részletesen megbeszélve magukat a versenyszabályokat, az egyesület szerkezetét és tenivalóit a versenyek szervezésében. A harmadik ülés által fölhatalmazva Széchenyi és gróf Pálffy Ferdinánd kihallgatásra járultak a királyhoz és előadták tervüket. A király a javaslatokat kegyesen fogadta. Ennek eredményeképpen Széchenyi január 31-i dátummal felségfolyamodványt intézett a királyhoz. Ebben kifejtette a lóversenyek hasznát, ennek állandó megrendezésére egyet alapítását javasolta, ehhez pedig királyi jóváhagyást kért. Mellékelte a kidolgozott versenyszabályokat, az egyesületi alapszabályt és az egyesületet alapítani kívánó 34 illusztris tag nevét, valamint, a korra jellemzően csatolta annak a sajtóközleménynek a szövegét, amelyet az egyesület megalapítása alkalmából nyilvánosságra hozni tervezett.³⁸

A leendő versenyegyesület folyamodványát a király a kancelláriának küldte le véleményezésre. Itt az 1822. november 22-i ülésben tárgyalták, ahol gróf Batthyány Vince, az alapítást kívánó tagok egyike volt az ügy előadója. Komoly aggálynak nem maradt nyoma a tervezettel szemben, az itt született egyetlen ellenvélemény sem elvi alapokon állt, csak még szorosabb, közvetlenebb ellenőrzést lehetővé tevő módosításokat javasolt az alapszabályban. Evvel szemben az előadó arra mutatott rá, hogy a vállalkozás közcélú, a nádor pártfogása alatt állna, a kormánzatnak egyetlen fillérébe sem kerülne. Az alkancellár módosításokat követelő különvéleményével szemben a kancellária ülése az egyesületet engedélyezni ajánlotta a királynak, egy a nádor engedélyével kiküldendő választmány által még tovább tökéletesítendő alapszabállyal.³⁹

Ez jobb eredmény volt, mint amit Széchenyi várt. Ezt részben az előadónak, Batthyány Vincének köszönhette, de valószínűleg még nagyobb részben a nádori pártfogásnak. Batthyányt vélhetően br. Wenckheim József javaslatára kérték föl pártfogónak az 1822. február 9-én, immáron Pesten, a bécsinél jóval nagyobb létszámmal tartott gyűlés határozatából. Ez volt az utolsó szervező gyűlés, amin Széchenyi részt vett. A Wenckheim által megnyert nádor kézzelfogható jeleit adta az ügy iránti jóindulatának, engedélyezte például egy újabb, immár nyilvános gyűlés tartását a pesti városházán az alapszabályok kidolgozása céljából. Így tehát, tulajdonképpen a kancellária véleményét be sem várva tartottak már február 13-án az

36 Vö. Viszota 1910: 11. A résztvevők: báró Brudern József, gróf Károlyi Lajos, ifj. gróf Esterházy Károly és gróf Széchenyi Pál, valamint meghatalmazással további négy arisztokrata. Viszota úgy véli, hogy a jutalmat ekkor még ki nem tűzőket a jegyzőkönyv nem regisztrálta.

37 A három januári és a rákövetkező február 1-i ülések jegyzőkönyveit közli Viszota 1910: 45–61.

38 A felségfolyamodványt mellékleteivel Viszota egy korábbi munkájában közölte (Viszota 1904: 30–41).

39 Viszota megtalálta és ismerteti a kancelláriai ülés jegyzőkönyvét, vö. Viszota 1904: 11–14.

előzetes alapító ülést.⁴⁰ Ezen az utolsó ülésen, amelyen Széchenyi még részt vett, megcsodálhatta egyrészt Wenckheim ügyességét és tapintatát, másrészt észlelhette a meghívottak egy részének a lóügyekben való teljes járatlanságát, valamint felekezeti és rendi elfogultságát is.⁴¹ A nádorhoz fölterjesztendő iratok kapcsán fölmerült ugyanis, hogyan is nevezzék azt a valamit, amely a *Napló*ban „die ungrischen Provinzen”-ként szerepel. E kis ügy kapcsán azonnal észre lehetett venni, jegyezte fel Széchenyi, a feszültséget a különböző vallások, illetve a mágnások és a nemesek között. Már vállalkozásának legelején jelzést kapott tehát, hogy jó nyomon jár: itt nincsenek kis ügyek, csak nagy szakadékok vannak, s egy hazáját komolyan szerető ember bárhol nekiláthat a hídverésnek.

Széchenyi és Wesselényi 1822 áprilisa és júniusa között megjárta Angliát, illetve nagyobb részét Londont és Newmarket-et. Londonban a társaság mély benyomást tett az ifjú kapitányra, Wellington herceg mellett a Holland House-t is megláthatta.⁴² Lord és Lady Holland-ról, Fox örököséről megjegyzi: „Sie haben mich mit Auszeichnung behandelt. Carbonaris finden und lieben sich allenthalben.”⁴³ A forradalmi szolidaritástól megmelegszik ugyan a szíve, de realizmusát sem veszti el. Az angol tenyésztés minden rendszeressége és tudományos alapossága mellett, mint Széchenyi észreveszi, egy helyzeti előnyt is kihasználhat: nagytestű, nagycsontú lovak (az ún. *Shire-horse*) lévén mindenütt elterjedve, az arabs ménekkel itt lehet a leghamarabb eredményt elérni.⁴⁴ Ez nálunk nem megy.

1822–23 telén ismét felvették a lóverseny-ügy szálait. 1823. február 10-én Széchenyi végiglátogatta a magyar kancellária összes tanácsosát a lóversenyzés érdekében, március 23-án pedig még egy felségfolyamodványt adott be, melyben elsősorban a katonai lóutánpótlás nagyarányú olcsóbbodásával érvelt, amit csak a rendszeres lóversenyzés ösztökéljéről hajtott tenyésztés érhetne el.⁴⁵

Szükség is volt az újabb nekifutásra, mert az ígéretes kezdet ellenére a dolog elakadt, sem jóváhagyó, sem tagadó választ nem kaptak a kezdeményezők. Ám hiába az újabb folyamodvány, az ügy csak nem jutott tovább. Széchenyi és társai ekkor átmeneti megoldásokkal kísérleteztek, például rókavadászattal. Széchenyi érvelése a rókavadászattal mellett – amint az egy Wesselényinek írott levelében kifejezésre jut – többszintű, a lótenyésztést is, a fiatal arisztokratákat is, meg a hazát is nemesíteni próbálja.⁴⁶

40 A gyűlésen 75-en vettek részt, Steinbach Ferenc Pest városi főbíró elnöklete alatt. A nádorhoz járuló küldöttség vezetője báró Amadé Antal m. kir. főlovászmester, br. Wenckheim József, gr. Széchenyi István, br. Orczy Lőrinc, br. Brudern József, br. Podmaniczky Sándor és Gr. Barkóczy János voltak. Vö. *Viszota* 1910: 17–18. *Viszota* mind ebben a munkájában, mind a később általa a *Napló*hoz fűzött jegyzetében február 23-ára teszi ezt az ülést, a *Napló* szövege ennek ellentmond, vö. Széchenyi: *Napló* II. 1823. 02. 13.

41 Széchenyi: *Napló* II. 1822. 02. 13.

42 Széchenyi: *Napló* II. 1822. 04. 27.

43 Arra, hogy jó benyomást hagyott, utal Robert Grosvenor megjegyzése bécsi látogatásakor. „They speak highly of you in England. Lord Holland shall be happy to see you etc.” Széchenyi: *Napló* III. 1826. 11. 27.

44 Széchenyi: *Napló* II. 1822. 06. 28.

45 Széchenyi: *Napló* II. 1823. 02. 10. Az 1823. márc. 23-i folyamodványt közli *Viszota* 1910: 63–71.

46 Bártfai 1943: I/43. – Széchenyi levele báró Wesselényi Miklóshoz, 1823. 03. 09., Bécs.

Az engedélyezés halogatását valószínűleg az okozta, hogy az udvari körök az időközben csúcspontjára ért vármegyei ellenállás idején, illetve az azt követő fölháborodott politikai légkörben nem akartak semmilyen újabb fórum, szervezet, központ kialakulására lehetőséget adni.

Ám a rendszeres egyesületi működés, bár előnyös, mégsem elengedhetetlen a lóverseny-szervezéshez. Ennek legfontosabb elemei a résztvevők által kidolgozott szabályrend és a jutalmak, ezeket pedig eseti összefogással is biztosítani lehetett. Mindenesetre a szervezkedés nem állt meg: 1826. március 30-án Bécsben tartották az első lóversenyeket.⁴⁷ Viszota úgy vélte, kizárólag Széchenyi két későbbi naplóbejegyzésére támaszkodva, hogy „nem jó szemmel nézték, hogy április 9-ére Pozsonyba lóversenyt hirdetett. Ennek megelőzésére tartották a Bécs melletti simmeringi lóversenyt március 30-án.”⁴⁸ A *Napló*ban 1826. április 17-én tett bejegyzés szerint „Minden lóverseny Bécsben van, magasabb hely határozata. [...] Én proponáltam a lóversenyeket, nem ment – most ők vezetik be, hogy bosszúságot okozzanak nekem. Hál’ Istennek, csakhogy megy a dolog!”⁴⁹ Továbbolvasva a március 30-i bejegyzést kiderül, hogy Bécsben, illetve Simmeringen Széchenyi egyik legközelebbi harcostársa, gróf Károlyi György is indult. Ugyanakkor az április 9-i pozsonyi versenyt az egykorú tudósítás hirtelen összeütöttek írja le, ahol mindössze négy futamban két-két ló vett részt (nagyobbrészt lovastisztekkel a hátukon), viszont az egész város, 5–6000 ember kiment őket megnézni.⁵⁰ Ez nem egészen életszerű – ha tilosban járnak, vagy legalábbis neheztelést várhatnak a pozsonyiak, akkor miért nem szervezkednek és rejtőzködnek egy kevésbé legalább, ha meg demonstrálni akarnak, miért nem indítanak több résztvevőt? A másik Széchenyi által tapasztalt negatív megnyilvánulás sem perdöntő, több pedig se a *Napló*ban, se másutt nincsen.⁵¹ A május 20-i simmeringi versenyen viszont biztosan tudjuk, hogy Széchenyi Babieka-ja is indult és könnyedén nyert. Egy hétre rá, május 28-án viszont ismét Pozsonyban rendezett versenyt nagyjából ugyanaz a társaság, aki az első ottani versenyt is megszervezte, Széchenyi is köztük volt.⁵² Nem lehetséges, hogy a simmeringi és pozsonyi versenyekről nem mint egymást fenyegető szomszédvárakról, hanem inkább mint nagyrészt ugyanazt a társaságot hol itt, hol ott vendégül látó, változatosságot biztosító úri szórakozó helyekről kellene inkább beszélünk?

Ám Széchenyi naplójának – nemcsak a lóverseny vonatkozásában – örökös konfrontációkat tükröző megjegyzéseit felerősítve, a gazdasági egyesület történetét

47 Széchenyi: *Napló* III. 1826. 03. 30. Vö. Viszota 1904: 19–20, a *Naplóra* hivatkozva.

48 Vö. Viszota megjegyzését Széchenyi: *Napló* III. 1826. 03. 30-i bejegyzéséhez.

49 Széchenyi: *Napló* III. 1826. 04. 17. „Alle Wettrennen ect. sind in Wien höhern Orts, = resultate... Ich proponirte die Wettrennen, ging nicht – nun führen sie es ein, um mir einen Verdruss zu machen. Gottlob, daß es nur geht.”

50 Széchenyi: *Napló* III. 1826. 04. 09, a *Pressburger Zeitung* április 14-i tudósítását Viszota találta meg és idézi az 1826. ápr. 9-i, a versenyre vonatkozó naplófeljegyzés jegyzeteként.

51 Széchenyi: *Napló* III. 1826. 04. 15. „Clamm, der Wau Wau kam an, und versammelte das Officirs Corps um es wegen dem Wettreiten auszmachen. Er behauptet, dass wieder ich an allem Schuld bin.” – De Clam-Martinitz ezredes egészen más okokból (Selina Mead-et vette feleségül 1821-ben) nem tartozott Széchenyi jóakarói közé, saját indulatából is cselekedhetett.

52 Széchenyi: *Napló* III. 1826. 05. 28.

a milleniumra megjelentető egykori Fényes-munkatárs, a református értelmiségi Galgóczy idevonatkozó értékelő megjegyzései és nyomában az idevágó irodalom jó része azt a benyomást keltik, mintha Széchenyinek ebben a kérdésben és ebben az időpontban is a bécsi hatóságokkal vívott küzdelemben kellett volna kiharcolnia a lóversenyt, s a többi általa társadalomformálónak tartott intézményt is.⁵³

Azonban aligha lehetett olyan nagyon kuruc dolog a lóverseny, ha már Pozsonyban is – az országgyűlés alatt 1826. áprilisban – minden további engedély nélkül megtarthatták a versenyeket, nagyjából egyidőben a béccsel, sőt, ősszel gróf Esterházy Mihály, Széchenyi barátja is versenyt rendezett tallósi birtokán.⁵⁴ Majd a következő év áprilisában a fiatal magyar és osztrák arisztokraták (pl. Wenzel Liechtenstein hg.) már ismerősként tértek vissza a Bécs alatti Simmering pályájára, ahol nyertek, veszítettek, fogadtak és lovakat adtak el.⁵⁵

Mivel azonban már az eredeti, 1822-es koncepciókban is mindig Pestet jelölték meg kívánatos helyszíneként, az országgyűlés pedig 1827-ben feloszlott, ez 1827-ben szükségessé tette a komolyabb szervezést, annál is inkább, mert Széchenyi saját bőrén tapasztalhatta, hogy némi rendetlenségek is előfordultak a versenyben, magyarán csálnak a zsokek.⁵⁶ Első lépésként egy teljesen informális, alapszabály és belső szervezet nélküli társaság vette kezébe a pesti versenyszervezést. Ez azt jelentette, hogy aláírási íveket köröztek az egyes futamokban nyerhető díjakra szükséges összegek összeadására, továbbá nyitottak egy úgynevezett öt (pengő)forintos könyvet a verseny rendezési költségeire ajánlott ötforintos ígéreteknek.⁵⁷ Ennek eredményeként meglehetősen nagy, ötnapos versenyt rendezhettek „az Üllői és Soroksári út között lévő Pesti gyepen” 1827. június 6-a és 9-e között, illetve 15-én. A futatók köre szélesebb volt ugyan a korábbi pozsonyi versenyeken lovat nevezőknél, de szinte kizárólag magyarországi birtokosokból tevődött ki.⁵⁸

A következő, 1828. évi versenyekre a száz aranyig menő összegű díjakat 36 hölgy és 47 úr adta össze, a hölgyeknél három, az uraknál kilenc név kivételével mindenki arisztokrata volt.⁵⁹ Ugyanezen az alapon, de sokkal több résztvevővel és díjjal rendezték meg a következő, 1828. és 1829. évi versenyeket is.⁶⁰ A versenyek népszerűségét tehát a versenynapok, a díjra pénzt fölajánlók és a versenyben résztvevők számának növekedése jelzi.

53 Vö. Szilassy 1896: 10–12.

54 Széchenyi: *Napló* III. 1826. 11. 10.

Az első pesti versenyről nyomtatásban megjelent jelentés is hivatkozik az 1826. évi tavaszi pozsonyi és őszi tallósi versenyek eredményeire (S. A. 1827: 4).

55 Széchenyi: *Napló* III. 1827. 04. 21, továbbá 04. 28, 05. 02, 05. 08, 05. 14.

56 Széchenyi: *Napló* III. 1827. 05. 08. Maguk az angol jockey-k is és versenyző társai is fölvilágosítják, vö. 1823. 05. 23-i és különösen a 06. 01-i és 06. 03-i bejegyzéseket.

57 Egy nagy összegű alapítólévre példa Gróf Károlyi György alapítólevele 333 és egyharmad körmőczy arany ötszázalékos kamatának felmondhatatlan lekötéséről a Pesten évente május vagy június hónapban rendezendő lóversenyen kiosztandó díjra, Pest, Szent Mihály hava 6kán 1828, MOL P 414. c. 6/a. tétel

58 S. A. 1827.

59 S. A. 1827: 14–16.

60 Széchenyi–Döbrentey é.n. [1828], és é.n. [1829].

1829-ben Széchenyi és Wenckheim egy újabb közös kezdeményezése is elindult: a versenyeket „állatmutatással” próbálták összekapcsolni, ami egyszerre volt kiállítás és tenyészállatvásár.⁶¹

A jelentősen megnőtt részvétel, a díjakra és költségekre tett adományok meg többszöröződése szükségessé tett némi intézményesedést. A 1827-es „lóverseny-könyvnek” még nem volt szerzője, csak aláírói, akik viszont nem testületként, hanem a jutalmat adók s a maguk nevében írták alá a szöveget huszonketten, többségükben arisztokraták, háromnegyed részben lótenyésztő nagybirtokosok voltak. A következő két évben már a „választottság” nevében jelent meg a lóverseny-beszámoló. Már 1828-ban báró Wenckheim József és báró Orczy Lőrinc a versenyek alatt, június 6-án gyűlésre hívták össze az ügy barátait, ahol egy „intézet” szükségességét fejtegették, melyben évi 10 pfrt-os díjjal lehetne taggá válni, mely összeget a lóverseny költségeire és a jutalmakra fordítanának. Alapszabályról vagy vezetőségről azonban nem szólt a közlemény.⁶²

Az intézményesedés az 1830. június 11-én tartott „közülés” alkalmával fejlődött tovább. „Ideig óráig való választottság”, mint itt megállapították, addig is volt ugyan, de most szilárdabb szerkezetet kell adni a társaságnak, melyet ezentúl „Állattenyésztő Társaságnak” neveznek.⁶³ Ez a közülés gróf Festetics Imre, Széchenyi nagybátyja elnöklete alatt ülésezett és határozataira a javaslatot Széchenyi István gróf terjesztette elő. Ezeket elfogadták és a Társaság jelentése mint a „közülés határozatait” közli őket, szépen pontokba szedve: először a Társaság célját, vagyis az állattenyésztés fellendítését, az arról való tanácskozásokat, majd következő pontban a társaság munkájában való részvétel feltételét, tudniillik az évi tíz pengőforint lefizetését. Ezután következik a társasági bevételek hovafoordítása, hogy az „a pesti pálya futtatások alkalmával előforduló köz költségekre, paraszt lovak díjaira, ló iskolára s egyéb ide tartozókra” lesz fordítva. A társaság évi két közgyűlést tart, ezen háromévente huszonhéttagú „választottságot”, „előülőt”, „titoknokot”, „pénztartót” és két jegyzőt választanak. A legutolsó pontban még egy „Tükör” készítését is szükségesnek tartják, mely az egyesület szervezeti és eljárásrendjének részletes szabályait foglalná magában. Mindez együtt nem más, mint egy egyesületi alapszabály, de sehol sem említik ilyen néven, és kísérletet sem tesznek engedélyeztetésére.

A furcsamód megalakult egyesület vezetősége is elég szokatlan módon állt össze. Elnöknek fölkérték báró Orczy Lőrincz aradi főispánt, Wenckheim báró sógorát. Nem érthette váratlanul a dolog, hiszen ebben a korban előre meg szokták kérdezni, hogy elfogadja-e az illető a megiszteltetést. Orczy ennek ellenére nem volt jelen a gyűlésen, majd „későbbben a Gyülekezet kívánságairól tudóssíttatván, [...] hivatalos foglalatosságai miatt el nem vállalhatta”, így a közgyűlés másnapján a Választottság időközi elnöknek Széchenyit kérte fel, aki elvállalta a tisztelet.

61 Széchenyi: *Napló*. III. köt. 1829. 04. 26. („Sitzung bei Wenckheim wegen Thierschau”) 1829. 06. 04., 5, továbbá: Széchenyi–Döbrentey é.n. [1829] E szerint az első lóvásár 1829. június 11-én volt a Nemzeti Lóiskolában s ugyanott a lóárverés állandósítása érdekében Széchenyi felhívást tett közzé (50.).

62 Széchenyi–Döbrentey é.n. [1828]: 43–44.

63 Andrassy–Döbrentei é.n. [1830]

Titoknok és 1835-ig az egyesület valószínűleg legtöbbet dolgozó arisztokrata tagja gróf Andrássy György lett, a jegyzők Döbrentei Gábor és Kisfaludy Károly voltak. Előbbit egy év múlva az Akadémia titkári posztjának elnyerése, utóbbit pedig még az évben bekövetkező halála szakította el az egyesülettől.

A júniusi közgyűlés előtt azonban, mint ez júniusban az alapszabályba is bekeült, és a későbbiekben általánosan be is tartják, tartottak egy téli gyűlést is, amely amolyan „kisgyűlés”-féle volt. Ezt ebben az évben január 31-én tartották, miként máskor is, együtt a kaszinói gyűléssel. A két vállalkozásban nemcsak ugyanazok vettek részt, de általában ikervállalatoknak is tekintették őket. Az 1830. január 31-i téli gyűlésen már megbeszélték és elfogadták a későbbi, a júniusi közgyűlésen hozott végleges határozatokat.⁶⁴

A sajátos vezetőség-választás mögött Széchenyi és Orczy viszonyának megromlása is megbújhat. Széchenyi naplójában 1829 májusában azt jegyezte föl – igaz, egy különösen borús napján, amikor fájdalmak és önvád által kínozva öngyilkosságra is gondolt –, hogy Orczy és Wenckheim a versenyek ellen dolgoznak.⁶⁵ Ám tekintve, hogy ezt szinte minden barátjával kapcsolatban leírta egy vagy más alkalommal, ez magában nem tekinthető perdöntőnek. A lóverseny Wenckheim gyermeke is lévén, súlyosabb indokkal kellene alátámasztani annak vélt szembefordulását az ekkorra már sikeres és népszerű versennyel. A személyek ellenben nagyon is könnyen, szinte bármin – tenyésztési módszeren vagy egy angol nyereg kölcsönadásán – össze tudtak veszni, akár a párbajig menően is.⁶⁶

Egy év múlva azonban Orczy Lőrincben is föltámadt a tettvágy, márciusban koncepciót dolgozott ki a lótenyésztés föllendítésére. Az egyéves Állattenyésztő Társaság 1831. május 29-én a Kaszinóban megrendezett közgyűlésén Orczy, aki az elnökséget 1830-ban visszautasította, immáron elvállalta a vezetést, és elfogadtatta koncepcióját. Ez utóbbi határozottan kiszélesítette az egyesület céljait és részletes szervezeti javaslatokkal is szolgált azok elérésére.⁶⁷ A célok tekintetében a legfontosabb változás, hogy a lóversennyel egyenrangúvá kívánta tenni az „állatmutatást” és az időközben a Társaság által átvett lóiskolát. Ez abban tükröződött, hogy az összes bevételt is háromfelé kívánta osztani, és a választottságnak is háromfelé kellett ügyelnie. Le kell szögezni, hogy a lóverseny helyett az egész állattenyésztés fejlesztése pontosan az az út, amelyre a később már Gazdasági Egyesületté alakult társaság

64 Vö. Széchenyi levele Báró Wesselényi Miklóshoz. 1830. 02. 08., Pest. Forrás: Majláth 1889: I/123. sz. „A Gyep Tárgyban is sok történt azóta. Orty és Heinrich por la vita velünk tartanak, egy bizonyos ész fogás által, melyet szóval közlök majd veled. Eldöntetett unanimiter, hogy egy Állattenyésztő Társaság constituálja magát 6 esztendőre 10–10 forinttal. Andrássy Titoknoknak tétetett. Ezen utolsó felfogadta azon Ifjút, kit Pál Bátyámnál ismertél, Tasner Antalt, secretariusnak. Ez angolul türhetően tud stb. Éppen most vezetem be foglatosságiba. – Heinrich, Kisfaludi, ki sokkal jobban van s Döbrentei megmaradnak hivatalukban. Mindenről kapsz nem sokára tudósítást nyomtatva. – Esterházy Mihály itt volt. Ő Bécsi Stewart. És az oda való levegőt igen szereti – de legalább eljött!”

65 Széchenyi: *Napló* III. 1829. 05. 16.

66 Széchenyi: *Napló* III. 1828. 06. 01. Széchenyi és Esterházy „C[ar]l” párbajoztak. Viszota a szöveg-helyhez fűzött jegyzetében Leopold Ferstl rendőri jelentése alapján a párbajt egy lovakról folytatott vita kimenetelének állítja.

67 Andrássy–Tasner é.n. [1831]

hat év múlva rálépett, ez tehát a jövő megelőlegezésének tekinthető. Ám Orczy magatartásán Széchenyi ismét megütközött.⁶⁸ Az általa proponált lóiskola pedig szintén problémákat vetett föl. Az új egyesület által lábrasegítendő lóiskola ugyanis egy leszerelt főhercegi segédtsízt magánvállalkozása volt!

Ám mielőtt belefognánk egy újabb bonyodalmas történetbe, foglaljuk össze az eddig látottak főbb vonásait! Hiszen az 1821 óta eltelt tíz évben az akkor elindított vállalkozás nemcsak megvalósult, de meg is szilárdult.

Két dolog tűnik szembe. Az egyik, hogy Széchenyi neve mellett újra meg újra fölbukkan egy sor más, komoly tettekkel és alkalmas elgondolásokkal segítő úr neve. A másik, hogy ellenkezés helyett a kormányzat, habár távolról sem tekintette magáénak, nem is különösebben akadályozta a Széchenyi által lendületbe hozott csoportot. A két dolog összefügghet.

A segítők egyik része Széchenyi barátai közül került ki. Ide sorolható gróf Andrássy György és gróf Károlyi György. Utóbbi a 20-as években aláírásokat gyűjtött és pénzt szedett be a lóversenyre.⁶⁹ De az együttműködők köre nem korlátozódott Széchenyi barátaira, a tőle távolabb állók között meg kell említeni báró Wenckheim Józsefet, sógorát, báró Orczy Lőrincet, Brudern József bárót és idősebb Viczay Mihályt.

Ez a névsor nem egészen illik a Gazdasági Egyesület millenniumi hivatalos monográfiájának ős-képtárába (*Ahnengalerie*). Báró Wenckheim például az a királyi biztos, aki 1823. augusztus 29-én nemcsak, hogy katonai erővel foglalta el az ellenálló Nógrád megye székházát, de még a szabad ég alatt tovább gyűlésező tisztikart is lefogatta. A maga korában legalább olyan ismert személy volt, mint gróf Széchenyi István, a nógrádi esetet az egész ország tárgyalta.⁷⁰ Igaz viszont, hogy ugyanez az úr az 1790. évi országgyűlési bizottságok munkálatait az 1827. évi 8. törvénycikk alapján újra feldolgozó bizottság gazdaság- és harmincadügyi albizottságának legkonceptiózusabb javaslatait tette. A kereskedelem, pontosabban az agrártermékek jobb piacra jutása érdekében kedvező vámokat javasolt, a megyei árszabások eltörlését, a váltójognak a nemesekre való kiterjesztését, tőzsde felállítását, a termelés fejlesztéséhez pedig jelzáloghitelbankot és biztosítókat is szükségesnek tartott.⁷¹ Az angol utazó, John Paget lelkesen méltatta megyei főipáni tevékenységének gyümölcseit, az utakat, a településrendezéseket, a közrendet és közbiztonságot.⁷²

Orczy Lőrinc gazdaságpolitikai nézeteit nem ismerjük, túl azon, hogy ő is szívesen foglalkozott lovakkal. Csak annyi ismeretes, hogy Wenckheim Józseffel, aki

68 Széchenyi: *Napló*. IV 1831. 05. 16. „16ten Sitzung wegen Wettrennen. Ortzly sich wie ein launiges Kind betragen – – – – Gott! Welche (2 szó törölve). Ich vergehe vor Ungeduld.”

69 Vö. MOL P 414 c. 6/a tételben fennmaradt aláírási íveket 1828-ra.

70 Pulszky Ferenc például diákként szörnyülködött rajta az eperjesi társasággal: „Unokabátyám, Pulszky Károly is megjött Eperjesre, Gyürky Pál nógrádi alispán fiskálisa volt akkor Terenyén, s nem tudta elégségesen ismétetni váltakozó vendégeinknek a nógrádi eseményeket, miként záratta el báró Wenckheim, a királyi commissarius, a vármegyeház termét...” (Pulszky 1958: 53.) Széchenyi is elítélte Wenckheim-t: *Napló* II. 1823. 09. 06. „Wenckheim József Nógrád megyében ügyetlenül viselkedett. – Becsvágy kerítette hatalmába e férfiút már ifjúkorában. Kezdetben magyar. Ez nem sikerült. Most udvaronc.” Wenckheim 1823-ban Arad főispáni helytartója, 1825-ben főispánja.

71 Vörös 1983: I/648.

72 „Baron Wenckheim, a man of enlarged views and of great energy of character.” Lásd Paget 1855: II/87–89.

testvérét, Orczy Terézt vette feleségül, mindenhol együtt lépett föl, Wenckheim halála után ő nyerte el az Arad megyei főispánságot, melyet persze csak megbízható embernek adtak.⁷³ Széchenyihez el is jutott Leopold Ferstlnek Orczy Lőrinc és Károlyi Lajos kormányhűségéről információkat kérő levele, nem kis megütközésére.⁷⁴

Az udvarral szemben elkötelezett, vagy éppen hivatalt viselő segítők sehol nem olyan föltűnők, mint éppen a lóverseny érdekében tett első lépéseknél. Ezt könnyen beláthatjuk, ha megnézzük azokat, akik egyrészt Széchenyi 1822-es petíciójában magukat az egyesület leendő tagjainak nyilvánították, másrészt az első pesti, 1827. júniusi verseny szervezői voltak és harmadrészt 1830–35 között bekerültek a Társaság mindenkori választottságába.

Fenti csoportokról joggal gondolható, hogy nagyjából felölelik az ügy iránt 1822–35 között elkötelezetteket. Az itt nem részletezendő vizsgálat eredménye, hogy az alakulásnál Széchenyi barátain kívül egy sor, nagyrészt már említett aulikus vagy legalábbis hivatali karriert vállalt mágnás, és ami még feltűnőbb, számos magas rangú tiszt, egyebek között az öszmonarchia ménesfelügyelője is a tagok között volt. Ahogy az idő haladt, mindkét csoport erősen megfogyatkozott. A tiszteknél ez talán felsőbb tiltásra is visszavezethető, de az ilyen tiltáshoz távolról sem kellett politikai rosszakarát. Eszébe juthatott valakinek az is, hogy a lóversenyen fogadásokat kötnek és ott veszteni is lehet, ami a tiszteket kínos helyzetbe hozhatja. Az aulikus, illetve hivatalnok-főurak közül többet nem saját vonakodása, hanem a halál vitte el az egyesületből, így pl. Wenckheimet, Viczayt és a kancelláriai tanácsos Batthyányt.

Akik maradtak, illetve akik újjonnan léptek be 1830–35 között, azok nem a politikai affiliációjukban különböztek elsősorban a régiektől, hanem rangjukban. Ahogy Pestre gyökerezett az egyesület, elmaradtak a diplomaták és az udvari társaság tagjai – noha a Széchenyi-naplóból és a *Gyepkönyvekből* gyakran látjuk, hogy lejötték a pesti Medárd-napi vásár körül tartott versenyekre, de tisztséget nyilván már kevésbé vállalhattak. Folyamatosan a szervezők, aláírók, választmányi tagok között szerepelt Széchenyi baráti köre: Wesselényi, gróf Andrássy György, gróf Károlyi György és gróf Esterházy Mihály.⁷⁵ Utóbbiak közül azonban Wesselényi, bár folyamatosan ott volt a Társaság vezetésében, 1830 után nem indított lovat a versenyen, valószínűleg anya-

73 Orczy Lőrincz (1784–1861?) gazdasági tevékenységére lásd Galgóczy 1884: IV/6–7. Művét lásd Orczy 1832. Orczy 1829-ben a Duna szabályozás kormánybiztosa is volt, munkáját Széchenyi is nagyra tartotta. Vö. Oltványi: *Napló* 1830. 06. 25.

74 Széchenyi: *Napló*. III. 1829. 11. 12

75 Károlyi Györggyel Széchenyi együtt utazgat 1829-ben, Andrássyval pedig 1832-ben. *Naplója* ekkor Wesselényivel és Esterházy Mihállyal együtt ezt a négy embert mutatja hozzá legközelebb állóknak. A *Napló*ban egy helyütt lista is található azokról, akik be vannak avatva az akkor még titokban tartott *Hitel* dolgába, 1830. január 25-ről keltezve (Széchenyi: *Napló* IV. 1830. 01. 25.). Gróf Károlyi György (Bécs 1802. március 28. – Budapest 1877. november 9.) és gróf Andrássy György (1797–1872) gazdasági szempontú rövid életrajzát adja Galgóczy 1883: III/11–23, illetve 40–46. Gróf Esterházy Mihályra (1794–1866) lásd a rövid vázlatot Galgóczy 1884: IV/24–25. Esterházy érdemei a tallósi birtokán működtetett „ló-idomító intézettel összekötött kitűnő ménes” birtoklásában a kiváló állattenyésztő, Appel Károly 1819 és 1839 közötti alkalmazásában álltak.

gi okokból.⁷⁶ A nagyurak befolyását az egyesület ügyeire biztosította és megszilárdította egy másik csoport, a klienseiké. Kezdetben csak Appel Károly (Karl Appel), a Hunyadyak és Esterházy Mihály württembergi születésű gazdatisztje, a nagyhírű juhtenyésztési szakember és Liebenberg-Lunkányi, Széchenyi jószágigazgatója képviselték a nagyúri kliensek, titkárok és jószágigazgatók rendjét.⁷⁷ Ez aztán a harmincas években némileg kibővült, talán a tevékenységek, a tagság és a pénzalapok bővülése miatt szaporodó feladatok végzésére, talán gesztusként. Az idesorolható nevek, Tasner Antalén, előbb Andrássy, majd Széchenyi titkáráén kívül ma már csak agrártörténészeknek mondanak valamit: Ghyczy Ignác, Klauzál Imre, Christian Hörman.⁷⁸ Első a gróf Esterházy-család tatai főtisztje volt, második gróf Károlyi Lajosé a nyitrai, tótmegyeri birtokon, a harmadik a nádoré Alcsúton. Hasonló helyzetű volt a fiatal ügyvéd Bertha Sándor is, Széchenyi bizalmas munkatársa, aki a Társaságnak is ügyvédje és Tasner mellett jegyzője is lett.⁷⁹

Belépett a Társasággá alakuló csoport választmányába egy pár protestáns mágánás, pl. báró Ráday Gedeon és a két Podmaniczky báró. Csatlakozott néhány tehető és művelt, gazdálkodási újdonságok iránt érdeklődő középirtokos is, például a liberális gondolkodású tolnai mintagazda, Csapó Dániel, vagy Czindery László, a fontolva haladó, de tevékeny somogyi alispán, a szabolcsi liberális báji Patay József, vagy Kazinczy unokaöccse, Dercsényi Pál, aki már 1828-ban pályadíjat tűzött ki a magyar mezőgazdaság javításáról írt legjobb munkára.⁸⁰

Másrészt Wenckheim halála után többen is voltak, akik nem egyszerűen aulikus gondolkodásúak, hanem az udvar politikai partnerei voltak. 1831-től választmányi tag volt Havas József, előbb az egyetemen különböző jogágak professzora, majd Pest város főbírája, 1832-től a város országgyűlési követeként, a későbbiekben pedig cenzorként tevékenykedett. Nála is fontosabb a „másik” Károlyi, Széchenyi barátjának,

76 Az ismert versenyzetők kivétel nélkül angol lovászokat, lószerszámot és módszereket használtak. Ennek költségeit a társainál nagyságrenddel kisebb jövedelmű Wesselényi nem bírhatta. Az angolmánia nyilván nagyrészt divat volt, de attól még nem kevésbé kötelező. Más vélemény szerint Wesselényi „önálló politikai szerepköre hirtelen megnőttével nem tulajdonít már akkora fontosságot a lóverseny-ügynek, mint korábban, s amellett most már némileg bántó számára a Széchenyi mellett ti »második ember« szerep.” (Trócsányi 1965: 68.) Ha így lett volna, érthetetlen, miért éppen onnan vonult vissza Wesselényi, ahol a legtöbb sikerre volt kilátása, hiszen éppen lovon tudott volna leginkább lépést tartani barátjával. Trócsányi is megjegyzi, hogy Wesselényi 1832-ben még ott is van a pályán – *steward*-ként és bíróként, csak éppen lovat nem hozott. Végül Trócsányi (1965: 76) leírja, hogy Wesselényi meglepő döntéssel 1828-ban ménésének nagyobb részét eladta. A megmaradt és új állomány egyszerre háromféle vért kevert, a székely, az angol és az arab lovakét. Ebből gyors siker aligha volt várható.

77 Az 1797-ben Magyarországra, gróf Hunyady József úrményi (Nyitra vármegye) uradalmába szerződött Appel Károly (1773–1839) szinte legendává vált juhtenyésztőként. A Hunyadyak többi, somogyi birtokának vezetése mellett Appel 1819-től gróf Esterházy Károly és Mihálynak is „gazdasági tanácsosa” lett. Három fia folytatta művét. Vö. Galgóczy 1879: I/78–83.

78 A neveket általában abban a formában adom, ahogy azt a név tulajdonosa gyaníthatóan használhatta.

79 Vö. Tóth 1877.

80 Csapó Dániel (1778–1844) 1827-től 1836-ig volt tolnai alispán, kétszer megyéje követe ellenzéki meggyőződéssel. Tevékenységére lásd Galgóczy 1879: I/84–92. Csapó már az Állatbemutató Társaságnak is tagja volt és gróf Károlyi Lajos híres tótmegyeri nyájából 1830-ban 20 aranyért vett egy „eszméi szerint való” fiatal kóst. Uo. Dercsényi pályakérdésére írta művét Balásházy 1829.

Györgynek a testvére, az ország egyik leggazdagabb és legjobban gazdálkodó nagybirtokosa, gróf Károlyi Lajos, akit 1832-ben alelnöknek, 1835-ben elnöknek választottak meg.⁸¹ Az első perctől jelen volt, és választmányi tagként a pénztárat kezelte az egyesület szürke eminenciása, egy leszerelt főhercegi segédtsízt, Johann Nepomuk Heinrich kapitány, akinek vállalkozásait alább bővebben is megismerjük majd.

Említsük meg végül, hogyha nem is választmányi tagnak, de egyszerű tagnak belépett az Állattenyésztő Társaságba, csakúgy mint a Kaszinóba, egy igen magas állású kormányzati személy, maga Klemens Metternich herceg, aki Széchenyi személyes kérésére tette ezt.⁸²

Úgy vélem, a hivatalos türelem és a politikailag vegyes társaság nem gigantikus megévesztő manőverek elemei. Van persze olyan ember is (Steinbach Ferenc kir. jogügyigazgatói ügyész) akit ide is, a Kaszinóba is feltehetően azért hívtak meg Széchenyi, hogy legalább intelligens ember írja róluk a jelentéseket az illetékes szerveknek.⁸³ Ám az egész szerveződés lényegi vonásai éppen azt tették lehetővé, hogy határozottan eltérő politikai hajlamú emberek rendszeresen, komolyan és hátsó szándékok nélkül is együttműködjenek. Ilyen vonás egyrészt a közhasznú egyesületi forma, amely a birodalom nyugati, kevesebb rendőri figyelmet élvező részein sokkal mélyebb gyökerű, és az arisztokraták által is ismertebb és elfogadottabb volt: lásd a *patriotische* és *Ackerbau-Gesellschaften* egész sorát szinte minden örökös tartományban és szinte mindenhol császári védnökséggel, arisztokrata részvétellel és vezetéssel.⁸⁴ Hasonlóan hatott Széchenyi törekvése arra, hogy a politikai hatalom kérdését nem feszegetve, társadalmi és gazdasági intézmények létrehozásán, működtetésén keresztül nevelje egységesebbé és korszerűbbé a százfelé bomló országot. Ebben az igyekezetben mindazok részt vállalhattak, akik ezt a lépéssort szükségesnek tartották – és ezek között nyilván nem kevesen voltak az addigi politikai élet résztvevői.⁸⁵ A hatalom társadalmi-gazdasági alapjainak megrendülése éppen a hatalmi központokban szolgálók előtt maradt volna rejtve?

Mindezekkel az egyesületek és különösen az Állattenyésztő Társaság széles alapjaira utaló jelekkel szemben áll az a kétségtelen tény, hogy Metternich a harmincas években nemcsak politikai reformokat nem akart, de lényegében semmilyen változtatást nem tűrt meg az ország életében.⁸⁶ Vonatkozott ez az egyesületekre is: „Hamis és fennhéjázó civilizáció [...] a kaszinók és jurátusegyletek folyományai épp oly kevésbé lesznek képesek Magyarország régi alkotmányát pótolni [...] mint ahogy az angol

81 Gróf Károlyi Lajos (Bécs 1799. szeptember 15. – Bécs 1863. augusztus 28.) életére lásd Galgóczy 1883: III/1–11.

82 Széchenyi: *Napló* IV. 1831.03. 01.

83 Vö. Viszota 1927. Steinbach rendőrségi megbízására vonatkozó adatát Viszota *Gróf Széchenyi István naplói* III. 1827. 01. 04.-i bejegyzéséhez fűzött jegyzetében közli.

84 Vö. Ritter d'Elvert 1870.

85 Már Marczali is megfogalmazta, hogy Széchenyi lépéseihez kétfelől is szerezhetett támogatást: „A kormány támogatását vagy legalább elnézését megnyerte vállalatának, hisz azok az adóalapot növelték, a hazafias párt nem ellenkezhetett ott, hol az ország erejének kifejtése volt a végcél. Azután meg e téren, melyet még sem a kormány, sem az ellenzék nem foglalt el, mely a legtöbb előtt terra incognita volt, szabadabban is mozoghatott, nem kellett mindent az államtól vagy a megyéktől várni, igénybe vehette az általa oly nagyra tartott egyesüléseket...” (Marczali 1892: 362–363).

86 Vö. Andics 1975: 58–108.

mintájú lóversenyek, gőzhajók, vasutak és minden egyéb túlzásai egy beteges kornak, Magyarország igazi civilizációját lényegesen előmozdítani.”⁸⁷

Ennek ellenére, azt hiszem, a metternichi rosszhiszeműség és minden igazítással, javítással szembeni ellenségesség nem szükségszerűen zárta ki a társadalmi és a hatalmi elit részvételét Széchenyi vállalkozásaiban. A kancellár európai léptékű harcainak ezen a frontján ugyanis könnyen elszigetelődhetett. Széchenyi nem politikai, a társadalom és a társas élet átalakítását, átnevelését szolgáló kezdeményezései ugyanis sok, kormányzati állású vagy udvarhű gondolkodású ember számára is lehetőséget kínáltak, hiszen itt nem politikáról, hanem a közjót szolgáló, civilizálódási erőfeszítésről volt szó! A szakmai résznyilvánosság, a lovacról, selyemhernyótenyésztésről vagy a sorbavetésről folytatott eszmecserék kulisszája mögé kucorodott a közügyek megtárgyalásának igénye, a *räsonnierendes Publikum*, a vitázó közvélemény. Andics szerint Metternich számára szinte ürügyként szolgált a magyar elmaradottság emlegetése mindennemű változtatási igény komolytalanságának és burkoltan fölforgató szándékának „leleplezésére”. Ám a kőkorszaki állapotokról és azok balkáni szükségszerűségéről szóló metternichi tirádák nemcsak a nádor, de bármely ambíciózus és szakmáját, tárgyát szerető igazgatási szakember vagy értelmiségi érzékenységét sérthették. Hiszen munkájukat értékelte le az, aki nem akart tudomást venni a folyóvölgyek föltérképezéséről, az iskolai tankönyvekről vagy a kibontakozó irodalomról. Nem lehet csodálni, ha hagyták magukat az állítólag szigorúan szakmai alapon álló egyesületek szekerébe befogni.

A fenti fogalmazás azonban még mindig polarizál. Azt a látszatot kelti, hogy valamilyen lényegénél fogva reformpárti társaság talált egy olyan, sajátos működési terepet, helyszínt, intézményt, ahol többé-kevésbé együttműködhetett a hatalom sáncain belül levőkkel is. Ez bizonyos szempontból torzít. Úgy tűnhet, mintha itt a lóverseny, a kaszinó, az egyesületek csak trójai falovai lettek volna a reformpolitikának, mintha magukban véve másodlagosak, pusztá eszközök lettek volna és létezett volna egy ezek fölött, ezeken kívül álló politikai elképzelés.⁸⁸ A cselekvésnek az itt említett két szintje, programja valójában persze egy dolgot jelent. A társasági formák abban a történelmi helyzetben azonosak voltak a reformpolitikával, ezek maguk alkották a társadalmi reformot.

Ennek illusztrálására nézzünk egy némileg hosszabb idézetet 1829-ből, egy gr. Hunyady Ferencné, sz. Zichy Júlia grófnőnek írt levélből, melyben a pesti lóverseny ún. „hölgyserlege” (más néven: Asszonyoságok Díja) részére kért élethossziglani támogatást, alapítványt.

Isten az embert bizonyára nem negatív, hanem pozitív boldogságra teremtette. [...]

A legnagyobb boldogság a világon a lélek kiműveléséből áll, ha csak egy állatnak gondnélküliségét nem akarnók boldogságnak mondani. Az ember gondolkozásra

87 Idézi Andics 1975: 94. Andics itt jegyzetben nem adja meg az idézet forrását, de valószínűleg a szövegében korábban ismertetni kezdett 1837. január 19-i, a *Staatskonferenz*-hez intézett Metternich-memorandum egy újabb passzusa az, amit idéz.

88 Ezt a Szekfű Gyulára visszamenő érvelést Kosáry Domokos határozottan bírálta. Vö. Kosáry 1987: különösen 234–237. A két aspektust, a politikait és a civilizatórikus-művelődésit Kosáry egységnek fogja föl. Az alábbiakban ezt a felfogást kívánom követni.

teremtett, gyomrát táplálni kell – de szívét is, és különösen lelkét. Emelkedett szellemű emberre nézve egy jó könyv vagy szellemes társalgás szükségesebbek, mint marhahús vagy álom. Ezért kötelessége mindenkinek az igaz fölvilágosodást mindenütt terjeszteni – ez a mi hivatásunk Magyarországon, mert ez a mi hazánk.

Az eszes és az, ki a földön valami helyest kíván létesíteni, nem fogja erejét és eszközeit szétforgácsolni, nem is ad mindenkinek, ki azért megszólítja, hanem amaz erőket és eszközöket csupán kevés tárgyra fogja összepontosítani. [...] Én Magyarországot igazság szerint csunya országnak tartom [...] A főnemesség nagyobb része, melynek tulajdonképpen kötelessége volna minden szépnak és jónak előmozdítására közreműködni, már majdnem rothadt, vagy legalább a rothadt szagot viseli magán. Azonban egy nemesebb lélek nem fogja anyaföldét megvetni rút volta miatt, de fog igyekezni azt szebbé tenni...

De elég legyen mostanra a példázatásból. Minő következtetéseket lehet mindezekből levonni? [...]

A közjóért áldozatokat kell tehát hoznod...

Könnyű kitalálni, miként kell kezdened, hogy valami okoshoz fogj. Mire vagy képes egymagad? Kevésre, úgy szólva semmire; kövess tehát bennünket. [...] Az emberek nemesebb fölvilágosítására törekszünk, a mely által a paraszt úgy mint a fejedelem belátni tanulja – amaz hogy munkásnak, szorgalmasnak, elégedettnek kell lennie, – a másik pedig, hogy mintaképpül kell szolgálnia és a legszegényebb pórnak jogait is tisztelni kötelessége. Sokat nem lehet erről szólni; azon kell lennünk, hogy ismereteket szerezzünk magunknak, nyelvünket emeljük, szokásainkat fínomítsuk, stb. [...]

Az időnek rövideje miatt többet nem mondhatok; de könnyen kitalálható a mondottak értelmét. Reményilem, hogy te nem vélekedel felőlem oly felületesen, hogy azt hidd rólam, hogy én életemnek legszebb éveit arra fogom fordítani, hogy végre is egy pár lovat futtassak, vagy egy dohánytőzsdét állítsak fel. Azt találom, hogy a pipaszag ép oly kellemetlen, mint az istálószag, és csak nagy önmegtadással vagyok képes ily rossz szagú intézményeknek, a milyen a lóverseny és a kaszinó – szószólója lenni. Azonban én ártalmatlanoknak tartom ez eszközöket, de elégségesek arra, hogy honfitársainkat medvebarlangaikból lassankint kicsaljuk, egy helyen egyesítsük, egymás között és műveltebb emberekkel megismertessük. – Még akkor is, mikor a lóról, a birkáról, a tehénről beszélek velök, lassankint leszoktatom őket előítéleteikről, és biztosíthatlak, hogy néhányan már nem kopnek többé a szőnyegre és sokaknak megrövidíttem kissé hosszú füleiket.⁸⁹

Nyilvánvaló, hogy itt két szintje van az érveknek és elképzeléseknek – az, amit kimondanak és az, amit nem. Erkölcsi kötelességnek, az Istennek tetsző dolognak állítja magunk és környezetünk, városunk és hazánk tökéletesítését. Ám nem tér ki arra a szöveg, hogy a tökéletesítés két különböző tárgya, magunk és a környezetünk hogy viszonyul egymáshoz? Melyiket előbb és mennyire?

Az erők koncentrálására, a társadalom felvilágosítására buzdít, de nem *in abstracto*, hanem bizonyos intézmények működtetésének segítségével. Ezek valamely

⁸⁹ Széchenyi István levele Hunyady Júlia grófnőnek 1829. 11. 08., Nagyczenk, Forrás: Lónyay 1875: 62–68.

más szín, feladat, élvezet örve alatt (mint a lóverseny izgalma vagy a pipázás gyönyöre) csiszolják össze az embereket. Nem merül föl azonban a lehetőség, hogy egyrészt legalábbis bizonyos társadalmi igények megfogalmazhatóak politikai követeléseként is, másrészt, hogy talán a pipa nem automatikusan civilizál.

Az emberi közösség életére, a társadalomra vonatkozó alapvető elgondolás, hogy mindenki a saját társadalmi helyzetét töltsse ki, a saját helyén tökéletesedjék, ám ezáltal megváltozik a nagy egész működésének jellege is. Itt is rá lehetne kérdezni a két tényező között fölmerülhető ellentmondásra.

De fölösleges lenne. Az adott helyzetben a fenti elgondolások működőképességük bizonyultak. Úgy tűnik, segítette a magukban véve partikuláris kezdeményezéseket – a lóversenytől a hídig, a kaszinótól a kikötőépítésig és a városrendezésig – az a föltevés, hogy itt nemcsak erről-arról a konkrét javításról („improvement”) van szó, de magunk és hazánk építéséről is. Másrészt a haza tényleg javulásnak indult, de nyilván nem magában a lóverseny vagy a kaszinó valamely benne rejtőző, immans lendítőereje által, hanem az intézményekhez fűződő remény, elvárás, föltételezés szuggesztiója által.

Ez az összefüggés jelöli ki a lóverseny, a kaszinó, majd később a gazdasági egyesület helyét is a Széchenyi-féle koncepcióban. Az intézmények tehát nemcsak ürügyek, az adott helyzetben önmagukon túl nyúló jelentőségük van. Ez nem zárja ki, hogy Széchenyi ne próbált volna bizonyos fogásokkal élni, taktikázni. 1841-ben visszatekintve írta:

Ha akkor, midőn a casinókat, a lóversenyeket, s illyfélét tervezem, azt mondom: korántsem az végcélom, mikép társasági kellemeiteket neveljem, a lótenyésztést mozdít-sam elő, s így tovább, noha egy úttal mind ezeket is kifejteni felette hasznos, de azért mégiscsak mellékes tekintet; hanem fő célom az, hogy hazánk erei központosuljanak; a megyei, városi, mágnási, nemesi, polgári, vallási, nemzeti s.a.t különbözőek egy magasb célra olvadozzanak össze; az ember nem mindig czime és állása, de mint ember belbecse után latoltassék; elmesúrlódások által a nemzeti legnagyobb kincs, a kiképzett, előítélet nélküli emberi velő mindinkább növekedjék, s kellő helyére emeltesék, mikép felébredjen a közlélek, s így erősb legyen a haza s dicsőbb a fejedelmi szék. Ha mind ezt [...] dobra verem [...] kérdem őszintén, átszökhetem-e mind azon korlátokon, mellyeket előmbé raktak...?⁹⁰

Más kérdés, hogy milyen jelentőséget kell tulajdonítani ennek a civilizatorikus erőfeszítésnek olyan történelmi helyzetben, amikor politikai polarizálódás bontakozott ki, a harc pedig az itt vázoltaknál sokkal konkrétabb téren, politikai intézmények körül folyt. Ez egy későbbi helyzet. Azt, hogy a Széchenyi-féle koncepció érvényességét igen sokáig elismerték, azt egyszerűen az mutatja, hogy a későbbi politikai ellenfelek folyamatosan ott voltak a Társaság, később a Gazdasági Egyesület vezetésében.

De nemcsak a koncepciók és a távlatos politizálás szintje létezik. Visszatekintve nehéz lemérni, hogy az alakulásokból mit eredményezett átgondolt szervezési erőfeszítés,

90 Széchenyi 1841: 24–25.

és mit szült a résztvevők magánakciója. Széchenyi vállalkozásainak oldalvizein evickéltek kisebb hajósok is. Például az itt bemutatott lóverseny-szervezésnek, majd az ebből lett Állattenyésztő Társaságnak volt egy másik őse is, akiről meg szoktak feledkezni.

1817-ben történt, hogy „némely buzgó hazafiak” lovaglóliskola fölállítását kezdeményezték Pesten, József nádor „tudtával és oltalma alatt”. A fentebb már említett Johann Nepomuk Heinrich nevű hivatásos huszárkapitány lett az iskola első igazgatója, aki pályája csúcsán Károly főherceg adjutánsa volt. Heinrich 1818-ban lépett ki a hadseregből, rangja megtartásával, így polgári pálya után kellett néznie – rangjához illő foglalkozás jöhetett csak szóba.⁹¹ Például a lovaglóliskola. Bár évente 17–20 tanuló is akadt, akik havi 10 pengőforintot fizettek, ám ez kevésnek bizonyult: Heinrich lovasiskolája az érdeklődés hiányában 1820-ban beszüntette működését.⁹² Megszűnése előtt Ferenc főherceg meglátogatta az intézményt, „ennek [...] kellett tulajdonítani, hogy most ismét több értelmesebb szülők [...] újból lovaglóliskolát kívántak.” Heinrich „újra megnyervén báró Wenckheim József és báró Orczy Lőrinc szíves részvételét, kérelmet nyújtának 1825-ben az Ország Nádorához, esedezvéen, hogy Ő Főhercegsége a felállítandó nyilvános intézetnek a nemzeti Muzeum teréből helyet engedni méltóztatnék, a mire 1826 Augusztusában kedvező válaszuk érkezett.” A szükséges alaptőkét az iskola is – mint a korban általában szokásos volt és miként a lóverseny és a Kaszinó is tette – aláírásokkal igyekezett összegyűjteni. 1826-ra már föl is állítottak egy nyolc ló befogadására képes istállót a múzeum telkén.⁹³

A vállalkozás azonban az áldozatok ellenére sem tudott szárnyra kapni, így aztán „1829-ben, a nemzeti lóversenyt intéző – most Állattenyésztő Társaság [...] egyesítvén sajátjaival annak céljait, szükségait, jövedelmeit, a most már nemzeti lovaglóliskolát s intézetet gondjai s ápolása alá fogadta.”⁹⁴ Mivel csak a Társaság által nyújtottakra van forrás, de közelítőleg sem ismerjük a lóiskola saját bevételeit,

91 Heinrich 1775-ben született Milánóban, 1791-ben a katonai nevelőintézetből huszár tiszthelyetesként lépett az osztrák hadseregbe, ott vitte pályája a főhercegi adjutánsi posztig. 1818-ban lépett ki. Lásd Galgóczy 1883: III/86–87. A lóiskola alapítását Galgóczy is, az 1831-es Gyepkönyv is 1817-re teszi, tehát Heinrich már kész helyre ment. Vö. Andrassy–Tasner 1831: 65–70.

92 Andrassy–Tasner 1831: 65–70.

93 Andrassy–Tasner 1831: 65–70. Az építkezés költségeire 177 személy írt alá, akiknek fele arisztokrata volt. Az építkezés is bizottság irányította, elnöke a konzervatív gróf Keglevich Gábor volt, akit két évvel később nógrádi főispánnak, majd a kamara alelnökének neveztek ki. A bizottság többi tagja br. Wenckheim József, br. Orczy Lőrinc, Heinrich kapitány, Lambert Hacker, Josef Wurm és Karl Kemniczer. Az aláírások 33 115 forintot hoztak váltócédulában, amit az épültre költöttek, míg a lovakat a pártolói arisztokraták adták össze, Széchenyi is beleértve. A többi lovat br. Orczy Lőrinc, gr. Batthyány István, Festetics Sámuel és gr. Zichy Miklós adták, Heinrich kapitány fizette a felszerelésekre, a takarmányra és a szolgálókra tett költségeket.

94 Ugyanazon évben még „...határozásba ment: hogy ezentúl az iskola szükségeire névszerint: egy lovmester, cselédség s 6 paripa tartására illetve fizetésére esztendőnként 1 000 forint fordítás-sék.” A Heinrich Jánossá lett Johann Nepomuk Heinrich a megállapodás szerint tovább szedheti tanítványaitól a havi tíz forintot, amit a Társaság jelentése saját műfajához és hagyományához képest teljesen szokatlan módon hosszasan menteget, miszerint nem is olyan nagy summa az a sok költséghez mérve. Ebben lehet, hogy igazuk van. Az 1817–20-as évekre vonatkoztatva azt állította az idézett jelentés szövege, hogy a lóiskolának 17–20 tanulója volt, ám nem tudjuk, hogy akkor hány lóval dolgoztak. 1826-ban tudjuk, hogy maximum nyolc, illetve az 1828. évi lóajándékosok miatt minimum öt lova volt az iskolának, de fogalmunk sincs, hogy evvel hány tanulót lehet fogadni, hányszor havi tíz forint bevétellel. Mindenesetre a kapitány is vállalta a saját pénzén további hat ló tartását az egyesület pénzén tartott lovak mellett.

a Társaság vállalása jelenthetett Heinrichnek ingyenajándékot is és lehetett az intézet fennmaradásához feltétlenül szükséges segély is. Az egyesülettől Heinrich további ajándékokat is kapott. Bár azt nem lehet eldönteni, hogy Heinrich a lovaknak a maga hasznát feledő szerelmese volt-e, vagy esetleg a Társasággal való kapcsolatból magánvállalkozásának fölvirágzásán keresztül privát haszna is származott, az kétségtelen, hogy 1831-ben a Társaság vállalta szubvenció kétszer, az összes ázévi juttatás hatszor nagyobb volt, mint amit a tagok a lóiskolára aláírtak. A többi pénz tehát a társaság egyéb jövedelmeiből, tagdíjából került ki, ennyiben a főhercegi szárnysegéd lóiskolája a többi egyesületi cél rovására virágzott.⁹⁵

Egy némileg spekulatívabb elemzés a Társaság által a kapitánynak nyújtott támogatást hosszútávú befektetésként is értékelhetné. Heinrich ugyanis megőrizte kapcsolatait az uralkodó családdal, az udvar bizalmi emberének számított. 1849-ben a Pestre bevonuló Windischgrätz őt nevezte ki az egyesület élére komisszárnak, ő inventáltatta és őrizte meg az egyesület vagyonát napokkal a bevonulás után, majd a Bach-korszakon át végig ő maradt az Egyesület élére hatalmi szóval kinevezett bizottmány elnöke. És vajon ki fog véleményt mondani Albrecht főhercegnek az Egyesület tervezett föltámasztásáról 1857 januárjában? Természetesen a kapitány. Ez azonban nem nevezhető kitervelt, tudatos politikának. Széchenyi naplójában 1848-ig a leendő komisszárral kapcsolatban semmi feszültségnek vagy elítélő véleménynek nincs nyoma. Sőt, Széchenyi sajnálta, mikor a kapitány megvált az egyesületi pénztárnoki tisztségtől, egyesületi ügyekben is többször bizalmasan együttműködött vele.⁹⁶ Miért is ne? Széchenyi valószínűleg 1829-ben ismerte meg Heinrich-et, innentől fogva gyakran ebédeltek együtt, ki-lovagoltak ide-oda, lovakról beszéltek, vagy az egyesület ügyeit intézték. Heinrich segített Széchenyinek eladni Monrieth nevű lovát Orczy „Dudel”-nak.⁹⁷

Az Állattenyésztő Társaság ügyeiben az 1832. évben újabb fordulatot látunk. A közgyűlésen eldöntötték, hogy mivel az ideiglenesen, a Nemzeti Múzeum építkezésének megkezdéséig elfoglalt telekrészről le kell majd vonulnia Heinrich lóiskolájának is s a Társaság nyári állatmutatásainak is, szükséges lenne egy állandó telephely megvétele.⁹⁸ Ehhez a Társaságnak minden pénzét össze kellett szednie, a bevételeknek 1831-ben rögzített, a háromféle rendeltetésnek megfelelő egyenlő fölosztását kénytelenek voltak elhagyni. Ezt megelőzően br. Orczy Lőrincz a május 27-i közgyűlésen lemondott, jóllehet marasztalták, sajnálkozásukat fejezték ki, de Orczy

95 Az 1831. évi jelentés szerint a tárgyévben a Társaság pénztárából az 100 pengőforinton kívül további 1934 pft-ot költöttek az lóiskola újjáépítésére, illetve további öt állással való bővítésére és 121 pft-ot a meglévő épület javítására, az összes költség tehát 3055 pft 47 krajcár volt. A lóiskolát illető bevételek összesen 3191 pft 21 kr.-t tettek, ebből mindössze 405 pft volt a tárgyévi, az adományozó által a lóiskolára tett „külön ajánlás”. Igaz, hogy az előző évről áthozott 1525 pft-ban is megbújhat még további ilyen célra rendelt pénz is (Andrássy–Tasner é.n. [1831]: 65–70).

96 Széchenyi István levele Tasner Antalhoz. 1838. 06. 10., Czenk. „Köszöntse Heinrichet. Igen bánom, hogy a pénztárnokságot letette.” Majláth 1890: II/411. sz.

97 Széchenyi: *Napló* V. 1838. 08. 16.

98 Gr. Andrássy–Tasner 1832: 10–16. A jelentés szerint a köztelek vétele már a múlt téli, tehát február 5-i közgyűlésen is „egy köztelek s ház szerzése lön tárgy [...] tanácskozásoknak.” Itt folyhatna tovább a sikeres „állatmutatás”, ide kerülhetnének a hágó mének istállói, a hágandó kancák, a lóversenyre fölhozott lovak, az ezekre tekintettel alkalmazott baromorvos lakása, végül – új elemként – az oktási és demonstrációs célból még ezután gyűjtendő „gazdasági műszerek”.

megmaradt elhatározásánál, melynek indokaira az éves Jelentés nem tért ki. Lemon-dása aligha volt független az új társulati politikától, az általa és Wenckheim József által patronált lóiskola ügyétől, illetve annak átmeneti térvésztesétől. A lemondott elnök helyébe gróf Károlyi Lajost és gróf Keglevich Lászlót választották meg egyenlő szavazattal elnökek.⁹⁹ Széchenyi örült Orczy leköszönésének.¹⁰⁰

Gr. Károlyi Lajos az ország egyik legjobb gazdájának hírében állt. Nem pusztán az ország egyik legjobb juhászatának birtokosaként tűnt ki, de avval is, hogy azt nemcsak presztízssokokból, de hasznot hajtóan vitte. Noha kortársak és történészek számára egyaránt fölmerült, mennyire lehetett racionális az arisztokrata gazdálkodás, Károlyi Lajos tisztjeivel folytatott levelezése megerősíti a benyomást, hogy itt szakadatlanul számoltak és nemcsak a külsőnyre néztek.¹⁰¹ Károlyi azonban hosszabb bécsi távolléteire hivatkozva visszalépett Keglevich javára, aki rövid hivataloskodás után 1834-ben meghalt. Helyét ekkor vette át gr. Károlyi Lajos.

A vezetőségválasztás után négy nappal május 31-én folytatták a közgyűlést, ami addig nem fordult elő és kiadós vitákra utal.¹⁰² Itt hoztak határozatot gróf Károlyi György majorjának megvételeéről. Ez az üllői országúton feküdt – illetve beépítve ma is fekszik – kőhajításnyira a városkaputól. Alkalmas volt egy olyan „köztelek” céljára, amely a társaság felépítendő helyiségeinek és a kiállításoknak is állandó helyszínül szolgálhat.¹⁰³ Meg is vették 36 000 váltóforintért, amelyhez a szükséges épületekre még 9 000 váltóforintot kellett hozzátenni. Ám a két éves társaságnak ennyi pénze nem volt, ezért hatvan pengőforint névértékű, ötszázalékos fix kamatozású „részvényeket” bocsátottak ki (tulajdonképpen kölcsönkötvényeket, melyek évente kisorsolt részét beváltották).

Az 1832. májusi közgyűlés utáni első választottsági ülésen elhatározták, hogy „a Társaságnak jelenleg fennálló minden határozatai s divatszokásai röviden egybe-szedve a Gyepkönyvbe iktattassanak”.¹⁰⁴ Vagyis ismét megállapítottak egy alapszabályt, a lényegét illetően az előzővel azonosat, de még mindig nem hívták alapszabálynak, magukat pedig nem nevezték egyesületnek.

A Társaság sikerét és népszerűségét mutatta, hogy a telekvásárlási-kötvények mind gazdára találtak. Társadalomtörténeti szempontból az az érdekes, hogy kiknél. Ezt az alábbi táblázat mutatja.

99 Gróf Keglevich Lászlóra lásd Galgóczy 1884: IV/6. Keglevich is az udvar embere, a magyar kamarai titkára volt. Testvére, Keglevich Gábor a kamaraelnökségig vitte.

100 Széchenyi: *Napló* IV. 1832. 05. 27.

101 MOL P 398. Nr. 39987–40012, Klauzál Imre levelei gr. Károlyi Lajosnak.

102 Ezekben egyebek között Wesselényivel is szembekerül Széchenyi, vö. *Napló* IV. 1832. 05. 23–25: „23ten [...] Wesselényi meinem vielen Bemühen – sich entgegen gestellt und alles wegen Ortzy L. (Báró Orczy Lőrinc.) vernichtet.”

[...] 24ten Wettrennen[...] Diner im Casino. Über Wesselényi konnte ich mich im Innern recht ärgern – Macht lauter Confusion – Hat alle meine Pläne wegen dem Haus des Állat Tenyésztő Társaság vernichtet, aber nichts dafür aufgebaut!

103 Bár a történetírás szerint az így megvett telket keresztelték 1833-ban Széchenyi javaslatára „Köztelek”-nek, le kell szögezni, hogy a szót köznévként, a közülés, köztér, közjó és közbátorság mintájára a Társaság jelentései is használták. A névadás így elég magátólértető volt.

104 gr. Andrassy–Tasner 1832.

1. táblázat

*A Köztelek-részvényre (a 60 pfrt-ot) aláírók az 1832-es nyitóéveken*¹⁰⁵

Családnév	Keresztnév	Részvény /darab	Családnév	Keresztnév	Részvény /darab	Családnév	Keresztnév	Részvény /darab
Károlyi gr.	Lajos	50	Festetics	Antal	3	Péchy	Ferenc	1
Széchenyi	István gr.	50	Festetics	Ágoston, Sámuel, Dénes	3	Blaskovics	József	1
Állatteny. Társaság		20	Festetics	Miklós gr.	2	Pregardt	János	1
Andrássy	György gr.	10	Mérey	László	2	Atzél	Antal	1
Hunyady	József gr.	10	Kappel	Fridrik	2	Festetics	István	1
Keglevich	László gr.	10	Csapó	Dániel	2	Földváry	Antal	1
Batthyány	Lajos gr.	10	Czindery	László	2	Földváry	Lajos	1
Almásy	Aloiz gr.	8	Podmaniczky	Károly br.	2	Bánffy	Pál br.	1
Semsey	Jób	8	Laczkovics	József	2	Jeszenák	Pál br.	1
Teleki	Domokos gr.	7	Balla	Károly	2	Ghyczy	Ignác	1
Marczibányi	Lajos	6	Huszár	Károly	2	Milkovics	Antal	1
Csekonics	János	4	Burgman	Károly	2	Huszár	Ferenc	1
Szabó	István	4	Sartori	J.G.	2	Hunyady	Lajos	1
Dercsényi	Pál	4	Ürményi	József	1	Trsztyánszky	István	1

Bár a részvények átruházhatók voltak, így nem biztos, hogy az első jegyzőnél maradtak, az első jegyzők listája mégis érdekes. Ami ugyanis meglepő, az a részvényt vásárlók széles szóródása a társadalmi skálán. A már megismert fiatal arisztokraták és mintabirtokosok, valamint gazdatisztjeik mellett újabb csoportok tűntek fel a köznemeselek, a pesti honoráciorok, sőt, a kereskedők soraiból is. Erre nincs megfelelő magyarázatunk. A Társaság itt még nem tett mást, mint a fentebb elősoroltakat. Az éves jelentésekből, az ún. *Gyepkönyvekből* tudjuk, hogy a fenti névsor öthatoda soha nem indított lovat versenyen. Talán a fogadás lehetősége lelkesítette őket annyira, hogy kinyitották a pénztárcájukat? A lóverseny mellett a másik tevékenységi irány az egy vagy kétnapos tenyészjuh-kiállítások szervezése volt, rendszerint a lóversenyekkel egy időben, amikor egy füst alatt a Társaság éves közgyűlését is megszokták tartani. Ezeket kifejezetten a legminőségibb juhot tenyésztő és gyapjút előállító nagybirtokosok látogatták, a harmincas években ez az „állatmutatás”, a különböző fajtájú tenyészállományokból kiállítás és vásár is volt egyben. Már a középbirtokosok közül is csak a leghaladóbb gazdák lehettek ebben eladóként vagy vevőként érdekelve.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Lásd Andrássy–Tasner 1832: 16–17.

¹⁰⁶ Vö. MOL P 415. 10. tétel, Közgyűlés Junius 8-án a Kereskedői Csarnokban, 12. Külön dicsérik hg. Batthyány Fülöp enyingi uradalmából fölküldött 3–3 kost és anyát meg egy bárányt, majd föl-sorolják a többi kiállítót, általában nagyobb számú állattal. Ezek a következők: gr. Brunswick Ferenc martonvásári uradalma, gr. Festetics Leo belaczi urad., gr. Hunyady Ferenc simongáti és péli urad., gr. Hunyady József, gr. Károlyi István radványi urad., gr. Károlyi Lajos tótmegyeri urad., br. Orczy Lőrinc taskonyi majorja., Szontágh Sámuel kis-szalatnyai uradalma.

Itt az eddigieket továbbszöve arra is rá kell mutatni, hogy a lovak világa, akárcsak a szőlészet-borászat, életmód és szubkultúra is egyben. Túl a fent elvontan megfogalmazott, az ellentétes politikai meggyőződésű emberek közös tevékenykedését lehetővé tevő, társadalmi-gazdasági intézmények teremtésén és működtetésén keresztül megvalósuló nemzetépítésen, itt szenvedélyekről és nagy kohéziójú kultúrákról is szó van. Az együtt munkálkodó urak: lovasok, lótenyésztők, lóbolondok. Ennek aztán attól fogva, hogy jó félezen az ország elitjéből e jelben találkoznak, rögvest napi politikai jelentősége is lesz.

Ami fölveti viszont azt a lehetőséget, hogy olyanok is nagy számban a lóverseny nézői és hívei közé kerülhettek, akiknek lovuk nem volt ugyan, de a szurkolással egy kis léppel közelebb kerülhettek az úri viselkedés, divatok, létforma külsőségeihez.

Egyvalaki nem vett a leendő Köztelket megalapozó részvényekből: Károlyi György gróf, az eladó. Nyilván úgy gondolta, már avval is eleget tett kötelezettségeinek, hogy eladta a majort az egyesületnek, de társainak csalódást okozott.¹⁰⁷ Károlyi György és Széchenyi elhidegülése ha nem is csak ebből fakadt, de innentől datálódik. Következő találkozásaik alkalmával Széchenyi már csak negatív kommentárokat fűzött naplójában Károlyihoz. Megmaradt viszont, illetve gyakori látogatásaiból ítélve még erősödött is Széchenyi kapcsolata gróf Károlyi Lajossal, a Társaság elnökével.

A különböző elhidegülésekbe persze zavar, szégyenkezés formájában az is belejátszhatott, hogy nem azonos vagyoni helyzetű emberekről van szó. Gr. Károlyi György és gr. Károlyi Lajos valamint gróf Esterházy Mihály jóval nagyobb anyagi erőt képviseltek Széchenyinél, aki viszont sokkal gazdagabb volt Wesselényinél.¹⁰⁸ Vélhető, hogy a lovak, szerszámok, kocsik és alkalmazottak egymás közötti adás-vételénél ez is szerepet játszott. Ha így volt, a lóügy és a többi hasonló tárgy egy darabig talán képes volt tompítani, álcázni a nem egyenlők közti viszonyokat.¹⁰⁹

A versenyeket azonban az azokat elindító társaság tagjai továbbra is mindnyájan látogatták, szinte nem hagytak ki egyet sem. Széchenyi, csakúgy mint Károlyi Lajos, illetve Esterházy Mihály és a Károly grófok a simmeringi versenyeken is szinte minden évben futtattak, illetve a harmincas évek első felében még Széchenyi, Sándor Móríc és mások maguk is lovagoltak, saját vagy idegen lovon. Hozzájuk társultak az ifjabb generáció tagjai is, pl. gróf Hunyady Ferenc és Hunyady József, Ürmény és Kéthely örökösei.

A lóversenyek egyre nagyobb sikere lehet a Társaság megszilárdulásának legkézzelfoghatóbb mércéje. Egyre több díjért, egyre több napon át versenyeztek egyre

107 Erre vonatkozóan Széchenyi kommentárjai, aki 50 darab hatvan forintos részt jegyzett: *Napló* IV. 1832. 03. 13, és 1832. 05. 21.

108 Trócsányi 1965: 43. szerint Wesselényi zsidói uradalmának népe „némileg csonkán” 352 jobbágyból, 9 inquilinusból és 42 subinquilinusból állt.

109 Az Állattenyésztő Társaságnak az 1833-as országgyűlés miatt Pest helyett a pozsonyi megyeházán rendezett gyűlése alkalmából azonban már azt jegyzi föl Széchenyi, hogy Wesselényi „beseperte a kölcsönt, amit adok neki – azután vacsorát adott társainak a ligetben. Vélem azonban rosszul bántik – – – hidegséggel – – hallgatással etc. etc. etc.

K[árolyi] Gy[örgy] és ő-tőlük sokat reméltem. Hogy kölcsönösen idegenekké lettünk egymás iránt [...] mélyen sért engem!” Széchenyi: *Napló* IV. 1833. 05. 04. Az eredeti bejegyzés értelme ‘sért’ helyett lehet éppen ‘fáj’ is.

többen. Azt nem tudjuk, hogy hány néző volt, és abból mennyien voltak a komoly lótenyésztők és fogadók mellett a szájatátók – köztük persze a következő tisztii, illetve úri lovasgeneráció suhanckorú tagjai is.¹¹⁰

Mindenesetre a versenyző úri társaság összetétele azt mutatja, hogy a lóverseny egyre népszerűbbé válása ellenére még mindig szinte kizárólag az összmonarchia arisztokráciájának az ügye volt. 1832-ben Pesten is és Simmeringen is a futtatók nagy többsége arisztokrata volt és mindkét helyen mindkét birodalomfél *grand seigneur*jei ott voltak, és mindkét versenyjelentés beszámolt a „szomszédvár” eseményeiről.¹¹¹ Pesten a legelső, 1827-es futtatástól kezdve jelen volt a herceg Liechtenstein család, futtatott is és a díjakra is adományozott. A nemzetköziséget persze tovább fokozta, hogy a Liechtenstein hercegek, mégpedig a „regierende Linie” két generációja, Johann Liechtenstein herceg és fia, Alois Liechtenstein herceg éppoly angománok voltak, akárcsak Széchenyi.¹¹² Széchenyi egyébként 1834-ben Wenzel Liechtenstein herceggel közösen futtatott Pesten lovakat. 1837-ben pedig ő javasolta, hogy a simmeringi és a pesti egyesület közösen kérje meg a királyt, hogy írjon ki egy állandó díjat.¹¹³

Míg a „birodalmi” arisztokraták hozzánk jöttek (a fentiekén kívül például Ferdinand Trautmannsdorf gr., Anton Berchtold gr.), addig a Simmeringet a harmincas években egyenesen megszállták a magyarok, a versenybizottság *steward*jainak fele magyar, s köztük volt az Állattenyésztő Társaság elnöke, gróf Károlyi Lajos is.¹¹⁴ Az így megválasztott arisztokrata *steward*ok vitték az irányítást minden részletre kiterjedően. Ezek nem ritkán elég kényes dolgok voltak. A pesti vezetőségből például az 1836. évi díjakra a versenykiírásokat gróf Andrassy György állította össze Széchenyi megjegyzéseivel, majd megküldte azokat gróf Károlyi Lajosnak.¹¹⁵ Kérte, hogy közölje a tervezetet gr. Esterházy Mihállyal is, „de az Istenért! senkivel mással, csak kinek fölöle tudnia kellene, p.o. az Udvarnál, mert különben ki ki maga lovaihoz kívánván azt alkalmazni, soha ki nem gázolunk.” Még ennél is kellemetlenebb

110 Splényi Béla például tatai victorként a pünkösdi iskolaszünetben megy ki bátyjával a pesti lóversenyre. Vö. Kendi 1984: 39–40.

111 MOL P 415. 11. tétel. *Bericht über die (!) Pferderennen...*: 8. Liste der gewinnenden Pferde, Pferde des Inlandes: Eigentümer: Graf M. Esterházy, Graf Nic. Esterházy, Graf Fr. Harrach (2), Graf Jos. Hunyady (5), Fürst W. Liechtenstein (2), Graf Th. Nádasdy (3), Graf J. Sternberg. Liste der gewinnenden Pferde, Pferde des Auslandes: Eigentümer: Fürst W. Liechtenstein (2), Graf L. Sternberg, Graf P. Zichy. A füzet része egy „Anhang: Pesther Bahn 1832”

112 „Hatte schon Johann I. Fürst Liechtenstein als begeisterter Pferdeliebhaber gegolten, so machte vor allem sein Sohn Alois II. mit seiner verstärkter Nachahmung englischen Lebensstils Parforcejagden und Pferderennen in der ersten Gesellschaft zu populärem »sport«. Unter seiner Regierung stiegen die Stallauslagen von 3 bis auf 5 Prozent der Gesamtausgaben...” (Stekl 1973: 155). Ugyanott hasonló megállapításokat tesz a Schwarzenbergekről, csak ott a szekundogenitura családfeje, Erdély kormányzója, Karl Fürst Schwarzenberg volt a legmegveszekedettebb lóbolond. Mivel Erdélyben szolgált, Pesten nem futtatott.

113 MOL P. 415. 11. t. 1837. máj. 27-én a Casinóban tartott választmányi ülés jegyzőkönyve.

114 Vö. a *steward*ok jelentését a versenybizottsági választásról, Bécs, 1835. február 25. Az elnök Esterházy Pál herceg lett, a szavazatok sorrendjében mögötte végzett Trauttmansdorf gróf, Alois és Wenzel Liechtenstein herceg, a cs. k. főlovászmester Wrba gróf, gróf Hunyady József, Károlyi Lajos, Nádasdy Tamás, Rudolph Wrba, Franz Harrach és Esterházy Mihály. A bizottság *steward*jaivá Alois Liechtenstein herceget, Esterházy Mihály grótot és Károlyi Lajos grótot választották. MOL P 415 Gróf Károlyi Lajos 12. tétel.

115 MOL P 415. 11. t. Andrassy György levele Károlyi Lajosnak, Hosszúrét, 1834. december 26.

feladat volt a megajánlott pénzek beszedése és a nagyszámú fizetéssel elmaradó tag noszogatósa. Ezt általában Tasner végezte a Casino-tagdíjak beszedésével együtt, Széchenyi manővereivel támogatva.¹¹⁶

A verseny népszerűségén és a Köztelek-részvényjegyzésen kívül más jelei is voltak a Társaság iránti növekvő érdeklődésnek. Az egyesület jövedelmei a tagdíjakból és a fent ismertetett aláírásokból, meghatározott időre tett kötelező fizetési ígéretek-ből ugrásszerűen nőttek, öt év alatt megháromszorozódtak.

2. táblázat

Az Állattenyésztő Társaság jövedelmei 1827–1831

Év	Arany db	Pengőforint
1827	847	1210
1828	1037	2701
1829	1029	4548
1830	1282	7662
1831	1361	8330

A siker és elfogadottság koronájaként 1834-ben az „ifjabb” király (Ferdinánd), József nádor, Károly és Ferenc Károly főhercegek is a „részvényesek” közé léptek, illetve a király versenydíjat is adományozott: a Király-díjat.¹¹⁷ Úgy tűnt, az Állattenyésztő Társaság révbe ért.

Ha összevetjük az angol és a magyar nagyurak lószeregetését, akkor közös és eltérő vonásokat regisztrálhatunk. Mind a két társadalmi rétegben volt egy jelentős rész, amely életvezetésével, a tudománynak, a művészetnek és nem kis részben az elvesztett, támogatók nélküli népszerűtlen ügyeknek nyújtott támogatással erősítette meg hagyományos igényét a társadalmilag domináns pozícióra. Ez a kiinduló konstelláció nagy erővel kapcsolt egybe politikát és életstílust, demonstrációt és szórakozást, öntökéletesítést a sporton és a műveltségen keresztül, és a társadalmi „pallérozódásnak” adott nyilvános példamutatást.

Ezen túl kezdődnek az elágazások. Az első a politikai, a második a logisztikai, a harmadik a társadalmi formákat illeti.

A politikai különbség az, hogy az angol parlamentáris rendszer legrosszabb periódusaiban is több védelmet és politikai teret kínált a nagyuraknak, mint az osztrák abszolutizmus, így azoknak a kormánnyal szembeni állásfoglalása nem vonta maga után az udvar olyan jellegű büntetését, nyomását, mint a késő abszolutisztikus osztrák

¹¹⁶ Széchenyi barátaihoz és rokonaihoz általában személyes kérő leveleket írt. Szinte mindenki késett, azok is, akik futtattak vagy egyesületi vezetők voltak, így pl. 1835-ben Andrassy, br. Orczy György, gróf Pejacevich Péter is. Széchenyi levele Tasner Antalhoz. 1835. 05. 06., Bécs. Majláth 1889: I/387. sz. „Kopogtasson tehát mindenütt, Pejacevich Péternél is, nevemet soha nem nevezendő.”

¹¹⁷ Tasner 1835: 3.

rák monarchiában. Ebből következően az osztrák, és így a magyar színhelyen jóval nagyobb szükség volt az ellenzékiég „álcázására”. Hangsúlyozzuk, nem gondolnánk, hogy a társadalmi mozgalmak pusztán ilyen „álcázott” politikai akciók lettek volna, de ezt éppen e közeg sajátosságai miatt nehéz szemléltetni.

A logisztikai különséget az adja, hogy Angliának és földbirtokosainak a napóleoni korszakban a kontinenst már jelentősen meghaladó gazdagsága, valamint e birtokos osztály nyitottsága tömeges kedvtelést csinált abból, ami nálunk, az osztrák tartományokban vagy Csehországban néhány tucatnyi család ügye volt. Ez a század közepére megváltozott, több okból, melyek között az egyik lehet a Közép-Európában is gyorsuló fejlődés és gazdagodás.

A legfontosabb különbség, hogy ez a kulturális forma, minta, más formákkal ötvöződött Angliában és Közép-Európában. Az angol klub, illetve a közvéleményt domináló, informális pozíciók rendje más hagyományt jelentett ott, mint a Közép-Európában kibontakozó egyesületi élet. Nem véletlen, hogy az angol import lovasmánia szervezeti fejlődése olyan lassacskán jutott el nálunk az egyesületi formáig – nem az arisztokrácia saját hagyományáról, hanem egy másik, más rétegek által más tájakról importált formával való egybeszerkesztésről volt szó.

Itt tehát különböző kulturális formák találkoztak, egybeszővődtek, létrehoztak valamilyen egyedileg jellemzőt, amely egy darabig működött és hatott, majd – történetünk időkeretein túl – ismét fölbomlott, elváltak a hagyomány szálai. A szálak futására, eredetére és továbbvezetésére persze éppúgy kell ügyelnünk, mint történelmileg sajátos, adott helyen és időben szövetté, mintává való összefutásukra. Egy ilyen összefutást kíséreltem meg fölvezetni. De a jelen történet szemhatára felé vezető szálacon már ott a következő szövetdarab: az Állattenyésztő Társaság átalakulása Magyar Gazdasági Egyesületté, és utóbbi tevékenysége a reformkor politikai harcainak sűrűjében.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL), A Károlyi család levéltára

gr. Károlyi György iratai: hivatali, egyesületi és társulati tisztségeivel kapcsolatos iratok (P 414 c.), Pesti lóversenyre vonatkozó iratok (6/a. tétel)

gr. Károlyi család levéltára (MOL P 398, Missiles Nr. 39987–40012.)

gr. Károlyi Lajos iratai (MOL P 415)

Gazdasági Egyesület iratai (10. tétel)

Lóverseny ügyek (11. tétel)

Gazdasági és erdészeti iratok (12. tétel)

gróf Andrássy György – Döbrentei Gábor é.n. [1830]: *Gyepkönyv. 1830-ki jelentés a magyarországi Állattenyésztő Társaság munkálódásairól*. Pesth

gróf Andrássy György – Tasner Antal é.n. [1831]: *Gyepkönyv. 1831-ki jelentés a magyarországi Állattenyésztő Társaság munkálódásairól*. Pesth

gróf Andrássy György – Tasner Antal 1832: *Gyepkönyv. 1832-ki jelentés a magyarországi Állattenyésztő Egyesület munkálódásairól*. Pesth

- Balászházy János 1829: *Tanútsolatok a magyarországi mezei gazdák számára*. Sárospatak
- Bártfai Szabó László 1943: *Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez 1808–1860. I–II*. Budapest
- Bericht über die (!) Pferderennen auf der Simmeringer Rennbahn im Frühjahr 1832*. 7. Jg. h.n. é. n.
- d'Elvert, Christian Ritter 1870: *Geschichte der k.k. mährisch-schlesische Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues und der Natur- und Landeskunde*. Brünn
- Elsner, Johann Gottfried 1840: *Ungarn durchreiset, beurtheilet und beschrieben. I–II*. Leipzig
- Encyclopaedia Britannica*. 13. kiad, London–New York 1926.
- Galgóczy Károly 1879–1883–84–85: *Az OMGE emlékkönyve*. I, III, IV, V. füzet, Budapest
- Galgóczy Károly 1996: Országos Magyar Gazdasági Egyesület. In: Szilassy Zoltán (szerk.) *Gazdasági egyesületek monográfiái*. Budapest 49–102.
- Gyalui Farkas (kiad.) 1941: *Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor emlékiratai*. Kolozsvár
- Husarenrittmeister, S. [Széchenyi István] 1818: *Über die Zucht und Veredlung der Pferde, mit stetem Bezuge auf die Pferdezucht Ungarns, über Gestüte, Wettrennen u.s.w., Erneuerte vaterländische Blätter für den oesterreichischen Kaiserstaat* Nr. 93–96., 21. Nov.–2. Dez.
- Kendi Mária (szerk.) 1984: *Splényi Béla emlékiratai. I–II*. Budapest
- Lónyay Menyhért 1875: *gróf Széchenyi István és hátrahagyott iratai*. Budapest
- Majláth Béla (összegy.) 1889–90–91: *Gr. Széchenyi István levelei. I–II–III*. Budapest
- Mettin, H. Ch. (Hg.) 1938: *Fürst Pückler reist nach England. Aus den „Briefen eines Verstorbenen“* Berlin
- Orczy Lőrinc 1832: *Két kérdés a magyar lótenyésztés tárgyában*. [Pest]
- Paget, John 1855: *Hungary and Transsylvania; with remarks on their condition, social, political, and economical*. London, Vol. 1–2.
- Pulszky Ferenc 1958: *Életem és korom*. Budapest, 1–2. köt.
- S. A. 1827: *Pesti gyepen volt ló-futtatások júniusban*. H.n.
- Széchenyi István 1821: *Projektuma A Magyar Országonn felállítandó Lovas-pályázás Törvényeinek*. Debrecen
- gróf Széchenyi István – Döbrentey Gábor é.n.: *Pesti lóversenykönyv 1828-ról*. [Pesth]
- gróf Széchenyi István – Döbrentey Gábor é.n.: *Pesti lóversenykönyv 1829-re*. [Pesth]
- Széchenyi István 1841 [1985]: *A Kelet népe*. 2. kiad. Pozsony [reprint Budapest]
- Széchenyi István: *Napló* = Viszota Gyula (s.a.r., szerk.) 1921, 1925, 1932, 1934, 1937: *Gróf Széchenyi István Naplói I. (1814–19), II. (1820–25), III. (1826–29) IV. (1830–36) V. (1836–43)* Budapest
- Széchenyi István: *Napló 1978* = Oltványi Ambrus (szerk.): *Széchenyi István: Napló*. Budapest
- Szilassy Zoltán 1896: *Gazdasági egyesületek működésének általános vázlata*. In: Szilassy Zoltán (szerk.) *Gazdasági egyesületek monográfiái*. Budapest 9–39.
- Tasner Antal 1835: *Gyepkönyv. 1835-iki jelentés a Magyarországi Állattenyésztő Társaság (ezenül Gazdasági Egyesület) munkálódásairól*. Pest
- Tóth Lőrinc 1877: *Bertha Sándor emlékezete*. MTA *Ért. a társadalomtudományok köréből*. Budapest
- Wenkheim, Freyherr Joseph 1815: *Ideen einer Wiederherstellung der verfallenen ungarischen Pferde-Zucht*. Pest (Reprint Budapest é.n.)
- br. Wenkheim (!) József 1816: *Gondolatok a Magyar Országai hanyatló Ló-tenyésztetésnek helylyre-állításáról*. Pest (reprint Budapest é.n.)
- Westphalen, Ludger Graf von 1979: *Aus dem Leben des Clemens August von Westphalen zu Fürstenberg (1805–1885)*. Münster
- Wroughton, John (Ed.) 1971: *Documents on British political history 1, 1688–1815*. Basingstoke–London

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andics Erzsébet 1975: *Metternich és Magyarország*. Budapest
- H. Balázs Éva 1987: *Pest és Buda a régi századfordulón 1765–1800*. Budapest
- Briggs, Asa 1979 [1959]: *The Age of Improvement 1783–1867*. London–New York
- Conze, Werner 1972: Adel, Aristokratie. In: Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (Hrsg.) *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. 1. köt. Stuttgart, 1–48.
- Hadas Miklós 2003: *A modern férfi születése*. Budapest
- Hoeller Móric br 1927: *Tenyésztések és futtatások 1848-ig*. Budapest
- Kosáry Domokos 1987: Széchenyi, a naplóíró és a történeti személyiség. In: uő. *A történelem veszedelmei*. Budapest, 217–255.
- Laczkó Mihály 1977: *Széchenyi és Kossuth vitája*. Budapest
- Longrigg, Roger 1972: *The History of Horse Racing*. London
- Mandler, Peter 1990: *Aristocratic Government in the Age of Reform. Whigs and Liberals 1830–1852*. Oxford
- Marczali Henrik 1892: *A legújabb kor története 1825–1880*. Budapest
- Margetson, Stella 1980: *Victorian High Society*. London
- Mingay, George E. 1976: *The Gentry. The Rise and Fall of a Ruling Class*. London
- Poór János 1988: *Kényszerpályák nemzedéke 1795–1815*. Budapest
- Schröder Hans-Christoph 1988: Der englische Adel. In: von Reden-Dohna, Armgard – Melville, Ralph (Hrsg.) *Der Adel an der Schwelle des bürgerlichen Zeitalters 1780–1860*. Wiesbaden–Stuttgart, 21–88.
- Siklóssy László 1928: *Széchenyi – Wesselényi és még egy nemzedék (A magyar sport ezer éve II.)* Budapest
- Spring, David 1964: English Landed Society in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. *Economic History Review* 2nd. Ser. Vol. XVII. Aug.
- Stekl, Hannes 1973: *Österreichs Aristokratie im Vormärz. Herrschaftsstil und Lebensformen der Fürstenhäuser Liechtenstein und Schwarzenberg*. Wien
- Stekl, Hannes – Wakounig, Marija 1992: *Windisch-Graetz. Ein Fürstenhaus im 19. und 20. Jahrhundert*. Wien–Köln–Weimar
- Stone, Lawrence – Stone, Jeanne C. Fawtier 1984: *An Open Elite? England 1540–1880*. Oxford.
- Thompson, F.M.L. 1963: *English Landed Society in the Nineteenth Century*. London
- Thompson, F.M.L. 1977: Britain. In: David Spring (Ed.) *European Landed Elites in the Nineteenth Century*. Baltimore–London, 22–44.
- Török Imre 1959: *Híres lovak, híres lovasok, híres versenyek*. Budapest
- Trócsányi Zsolt 1965: *Wesselényi Miklós*. Budapest
- Viszota Gyula 1904: *Gróf Széchenyi István és a magyarországi lóversenyek megalapítása*. Budapest
- Viszota Gyula 1910: *Széchenyi és az Országos Magyar Gazdasági Egyesület*. Budapest
- Viszota Gyula 1927: Széchenyi jellemzése 1828-ban. *Magyar Nyelv* március–június, 437–442.
- Vörös Károly 1983: Az abszolutizmus és rendiség konfliktusának kiújulása. In: *Magyarország története 1790–1848*. 1. k. Budapest, 601–663.

Horváth Zita

A Zala megyei parasztság helyzete a 18. században az úrbérrendezés forrásainak tükrében*

Az úrbérrendezés jelentőségét már eddig is számos munka tárgyalta. Az ún. „nemzeti történelmek”¹ általános értékelésén túl, a parasztság történetével számtalan mű foglalkozott Acsády Ignácól² kezdve, a Domanovszky-féle uradalomtörténeti vállalkozáson át Szabó István munkásságáig,³ az 1950-es évek marxista szemléletű kutatásaitól napjainkig.⁴ Az óriási szakirodalom ellenére azonban kevesen végeztek alapkutatást a témában, az íráások nagy része megmaradt az úrbérrendezés elvi jelentőségének taglalásánál. Ezt jelzi az is, hogy az úrbérrendezés forrásainak vizsgálata és közzététele mind a mai napig csak részben történt meg.⁵ Az alapkutatások hiányára vezethető vissza az is, hogy a parasztságról szólva megelégedtek az általánosító, sokszor sematikus leírásokkal.

Céлом nem az, hogy a könyvtárnyi szakirodalom állításait megismételjem vagy cáfoljam – ezt már más helyen amúgy is megtettem⁶ –, hanem, hogy bemutassam egy adott terület, a történeti Zala megye jobbágynak helyzetét az úrbérrendezés forrásai, elsősorban a paraszti vallomások és az úrbéri tabella alapján. Tisztában vagyok természetesen azzal, hogy csak az úrbérrendezés forrásai nem adnak minden, a jobbágyság életét befolyásoló tényezőről elégséges képet, de jó néhány, a földesúr és jobbágy viszonyát meghatározó körülményről igen. Nyilván néhány községnek, járásnak vagy egy földesúri uradalomnak az elemzése⁷ számtalan olyan forrás bevonását kívánna meg, amelyre a történeti Magyarország egyik legnagyobb megyéjének bemutatásakor nem vállalkozhatom, de ez a jelen tanulmány keretében nem is áll szándékomban. Ami talán mégis elfogadhatóvá teszi módszeremet az az, hogy az általam felhasznált források egy időben, egységes szempontok szerint készültek, ezért alkalmasak az összehasonlító elemzésre és bizonyos tendenciák kimutatására.

* Készült a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával.

1 Ez alatt értem a nagy, reprezentatív Magyarország-történeteket mint például Szilágyi 1898 (Marczali Henrik fejezete), Hóman–Szekfű (Szekfű Gyula fejezetei) 1935, Ember–Heckenast 1989.

2 Acsády 1908.

3 Domanovszky 1930–1933; Szabó 1940.

4 Horváth 2003: 137–157.

5 Vö. Bársony–Papp–Takács 2001; Takács 1987, 1991; Takács–Udvari 1992; Tirnitz 1999; Tóth 1991, 1998; Udvari 1991, Wellmann 1967.

6 Horváth 1997, 2001, 2003.

7 Olyan mikrotörténeti kutatást, amelyet például Benda Gyula folytatott a keszthelyi uradalomra, az egész megye jobbágyi társadalmára vonatkozóan szinte lehetetlenség lenne elvégezni, ezért kénytelen vagyok az általam vizsgált források adta lehetőségek kiaknázásával a makrosztintű vizsgálódásnál megmaradni. (Ennél alaposabban, egyéb források bevonásával kutatjuk Turbuly Évával közösen a Muraközi uradalom 17–18. századi történetét.)

ZALA MEGYE 18. SZÁZADI KÖZIGAZGATÁSI BEOSZTÁSA ÉS BIRTOKVISZONYAI⁸

A megye területének jelentős része lágyművelésű dombvidék. Nyugat felől a Muraközben és Zalalövő környékén az Alpok alacsonyabb nyúlványai érintik. Északkeleten a Bakony és a Balatoni-hegyvidék 400–500 méteres vulkáni kúpjai szegélyezik. A megye három nagyobb természeti tájegységre oszlik. Délnyugati részén terül el a Dráva és a Mura folyók között a Muraköz. Középen a Kerka és Zala folyók által határolt Göcsej. A harmadik a Balatoni-hegyvidék, amelyet a Zala folyó választ el Göcsejtől. Nagyobb folyói a Zala, amely Pácodnál éri el a megye területét és a Kis-Balatonba ömlik, ezenkívül a Drávát és a Murát kell még megemlíteni. Legjelentősebb tava nemcsak a megyének, hanem az országnak is a Balaton, amelynek északi része az úrbérrendezés idején még Zala megyéhez tartozott. A megye földje nem mindenütt egyformán alkalmas a mezőgazdasági termelésre. A Balaton környéke, a Mura és a Zala folyó völgye a legtermékenyebb, a Balaton-felvidék vulkanikus hegyei különösen alkalmasak a szőlőművelésre.⁹

A 18. század derekán Zala megye a Dunántúl délnyugati sarkában terült el a Drávától a Balaton északi partvidékéig, területe a II. József-féle népszámlálás szerint 5995 négyzetkilométer.¹⁰ Az 1773-as *Lexicon Locorum* járáások (Szigeti, Szántói, Kiskapornaki, Nagykapornaki és Tapolcai) és uradalmak (Szécsiszigeti, Alsó-lendvai és Belatinci) szerint sorolja fel a helységeket. Az 1780–81-ben keletkezett *Tabella Locorum* már uradalmak nélkül, csak járáások szerint adja meg a településeket (Lövői, Egerszegi, Kapornaki, Szántói és Muraközi). Az Egerszegi járáson belül megkülönbözteti a Becsvölgye, Milej és Petrikeresztúr kerületeket, a Muraközi járáson belül a hét hegykerületet.¹¹ A 16. század elején három járása volt a megyének, amelyből a legnagyobb birtoktesteket magába foglaló nyugatiit később Kapornakinak nevezték, s 1536-ban kettéosztották Kapornaki kisebb és nagyobb járássá. A Kapornaki nagyobb járást később Egerszeginak hívták, majd ebből hasították ki a 18. század végén a Lövőit, amelybe beletartozott az alsó-lendvai uradalom is. A másik két, már a 16. században is meglévő járás a Szántói és a Tapolcai volt. A 18. század közepére a muraközi uradalom is önálló járássá vált.¹² Az úrbérrendezés időszakában tehát hat járása volt a megyének, a Kapornaki, az Egerszegi, a Szántói, a Tapolcai, a Muraközi és a Lövői. Szabad királyi városa nem volt, a 23 mezővárosból kettő számított jelentősebbnek: Egerszeg és Kanizsa.

8 Külön táblázatot készítettem a földesurakról, az uralmuk alatt álló községekről, azok járási beosztását is megadva a szolgáltatások (robot, árenda, kilenced) feltüntetésével, valamint a jobbágyi jogállás (örökös jobbágy, szabadmenetelű, vegyes) megadásával, vö. http://www.korall.tatk.elte.hu/archivum/korall_19_20_files/horvathzita_tablázat.pdf

9 Buzási 1970: 362.

10 Dányi–Dávid 1960: 55. A megyének az 1715: 86. törvényikkben megállapított határai csak a 20. században változtak. A trianoni békeszerződés értelmében a Muraköz és a Vendvidék, mintegy 172 község Jugoszláviához, ugyanakkor két Vas megyei és kilenc Somogy megyei helység Zalahoz került. Az 1950. évi megyerendezés eredményeként a Keszthelyi, a Sümegi és a Tapolcai járás Veszprém megyéhez került. A Minisztertanács 1978. évi 1034/19/8 (X. 6.) számú rendelete a Keszthelyi járást Keszthellyel együtt visszacsatolta Zala megyéhez.

11 *Magyarország Történeti Helységnévtára, Zala Megye*; Breinerné–Szaszkné 1996: 13–14.

12 Turbuly 1986: 269.

A 18. századi békés viszonyok közepette helyreállt a közigazgatás. 1715-ben megszűnt a megye 1596-tól tartó egyesítése Somogy megyével, ezután a közgyűlések zömét Egerszegen tartották. 1733-ig elkészült a megyeháza, és ezzel véglegesen eldöntött Egerszeg megyeszékhellyé válása.¹³ Egerszeg a veszprémi püspök birtoka volt, 1776-tól azonban a megalakuló szombathelyi püspökségé lett. A 15. században a megyei irányítás néhány birtokos család, a lindvai Bánffyak, a Kanizsaiak, a Széchyek kezében volt. Az 1532. évi Bécs felé irányuló török támadás során Kanizsa elesett, a törökök a megye legnagyobb részét kifosztották. Négy sikertelen ostrom után végül 1600-ban került Kanizsa török kézre, 1664-ben Zrínyi Miklós is hiába próbálkozott a visszafoglalásával. Kanizsa csak Buda felszabadítása után négy évvel szabadult fel. Az egész megye nem tartozott a hódoltságához, de a hódítás határvonala Kanizsától kezdve a Balaton-felvidéken át húzódott. Egerszeg, Csáktornya, Légrád, Sümeg és más zalai várak az országos védelmi rendszerhez tartoztak. A végvári harcok kedvezőtlenül hatottak a gazdálkodásra és a birtokviszonyokra is. Ellenben olyan békés területen, mint a Muraköz vagy Alsólendva környéke, háborítatlanul gazdálkodtak a török ittléte alatt is.¹⁴ A gazdálkodásban és az értékesítésben a Zrínyiek jártak élen, nagy haszonra tettek szert a dalmát tengerpart és Velence felé irányuló marhakereskedelemből. Ugyanakkor így szerzett jövedelmük jelentős részét a török elleni harcokra fordították.

A török kiűzése és a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok leverése után a Habsburgok megkezdték politikai és gazdasági hatalmuk kiépítését az országban. A megyében a neoacquistica comissionak nem volt meghatározó szerepe.¹⁵ Ennek ellenére a megye felső, világi nagybirtokos rétege kicserélődött, de ennek más oka volt. A töröktől visszafoglalt kanizsa-homokkomáromi uradalom egy része a kincstár, másik része egy külföldi főnemes, Ech báró kezébe került. A Muraközt a Wesselényi-féle összeesküvésben való részvétele miatt kobozták el Zrínyi Pétertől, majd átmenetileg a stájerországi kamara kezelésébe ment át, végül bérletbe adták. 1720-ban kapta meg gróf Althann János.¹⁶ A muraközi uradalomhoz több mint száz falu és mezőváros tartozott, összes úrbéres földterülete az úrbérrendezés idején 27 911 hold volt.¹⁷

Az alsólendvai, a csobánci és a nemti (lenti) uradalmat a lindvai Bánffy család kihalása után Nádasdy Ferenc országbíró kapta a királytól, de a Wesselényi-féle összeesküvésben való részvétele miatt kivégezték és Zrínyi Péterhez hasonlóan birtokait elkobozták. Ezt a három uradalmat 1712-ben adományozta az uralkodó Esterházy Pál nádornak. Az úrbérrendezés idején a hercegi család feje, Esterházy Miklós birtokolta. A család grófi ágának devecseri uradalma átnyúlt Zala megyébe is. Az egész család összes úrbéres földterülete 1767-ben 31 938 hold volt.¹⁸ A belatinci uradalom, amelyet szintén Nádasdy Ferenc kapott az uralkodótól a lindvai Bánffy család kihalása után, ugyancsak elkobzásra került, és a kincstártól Széchenyi György esztergomi érsek vette zálogba 1682-ben. 1725-ben gróf Csáky György és felesége bírta zálogban. Összes úrbéres földterülete

13 Turbuly 1986: 271.

14 Nyilván ez is szerepet játszott abban, hogy ezen a területen a legmeghatározóbb az örökös jobbágyi forma.

15 Erről lásd: Szabó B. 1978: 99–112.

16 Zrínyi 1905: 61.

17 Buzási 1970: 363.

18 Buzási 1970: 363.

1767-ben 6740 hold volt.¹⁹ A Nádasdyak elkobzott pölöskei és szentgyörgyvári birtokát 1677-ben Széchenyi György megvásárolta a kamarától, 1767-ben gróf Széchenyi Zsigmond a birtokosa mindkét uradalomnak. Úrbéres földterületük 1780 hold volt. A Festetics-birtokok közül Keszthely, Rezi és Tátika Kristóf kezén volt, Kemend Pál tulajdonában. Összes úrbéres földterületük 6105 hold.²⁰ A Batthyány család kezén volt a kanizsa-homokkomáromi és a szentgróti uradalom, Szentgrótot 1654-ben és 1656-ban vásárolta Batthyány Ádám, ezt 1712-ben a grófi ág kapta. Kanizsát gróf Batthyány Lajos 1743-ban megvásárolta a kincstártól, Homokkomáromot pedig 1744-ben Ech bárótól. A Zala megyei Batthyány-birtokok összes úrbéres földterülete 8480 hold volt az úrbérrendezés idején. A hercegi ág birtokolta a kanizsa-homokkomáromi uradalmat, Batthyány-Strattman Ádám személyében. Szentgrót a grófi ág kezén volt, az úrbérrendezés idején gróf Batthyány Imre birtoka. Az úrbérrendezés időszakában a megye legnagyobb egyházi birtokosai a veszprémi püspökség 8808, a veszprémi káptalan 3490 és a budai társaskáptalan 4531 hold úrbéres földterülettel.²¹ Az említett nagybirtokokon kívül néhány jobb módú középbirtokost, sok néhánytelkes kisbirtokost és rengeteg töredéktelkes kisnemes és parasztnemeset találunk. Az összes birtokos majdnem 93%-a világi magánbirtokos volt, akik a megye úrbéres területeinek közel 80%-át tartották kezükben, az úrbéresek majd 79%-ával. Egyházi birtokos 35 volt, közülük 29 világi papi és 6 szerzetesrendi, ők az összes birtokosok közel 7%-át adták a megye úrbéres lakosságának 17,61 és úrbéres földterületének 17,99%-ával. Az egyházi birtokok átlagos nagysága felette állt a világi magánbirtokoknak, de az egyházi birtokosoknak több mint a fele 100 holdnál²² kisebb úrbéres földet birtokolt. A fentebb említett egyházi birtokokon kívül jelentős volt még a budavári prépostság (budai társaskáptalan) 4531, a csáktornyai pálos konvent 1357, a zalavári bencés apátság 1693, a türjei premontrei prépostság 1167 és a tihanyi bencés apátság 1140 hold úrbéres földdel. (A nagyobb egyházi birtokok más megyébe is átnyúltak, az említett adatok csak Zala megyére vonatkoznak.)²³ Zala megye nemességének nagyobb része saját nemesi földön, paraszti körülmények között élő nemes, vagy más nemesnél jobbágytelket művelő parasztnemes, illetve kurialista volt. Kondícióban kissé fölöttük álltak azok a kisbirtokosok, akiknek elszegényedése e korszakra tehető. Ezek mellett a megyei életben szerepet játszó középbirtokosokat és az igazi nagybirtokos családokat említhetjük meg (Esterházy, Althann stb.).

Nemzetiségi tekintetben nem sokat változott a megye lakossága. Bár vannak adataink német telepésekre,²⁴ a telepítések során főleg magyar lakosok érkeztek. A megye nyugati részét megkímélte a török pusztítás, ezért itt megmaradt az eredeti lakosság. Cseszreg és Lövvő környéke magyar, az alsólendvai uradalom egy része és a belatinci uradalom vend, a Muraköz horvát lakosságú volt.²⁵

19 Buzási 1970: 363.

20 Buzási 1970: 364.

21 Buzási 1970: 364.

22 1 hold = 1 magyar hold = 1200 négyszögöl.

23 Buzási 1970: 370.

24 A telepítésekre lásd Molnár 1996: 138.

25 Buzási 1970: 364.

AZ ÚRBÉRRENDEZÉS LEFOLYÁSA ÉS FORRÁSAI²⁶

Mária Terézia 1766. december 29-én Zala, Vas, Sopron, Somogy Tolna és Baranya megyében elrendelte az egységes urbárium bevezetését. A rendeletet 1767. január 23-án közzétették a fent említett megyékkel. Az ország többi vármegyéjében is elkezdtek a rendezés végrehajtását, amely 1774-ig eltartott. Az úrbérrendezés végrehajtása több fázisból állt.²⁷

Első lépésben, a királyi biztos²⁸ megérkezése után összehívták a vármegyei közgyűlést és kijelölték azokat a tisztségviselőket, akik a munkálatokban, a különböző összeírásokban részt vettek. Arra ügyelniük kellett, hogy a tisztségviselőket ne azokba a okba osszák be, ahol földbirtokkal rendelkeztek. A rendezésre kijelölt személyek első feladata az volt, hogy a megye összes helységét végigjárva – az ún. kilenc kérdőpont alapján – mérjék fel a parasztság helyzetét. A kilenc kérdést úgy állították össze, hogy az minden – az egységes urbárium elkészítéséhez szükséges – tényezőre kitérjen, amely befolyásolja a jobbágyok életét. A kérdőpontra adott paraszti válaszok lejegyzése után elkészítették az előzetes úrbéri összeírást, amely az úrbérrendezést megelőző helyzetet mutatja be. Készült még egy megyei összesítő is, amely a kilenc kérdőpont és az előzetes összeírások alapján feltüntette a helységek úrbérrendezés előtti állapotát. Az úrbérrendezés legismertebb és leginkább elemzett forrása a nyomtatott urbárium, amelyet a megyének már készen, nyomtatott változatban küldtek, csak az adott helységre jellemző adatok számára hagytak ki üres helyet. Először a jobbágyi adózás alapját jelentő jobbágytelket határozta meg, megállapítva az egésztelek részeinek nagyságát. A belső telket két pozsonyi mérőben határozta meg (3/4 kat. hold). A szántó nagysága (16–40 hold) attól függött, hogy előzőleg milyen osztályba sorolták a helységet és az adott osztályhoz az illető vármegyében, a királyi rendelet szerint milyen nagyságú szántó tartozott. A rét nagyságát (6–22 kaszás) is vármegyénként határozta meg a rendelet, osztályoktól függetlenül. Ezekre az üres helyekre jegyezték be azt, hogy az egész telekhez hány hold szántó, hány kaszálóra való rét jár, ezt egy évben hányszor tudják kaszálni, egy évben milyen hosszú ideig jár kocsmáltatási jog a jobbágyoknak Szent Mihály naptól Szent György napig vagy Karácsonyig. (Ha nem volt szőlőjük, megillette őket a bormérés joga Karácsonyig.) Itt található a robotra vonatkozó adatok: hány nap kézi vagy ígás robotot kellett egy évben végezni a jobbágyoknak, a robotnapok számát mikor duplázhatta meg a földesúr (pl. szüretkor). A robot (heti egy nap ígás vagy két nap gyalogrobot) napkeltétől napnyugtáig tartott, a robotra való menetel és visszajöve-

26 Az úrbérrendezés lefolyásáról és forrásainak összefoglalásáról lásd még Felhő 1970: 11–32; Felhő 1957: 200–223.

27 Az eljárást a királynő által kiadott 1770-es utasítás szabályozta: Magyar Országos Levéltár (=MOL), Helytartótanácsi levéltár. Departamentum urbanariale. „Idea urbanarialis regulationis” című kötet (A. 2116. raksz.). Idézi Felhő 1957: 200–223.

28 A királyi biztosok a következők voltak: Brunswick Antal udvari tanácsos, Szvetics Jakab személynők, Balogh László helytartótanácsi tanácsos, Győri Ferenc helytartótanácsi tanácsos, Balogh János a hétszemélyes tábla elnöke, Neuhold János kamarai tanácsos, Andrássy István helytartótanácsi tanácsos, Kvassy József helytartótanácsi tanácsos. Mindegyik egymás után több megyében is irányította az úrbérrendezést (Felhő 1970: 14).

tel beleszámított a robot idejébe. A jobbágyok évente egyszer kénytelenek voltak hosszúfuvarat adni négy egésztelek után, négy marhával, jó úton. A kilencedadás mikéntjét is feljegyezték, tehát azt, hogy természetben adták-e, vagy pénzben váltották meg. Kilencedet kellett adniuk a föld minden termése után, ahogyan azt már 1351-ben I. (Nagy) Lajos törvénye is előírta, valamint méhből, bárányból, gidából, vagy meg is válthatták ezt. Az irtásokkal kapcsolatban az urbárium előírta, hogy a földesúr nem vehette el azt a jobbágytól, és csak akkor számíthatta be a jobbágytelekbe, ha az árát megfizette neki. Az urbáriumhoz csatolták az úrbéri tabellákat, amelyek táblázatos formában rögzítették a helységekre jellemző adatokat. Feltüntették az adott helységben birtokos földesúr nevét, telkes jobbágyait – aszerint, hogy örökös vagy szabadmenetelű jobbágyok-e –, illetve házas és házatlan zselléreinek nevét. A telkes jobbágyoknál megadták a telek nagyságát (egész, fél, negyed stb.), a belső telek nagyságát pozsonyi mérőben, a szántóét holdban és a rétét kaszásban (falcastrum, embervágó). A robot mennyiségét szintén a telek nagyságához mérten adták meg: az egész telek után évi 26 nap ígás vagy 52 nap kézi robot járt, a résztelek után arányosan kevesebb (heti egy nap ígás vagy két nap kézi robot). A házas zsellérek évi 18, a házatlanok 12 nap kézi robottal tartoztak. A jobbágyok és a zsellérek egyaránt évi 1 forint füstpénzt (census), az urbárium szövege szerint ún. „eszten-dőbéli árendát” fizettek. (A házatlan zsellérek ezt nem fizették.) Feljegyezték a kilenced adás módját is. Amennyiben nem természetben adták, hanem megváltották, akkor a megváltás fejében 4 forintot, vagy 12 nap ígás, illetve 24 nap kézi robotot írt elő az urbárium. Azokban a helységekben, ahol a kilenced adás természetben történt, de lenből és kenderből nem adták, ott egy egész telek után 6 font len- vagy kenderfonást kellett elvégezni. Az ajándék adását az urbárium is előírta, de a korábbi viszonyokhoz képest pontosan szabályozva: egész telek után évi 1 icce vaj, 2 kappan, 2 csirke és 12 tojás. Végezetül, az utolsó rovatba a belső telekből és rétből hiányzó rész pótlásaként adott szántó nagyságát írták be a telkes jobbágyokra vonatkozóan. Ennek a pótlásnak az volt az előnye, hogy utána nem szedtek kilencedet. Abban az esetben, ha a község szántóval és/vagy réttel rendelkezett, úgy azt is beírták a tabellába. Az úrbérrendezés utolsó irata a vármegyei tisztségviselők által készített beszámoló, amelyet az úrbéri tabellához csatoltak. Ebben a következő kérdésekre adott válaszok szerepelnek: hány egész-, fél-, nyolcad telket állapítottak meg; történt-e telek-kiegészítés a helységben; vállaltak-e a jobbágyok vagy zsellérek újabb jobbágyteleket; maradtak-e puszta telkek és ún. maradványföldek (*remanentia*), tehát a szabályos nagyságúra kimért telkek utáni fölösleg; vannak-e a helységben irtásföldek és elzalogosított jobbágytelkek? Az úrbérrendezés munkálatainak befejezésekor összesítő táblázatot készítettek a helységekről az úrbéri tabellának megfelelő adatokkal, amely kiváló elemzési lehetőséget kínál a kutatóknak, hiszen összehasonlítva az úrbérrendezés előtti állapotokat tükröző összesítő táblákkal, kiviláglik belőle az úrbérrendezés eredménye. Az elkészült urbáriumot a megyei megbízottak aláírásukkal és pecsétjükkel hitelesítették, majd kihirdették. A rendezési munkákat végző tisztviselők összehívták helységenként a jobbágyokat és a földesurakat vagy azok tisztjeit, felolvasták előttük az urbáriumot és bizonyáglevelet állítottak ki

arról, hogy a kihirdetés megtörtént. Az urbárium és az úrbéri tabella egy-egy példányát a kihirdetéskor a tisztviselők átadták a községnek és a földesúrnak. A harmadik példány a megyei levéltárba került, a negyedik példányt pedig felküldték a helytartótanácsnak. Az úrbérrendezéstől kezdve teljesen különvált egymástól az adózó jobbágyföld és az allódiium, amelynek eredményeként a földesúr többé nem rendelkezhetett az úrbéres területek felett, ezeket a jobbágy megkérdőjelezhetetlenül használhatta.

43 megye került rendezés alá,²⁹ nagyjából 6500 helységben készültek el az eddigiekben vázolt adatfelvételek. A különféle összeírásokkal, a nyomtatott urbáriummal és a hozzácsatolt úrbéri tabellákkal, valamint a paraszti vallomásokkal (kilenc kérdőpont), az esetlegesen hozzácsatolt korábbi szerződésekkel vagy urbáriumokkal együtt ezek mindösszesen 352 csomónyi anyagot ölelnek fel a Magyar Országos Levéltár Helytartótanácsi Levéltárában. Az egyes megyékre vonatkozó anyagokat a megyei levéltárak őrzik. Az úrbérrendezés forrásainak jelentőségét többek között az adja – amint arra már utaltam –, hogy közel egy időben, egységes szempontok szerint készült, mindenhol a község anyanyelvén végezték el a rendezést, és az anyaga a legtöbb megyében fenn is maradt. Ez alkalmassá teszi a forrást az úrbérrendezés jelentőségének általános megítélésére, illetve arra, hogy az egyes helységek, ok és megyék úrbéres viszonyait összehasonlítsuk az úrbérrendezés előtt és után.

Az uralkodói rendelet értelmében a rendezést elvben mindenhol el kellett végezni, ahol úrbéres földdel rendelkező parasztok éltek, még akkor is, ha kuriális helységről vagy mezővárosról volt szó. A rendelet lehetőséget biztosított a mezővárosok és szerződéses falvak számára, hogy megmaradhassanak korábbi szerződésüknél, amennyiben az kedvezőbb számukra, mint az urbárium. Ezek a helységek, bár az előzetes összeírások elkészültek, nem kaptak urbáriumot és úrbéri tabellát. Azok a kuriális helységek, amelyekben csak nemesek éltek, nem kerültek úrbérrendezés alá, szemben azokkal a kuriális falvakkal, ahol a kispapok és nemesek kívül úrbéres jobbágyok is éltek. Azokat a falvakat is kuriálisnak nevezték, ahol ugyan nem éltek nemesek, csak jobbágyok, de a helység földje nem úrbéres jellegű volt, hanem a földesúr kuriális földjén keletkezett. (Utóbbi két változatra Zala vármegyében is számtalan példa van.) Az ilyen kuriális jobbágyok helyzete abban különbözött másoktól, hogy csak földesúri szolgáltatással tartoztak, de egyházi tizeddel nem. A földesúri adó terményhányada lehetett ötöd, heted, nyolcad vagy tized. Ezek a falvak a 18. században részt vettek az állami adózásban, és zömük úrbérrendezése is megtörtént. Néhány ilyen község meg tudott menekülni az állami adók alól, ezeket nem is vonták be az úrbérrendezésbe, esetleg lakóit egységesen zsellérnek vették fel az úrbéri tabellába, függetlenül attól, hogy milyen és mekkora terjedelmű földdel rendelkeztek.³⁰ Természetesen, mint minden összeírásba, így az úrbérrendezés során felvett különböző adatsorokba is kerülhettek akár véletlenszerűen, akár szándékosan hibák és pontatlanságok, de mindezzel együtt rendkívüli forrásértékkel bírnak, kutatásuk nélkülözhetetlen a parasztság történetének vizsgálatához.

29 Nem kerültek úrbérrendezés alá a hajdúvárosok, a Jászkun Kerület és Erdély.

30 Felhő 1970: 17.

Az úrbérrendezés értékelése során általában a pozitív elemeket szokás hangsúlyozni, de elkerülhetetlen, hogy a negatív elemeket is sorra vegyük. A szolgáltatások mérséklése, amely egyik fontos argumentációja volt az uralkodónak a rendezés megindításakor, nem mindenütt valósult meg. Azokon a területeken – s ez leginkább a volt hódoltság területével azonos –, ahol az úrbérrendezést megelőzően mérsékeltebb terheket viseltek a parasztok, ott az urbárium növekvő szolgáltatásokkal járt együtt. A szabadmenetelű jobbágyokat, akik a parasztság jelentős részét tették ki, a rendelet teljesen figyelmen kívül hagyta. Ugyanakkor az urbárium lehetőséget biztosított arra, hogy megmaradhassanak korábbi szerződésüknél, ha ez nem jelentett nagyobb terheket az urbáriumban foglaltaknál. Zala vármegyéből arra is van példa, hogy 1780 körül még a korábbi szerződésük szerint adóznak, de az ellenkezőjére is, amikor arról panaszkodnak, hogy az urbárium előtt nem volt szokásban a kilenced adás. „Hanem urbáriumnak fölséges aszonyunk kegyelmes parancsollattybúl lett béhozattatása után, mi urbárium szerént tractáltatni nem kívánván, újra földesurunkal csak szóval megegyeztünk...”³¹ Szabad költözési joguk megmaradt ugyan, de a szolgáltatások vonatkozásában különbség már nem volt. Pozitív vonásként azt lehetne kiemelni, hogy kétségbevonhatatlanná tette a jobbágy használati jogát megállapított úrbéres földjén. Azokon a területeken, ahol ténylegesen sanyarú körülmények között éltek 1767 előtt a jobbágyok, ott az urbárium enyhülést hozott. Erdélyben, ahol a legrosszabb volt a parasztság sorsa, nem sikerült végrehajtani az úrbérrendezést. A magyar történelemben először fordult elő, hogy az uralkodó – leszámítva III. Károly ilyen irányú kísérleteit – a parasztság érdekében szólta bele a földesúr-jobbágy eddig magán természetű viszonyába, az úrbériség kérdését felemelte a magánjogról a közjog szintjére és egységes viszonyokat teremtett, még ha hatását tekintve ez nem is mindenhol jelentett tényleges javulást. A tulajdonviszonyokat érintetlenül hagyta, de ennek megváltoztatása nem is szerepelt az udvar céljai között. Igazi hatása majd az 1848-as jobbágyfelszabadításkor tűnik ki, amikor csak az úrbéres jobbágyok válhatnak a használatukban lévő föld birtokosává.

A PARASZTI VALLOMÁSOK FORRÁSÉRTÉKE

Mivel elemzésem legnagyobb mértékben az úrbérrendezés során felvett paraszti vallomásokra épül, ezekről kicsit részletesebben szólok. A kilenc kérdőpont, vagy más néven paraszti vallomások (*urbarialis investigatio, fassio*) forrásértékét, csakúgy, mint az úrbérrendezés többi forrásának értékét, mindenekelőtt az a fentebb is vázolt momentum adja, hogy egyszerre, közel egy időben, egységes szempontok szerint készültek; és ellentétben például a II. József-féle első magyarországi népszámlálással, viszonylag teljesen fennmaradtak. A kilenc kérdőpont érdekességét ezenfelül az adja, hogy először fordult elő a parasztság életében, hogy őt magát kérdezzék meg sorsáról, földesúrához való viszonyáról és azokról az egyéb körülményekről, amelyek meg-

31 Mísefa paraszti vallomása. Zala Megyei Levéltár (=ZML), Úrbéri ügyek. IV. 1/g.

határozzák mindennapjait. Korábbi korszakok esetében inkább peres iratok lapjain szólalnak meg a parasztok, ezúttal azonban az ő sorsukat javítandó és nem büntető szándékkal vallatták őket. Hogy mennyire nem volt ez korábban általános, azt az is mutatja, hogy az úrbérrendezés megkezdésekor a jobbágyok nem tudták mire vélni az uralkodó által elrendelt faggatózást, hátsó gondolatot sejtettek mögötte. Emellett e forrás jelentőségét még abban is látom, hogy a kérdőpontok zömére nem volt érdeke hamisan felelni a jobbágyoknak, ami talán még inkább növeli az információk értékét. A kilenc kérdésre a falu bírának, esküdteinek és „véneinek” eskü alatt kellett válasszolniuk, az eskü szövegének felolvasásakor figyelmeztették őket a hamis esküből származó súlyos következményekre.³² A kérdéseket úgy állították össze, hogy lehetőleg teljes valójában feltáruljon az úrbéres viszony minden apró részlete.

Az első három kérdés arra irányul, hogy az úrbérrendezést megelőzően a jobbágyok mi szerint rótták le kötelezettségüket földesuruknak, volt-e urbáriumuk, vagy annak hiányában szerződés (*contractus*), esetleg szokás (*usus*) szerint adóztak-e? Ebből kiderül, hogy a meglévő urbáriumot vagy kontraktust mikor hozták be a faluba, ezt megelőzően volt-e korábban egy másik urbárium vagy kontraktus, netán mindvégig szóbeli megállapodás szabta meg kötelességeiket. Általában húsz-harminc évre visszamenőleg tartalmaznak adatot a vallomások, néhány esetben ötven-hatvan évre emlékeznek vissza. Szerencsés esetben, ha fennmaradtak a 17. századból, a 18. század elejéről és közepéről korábbi urbáriumok, szerződések, azokat hozzacsatolták a kilenc kérdőponthoz.

A negyedik kérdőpontban arról kellett vallaniuk, hogy milyen haszonvételei és kárai vannak a helységnek, milyen természeti adottságok befolyásolják a parasztközösségek gazdálkodását, életét a jogi viszonyokon túl (nádvágás, faizás, halászat, malom léte vagy hiánya, az utak állapota, piac közelsége stb.).

Az ötödik kérdésre az egy egész telekhez tartozó szántóföld és rét nagyságáról, minőségéről kellett nyilatkozniuk a falubelieknek, valamint arról, hány pozsonyi mérő gabonát szoktak vetni egy, ott szokásos holdban, illetve lehet-e a réten sarjút kaszálni. Talán ezt a kérdést kell a legnagyobb forráskritikával szemlélni, ugyanis minél nagyobb földet vallott be a jobbágy annál nagyobb terhet róhattak ki rá. A telek pontatlan bevallásának nemcsak a szándékos csúsztatás lehetett az oka, hanem a mértékegységek pontatlan ismerete: „...egy tagban lévő mind nagyobb, mind kisebb földünket csak egy holdnak tartottuk...”³³ vagy „...azon gazdákat tartottuk egészhelyesnek lenni, ki esztendőnként 30 köből gabonát vethet.”³⁴ Ellenben a többi kérdésnél, amely a paraszti szolgáltatásokra vonatkozik, valószínűsíthetően kevésbé kell a szándékos torzítással számolnunk.

A hatodik kérdés a robot mennyiségére, formájára – ígás vagy gyalog robot – irányult. Az ígás robotot hány ökörral kellett végezni, a robotra való menetel és visszajövetel ideje beszámított-e a robot idejébe? Ha pénzben váltották meg a robo-

32 Wellmann 1967: 15.

33 Szentpéterúr paraszti vallomása. ZML, Úrbéri ügyek. IV. 1/g.

34 Igricze paraszti vallomása. ZML, Úrbéri ügyek. IV. 1/g.

tot, úgy az milyen összeggel volt egyenértékű? (Ez főleg a kontraktualista jobbágyok számára volt lehetőség.)

A hetedik kérdés a természetbeni és pénzbeli szolgáltatások számbavételére irányult, külön kiemelve az ajándék (*culinaria, munera*) és a földesúri kilenced adásának kötelezettségét. Itt jegyezném meg, hogy elvben az 1351-es törvények előírták a terménykilenced adását, de az általam vizsgált források szerint Zala megyében a legtöbb helyen a parasztok ezt csak az úrbérrendezést követően voltak kénytelenek adni: „Még ezen új urbárium bé nem hozatott, mink a földesuraságnak kilencedet sohasem attunk...”³⁵ Az árendások, mivel megváltották terheiket, kilencedet eleve nem adtak, ahol szőlőművelés volt, ott a terménykilencedet a hegyvám helyettesítette, de ahol egyik sincs, ott sem jelentkezett mindenütt a kilencedelés. Erre néhány esetben az adhat magyarázatot, hogy a földesúr megválthatta az egyháztól a tizedet, így ő maga szedte be ezt a jobbágytól és külön nem szedett még kilencedet is. Legalábbis számos esetben azt vallották a parasztok, ők maguk sem tudják, hogy az általuk adott dézsma földesúri kilenced, vagy egyházi tized.³⁶ Ahol az egyház volt a világi földesúr, ott a tized és a kilenced címén ötödrészt szedhettek, de ez Zalában nem jellemző.

A nyolcadik kérdés a pusztai jobbágytelkek iránt érdeklődött, ami a pusztásodás mértékére és az ezt felszámolandó betelepítések sikerére, a migrációra kitűnő adalékkal szolgál.

A kilencedik kérdés talán az egyik, a jobbágyság társadalomtörténete szempontjából legizgalmasabb problémára, az örökös jobbágyság kérdésére nyújthat releváns adatokat: arra kérdez rá, hogy örökös vagy szabadmenetelű jobbágyok lakják-e a községet? A témára vonatkozó szakirodalom³⁷ szerint az örökös jobbágyság, amely Magyarországon az 1514. évi parasztfelkelés, illetve az azt megtorló országgyűléstől vette kezdetét, a 18. századra teljesedett ki. Werbőczy Tripartituma is megfogalmazza az 1514-es országgyűlés végzését: „Dominisque ipsorum terrestribus, mera et perpetua jam rusticitate subjecti sunt.”³⁸ Az 1530-as Szapolyai-féle országgyűlés, illetve az ez alapján kiadott 1531. évi királyi rendelet,³⁹ valamint az 1556. évi országgyűlés (27–33. tc.)⁴⁰ azonban ismét engedélyezte a szabad költözködést és a 17. századtól kezdve egyre nagyobb számban bukkantak fel különböző eredetű szabadköltöző elemek.⁴¹ A 18. századra a jobbágyság 30–40, néhol 50%-a

35 Kollátszeg paraszti vallomása. ZML, Úrbéri ügyek. IV. 1/g.

36 A mellékelt táblázatból kiderül hol volt szokásban a kilenced adása.

37 A szakirodalom roppant gazdag e tárgyban, így minden munka nem kerül elhelyütt megemlítésre, de a fontosabb műveket lásd a hivatkozott irodalomban.

38 Werbőczy, III. rész, 26. czím. 2. cikk. 406. („Földesurainknak föltétlen és örökös jobbágyságába (szolgaságába) kerültek.”)

39 „[A]z ország összes főpapjainak, zászlós urainak és nemeseinek egyhangú szavazata és tanácsa alapján s a közjó előmozdítása érdekében a gyűlés először is a föld népe igáját, melytől a szabad költözés elvétellett, eltöröl s visszaadta neki azon régi jogát, hogy az egyik nemes úr birtokáról a másikéra ingóival és marháival szabadon költözhesen oly kikötéssel, hogy az ide vonatkozó régi törvények intézkedései megtartassanak.” (Acsády 1908: 211.)

40 Acsády 1908: 236.

41 Lásd erről: Varga 1969. Az örökös jobbágyi státus megítélésének szükséges árnyalására utal az alábbi érdekes adatom Zalából: 1572-ben (!) bizonyos Molnár vagy Farkas Bálint szabad akaratóból örökös jobbágyságra kötelezte magát a Csányiaknak. Csány család levéltára. 1572. Fasc. 5. Nr. 4. (Régi leltár 80. XIII. 6.)

rendelkezett a szabad költözés jogával, őket kontraktualistának, árendásnak, illetve taksásnak neveztek. A kilencedik kérdőpont szabadmenetelű jobbágyoknak hívja ezt a kategóriát. Számukat növelték a betelepült és betelepített parasztok is. A különböző telepések, akár németek, akár szlovákok, akár magyarok voltak, telepítési szerződéseik szerint 3-tól 10 évig terjedő adómentességet kaptak cserébe a házépítésért és a föld termővé tételéért. Az adómentes évek letelte után ezek a jobbágyok földesurukkal szerződést (kontraktus) kötöttek és szolgáltatásaikat teljesen vagy részben pénzben váltották meg, ezért neveztek őket kontraktualistáknak, árendásoknak – főleg a Dunántúlon –, és taksásnak az Alföldön. Általában a kontraktualisták számát növelték a korábbi privilegizált elemek, akik az új viszonyok között is, többnyire sikerrel, próbáltak maguknak, ha nem is adómentes, de a korábban is jobbágyi köztartozások között élőknel kedvezőbb helyzetet elérni. A 18. századra tehát a parasztság jogilag két táborra oszlott, az örökös és a szabadmenetelű jobbágyokra, akik között a fő különbség a költözés szabadságában volt, és ez a különbség a kor szak elején is megnyilvánult. Az 1715. évi országgyűlés már számolt a szabad költözésű rusticusok létezésével.⁴² Míg a szabadmenetelűek, ahogy már említettem, többnyire pénzjáradékot (taksát) fizettek, amelynek összege a század elején évi egy forinttól 10–12 forintig terjedt,⁴³ addig az örökös jobbágyok a hagyományos földesúri járadékokkal tartoztak (kilenced, ajándék, robot, füstpénz, egyházi tized stb.). A történetírás egységes álláspontja szerint a 18. század második felétől a jobbágyság helyzete romlani kezdett, és ez alól a szabadmenetelűek sem jelentettek kivételt. A terhek nőttek, és a földesurak az égető munkaerőhiány megszűntével ismét korlátozni próbálták a szabad költözést. Az ország vidékei között persze óriási különbségek voltak, a volt hódoltsági területen változatlanul kevésbé terhelték a jobbágyokat. Varga János szerint a század második felétől egyre kevesebb különbség mutatkozik a szolgáltatások tekintetében az örökös jobbágy és a szabadmenetelű között, egyfajta kiegyenlítődés jön létre közöttük, a szabadmenetelűek kárára. Az 1760-as évekre, szintén Varga becslése nyomán a jobbágyság összlétszámából 30–40%-ot tehetnek ki a szabadmenetelűek.⁴⁴ A parasztság helyzetének romlását jelzik az uralkodóhoz egyre gyakrabban beérkező panaszok.⁴⁵ Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy a panaszok oka nem elsősorban az úrbéres terhek növekedése volt, hanem a különböző földesúri visszaélések és az, hogy a paraszt panaszára sehol sem nyert jogorvoslást.⁴⁶ Különösen azt sérelmezték, hogy a földesúr visszaélt elővételi jogával, túl gyakran kellett hosszú fuvarra menniük, és ősi, szerzett jogaikat érte sérelem. A történetírás a terhek növekedésének okát elsősorban a földesúri majorságok kiterjesztésében látta, és ennek nyomán abban, hogy a földesúr kihasználta a kedvező piaci lehetőségeket, és a nagyobb profit érdekében többet robotoltatott a jobbágyal. Erre azért volt szüksége, mert a földesúri üzem technikai színvonala

42 Acsády 1908: 341.

43 ifj. Barta 1996: 71.

44 Varga 1969.

45 Szántó 1954; Molnár 1996: 142–144.

46 Hóman–Szekfű 1935: 539.

nem nagyon haladta meg a jobbágygazdaságét, és a többletet egyedül a munka fokozásával tudta elérni. Mindenkor a piaci viszonyoktól függött, hogy éppen munkajáradékok vagy pénzt követelt parasztjaitól a földesúr. Az újabb kutatások már cáfolták a majorságok ilyen mértékű kiterjesztését, miként azt is, hogy ez feltétlenül a jobbágytelek rovására történt volna. Sokkal inkább az irtásokra terjedt ki, vagy esetleg a közösen használt területekre.⁴⁷ Niederhauser Emil a majorsági föld elterjedését 20–25%-ra becsüli a mezőgazdaságilag művelt területen belül.⁴⁸ A szakirodalom korábban 50–50%-ra tette az allódiუმok munkaerő eloszlását a jobbágyi robot és a fizetett bémunka között. Kaposi Zoltán kutatásai ezt az arányt a bémunkások javára módosították (75–80% lehetett a bémunkások aránya).⁴⁹ A kilenc kérdőpont alapján elmondható, hogy Zala megye parasztjainak több mint a fele szabadmenetelű státusú volt.⁵⁰ Ez annál is fontosabb adat, mivel az eddigi szakirodalom, pl. a témával foglalkozó Wellmann Imre megállapítása szerint a szerződéses forma a volt királyi Magyarország területén jelentéktelen arányban volt jelen.⁵¹

Ennél is érdekesebb vizsgálati téma lehet az, hogy az úrbérrendezés idejére kimutatható-e különbség az örökös és a szabadmenetelű jobbágyok között a szolgáltatások tekintetében. Egy megye vizsgálata, amelyet elvégeztem, nem alkalmas semmilyen általánosításra, de mindenképpen figyelemre méltó, hogy a különbségek a terhek mennyiségét illetően nem elsősorban a fent említett státusbeli különbségek-ből fakadnak.⁵² Sokkal inkább a földesúr személye, birtokának nagysága (a majorsági földet és a jobbágytelkeket egyaránt értve ez alatt), területi elhelyezkedése, földrajzi fekvése, a jobbágy teherbíró képessége, a piaci viszonyok és az ebből adódó racionalitás szabhatja meg a szolgáltatások milyenségét és mennyiségét. E kérdés beható vizsgálatához csak az úrbérrendezés forrásai nem elegendőek, egy-egy helység korábbi urbáriumi, szerződési talán tisztázhatják a szolgáltatások milyenségének és mennyiségének okait.

A marxista történetírás a földesúr népnúzó politikáját ugyan túlhangsúlyozta, de azt, hogy a parasztok elégedetlenek voltak sorsukkal, tényként kell elfogadnunk, különösen a korábban is említett jobbágypanaszok ismeretének fényében.⁵³ Már III. Károly korában felmerült az állami jobbágyvédelem szükségessége (1715:101. tc. 9. §. és 1723:18. tc. 4. §.), de konkrét intézkedésekre csak a felvilágosult abszolútizmus korában, Mária Terézia és II. József uralkodása alatt került sor. A parasztság már az 1750-es évektől kezdve egyre gyakrabban fordult panaszával az uralkodónőhöz, tőle várta helyzete javítását, akiről az terjedt el, hogy szívén viseli alattvalói sorsát. Ez nem jelenti azt, hogy a földesúrhoz vagy a vármegyéhez intézett panaszok és kérelmek megszűntek volna. Ezért Mária Terézia 1755-ben úgy döntött, hogy a jobbágyok fellebbezési fóruma a királyi tábla helyett a helytartótanács lesz. Ezen intézkedése, ahogy maga az úrbérren-

47 pl. ifj. Barta 1996: 70.

48 Niederhauser 1999: 136.

49 Kaposi 1996: 195.

50 Vö. táblázat: http://www.korall.tatk.elte.hu/archivum/korall_19_20_files/horvathzita_tablázat.pdf

51 Wellmann 1955: 569.

52 E kérdés elemzésére lásd: Horváth 1997: 121–157.

53 Lásd erre: Szántó 1954; H. Balázs 1951; Molnár 1996: 142–144.

dezés, nem aratott osztatlan sikert a nemesség körében és a rendezést is minden eszközzel el akarták szabotálni.⁵⁴ A Habsburg-udvar a földesúri szolgáltatások maximumának és a jobbágytelek minimumának megállapítását helyezte a rendezés középpontjába. Egész telek után, amely a föld minőségétől függően, 24–40 hold szántófölddel volt egyenlő, évi 3 forint pénzjáradékot és 24 nap robotot írtak elő. A magyarországi jobbágykérdés az államtanácsban annak 1761. évi megalakulásától kezdve folyamatosan napirenden szerepelt. A magyar kancellária egyidejűleg jogtalannak ítélte meg a jobbágyi panaszokat. Az 1764–65. évi országgyűlésen az uralkodónő az előzetes tervek ellenére napirendre tűzte a parasztság ügyét, eredménye azonban nem volt, nem sikerült törvényt hoznia e kérdésben. 1765. március 20-án utasította kamarai tanácsosát, Festetics Pált, hogy dolgozzon ki egy tervezetet az úrbéri viszonyok rendezésére.⁵⁵ Ezzel párhuzamosan kirobbantak a dunántúli parasztmozgalmak, amelyek újabb lökést adtak a probléma mielőbbi rendezésére. Szántó Imre és Vörös Károly nagy jelentőséget tulajdonított a megmozdulásoknak,⁵⁶ a rendezés szempontjai között elsőként említették, ugyanakkor Szekfű Gyula nem kiváltó okaként, mint inkább következményeként értékelte a felkelést. Ifj. Barta János is ezt a véleményt osztja és kiemeli, hogy „[a] dunántúli parasztmozgalom így inkább jó szándékú demonstráció volt az uralkodó vélt szándékai mellett, mint valódi felkelés. A parasztok alig mentek tovább annál, mint hogy gyűléseket tartsanak, megtagadják a robotmunkát, földet, legelőt foglaljanak vissza.”⁵⁷ Ez utóbbi értékeléssel értek egyet. A mozgalom lecsillapítása néhol békés eszközökkel történt Brunswick Antal kancelláriai tanácsos és egyszersmind királyi biztos közreműködésével, néhol a katonaság bevonásával.

A Festetics által kidolgozott tervezettel az uralkodónő elégedetlen volt, végül hosszas vita után, amelyet a magyar kormányiszékekkel folytatott, született meg az 1767. január 23-án kibocsátott úrbéri rendelet. Az úrbérrendezés okaként három dolgot szokás megemlíteni. Elsősorban a felvilágosult abszolutizmus jobbágyvédő politikáját, amely a felvilágosult tanoktól vezérelve a közjó (*bonum publicum*) elvét szem előtt tartva nem engedhette, hogy alattvalói embertelen körülmények között éljenek. Különösen igaz ez Mária Teréziára, aki „jó szívetől” vezéreltetve lépett fel a jobbágyok védelmében. A másik ok, hogy a hétéves háború után (1763) az uralkodó emelni akarta az adókat, amihez a nemesség azzal az indokkal nem akart hozzájárulni, hogy a „nyomorult adózó nép” (*plebs misera contribuens*) már a mostani adókat sem képes fizetni. Erre az uralkodó azt válaszolta, ha csökkennének földesúri terhek, úgy az állami adót is fizetni tudná.

54 Szabó D. 1934.

55 Szántó 1954; ifj. Barta 1996.

56 Szántó 1954; Vörös 1952.

57 ifj. Barta 1996: 73–74.

AZ ÚRBÉRRENDEZÉS ÉS AZ ÚRBÉRES VISZONYOK ZALA MEGYÉBEN

A zalai parasztság 18. századi történetéről még nem sokat tudunk, alap kutatások e témában nincsenek, illetve csak részterületekre korlátozódtak. Szántó Imre⁵⁸ munkásságát kell kiemelni, aki több értékes tanulmánnyal járult hozzá a megye paraszti történetének megismeréséhez. De művei adat- és forrásgazdagságuk ellenére is csak részterületekkel foglalkoztak, sokszor sematikus képet alkotva a jobbágyságról. Mégis az ő munkái adnak némi betekintést az úrbérrendezést megelőző évtizedekre. Simonffy Emil elsősorban a jobbágyfelszabadítással foglalkozott, de egy rövidebb tanulmánya az úrbérrendezés kérdését vizsgálta az alsólendvai-lenti Esterházy uradalomban.⁵⁹ Magáról az úrbérrendezésről a Felhő Ibolya által szerkesztett úrbéri tabellákat közreadó kötetből, melynek Zala vármegyére vonatkozó részét Buzási János írta, illetve az általam közölt paraszti vallomásokból nyerhetünk információkat.⁶⁰ Emellett Benda Gyula Keszthelyi uradalomra vonatkozó kutatásait,⁶¹ valamint Csité András munkáit kell megemlíteni.⁶²

A Rákóczi-szabadságharc idején a Dunántúl 1705 őszéig a császári csapatok felvonulási területe volt, majd Rabutin hadainak Erdélyből való betörése súlyos károkat okozott, a parasztság állatait elhajtották. A hadi események és az ezek nyomában fellépő pestis következtében a Dunántúlon jelentős területek váltak lakatlanná. Zala megyében a Rákóczi kor végén 140 vizsgált településen 3247 jobbágy közül 1469 halt meg pestisben. Az 1715. évi adóösszeírás is kiemeli a Zalát ért sokféle pusztítást.⁶³ Nemcsak az emberveszteség, hanem az elvadult táj is nehezítette a zalai gazdák életét. Mind a belatinci, mind pedig az alsólendvai uradalomról a pusztulást, a földek cserjésedését hangsúlyozza az 1720. évi adóösszeírás. „Amikor Clements Simon angol utazó 1715-ben elhagyta Keszthelyt, egy mérföldnyire innen egy mocsáron (*morass*) kelt át, mely több ágra szakadt és mintegy 30 mérföldnyire terjedt hosszirányban. A Kis-Balatontól délre ezer meg ezer holdra rugó területet magas fű nötte be, melyet ott hagytak rothadni, vagy pedig felperzselték. Télen a marhát szalmával etették.”⁶⁴ A Rákóczi-szabadságharc során a megye lakosságának egy része a végvárakban, vagy védettebb megyékben keresett menedéket. A pusztulás mellett a jobbágyokat terhelték a beszállásolási kötelezettségek. A szatmári béke után Habsburg fennhatóság alatt ugyan, de megkezdődött a lassú fejlődés. Az elhagyott jobbágytelkekre visszatértek sok helyen az életben maradt korábbi lakók és az ország más megyéihez hasonlóan megkezdődtek a migrációs folyamatok és a betelepítések. Az uralkodói betelepítések nem elsősorban Zala megyét célozták, itt inkább a világi nagybirtokosok és az egyház végezte a telepítéseket.

58 Témára vonatkozó műveit lásd a hivatkozott irodalomban.

59 Simonffy 1989. A két világháború közötti időszakból még Csapody Csaba Csáktornya monográfiája említhető (Csapody 1933).

60 Szántó 1954, 1960, 1961; Buzási 1970; Horváth 1997, 2001, 2005.

61 Benda 1997, 2001, 2002.

62 Csité 1993, 1999.

63 Szántó 1954: 26.

64 Szántó 1954: 27.

A jobbágságnak a török korban megszerzett kötetlenebb viszonyai, mérsékeltebb terhei még egy ideig megmaradtak. Ennek okát elsősorban a munkaerőhiányban és ennek következtében a földesúr munkaerő-megtartó politikájában, továbbá a végvári katonáknak, másutt is említett, kedvezőbb körülmények között történő jobbágyvá válásában kereshetjük. (Telepítési szerződéseket Zalából is ismerünk és más helyen említtem is.) Szántó az országos tendenciának megfelelően hangsúlyozta a majorsági gazdálkodás terjeszkedését, amelynek eredményeként a század második felétől, sőt már az 1730-as, 40-es évektől nőni kezdtek a jobbágyok földesúri terhei, aminek közvetlen okát a piaci lehetőségek kiszélesedésében látta. Példaként említette a Festeticscek, az Esterházyak és a veszprémi püspökség uradalmait.⁶⁵ A tendencia kétségkívül létezett, de véleményem szerint a majorkodásnak, az aloldizációnak nem volt akkora befolyása a terhek alakulására, ahogy azt Szántó állította.⁶⁶ A jobbágyi terhekkal kapcsolatban mindazonáltal megemlítette, hogy a kilenced adás nem volt szokás a megyében, azt csak az urbárium hozta be. A paraszti vallomások, amelyekre ő is hivatkozott néhány példa erejéig, valóban erre engednek következtetni. Az úrbérrendezés előestéjén a parasztság helyzete nagyjából az országos viszonyokkal egyező képet mutatott. Az eltérések a földesúr személyében, a vármegyei statuális jogban és a helyi szokásban keresendők.

Az úrbérrendezés zalai előzményeként szokás megemlíteni a fentebb már jelzett dunántúli parasztmozgalmakat 1765-ben és 1766-ban.⁶⁷ A parasztmozgalom 1765-ben Vas vármegyéből indult ki és Zalában elsősorban a kemendi Festetics-uradalomra és a muraközi Althann-uradalomra terjedt ki, majd elérte az alsólendvai-lenti uradalmat is. A parasztmozgalom 1766 januárjában érte el csúcspontját. „A királyi biztos erélyes fellépése, a katonai karhatalom és a »jó királynőbe« vetett illúzió összeomlása véget vetett a parasztmozgalomnak, az udvar és a királyi biztos erélye pedig megakadályozta, hogy a földesurak elszabotálják a rendezést.”⁶⁸ Természetesen ez az esemény is hozzátartozik az úrbérrendezés történetéhez, de inkább csak gyorsította, mintsem előidézte a rendezést. A felvilágosult abszolutizmus jobbágyvédő politikája nem a parasztfelkelések következtében, hanem már jóval korábban megjelent. Nem is minden felvilágosult abszolutista államban jelentkezett a jobbágyvédelem, így Oroszországban sem Nagy Katalin alatt, pedig jobbágyfelkelés itt is volt.⁶⁹

Az 1764–65-ös sikertelen országgyűlésen az úrbér ügyét nem lehetett törvényi szabályozással rendezni, ezért az uralkodónő az előzetes felmérés után a rendeleti utat választotta. Zala vármegye elkészítette azt a jelentést, amelyben a parasztok járandóságáról, telki állományáról és kötelezettségeiről kellett beszámolni. Ezt a jelentést a megye néhány urbáriummal felterjesztette a kancelláriához. Mária Terézia a jelentés alapján – azt a parasztok javára némileg módosítva – 1765. október 31-i rendeletében határozta meg az urbáriumok elkészítésénél követendő normákat.

65 Szántó 1954: 1961.

66 Többek között hivatkoznék ehelyütt is a már említett Kaposi-féle kutatási eredményre.

67 Vörös 1952: 299–385.

68 Simonffy 1989: 38.

69 Font–Krausz–Niederhauser–Szvák 1997: 290.

Az 1766. december 29-i uralkodói rendelet értelmében Zala megyében is megkezdődött az úrbérrendezés, de az elégedetlenség miatt a munkálatok meglehetősen lassan haladtak, ugyanis a mezővárosok és a kontraktalista falvak nem akarták elfogadni az új, a szerződésükhöz képest kedvezőtlenebb urbáriumot. A munkálatok már az uralkodói rendelet előtt elkezdődtek a megyében, az 1765. október 31-i rendelet elvei alapján. A rendezés végrehajtására Zalába Brunswick Antal királyi biztost nevezték ki. A parasztok az összeírókat kezdetben kételkedve fogadták, néhány helyen be sem engedték őket a faluba. A jobbágymegmozdulások néhol nem is az úrbéri terhek ellen voltak, hanem a rendezés esetleg rájuk nézve hátrányos hatásaitól féltek. Csak egy idő után merték elhinni, hogy értük és nem ellenük történik a rendezés. Annak ellenére, hogy az urbárium meghagyta azt a lehetőséget a parasztnak, hogy megmaradhassanak korábbi szerződésük mellett, 1768–1769-ben az összes mezővárost úrbéri perrel próbálták az urbárium elfogadására bírni. A legtöbb mezőváros kénytelen volt elfogadni az urbáriumot. 1768. augusztus 20-ig 380 helység urbáriumra készült el; a folyamatban lévő úrbéri perek miatt 1771-ig eltartott a rendezés. Így az elt részletesen szabályozó 1770. évi utasítás előtt Zalában tulajdonképpen elvégezték a munkálatokat, ezért volt szükség arra, hogy az 1770. évi utasítás alapján felülvizsgálják a rendezést, kijavítsák az úrbéri tabellákat, az urbáriumokat és ismét megvallassák kilenc kérdőpont alapján a parasztokat.⁷⁰ Az úrbérrendezés eredményeként 473 falu és 18 mezőváros urbáriumra és úrbéri tabellája maradt fenn, köztük 114 korábbi szerződéses helységé és 68 nemesi helységé, ahol az úrbérrendezés idején úrbéres népesség is élt. 93 helység kimaradt a rendezésből, 42 curiális községgel együtt. Nem maradtak fenn a muraközi úgynevezett hét hegyke-riület urbáriumai és tabellái. 51 olyan helység van, amelyben ugyan úrbéresek éltek, de vagy nem történt meg az úrbérrendezésük, vagy nyomtalanul eltűntek az erre vonatkozó iratok.

Zala megye úrbéres területe 148 987 hold volt, amelyből a teljes jobbágyok használatában 136 497 hold, a házas és házatlan zsellérek kezén elég sok, összesen 11 659 hold volt. A belső telkeknek több mint a fele úrbéresek használatában volt, ennél kisebb a részesedésük a szántóföldből, 416 008 holdból 97 310 hold. Az összes rétből, 61 600 holdból, 39 590 holdat használtak úrbéresek. Egyéb művelési ágakból nem rendelkezünk statisztikai adattal.⁷¹ A megye területének nagyobb része mezőgazdasági szempontból az átlagnál rosszabb minőségű volt a Balaton-felvidéken kívül, ezért az úrbéres földek zömét a második vagy a harmadik osztályba sorolták be. Az úrbéres rétek szintén gyenge minőségűek voltak, 90%-ukat évente csak egyszer lehetett kaszálni. A megyében 54 olyan község volt, amelynek úrbéres lakossága egyáltalán nem rendelkezett telki állománnyal. Egynegyed vagy annál kisebb volt a telekátlaga 52 helység jobbágyainak. A községek nagy részében (334) egynegyed és háromnegyed között mozogtak a telekátlagok, és csak 11 olyan

70 Ezért Zalában a helységek egy részének két kilenc kérdőpontos vizsgálata is fennmaradt, az első 1766-ból, vagy 1767-ből, és egy második az 1770-es évekből.

71 Buzási 1970: 365.

község volt, ahol egész fölötti volt.⁷² Legalacsonyabb volt a telekátlag a világi papi kis- és középbirtokon, legnagyobb a világi papi nagybirtokon, tehát a veszprémi püspökség birtokain. Buzási János feldolgozta az úrbéri tabellák alapján az úrbéres népesség tagozódását, eszerint a telkes jobbágyok aránya 50,48%, a házas zselléréké 45,39%, a házatlan zselléréké mindössze 4,13%.⁷³

A zsellérek aránya tehát meglehetősen magas volt a parasztságon belül. Ennek okára több lehetséges magyarázat is kínálkozik.⁷⁴ Nyilvánvaló, hogy a mezővárosok lakóit zsellérnek írták össze, mivel nem rendelkeztek telki földdel, és ha folytattak is mezőgazdasági tevékenységet, megélhetésük alapját más is alkothatta, például a kézműves ipar. A Balaton-felvidék szőlőtermelő lakossága is zsellér volt, a szőlő ugyanis nem tartozott a telki állományba, az ezt művelő parasztot zsellérként írták össze. Alsóörsön például mind az 1716. évi vármegyei, mind az 1715 és 1720. évi országos adóösszeírás adatai alapján egyértelmű a zsellérek szőlővel való ellátottsága, kimutatható a bortermelés, sőt ígás állatokkal is rendelkeztek. A veszprémi káptalan által 1753-ban elvégzett úrbéri összeírás azt mutatja, hogy viszonylag jelentős az árendás zsellérek kezén lévő szőlők mennyisége. Almás községbe 1765-ben telepedtek parasztok, akik magukat szabadmenetelű zselléreknek mondták, kontraktus alapján adóztak, amely 12 nap gyalogrobotot jelentett. Írtásréttel rendelkeztek, használhatták a legelőt is. Később az urbárium 18 napi gyalogrobotra és 1 Ft árendafizetésre emelte terhüket.⁷⁵ Természetesen a zselléri kategória megállapításakor az úrbéres telek mérete volt a döntő, amikor az úrbérrendezéskor kimondták, hogy az egy nyolcad teleknél kisebb földdel rendelkező parasztok a zsellérek. Mivel az úrbérrendezés után sem lett minden megművelt földterület úrbéres föld (írtások, remanentiális földek), így valószínűsíthetően az ilyen földön gazdálkodókat szintén zsellérnek írták össze. Anyagi helyzetükkel kapcsolatban feltétlenül meg kell jegyezni, hogy a mezővárosi zsellérek feltehetően jobb helyzetben voltak, mint a falusi zsellérek vagy a töredékkelkes jobbágyok. Voltak olyan mezővárosok is, ahol a zsellérek úrbéres földdel is rendelkeztek. Ez a fejlettebb mezővárosokban azonban nem fordult elő. Tehát az úrbéreseknek nagyjából a fele zsellér, arányuk a 100 hold alatti kisbirtokon volt a legnagyobb, a 100–501 holdas birtokokon is több a zsellér, mint a telkes jobbágy, és arányuk egyenlő volt a 10 ezer holdon felüli nagybirtokon. Az 1001–5000 holdas birtokon jóval több volt a telkes jobbágy, mint a zsellér. A zsellérek az úrbéres földek 8%-át használták.

Fél vagy annál kisebb telekkel rendelkezett a jobbágyság közel 71%-a, közülük nyolcad telekkel rendelkezett közel 12%. A megye úrbéres területének 80%-át kitevő világi nagybirtokon élt az úrbéresek 79%-a. A világi papi birtokok az összes úrbéres föld 14%-át tették ki, mintegy 13% úrbéres lakossággal, a szerzetesrendi 4%-át kitevő úrbéres földön pedig az úrbéresek 4,5%-a élt.⁷⁶

72 Buzási 1970: 367.

73 Buzási 1970: 367.

74 A zsellérkérdés vizsgálatára lásd még: Benda 2002; Faragó 1985.

75 Lichtneckert 1996: 164, 165 és 177.

76 Buzási 1970: 368.

A fentiekben általánosságban már szó volt az örökös jobbágyság kérdéséről, most lássuk a Zala megyei viszonyokat részletesebben! Említettem, hogy a 18. századra a parasztság 30–40%-a rendelkezett a szabad költözés jogával.⁷⁷ Ez az arány a megyében összesítve több mint 50%, melynek eloszlása járásonként és földesurakként változott,⁷⁸ de például az alsólendvai-lenti uradalomban is meghaladta a szabadmenetelű jobbágyság száma az örökös jobbágyságot.⁷⁹ Ehhez hozzávéve továbbá azokat a helységeket, ahol vegyesen örökös és szabadmenetelű jobbágyság is élt, a kép még kedvezőbb. A mezővárosok lakói, akik zsellérek, mind rendelkeztek a szabad költözés jogával, kivéve Lenti külvárosát. A kuriális községek lakói és a török hódoltság után az elpusztult falvakba telepedő jobbágyság szintén szabadmenetelűek voltak. A Muraközi járás (Althann-uradalom) és a belatinci uradalom (gróf Csáky-uradalom) majd összes falvának lakói örökös jobbágyság voltak, és néhány, a lenti uradalomhoz (herceg Esterházy-uradalom) tartozó községben is örökös jobbágyság élt.

Az országos átlagot meghaladó szabadmenetelű parasztok nagy számára több magyarázat is kínálkozik. A szabadmenetelűség kérdésénél hangsúlyozni szokták az uralkodói betelepítések során érkezett, főleg német ajkú lakosok szerepét. Fent már említettem, hogy ezzel a tényezővel Zalában kis mértékben számolhatunk, a betelepítéseket pedig a nagybirtokosok és az egyház végezte a megyében. Érdemes kiemelni az Esterházy család tevékenységét, akik 7 falut telepítettek újra, a Tapolcai járásban pedig a telepítés 31 falut érintett. A telepítések egyharmadát a veszprémi püspökség és a tihanyi apátság végezte. A telepítések zöme 1720 után történt, néhány községet másodjára is be kellett telepíteni (pl. Örvényes). 14 faluba németeket, 8 faluba magyarokat, míg négybe vegyesen németeket és magyarokat költöztettek, 1 faluba szlovákokat, 1 faluba pedig németeket, szlovákokat és magyarokat egyaránt. A telepítési szerződésben kötelezték a jövevényeket, nemzetiségi hovatartozástól függetlenül, hogy házakat építsenek, földet műveljenek, amiért cserébe 3 évre adómentességet kaptak.⁸⁰ Az adómentes esztendőket letelte után is viszonylag kedvezően alakult szolgáltatási kötelezettségük, megmaradtak szabadmenetelű jobbágyságnak. A telepítések során érkezett „új polgárok” tehát, ahogy őket a paraszti vallomásokban említik, szabadmenetelű státusúak voltak. A szabadmenetelűek számát növelték a volt végvári katonák is. Lipót császár 1701. november 9-én megszüntette a magyar katonák által őrzött végvárakat. Schenkendorf Kristóf ezredes, kanizsai parancsnok parancsot kapott az udvari haditanácstól 1702. január 26-án, hogy Magyarországon több erődöt rontasson le. Ekkor került sor a legtöbb Zala megyei, köztük az öt kisebb balatoni végvár (Keszthely, Tihany, Vázsony, Szigliget és Csobánc) lerontására.⁸¹ A szélnek eresztett katonák egy része letelepedett és jobbággyá vált, és bár elveszítette korábbi privilegizált helyzetét, az új viszonyok között élni tudott a munkaerőhiányból fakadó lehetőségekkel, és az új telepésekhez

77 Lásd erről: Varga 1969.

78 Lásd: http://www.korall.tatk.elte.hu/archivum/korall_19_20_files/horvathzita_tablázat.pdf

79 Simonffy 1989: 39.

80 Molnár 1996: 138.

81 Szántó 1960: 304.

hasznlóan, kedvezőbbek lettek úrbéres terhei. „A török háborúk után szélnek eresztett végvári katonák – szabad költözésű libertinusok – voltak elsősorban azok a telepesek, akik megszállták a lakatlan vagy gyéren lakott helyeket. Az 1732-ben megtelepült alsópáhoki lakosok legnagyobb része a szomszédos Szentgyörgyvárból költözött át. Nem kis mértékben a szélnek eresztett végbelieknek köszönhető, hogy a véghelyekben bővelkedő Zala megye etnikai bázisa megmaradt magyarnak a 18. században.”⁸² Varga János is erre az időszakra teszi a szabadmenetelű jobbágyok számának növekedését országszerte, bár már a 17. században tömegessé vált e jobbágy kategória: „Belföldiek és külföldiek, szökevények és menekültek, elidegenedettek, urukat veszítettek és felszabadítottak, jövevények és maguk helyére mást állítók, tegnapi katonák és privilegizált helyekről, tovavándorlók tarka egyvelegéből ugyanis sajátságos magyarországi parasztréteg formálódott [...] az örökös jobbágy-sággal közös nevezőre semmiképp se vonható.”⁸³

Az örökös jobbágy kifejezésnek egyébként is kettős értelme van. Egyrészt jelenti azt a colonust, akit földesura őseitől örökölt, aki már régóta egyazon földesúr joghatósága alatt él, de jelenti azt a jobbágyot is, – a történetírás inkább ezt a jelentést hangsúlyozta – aki örökös jelleggel alá van vetve földesurának. Érdekes, amint erről a kérdéstről a kilenc kérdőpontban vallottak a parasztok. Ők inkább az előbbi jelentést emelték ki. Sok esetben előfordult, hogy a kilencedik kérdésre azt válaszolták, hogy örökös jobbágyok, mert már a nagyapjuk vagy a dédapjuk is a faluban élt. Álljon itt néhány idézet a kilenc kérdőpont alapján: „Ezen bárándi pusztán lakó zsellérek általában szabadmenetelűek vagyunk.”⁸⁴ „Mi szabadmenetelűeknek tartjuk magunkat, de az uraságok némelyeket közülünk örökösöknek tartanak.”⁸⁵ „Egy sincs örökös, mivel nem régen szállották azon pusztát.”⁸⁶ „Jobbágy név alatt lévők örökössek, a zsellérek pedig szabad elmenetelűek.”⁸⁷ „Mínyájan örökös jobbágyok vagyunk, mivel még az atyáink is itt laktak, s már magunk is 32 esztendőtil fogva itt lakunk...”⁸⁸ A szabadmenetelű jobbágyok szinte mindig szerződés (kontraktus) alapján adózó kontraktualisták, adójukat vagy egészen, vagy részben pénzben megváltó árendások voltak. Amint az a mellékelt táblázatból is kitűnik, a legtöbb helyen volt robotkötelezettség a jobbágyok számára, függetlenül a földesúr személyétől, a földrajzi, közigazgatási beosztástól, és ami ennél is érdekesebb, a szolgáltatási formától, vagyis attól, hogy szolás, urbárium vagy kontraktus szerint adóztak.

82 Szántó 1960: 318.

83 Varga 1969: 260.

84 Báránd paraszti vallomása. ZML, Úrbéri ügyek. IV. 1/g.

85 Bocska paraszti vallomása. ZML, Úrbéri ügyek. IV. 1/g.

86 Petőhenye paraszti vallomása. ZML, Úrbéri ügyek. IV. 1/g.

87 Szentgyörgyvár paraszti vallomása. ZML, Úrbéri ügyek. IV. 1/g.

88 Alibánfa paraszti vallomása. ZML, Úrbéri ügyek. IV. 1/g.

JOBÁGYI SZOLGÁLTATÁSOK ÉS JOGÁLLÁS NÉHÁNY FÖLDESÚR PÉLDÁJÁN⁸⁹

A megye egyik legnagyobb birtokosa, herceg Esterházy Miklós volt az úrbérrendezés idején. A megye hat járásából négyben – Szántói, Tapolcai, Egerszegi, Lövői – voltak birtokai. A több mint 80 helységben kb. fele-fele arányban éltek szabadmenetelű és örökös jobbágyok, a legtöbb örökös jobbágy a Lövői járás helységeiben élt. Mindössze két helyen találtam az egységes, 1767 utáni urbárium előtt példát az urbárium szerint történő adózásra. Az egyik ilyen helységben (Csobánc és Diszely⁹⁰ – Tapolcai járás) vegyesen éltek örökös és szabadmenetelű jobbágyok, robotoltak és készpénzt, vagyis árendát is fizettek, az irtásföldek után kilencedet adtak (egészheyles jobbágy esztendőnként 1 Ft készpénzt fizetett, heti egy nap ígásrobotot teljesített, a zsellérek gyalog négy napot robotoltak, és 1 Ft helypénzt fizettek). A másik helységben, ahol volt urbárium (Egyeduta – Egerszegi járás), szintén robotoltak és készpénzt is fizettek a jobbágyok, de kilenceddel nem szolgáltak. A többi helységben kontraktus (20 helység) és szokás (62 helység) szerint adóztak. Minden kontraktus alapján adózó helység lakosai szabadmenetelűek, egy kivételével, ahol vegyesen éltek örökös és szabadmenetelű jobbágyok. A 20 kontraktusos helység felében csak árendázó parasztokat találunk, két helységben csak robottal szolgáltak, míg nyolcban egyaránt fizettek készpénzt és teljesítettek munkajáradékot. A szokás alapján adózó helységekben élő jobbágyok háromnegyed része örökös jobbágy volt, egynegyede szabadmenetelű, a helységek töredékében volt megtalálható egyidejűleg az örökös és szabadmenetelű kategória. Ezen szokás után adózó helységek közül csak egyben fordult elő, hogy a jobbágyok csak robotszolgálattal tartoztak földesuruknak, 11 helységben csak készpénzt fizettek, míg az összes többi helyen együttesen szerepelt a két adózási forma. Ezen Esterházy birtokok 90%-ában a jobbágyok nem adtak kilencedet, ahol létezett a kilenced adás, ott mindig az irtásföldek után, illetve egy helyen a föld fele után szolgálták ezt, az elvben 1351 óta létező adót. Összesen 12 helyen fordult elő a kilenced adás, ebből három helységben vegyesen éltek örökös és szabadmenetelű jobbágyok, két helységben szokás szerint adóztak, míg egy helyen urbárium alapján, mind a három helységben egyaránt előfordult a munkajáradék és készpénz fizetés. Hat helyen szabadmenetelű jobbágyok éltek, három helységben kontraktus alapján, három helységben szokás után adóztak. Egy helyen fordult elő a kontraktusos helységek közül, hogy csak robotszolgálattal tartoztak a jobbágyok, míg az összes többiben robottal és készpénzzel is. Az eddigieket összegezve azt lehet csak biztosan állítani, hogy a kontraktus után adózó jobbágyok mind a 20 helységben szabadmenetelűek voltak, felerészben csak árendáztak, két helyen csak munkajáradékkal tartoztak, míg a fennmaradó 8 helységben robotoltak és készpénzzel adóztak. Az Esterházy-birtokok nagyobb részén szokás szerint adóztak a jobbágyok. Itt már nem olyan egyértelmű az összefüggés

89 A jobbágyi szolgáltatásokat és jogállást az összes földesúr valamennyi helységében a mellékelt táblázat tartalmazza: http://www.korall.tatk.elte.hu/archivum/korall_19_20_files/horvathzita_tablázat.pdf

90 Mind az úrbéri tabella, mind pedig a kilenc kérdőpont egy helységgként veszi fel.

a jobbágyok kötöttsége (örökös vagy szabadmenetelű) és az adózás milyensége (készpénz és/vagy robot) között, miközben a birtokos személye egy és ugyanaz. A kilenced adás hiányának lehetséges okaira már korábban utaltam.

A másik nagy birtokosa a megyének az úrbérrendezés idején az Althann család volt, ők birtokolták a muraközi uradalmat, amely a 18. század közepére területileg egyet jelentett a Muraközi járással. Mivel az uradalom helységei egy tömbben feküdtek, a parasztok helyzete, jogállása egységesebb volt, mint a herceg Esterházy birtokokon. A nagyjából 100 helységet kitevő Althann birtokok háromnegyed részében örökös jobbágyok laktak, szokás alapján adóztak, egyidejűleg készpénzzel és munkajáradékkal tartoztak, a helységek harmadának jobbágyai csak robotoltak. A parasztok mindössze pár helyen utaltak arra a bevallásban, hogy a kilenced helyett tizedet adtak földesuruknak, a helységek nagyobb részénél egyértelműen hiányzott a kilenced adási kötelezettség. A helységek negyed részében a jobbágyok kontraktus szerint adóztak, főként árendafizetésre köteleztettek, összesen egy esetben fordult elő robot és készpénz egyidejűleg. Ezen kontraktusos helységek nagyobb részében szabadmenetelű jobbágyok éltek, néhány helyen örökös és szabadmenetelű jobbágyok, míg egy helyen örökösök. A paraszti vallomások nem utalnak arra, hogy bárhol előfordult volna az úrbérrendezést megelőzően urbárium szerint történő adózás. Ami mind a két említett nagybirtokos jobbágyainál szembeűnő, hogy az örökös jobbágyok nagyobb része sem csak kizárólag természetben adózott. Az Esterházy család helységeiben viszont a kontraktus nem jelentett kizárólagos árendafizetést, de természetesen ott, ahol készpénzt is adtak és robotoltak, a robot mennyisége nem volt jelentős.

Az Esterházy család grófi ága is birtokolt helységeket a Kapornaki, a Szántói és a Tapolcai járásban, megyei szinten lényegesen kevesebb jobbággal, mint az előző két birtokos. A grófi ág birtokain nem találkozunk urbárium szerint adózó jobbágyokkal, öt helyen szabadmenetelű kontraktualisták éltek, akik robotoltak és készpénzt is fizettek, egy helyen pedig csak készpénzzel tartoztak. A kilenc, szokás után adózó helység közül háromban szabadmenetelű jobbágyok éltek, hat helységben vegyesen örökös és szabadmenetelűek, ebből hét helyen fordult elő egyidejűleg a robotkötelezettség és a készpénzfizetés, míg két helyen csak munkajáradékról beszélhetünk.

A gróf Batthyány család is jelentős birtokosa a megyének, a Kapornaki és a Szántói járásban voltak helységei. A jobbágyok helyzete a Zala megyéhez tartozó Batthyányi birtokokon nem egységes, a helységek felében örökös jobbágyok éltek, akik szokás szerint adóztak, általában csak robotoltak, egy helyen robot mellett készpénzzel is szolgáltak, valamint kilenceddel is adóztak a földesúrnak. A helységek másik felében szabadmenetelű jobbágyok éltek, adózásuk formája kontraktus volt, amely szerint főként csak készpénzzel adóztak, egy helyen az árenda mellett robotszolgálatot is teljesítettek.

Gróf Batthyány-Strattman Ádám birtokai a Kapornaki, Szántói és az Egerszegi járásban feküdtek, a több mint 10 falura kiterjedő birtokkomplexumban mind a szokás (hat helység), mind az urbárium (két helység), mind a kontraktusos (négy helység) adózási forma megtalálható volt. A szokás után adózó helységek felében csak örökös jobbágyok éltek, a másik felében vegyesen örökös és szabadmenetelűek,

a helységek közül egy helyen fordult elő az irtások utáni kilenced adás. Nagyonbrészt ezen helységek jobbágysai csak robotoltak, egy kisebb részük a roboton kívül készpénzt is adott. Az urbárium szerint adózó helységek közül az egyikben csak robottal tartozó örökös jobbágysok éltek, míg a másikon robotot és készpénzt egyidejűleg teljesítő örökös és szabadmenetelű jobbágysok. A kontraktusos helységeknel a szabadmenetelű jobbágyi kategória volt jellemző, egy kivétellel, ahol vegyesen éltek örökös és szabadmenetelű jobbágysok, akik főként robottal és készpénzzel tartoztak földesuruknak, míg egy helyen csak készpénzzel. Két helyen fordult elő a kilenced adás.

A belatinci uradalom birtokosa az úrbérrendezés idején gróf Csáky György volt, akinek a jobbágysai adóztak a legegységesebb módon. Egy helység kivételével, ahol csak kontraktus után adózó, szabadmenetelű jobbágysok éltek, robotszolgálat és kilenced adási kötelezettség nélkül, csak árendáztak, míg az összes többi helység jobbágysai örökös jobbágysok voltak, szokás szerint adóztak robottal és készpénzzel, ezen helységekben sem adták a kilencedet.

A megye legnagyobb egyházi birtokosa a veszprémi püspökség volt, akinek birtokai a Szántói és a Tapolcai járásban feküdtek. A Szántói járás helységeiben nagyonbrészt kontraktus után adózó, főként szabadmenetelű jobbágysok, egy esetben vegyesen, szabadmenetelű és örökös jobbágysok laktak, készpénzt fizettek és robotoltak egy kivételével, ahol csak árendáztak. Az egy, urbárium után adózó helység jobbágysai vegyesen szabadmenetelű és örökös jobbágysok voltak, robottal és készpénzzel adóztak uraiknak, míg az egy, szokás szerint adózó helység jobbágysai örökös jobbágysok, akik robottal és készpénzzel szolgáltak. A püspökség birtokainak nagyobb része a Tapolcai járásban helyezkedett el, a helységek háromnegyed részében szabadmenetelű, kontraktusos jobbágysok éltek. Főként készpénzzel adóztak, néhány esetben a készpénz mellett munkajáradékkal is tartoztak földesuraiknak; szokás után történő adózást egy esetben találtam. A helységek kevesebb mint felében vegyesen éltek örökös és szabadmenetelű jobbágysok, akik kontraktus után adóztak, főként robottal és készpénzzel, egy esetben csak robottal. A kilenced adás a püspökség egyik helységében sem volt szokásban. Erre a legvalószínűbb magyarázat az, hogy a Tapolcai járás ezen része szőlőtermő vidéken feküdt, ahol a kilencedet a hegyvám helyettesítette: „a falvakban [...] jóformán mindenütt jelentős jobbágykézen lévő szőlők területek el, melyek után az uradalom tizedet és hegyvámot szedett.”⁹¹ Úgy tűnik, hogy Zala megyére általánosan igaz, néhány kivételtől eltekintve, a kilenced hiánya, míg pl. Bihar megyében a kilenced adás kötelezettsége általános.⁹²

A fentiek alapján megállapítható, hogy a megyében a jobbágysok helyzete rendkívül változatos képet mutat, a birtokos személyétől szinte függetlenül mindenütt előfordultak szabadmenetelű és örökös jobbágysok, kontraktusos és a szokás szerint

91 Szántó 1961: 513.

92 Papp 1987: 120.

történi adózással. A legjellemzőbb az urbáriumnak és a kilenced adás feltűnő hiánya. Ezen sokszínűség a megye minden járásában előfordult, az előbb említett Althann és Csáky-birtokok esetében mutatható ki a viszonylagos egység a jobbágyi szolgáltatások és a jobbágyi jogállás tekintetében, talán többek között azért, mivel ezek összefüggő uradalmak voltak már a 15. században is,⁹³ és a hódoltság időszaka sem változtatta igazán a lakosság etnikai, felekezeti jellegén, illetve társadalmi összetételén. A többi földesúrnál a sokszínűség a mérvadó. Mivel a dolgozathoz részletes táblázatot mellékeltem, ezért csak egy-két birtokost emeltem ki példának, de a néhány példából is kitűnik az a fentebb is jelzett álláspontom, hogy a jobbágyok helyzetét a földesúr személyén túl még számtalan körülmény befolyásolta. A történetírás egységes álláspontja szerint a kontraktusos adózási forma kedvezőbb az urbárium, vagy usus szerinti adózásnál. Mivel Zala megyében a szabadmenetelű colonusok száma meghaladta az örökös jobbágyok számát, és ezek nagyrészt kontraktus, esetenként usus után adóztak, elmondható, hogy az úrbérrendezést megelőzően a zalai jobbágyok helyzete – nyilván a feudális rendszeren belül értve – elviselhető volt. Simonffy alsó-lendvai-lenti uradalomra vonatkozó kutatásai is azt bizonyítják, hogy az úrbérrendezéskor megállapított jobbágyi terhek emelkedtek a rendezés előtti időszakhoz viszonyítva.⁹⁴ Általánosan a megyére is igaz Simonffy megállapítása. Talán ez az oka annak, hogy lassan ment az úrbérrendezés, ezért nem akarták elfogadni az árendás jobbágyok, illetve zsellérek az új urbáriumot. Zala megyében az úrbérrendezés idején 23 mezőváros volt, Nagykanizsa, Zalaegerszeg, Turnischa, Szentgrót⁹⁵ és Nova kimaradt az úrbérrendezésből. A rendezés alá került 18 mezővárosban volt az úrbéres telki állomány 3,15, a telkes jobbágyosság 3,04, a házas zsellérség 28,97, a házatlan zsellérség 15,15 és a teljes úrbéres földterület 6,78%-a.⁹⁶ A fejlettebb mezővárosokban, Keszthelyen, Légrádon, Kotoriban, Csáktornyán, Sümegeen és Perlakon a rengeteg úrbéres zsellér mellett polgárok is éltek, akik kézműiparral és kereskedéssel foglalkoztak. Perlakon az úrbéres jobbágyokat hívták polgároknak, megkülönböztetésül a zsellérektől. A mezővárosok másik részében, Tihanyban, Csesztregen, Szécsiszigeten, Dobronakon és Alsólendván a lakosok nagyobb része úrbéres zsellér, csekély számú polgársággal, akik itt is kereskedtek és kézműves iparral foglalkoztak. Lenti és Csobánc egy harmadik típust képvisel nagy számú úrbéres jobbágygal és zsellérral.

Az úrbérrendezés mérlege összességében pozitív, még akkor is, ha megállapítottam, hogy a megye jelentős részén a jobbágyok úrbérrendezés előtti helyzete túrhető volt, és a parasztság egészének több, mint a felét szabadmenetelű jobbágyok alkották. Azzal, hogy az uralkodó felülről szólta bele az úrbéres viszonyokba, a kérdést a magánjog szintjéről a közjog szintjére emelte, a jobbágyoknak fellebbezési jogot biztosítva a Helytartótanácshoz. A terhek maximalizálása pedig gátat szabott a terhek növelésének, hiszen bármilyen kedvező is volt a korábbi urbárium, a szokás és

93 Sohajda 2004: 162.

94 Simonffy 1989: 39.

95 A szántói járásban szereplő Szentgrót nem azonos Szentgrót mezővárossal, hanem Szentgrót Polgárvárossal, amely a mai város egy része.

96 Buzási 1970: 369.

még inkább a kontraktus azt a földesúr, vagy birtokos váltás esetén az új földesúr bármikor megváltoztathatta. Az új urbárium lehet, hogy nem jelentett mindenhol könnyebbséget az úrbéres viszonyok tekintetében, de rendezett helyzetet teremtett és egy mindenkori fogódzót adott a jobbágyok számára.

Zala megye lakosságát az első magyarországi népszámlálás 226 069 főre teszi.⁹⁷ Buzási ebből a számból levonta a természetes szaporodást, ami kb. 16,6%-ra tehető, és ez alapján 188 542 főben állapítja meg az úrbérrendezéskori megyei népességet. Mivel az úrbéri tabella csak a családfőket írta össze, ezért a demográfiában szokásos, bár közel sem tökéletes ötös családi szorzószámmal kapjuk meg megközelítő pontossággal a megye úrbéres lakosságának számát. Ez a szám 98 295 fő, ami azt jelenti, hogy az összlakosság kb. 52%-át érintette az úrbérrendezés. Ennek majd a jobbágyfelszabadításkor lesz jelentősége.⁹⁸

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)

Helytartótanács Levéltár („C”) Departamentum urbariale-R, Zala megye 4239–4250. Csány család levéltára. 1572. Fasc. 5. Nr. 4. (Régi leltár 80. XIII. 6.)

Zala Megyei Levéltár (ZML)

IV. Zala Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, 1/g. Úrbéri ügyek, Kapornaki járás, Szántói járás, Tapolcai járás, Egerszegi járás, Lövői járás, Muraközi járás.

Buzási János 1970: Zala megye. In: Felhő Ibolya (szerk.) *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I. Dunántúl*. Budapest, 362–411.

Dányi Dezső – Dávid Zoltán 1960: *Az első magyarországi népszámlálás. (1784–1787)* Budapest Felhő Ibolya (szerk.) 1970: *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I. Dunántúl*. Budapest

HIVATKOZOTT IRODALOM

Acsády Ignác 1908: *A magyar jobbágyság története*. Budapest

ifj. Barta János 1996: Magyarország mezőgazdaságának regenerálódása 1711–1790. In: Orosz István – Fűr Lajos – Romány Pál (szerk.) *Magyarország agrártörténete*. Budapest, 33–79.

ifj. Barta János 1999: Zemplén megye parasztsága és a Mária Terézia-féle úrbérrendezés. In: Kovács Ágnes (szerk.) *Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára*. Debrecen, 47–56.

Bársony István – Papp Klára – Takács Péter 2001: *Az úrbérrendezés forrásai Bihar vármegyében. I. Az érmelléki és a sárréti járás*. Debrecen

Benda Gyula 1997: Keszthely népessége 1696–1851. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* (16.) 77–143.

Benda Gyula 2001: Keszthely – egy monografikus társadalomtörténeti kutatás demográfiai tanulságai. In: *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 2. Budapest, 223–249.

⁹⁷ Dányi-Dávid 1960: 50.

⁹⁸ Simonffy 2002.

- Benda Gyula 2002: A háztartások nagysága és szerkezete Keszthelyen. 1757–1851. In: *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 3. Budapest, 109–143.
- Breineré Varga Ildikó – Szaszkné Sin Aranka (szerk.) 1996: *Magyarország történeti helységnévtára. Zala megye (1773–1808) I–II*. Budapest
- Buza János 1996: A török kori Magyarország gazdaságtörténete. In: Honvári János (szerk.) *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Budapest, 81–173.
- Csíte András 1993: Egy presztízszorientált nagybirtoküzem a 18–19. század fordulóján. A keszthelyi Festetics uradalom. In: *Gazdaságtörténeti tanulmányok. /Zalai Gyűjtemény 34./ Zalaegerszeg*, 77–114.
- Csíte András 1999: A „szántói” modell. A helyi gazdaság eltartóképeségének növekedése és az ezt kiváltó tényezők Zalaszántón 1790–1850 között. *Aetas*. 1–2. 5–29.
- Domanovszky Sándor (szerk.) 1930–1933: *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez*. (Sorozat) Budapest
- Eckhart Ferenc 1956: A bécsi udvar jobbágypolitikája 1761–1790-ig. *Századok* (91.) 1–2. 69–125.
- Ember Győző – Heckenast Gusztáv (szerk.) 1989: *Magyarország története tíz kötetben*. IV. kötet, 1686–1790. (Wellmann Imre és Vörös Károly által írt részek.) Budapest
- Faragó Tamás 1985: Házasság, család, háztartás és munkaszervezet a hagyományos falusi kézművességben. (Pilis-Budakörnyék 1724–1779) *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* (2.) 7–45.
- Felhő Ibolya 1957: A Mária Terézia úrbérrendezése során készült adatfelvételek. In: Kovács József (szerk.) *A történeti statisztika forrásai*. Budapest, 200–223.
- Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula 1997: *Oroszország története*. Budapest
- H. Balázs Éva 1951: *Jobbágylevelek*. Budapest
- Hóman Bálint – Szekfű Gyula 1935: *Magyar történet*. IV. kötet. Budapest
- Horváth Zita 1997: A tapolcai járás úrbéres viszonyai a Mária Terézia-féle úrbérrendezést megelőző évtizedekben. In: *Zalai Történeti Tanulmányok. /Zalai Gyűjtemény 42./ Zalaegerszeg*, 121–159.
- Horváth Zita 2001: *Paraszti vallomások I. A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdéses vizsgálata Zala megye három járásában. /Zalai Gyűjtemény 51./ Zalaegerszeg*
- Horváth Zita 2003: A Mária Terézia-féle úrbérrendezés historiográfiája és forrásai. In: *Források és történetírás. Studia Miskolcimensia* 4. Miskolc, 137–157.
- Horváth Zita 2005: *Paraszti vallomások II. /Zalai Gyűjtemény/ (Megjelenés alatt)*
- Kaposi Zoltán 1996: Magyarország gazdaságtörténete 1700–1848. In: Honvári János (szerk.) *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Budapest, 173–261.
- Kosáry Domokos 1975: Magyarország a XVIII. században. Növekedés vagy hanyatlás? *Valóság* (75.) 1. 13–22.
- Lichtneckert András 1996: *Alsóörs története*. Veszprém.
- Lichtneckert András 1999: *Balatonfüred és Balatonarács története*. Veszprém
- Marczali Henrik 1898: Mária Terézia és kora. Magyarország története a szatmári békétől a bécsi congressusig 1711–1815. In: Szilágyi Sándor (szerk.) *A magyar nemzet története*. 8. kötet. Budapest (Reprint kiadás, é.n.)
- Molnár András (szerk.) 1996: *Zala megye történelmi olvasókönyve*. Helytörténeti szöveggyűjtemény. Zalaegerszeg
- Niederhauser Emil 1999: A kelet-európai agrártörténet vázlata a jobbágyfelszabadításig. In: Kovács Ágnes (szerk.) *Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára*. Debrecen, 133–138.

- Pach Zsigmond Pál 1963: A magyarországi agrárfejlődés elkanyarodása a nyugat-európai-tól. In: Uő.: *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században*. Budapest, 135–254.
- Papp Klára 1987: *Jobbágyi szolgáltatások a XVIII. századi Bihar megyében*. Debrecen
- Papp Klára 1998: *Biharország jobbágynépe. A magánbirtok és jobbágsága a XVIII. században*. Debrecen
- Simonffy Emil 1989: A Mária Terézia-féle úrbérrendezés az alsólendvai-lenti Esterházy-uradalomban. In: Kovács Ágnes közreműködésével Rác István (szerk.) *Paraszttság és magyarság*. Debrecen, 35–46.
- Simonffy Emil 2002: *A polgári földtulajdon kialakulása és a birtokmegosztás Délnyugat-Dunántúlon. /Zalai Gyűjtemény 55./ Zalaegerszeg*
- Sohajda Ferenc 2004: Zala megye népesedéstörténetének irodalma. Hangsúlyok, hiányok, hipotézisek. In: *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*. Budapest, 157–179.
- Szabó Béla 1978: Az új szerzeményi birtokok és a fegyverjog megváltása Zala megyében. In: *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból. /Zalai Gyűjtemény 8./ Zalaegerszeg*, 99–115.
- Szabó Dezső 1933: *A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában* 1. Budapest
- Szabó István 1940: *A magyar paraszttság története*. Budapest
- Szántó Imre 1954: *A paraszttság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain 1711–1850*. Budapest
- Szántó Imre 1960: A szélnek eresztett végvári katonaság sorsa a Balaton vidékén 1671–1750. In: *Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve*. 6. Eger, 301–326.
- Szántó Imre 1961: A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása a veszprémi püspökség sümegei uradalmában 1751–1802. In: *Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve*. Eger, 511–523.
- Takács Péter 1987: *A dadai járás parasztjainak vallomásai. 1772*. Nyíregyháza
- Takács Péter 1991: *Úrbéresek vallomása Szabolcsban. 1772*. Budapest
- Takács Péter – Udvari István 1992: *Szlovák nyelvű paraszti vallomások Mária Terézia korából. Adalékok zempléni ruszin és szlovák községek történetéhez*. Nyíregyháza
- Tirnitz József 1999: *A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálati Sopron vármegyében. II. Német nyelvű vallomások*. Sopron
- Tóth Péter 1991: *A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálati. Borsod megye (1770)*. Miskolc
- Tóth Péter 1998: *A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálati Sopron vármegyében. I. Magyar és latin nyelvű vallomások (1767)*. Sopron
- Turbuly Éva 1986: Zala megye közigazgatása a XVIII. század első felében. *Levéltári Közlemények* 2. 267–294.
- Udvari István 1991: *A Mária Terézia-féle úrbérrendezés szlovák nyelvű dokumentumai*. Nyíregyháza
- Udvari István 1994: *Lengyelországi szepességi falvak népélete Mária Terézia korában*. Nyíregyháza
- Varga János 1969: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767*. Budapest
- Vörös Károly 1952: Az 1765–66-ik évi dunántúli parasztmozgalom és az úrbérrendezés. In: Spira György (szerk.) *Tanulmányok a paraszttság történetéhez Magyarországon 1711–1790*. Budapest, 299–385.
- Wellmann Imre 1955: A paraszttság helyzete az 1767. évi úrbérrendezés előtt. *Századok* (89.) 4–5. 551–587.
- Wellmann Imre 1967: *A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében*. Budapest
- Werbőczy István 1565: *Tripartitum (Hármaskönyv)*. Első magyar nyelvű kiadás. Debrecen (Reprint, kétnyelvű kiadás. Pécs, 1989.)
- Zrínyi Károly 1905: *Csáktornya monográfiája*. Csáktornya

1. melléklet

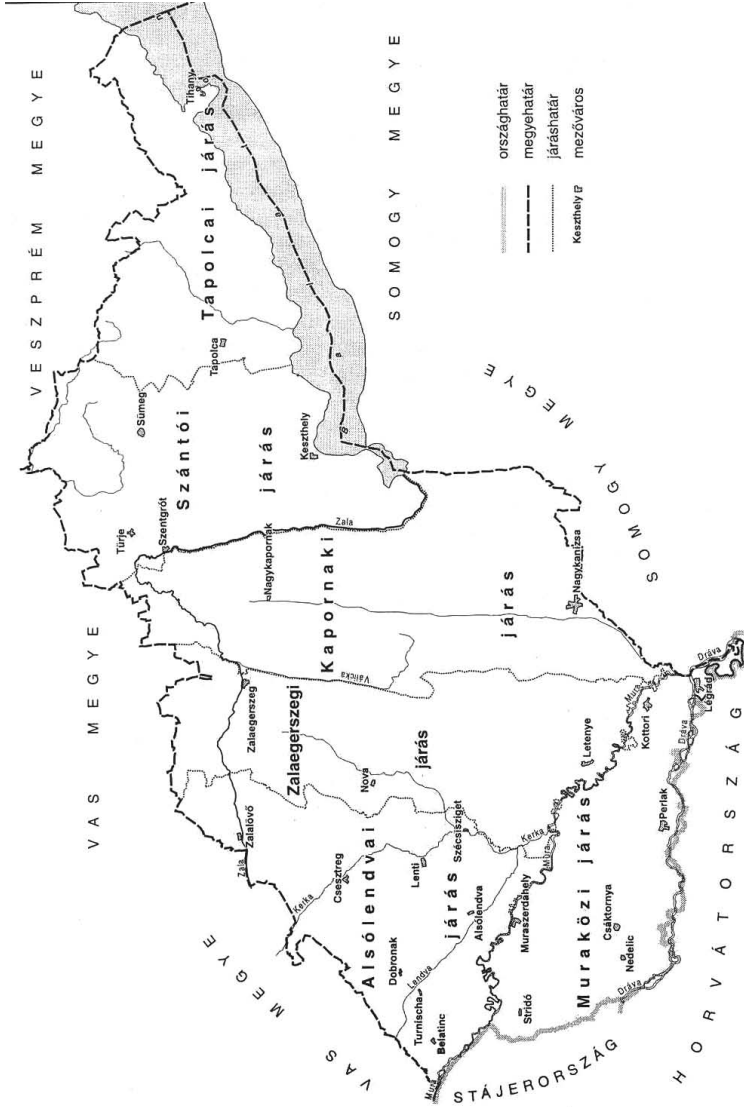
Szolgáltatások és jobbági köztitességek Zala megyében az úrbérendezés idején (részlet)

Földesúr	Járás	Helység neve	Szokás/urbárium/ kontraktus	Robot és/vagy készpénz	Kilenced	Jobbági jogi státusa
gr. Batthyány család	Kapormaki	Almás	kontraktus	robot és készpénz	van, csak írtás után	szabadmenetelűek
		Szenmiklós	szokás	robot és készpénz	nincs	örökös jobbágyok
	Szántói	Szenpéter	kontraktus	csak készpénz	nincs	szabadmenetelűek
		Batyk	kontraktus + szokás	robot és készpénz	van	vegyes
		Csáford	szokás	robot	van	örökös jobbágyok
	Dabronc	szokás	robot	van	örökös jobbágyok	
	Kissvárhely	szokás	robot	van	örökös jobbágyok	
Szentgrót	szokás	kontraktus	csak készpénz	nincs	szabadmenetelűek	
gr. Batthyány-Strattmann Ádám	Kapormaki	Bajcsa	kontraktus	robot és készpénz	van	szabadmenetelűek
		Eszteregnye	szokás	robot	nincs	örökös jobbágyok
		Fityeháza	kontraktus	robot és készpénz	kilenced helyett tízed	szabadmenetelűek
		Homokkomárom	kontraktus	robot	kilenced helyett tízed	szabadmenetelűek
		Ördöghenyé	urbárium	robot és készpénz	nincs	vegyes
		Sormás	szokás	robot	nincs	örökös jobbágyok
		Szentiván	urbárium	robot	nincs	szabadmenetelűek
		Szeptenek	kontraktus	robot és készpénz	van	vegyes
		Udvarnok	szokás	robot	van	vegyes
		Szentiván	szokás	robot és készpénz	van	vegyes
	Szántói Egerszegi	Szentlőrinc	szokás	robot	nincs	vegyes
		Szalaszentgyörgy	szokás	robot és készpénz	van, írtások után	örökös jobbágyok
		Alsócsány	szokás	robot	nincs	szabadmenetelűek
Csányi család	Kapormaki	Kistilaj	kontraktus	robot	kilenced helyett tízed	szabadmenetelűek
		Nagyréce	szokás	robot	nincs	vegyes
Inkey család	Kapormaki	Petri	szokás	robot	nincs	vegyes
		Sömjénföldre	szokás	robot	nincs	vegyes
Zalavári apátság	Kapormaki	Baksaháza	szokás	robot	nincs	szabadmenetelűek
		Báránd	kontraktus	robot és készpénz	nincs	szabadmenetelűek
		Esztergál	kontraktus	robot és készpénz	nincs	szabadmenetelűek
		Rada	kontraktus	robot és készpénz	nincs	szabadmenetelűek
		Szalaapáti	szokás	robot és készpénz	nincs	szabadmenetelűek

Teljes táblázatot lásd: http://www.korall.tatk.elte.hu/archivum/korall_19_20_files/horvathzita_tablázat.pdf

2. melléklet

Zala megye térképe a 18. század közepén
(A térképet készítette: Nagy Béla. Lelőhelye: Horváth 2001.)

Horváth Gergely Krisztián

Társadalmi és gazdasági hierarchia a dikális adórendszerben

Moson vármegye adókulcs-tervezete (1838)

*„az adózó nép soha nem lehet bizonyos abban hogy
mennyit kell fizetnie, mi pedig nem csekély viszonyban
áll gazdálkodási 's egyéb körülményeivel”¹*

*„természetesnek lenni vélik a Rendek, hogy minden
adózó kívánja, és méltan is kívánhattya tudni,
hogy mitül is menyi adó kívántatik tőle”²*

A feudális kori levéltári források közül az adózással kapcsolatos iratoknak társadalomtörténeti szempontból kitüntetett szerepe van. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy számos helyen az 1770-es évektől egészen 1847-ig fennmaradtak a községi adóívek, melyek megkerülhetetlen források a település- és háztartásszintű longitudinális vizsgálatoknál, másrészt az országos összeírások legtöbbször is adóösszeírás, melyek a rendi makro-társadalm szerkezet vizsgálatának alapjai.³

A feudális adóösszeírások bizonytalan forrásértékét már számos kutatás igazolta,⁴ az is tény viszont, hogy a falusi társadalom szerkezetének vizsgálatához, a változások nyomán követéséhez az adóívek elsődleges forrást jelentenek. Az összeírásokat és adóíveket eddig főleg az általuk képviselt forrásérték szempontjából vizsgálták: mennyire valósak a bennük közölt adatok? Az alábbiakban nem annyira ehhez a kérdéshez szeretnénk újabb adalékokkal szolgálni, sokkal inkább a feudális adórendszer működését, felépítését, továbbá az adóívetésben, az adótételek meghatározásában érvényre jutó logikát, az adókulcsok mértéke mögötti elgondolásokat kívánjuk körbejárni („mi miért annyi, amennyi?”). Feltevésünk szerint az adókulcsok hierarchiája egyben megfeleltethető egy, a korszakra jellemző társadalom- és gazdasági hierarchiának is, ahol a dikaszám alapján egymással máskülönben nem összemérhető minőségek állíthatók sorba. Levéltári anyagainkon túl leginkább négy korabeli munkára támaszkodtunk: Zsoldos Ignác és Balásházy János közismert írásaira, Izdenczy József ismert, de nem hivatkozott, továbbá egy „Th. E.” monogramú szerző és Fényes Elek egy-egy elfeledett dolgozatára.⁵

1 Nyitra-Zerda hely 1834: 13.

2 Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Győri Levéltárának Mosonmagyaróvári Részlege (MmL), Moson Vármegye Nemesi Közgyűlésének jegyzőkönyvei, IVA 502a/76 1887/1830 (1830. 12. 01.)

3 Vö. Acsády 1896; Tagányi 1896; Bácskai-Nagy 1984; Bácskai 1988; megyei és városi szinten Pálffy 1934, 1936, 1938; Tömböly 1939; Erdei 1986. Ismeretterjesztő jelleggel lásd még Homolyai 1938.

4 Ezekről részletesen szól Hegedűs (1994) és említi Soós (1973: 38–39), az 1828-as összeírás kapcsán pedig Bottló 1957: 24, illetve Bácskai-Nagy 1984: 29–44.

5 Balásházy 1830; Zsoldos 1842; Izdenczy 1797, vö. ua. 1802; Fényes 1859; Th. E. 1859.

Tanulmányunk egyúttal forráskiadás is. A két műfaj ötvözése nem feltétlen szerencsés megoldás, de az tűnt a legcélravezetőbbnek, ha az adó kategóriákat eredeti sorrendjükben mutatjuk be, tág teret adva a források beszéltetésének. A tanulmány vezérfonala, a tárgyra vonatkozó nyomtatott források mellett, Moson vármegye 1838-as adókulcs-kiigazítási bizottsága által benyújtott tervezet. Írásunk célja, hogy módszertani segítséget nyújtson az adóíveket kutatóknak, illetve ösztönözze más vármegyék hasonló jellegű anyagainak felkutatását, melyekből a mostani első megközelítés tovább árnyalható. A forrás szerkezetét megőrizendő, az előbbi szerzők instrukcióit, észrevételeit a vonatkozó pontoknál lábjegyzetben közöljük.

JOGSZABÁLYI ALAPOK

A rendi korszak utolsó szakaszában érvényben levő adórendszer alapjai sok szempontból középkori gyökerekkel bírtak,⁶ az állandó adó azonban csak III. Károly alatt, az 1715. évi 8. tc.-kel jelent meg, összefüggésben az állandó hadsereg felállításával,⁷ ezért is nevezték hadiadónak (*bellica*). A hadiadó összegének meghatározása minden esetben az országgyűlés joga volt. 1722 óta szinte kizárólag pénzben, csak a nem nemesek fizették.⁸ A nem nemesek közül 1849 előtt adómentesek, „egész végig adót nem fizettek a falubirák, jegyzők, honoratorok, nemesek cselédei”.⁹

A vármegyei közigazgatás szükségleteit fedezendő háziadó (*domestica*) 1722-ben jelent meg. Kezdetben általában csak azok fizették, akik nem álltak a hadiadó fizetésének kötelezettsége alatt, így a zsidók, libertinusok, görögök stb. Mária Terézia idején vált általánossá, hogy valamennyi nem nemesre kivetették. A nemesek közül 1723 után a birtoikos nemesek nem fizették, csak az armalisták (1723. évi 6. tc.). A jobbágytelken élő nemesek adóztatásával kapcsolatosan azonban eltérő gyakorlat alakult ki. Az 1741. évi 8. tc. alapján a tiszai vármegye a jobbágytelken élő armális nemesek esetében is ragaszkodtak az adómentességhez, míg a legtöbb dunai vármegye (kivéve Pozsony, Veszprém és Komárom) jobbágyi földjei után a nemeseket is megadóztatta. Az armális nemesség 1805-ben érte el, hogy felmentést nyerjen alóla (1805. évi 1. tc.). 1836-ban – az úrbér törvényessé tétele után – visszaállt a régi rend, s az úrbéres telken élő armalistáknak újra adózniuk kellett a házi pénztárba (1836. évi 11. tc.). A háziadó kivetéséről, mértékéről a vármegye intézkedett, de a helytartótanács felügyelete mellett.¹⁰

A korabeli adórendszer pont fordítottja volt a mainak. Ma a jövedelem növekedésével nő az adókulcs, az állam pedig a lehető legnagyobb mennyiségű adójövedelem elérésére törekszik. A dikális rendszerben az országgyűlés felmérve a hadsereg és az államapparátus szükségleteit, csupán az ezek fenntartásához szükséges adó kivetéséről határozott. Az adó összege az 1722-ben megszavazott 2 138 000 forintról

6 Az adórendszer előtörténetéhez lásd Balásházy 1830: 13–20.

7 Vö. „Mostani módja pedig az adóztatás kezelésének alkalmasint az adót általában rendszerezett 1715-d. esztendőnél alig idősebb.” (Zsoldos 1842: 6.)

8 Lásd még az 1791. évi 19. tc és az 1827. évi 4 tc. rendelkezéseit. Vö. Th. E. 1859: 585–586.

9 Fényes 1859: 605.

10 Th. E. 1859: 586; Fényes 1859: 603–604.

az 1802-re 5 millió forintra növekedett, majd 1827 után 4 470 244 forintra mérséklődött.¹¹ A vármegyék az adót népességükhöz és gazdasági erejükhez mérten osztották fel egymás között az országgyűlésen; az adóteher országos és megyei szintű egysége a porta volt. A porta mint eszmei érték tehát a vármegyék és a szabad királyi városok vagyonságának mértékét volt hivatva kifejezni. Mivel a porták felosztása alkufolyamat volt, ahol a lobbiképesség sokat nyomott a latban, a felosztás korántsem tükrözte a valós teherbíró képességet. Ez az alapja a kortársak azon panaszaiknak is, melyek egy-egy vármegye „túladóztatásáról” szólnak.¹²

A 18. században 5661 $\frac{3}{4}$ adóporta volt Magyarországon, melyek száma a rendi korszak végére – a Temesi Bánság megyéinek visszacsatolása után – 6210 $\frac{3}{8}$ -ra növekedett. (Ezen felül Horvátország további 135 $\frac{6}{8}$ porta után adózott.)¹³ Jól megfigyelhető tendencia, hogy a 19. század elejétől a dunántúli, felvidéki megyék portaszáma az előző századihoz képest erősen csökkent, míg az ország déli területeié nőtt.¹⁴ A folyamat hátterében a megyéknek az a törekvése állt, hogy terheiket az időközben fel erősödő, növekvő népességű vármegyék rovására csökkentseék. A porták száma Moson vármegyében a következőképpen alakult:¹⁵

Év	Portaszám	Az 1741. évi százalékában
1729	153 $\frac{1}{4}$	97,80 %
1741	156 $\frac{3}{4}$	100,00 %
1751	156 $\frac{3}{4}$	100,00 %
1791	152	96,97 %
1802	130 $\frac{4}{8}$	83,25 %
1830–1849	120	76,25 %

90 év alatt Moson megye részesedése kb. negyedével, 153-ról 120 portára csökkent. Az észak-dunántúli régió megyéinél Fényes Elek kimutatása szerint hasonló változás játszódott le.¹⁶

A kivetett adót a vármegyén belül – a települések, illetve a háztartásfők szintjén – a dikák (dica = rovás) száma alapján osztották szét. Az egyes adótárgyak dikahányadosáról (azaz, hogy mennyi tesz ki belőle egy adóegységet) mind a hadiadó, mind pedig a háziadó esetében saját hatáskörben dönthettek a vármegyék. A vármegyére eső adó összegét elosztották a dikák számával, így megkapták az egy dikára jutó adóösszeget, amit ezután a településeken összeírt dikák számához rendelve vetettek

11 Fényes 1859: 609–610; *A magyar egyenesadók...* 1895: 21–22.

12 Vö. Berzeviczy 1979: 382–391, illetve Fényes 1859: 609–610.

13 Fényes 1859: 612.

14 Az 1802-es országgyűlésen elfogadott módosításokat lásd *Rectificationis...* 1805.

15 Fényes 1959: 611–616; *Rectificationis...* 1805.

16 Fényes 1959: 611–616. Az 1802-es országgyűlésen megszavazott portaváltozások összefoglaló tábláját közli Bredetzky, vö. *Rectificationis...* 1805: 291–295.

ki.¹⁷ Az adótételeket 1715 óta formálisan 90 rovatban vették fel, ez rendszer 1848-ig érvényben volt.¹⁸

A portaszám csökkenésétől függetlenül – mivel az országos alkuk eredménye volt – az egy vármegyében található dikák számának csökkenése is általános jelenség, utóbbi azonban a helyi adózó társadalomnak a hatóságok jóváhagyása mellett történő mesterkedése értékei eltagadására. Moson vármegyében 1808–1809-ben még 28 508 $\frac{6}{8}$ dikát írtak össze, 1818–1819-ben 28 325 $\frac{3}{8}$ -ot, 1830–1831-ben 27 844-et, 1838–1839-ben pedig 21 942 $\frac{2}{8}$ -ot.¹⁹ A csökkenés 30 év alatt meghaladja a 23 százalékot!

Országosan az adókatégoriák besorolása 1773-ig nem volt egységes. Előző évben gyors végrehajtás mellett a helytartótanács felszólította a vármegyéket, hogy minden vármegye valamennyi járásában a kiküldött formanyomtatványok alapján haladéktalanul írják össze az adótárgyakat. Az 1773-ban elvégzett összeírás képezte azután alapját az évenkénti adókiivetésnek. Az adott évi adót a következőkben ezen összeírás frissített, az időközben bekövetkezett változásokhoz hozzáigazított változata alapján vetették ki.²⁰

A házi- és hadiadó mellett a jobbágyi népesség harmadik adójellegű terhe a perdita volt, az a veszteség, amely a katonatartás valós költségei és a vármegyei házi-pénztár által visszatérített összeg között fennállt.²¹

Az adórendszer negatív hatásaival a kortársak is tisztában voltak. A kritikák közül Berzeviczy Gergely dolgozata jól ismert,²² ennek részleteire nem térünk ki. Izdenczy József 1777-ben keletkezett írásában az akkor négy éve bevezetett egységes dikarendszert bontotta elemeire, s tett javaslatot egy egyszerűbb adózási szisztémára. Észrevételei, megoldási javaslatai az adórendszer addig megtapasztalt anomáliáit orvosolták volna. Izdenczy úgy volt merkantilista, hogy valójában a szabadpiac elveit szem előtt tartva közelített az adókiivetés reformjához. Célja Magyarország jövedelmeinek, így az állam erejének, gazdagságának növelése volt, ehhez viszont szabadpiaci logikát követett: az eszköz nem az állami adóprés fokozása, hanem a gazdaságban rejtező erők felszabadítása. Kiindulópontja volt, hogy az ingatlanok adója előbbre való, mint az ingóké,²³ akkor adódik a kérdés: megtartsák-e a jelenlegi dika alapú terhelést, vagy válasszanak valami újat? Mivel Izdenczy az adózók terheinek csökkentését szerette volna elérni, azon rubrikákba, ahol addig a „dika” megjelölés

17 Fényes 1859: 617.

18 Fényes 1859: 617. A 90-es szám több helyen is visszaköszön, sőt Wellmann (1955) 95 rovatot említ, Soós Imre összesítésében 93-at számoltunk (Soós 1973: 15). A mosoni adóíveknél többszöri nekifutásra és minden lehetséges rovatot beleszámolva is csak 87 rovatig jutottunk. A hiány oka, hogy itt a „szerkívuili vagyon” tételeinél többet elhagytak.

19 Az egyes évekre lásd MmL IVA 502a/54 1278/1808 (1808. 11. 28.), uo. 502a/64 1743/1818 (1818. 12. 31.), uo. 502a/76 149/1830 (1830. 01. 11.), uo. 502a/90 550/1839 (1839. 03. 11.)

20 Soós 1973: 12–13.

21 *A magyar egyenesadó...* 29–30.

22 Berzeviczy 1979, különösen 381–395, ill. 422–423. Vö. Gaál 1902; H. Balázs 1967; Horváth 1972.

23 Ingatlanok/Immobililia = szántók, kaszálók, legelők, szőlőhegyek, kertek, erdők; ingók/Mobililia = jószág, emberek, házak (!). Mivel utóbbiak léte folyamatos körforgásban van, az adózás tekintetében előbbiek élveznek elsőbbséget (Izdenczy 1797: 550).

szerepelt, ezután az adótárgy pénzértékét írták volna be, ahol pedig a dika mint mennyiség jelent meg, ott a továbbiakban az egy hold szántó, rét stb. utáni fix összegű adó szerepelt volna.²⁴ Alapelve az volt, hogy az adót csak az ingatlanok után szabad kivetni, ami mellett, hogy sokkal nagyobb kiszámíthatóságot és áttekinthetőséget eredményez, nem bünteti a szorgalmat. Javasolt reformjai eredményeképp a minőségosztályok nélkül számolt 51 kategória 11-re csökkent volna. Szerinte az adókat egyszerűsítésével az összeírás gyorsabb és könnyebb lenne, kevesebb tévedési lehetőséggel, s az adózók maguk is ki tudnák számolni adójukat; továbbá megszórolhatnák az évenkénti adóösszeírásokat is. Az új adórendszer – mint írta – megszüntetné a többes adóztatást, ezáltal támasza lenne a népességnek és a gazdaságnak. Serkentené az ipart és a szorgalmat – melyet megfojtanak a terhek – és a bírhatás utáni vágyat, mely a gazdagság forrása. Biztonságot és kiszámíthatóságot teremt az adózónak, mert csak az ingatlant terheli, így polgárosít.²⁵

AZ ADMINISZTRÁLÁS STRUKTURÁLIS GYENGESÉGEI

Az adótételek összeírása, az adó kivetése és beszedésének végrehajtása a szolgabírók feladatkörébe tartozott. Az adóösszeírásról a szolgabírónak értesíteni kellett a község lakosait, azoknak azonban nem volt szükséges részt venni az összeíráson, csak a település előljáróinak, valamint azoknak, „kiknek tán némi mondani valójok (panaszuk) volna”.²⁶ A változások nyomán követése a járás szolgabírójának, akadályoztatása esetén a szomszéd község jegyzőjének volt a feladata, aki a község bírójának házában, a községi előljárók jelenlétében minden év szeptember–októberében végezte el e feladatot. (Az adóév – a katonai évhez hasonlóan – november elsejével kezdődött.) Az adóösszeírás formálisan úgy történt, hogy a szolgabíró az esküdttel megérkezett az adott településre, ahol a helyi előljárók már a lakossággal együtt várták őket, majd bemondás után összeírták az adó alá eső tárgyakat.²⁷ Az így összeírt adótételek után kivetett adót havi bontásban kellett a település bírójának beszedni, melyet azután az adószedőkön keresztül a vármegye felé továbbítottak.²⁸

A községi előljárók által előkészített bevallást²⁹ a szolgabíró hivatalában összevetette az előző évivel, és ha csökkenés állt be egyes rovatoknál, úgy helyszíni vizsgá-

24 Izdenczy 1797: 551. (Érvelésében számításait Moson vármegye Lajtán inneni járásából vett adatokkal támasztja alá.)

25 Izdenczy 1797: 562–564. Az adórendszerrel szemben éles kritikát fogalmaz meg Spilenberg Pál is, aki a piachelyek elérhetőségét tartja a parasztnak boldogulása szempontjából elsődlegesnek (Spilenberg 1790: 91–92).

26 Zsoldos 1842: 8.

27 Zsoldos 1842: 8. Balásházy némileg más eljárásrendet ismertet. Szerinte „a’ Sz. Birák Helységenként járnak, ’s az adófizetőket egyenként vagy magokban, vagy néha a’ Birák jelenlétében magok eleibe hivatják, ’s meg intvén az adófizetőt, hogy mindenét igazán valja be, azután a’ vagyionoknak elő számlálása, és a’ dikális laistromba való iktatása történik” (Balásházy 1930: 28).

28 MmL IVA 502a/76 1887/1830 (1830. 12. 01.); vö. pl. MmL IVA 502a/96 217/1845 (1845. 01. 14.)

29 Zsoldos kissé ironikusan jegyzi meg: „Ha a’ Szbirákról igaz, hogy ezeknek majdnem mindentudóknak kell lenni, annyiféle van rájuk bízva: igaz a’ szegény – többnyire tudatlan – falusi birákról

latot kezdeményezett. A csökkenés jogosságát igazoló vizsgálat eredményét a vármegye felé továbbítva javaslatot tehetett az adott település adójának csökkentésére, majd a járási adatokat összesítve, az egész anyagot betérjesztette a vármegye elé.

A vármegye adókiadó bizottsága összesítette a járások adatait, melynek végeredményeképpen megkapták a megye dikáinak a számát. Az így előállt dikaszámmal azután – a fentebb részletezett módon – elosztották az országgyűlésen vagy a nádori konkurzuson³⁰ az adott megyére megállapított hadiadó összegét, de ugyanígy jártak el a megye saját szükségleteire megállapított háziadóval is.³¹

Amennyiben ezen kiigazítás a tényeknek megfelelően ment végbe, úgy az adójegyzékeknek többé-kevésbé tükröznie kell az akkori állapotokat. Mint az alábbiakban látni fogjuk, a fentiekén kívül a rendszerben további olyan elemek is voltak, melyek az eltagadásra ösztönözték az érintetteket.

Az összeírás menetét taglalva Zsoldos hangsúlyozza: a végrehajtás során elvi kérdés, hogy az bemondásos alapon történik.

Miből következik, hogy a' mi neki mint felrovandó tárgy bemondatik – ha törvényszerű ellenoka nincsen [...] – azt beirni tartozik. De ellenben itt szigorúskodni addig, míg mások azt nem teszik, annyit tenne mint járását tenkre juttatni. A' Szbiró megnyugtathatja lelkismeretét, ha mi neki bemondatik, felirta. Azonban ollyasokra, hogy p. o. egy egész járásban ne legyen csupán csak egy tehén, – vagy néhelyt több kanász mint sertés [...] még is maga rendén volna ügyelni.³²

A szolgabírónak a bemondáson alapuló értékeket azonban alapvetően minden esetben el kellett fogadnia.³³ Óvatosságra Zsoldos csak az alábbi esetekben int:

- Új telkek dikáltatásakor szükség van a telkek létét igazoló földesúri jóváhagyásra, tudniillik hogy nem törvénytelen foglalás legalizálási szándéka áll a háttérben.
- Ha valahol az tapasztalható, hogy a telkek száma csökken az előző évihez képest, akkor azt a vármegye közgyűlése elé kell vinnie.
- Az 1836. évi 11. törvénynek megfelelően, a jobbágytelken gazdálkodó nemesek telkeit is gondosan adó alá kell vonnia.
- A telekcsökkenéshez hasonlóan, a többi adótárgy esetleges csökkenését is ki kell vizsgálnia, „mert ha az adó fundusát szaporítani nem ohajtja is, de szüntelen fogyni csakugyan nem engedheti”. Utóbbi kapcsán név nélkül említést tesz olyan megyékről is, ahol éppen ezért az adótárgyaknak, illetve az ezekből számított dikáknak egy bizonyos minimumát írták elő, azaz, hogy egy bizonyos érték alá nem csökkenhetett a rovások száma.³⁴

is, hogy ezeknek exactori, commissariusi (satis dictum!) katonai, pénzismerői, és tudja isten miféle jártasságuknak kell lenni” (Zsoldos 1842: 24).

30 Ha nem ülésezett az országgyűlés, úgy a nádor jogköre volt az adó felosztása.

31 Soós 1973: 12–14.

32 Zsoldos 1842: 8. 1. lbj.

33 Minderről Balásházy: „...bár jól tudja, hogy a' valló parasztok sok vagyonokat el tagadják; azt mindazonáltal el hallgatja, és bona fide tsak azt írja be, a' mit be vallottak” (Balásházy 1930: 29).

34 Zsoldos 1842: 8–9.

Az adóösszeírásnál a tapasztalatok szerint tehát csak a fekvő vagyon került pontos összeírára, „a’ többi vagyonoknak ki vallásában történnek szerfelett sok tsalárdságok”, ami alatt leginkább a személyek és jószágok eltagadását értették.³⁵ Balásházy észrevétele nem meglepő, hiszen az úrbéri nyilvántartásokban az egyes települések határának nagysága, dűlöinek száma, kiterjedésük, a művelési ágak, a szokásban levő művelési rendszer pontos adatokkal szerepelt. A bemondáson alapuló adóösszeírás bizonytalanságait Moson vármegye vonatkozásában Grailich is jelzi, aki az 1816-os összeírás állatállományát ismertetve a lovagnál egyharmados, a marháknál és sertéseknél kétszeres eltagadási arányt feltételezett.³⁶ Az eltagadások a személyeket is érinthették, akiknek így vagyontárgyai sem kerültek regisztrálásra. A korszak végén többek között Lajtafalun vizsgálódó bizottság megállapította, hogy 20 házatlan és 3 házas zsellért nem vettek fel a dikajegyzékbe, azt is megjegyezve, hogy „illyes visszaélések majd mindenhol találtatnának”.³⁷

Adócsalásra, egyes vagyontárgyak eltagadására a gazdagabb helységek lakóinak nyílt inkább módjuk. A tehetősebb helységekben lakóknak volt mit eltagadniuk, míg a szegényebb adózóknak mindent be kellett vallaniuk. A földműveléshez például két ökör mindenképpen kellett, a szegényebb adózó „azt tsak nem mondhatja, hogy semmije sint”.³⁸

Zsoldos apró elszólása, mellyel az 1828-as összeírás körüli anomáliákra utal, jól jelzi, hogy a dikális adórendszerrel létrejött kettős szempontrendszer erkölcsileg mennyire káros volt. Feloldhatatlan ellentét feszült aközött, hogy az adózóktól elvárták vagyonuk pontos bevallását, ugyanakkor pedig arra is törekedtek, hogy az esetleges gyarapodás ne kerüljön számbavételre, mert az a dikák, s így az adóteher növekedését hozta volna magával a megyében. Ha a becsületes bevallás a cél, „netalán léendő országos összeírásakor *ne tanítsuk ám a’ népet, hogy vagyonát esküje után ismét tagadja el. (!?!)*”³⁹ – mondja Zsoldos. (Kiemelés tőlem – H.G.K.)

A kivetett adót, háztartásokra lebontva, az adókönyvben jegyezték fel. Elvben minden háztartás rendelkezett ilyennel. Az adókönyvek terjesztésének megszervezé-

35 Balásházy 1830: 28–29. Berzeviczy és Fényes megerősíti Balásházy ítéletét: „Kiviláglik ebből, hogy a dikális összeírás kevésbé hasznos, sőt az még káros is. Általános hazugságra törekszik, mert adózási képességük és haszonélvezeteik önkéntes bevallása közben a parasztok sohasem mondják meg az igazat, ami az összeírók előtt igen jól tudva van; de nem változtathatnak a dolgon, mert a falu parasztjai és a szomszéd járásiak egyformán tudnak hazudni. Különb, ha a szoros igazságot valahol kinyomozná, azt a helyet adóval bizonyosan túlterhelnék.” (Berzeviczy 1979: 387.) „Azonban e rovatos összeírásnak (dicalis conscriptio) hibás volta köztudomású dolog vala; mert az erkölcsiség legnagyobb kárára a szolgabírák önkényére, és az adózók hazug előadására volt hagyatva, minden felsőbb vizsgálat és ellenőrség nélkül történt...” (Fényes 1859: 617).

36 Grailich 1821: 195–196.

37 MmL IVA 502b 2875/1847

38 Balásházy 1830: 30–31. Zsoldos ugyanezt a példát hozza más megfogalmazásban: „a tehető polgár 6 ökrei közül 4-et elhallgathatott, midőn a’ két ökrös ¼ sessiót jobbágy ezeket el nem tagadhata, mert hogy’ mivelne telket marha nélkül? és így e’ szerint egyenesen a’ rozszlelkű eltagadás boldogítatik, ’s a’ jólelkű szegénység nyomatik: az kétséget nem szenved.” (Zsoldos 1842: 17.)

39 Zsoldos 1842: 19. 1. lbj. Balásházy és Fényes hasonlóan értékel: „...a’ kérdőre vont adófizető nép letett hite után is eltitkolta nagy részét különösen ingó vagyonainak, ’s hogy e’ részben sokszor olyanoktól, kiknek a’ moralitást, és igazságot feltartani kellene, az adófizető nép biztattott, ’s unszoltattott a’ hitszegésre. [...] ’S bátran el merem mondani, hogy egy Vármegye sintsen talán, hol kisebb vagy nagyobb mértékben illy visszaélések nem történtek volna.” (Balásházy 1830: 23.) „Az országos összeírás nagy költséggel végre is hajtott; de a szántszándékos hibás bevallások miatt oly rosszul ütött ki, hogy ezt adó kulcsául venni nem lehetvén” (Fényes 1859: 610).

se szintén a szolgabíró feladatkörébe tartozott. A havonta beszédendő adórészletek kivetésével kapcsolatban Zsoldos ismételten felhívja a figyelmet a helyi gazdálkodási sajátosságok figyelembe vételére. Az adózók tavasszal voltak anyagi teljesítőképességük mélypontján, majd a termények beérésével fokozatosan javult anyagi helyzetük. E ciklikusságnak szerencsés esetben tükröződnie kellett az adó havi kivetésében is.⁴⁰

A valós állapotokat tükröző adóösszeírások hiányától azonban teljesen független az a tény, hogy az összeírt adótételek után kivetett adó befizetésében is számtalan visszásság mutatkozott. Toposzerűen visszatérő formula a Moson vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek mutatóiban, hogy az „adónak bé szedése sürgettetik”, illetve „annak pontosabb beszéde eránt végzés”, ami jól jelzi: az adók, adóhátralékok behajtásának problémája folyamatos elfoglaltságot jelentett a vármegyei közigazgatásnak. Zsoldos Ignác szerint a jelentős adóhátralékok a kereset hiánya mellett két okra voltak visszavezethetőek. Egyrészt általánosan jellemző volt az adókivetés késői végrehajtása (akár június után is), másrészt „a’ birói számadások’ rendetlensége” nem segítette a gyors és hatékony adminisztrálást.⁴¹

A’ legnagyobb szigorúsággal eszközölni gondja legyen a’ Szbirónak, hogy *valahányszor* valamely adózó *készpénzben* fizet, vagy hivatalbelitől nyert forspont-*quietantiáját átadja*, [...] mindig [...] nem csak a számadónál maradó szedő-lajstromba, (a’ készpénz), ’s a’ szolgálati lajstromba, de – és különösen nyugtatóképen – a’ *kiskönyv* *illető helyére* [...] okvetlen beirattassék. [...] Melly istennek örök igazsága, hogy nem mindig tartatik meg: elég fájdalmas tapasztalni.⁴² (Kiemelések az eredetiben – H.G.K.)

AZ ADÓKULCSOK RANGSORA

Az 1773-ban bevezetett egységes adóív rovatainak sorba rendezésével megtudható, hogy az adórendszer logikájában mi az adótárgyak rangsora. Mivel az adókulcsok, azaz a személyek és vagyontárgyak utáni dikaértékek megállapítása a vármegyék hatókörébe esett, nem ismert, hogy Zsoldos Ignác saját táblájának közzétételekor mire alapozva írta, hogy ő „a’ régi szabályszerű [=bevált], de igen hasznos” verziót publikálja.⁴³ Állítását mégis elfogadva, az alábbiakban az általa közzétett kulcsokat tesszük meg a vizsgálat alapjául. A csoportosítást az eredeti szerkezetet önkényesen

40 Zsoldos 1842: 21.

41 Zsoldos 1842: 6.

42 Zsoldos 1842: 21. Az adókönyvet az adózónak kellett magánál tartania, az ettől eltérő gyakorlat jogszerűtlen volt. Moson vármegyében 1830 körül az adókönyv nem lehetett elterjedt, mivel széleskörű elterjesztésére ekkor történt próbálkozás. MmL IVA 502a/76 1887/1830 (1830. 12. 01.) A megvalósulás mikéntjéről, az adókönyvecskék intézményesüléséről nincsenek információink.

43 Zsoldos 1842: 283. Horváth (1972) például a kötet végén közzétett 12. sz. mellékletben Berzevicsy, illetve Gaál (1902) alapján közölte az egyes megyék adótárgyaira jutó – a Gaál Jenő művében található adatokhoz képest korrigált – dikakulcsokat, a minőségi osztályokat azonban mellőzte, így jelentős különbségeket mosott egybe. Az mindenesetre már felületes pillantásra is szembevetendő, hogy az egyes megyék között az adókulcsok terén óriási különbségek voltak. Az egyes megyék dikáltatási gyakorlatának anomáliáit részletesen tárgyalja Wellmann 1955: 12–13.

megbontva (1.) a foglalkozás/hivatás, (2.) rendi státus–háztartási viszony, (3.) ingatlanvagyon, (4.) jószágok, (5.) haszonvételek és (6.) közös haszonvételek kategóriák alapján végeztük el (vö. 1. melléklet, – a 2. mellékletben a dikaértékek Zsoldos-féle, összesített, abszolút rangsorát is közöljük).⁴⁴

A *foglalkozások* közé önálló tételként jobbra csak a kereskedelemmel és iparral kapcsolatos tevékenységek kerültek felvételre. A sorrend itt alapvetően forgalomalapú. A kereskedők (questorok) állnak az élen, majd a kézművesek következnek a segéddek számától függően és aszerint, hogy tevékenységüket egész évben folytatják-e. Az első osztályú kalmárság (mercator) csak e két ágazat után következik, amit a fuvarozás és a kézi munka rovatai követnek. Lényeges azonban, hogy a közös haszonvételek minősülő kategóriáknál (mint pl. a fuvarozás) az adót nem a személyek után kellett fizetni, az osztályba sorolás települések szerint történt. Azaz a települést osztályozták az egyes haszonvételek kiterjedtsége alapján (pl. jószágok száma), s így szabták meg az adóosztály minőségét.

A *rendi státusok* és a *család- és háztartástagok*, azaz a személyek utáni dikaértékek csak együtt vizsgálhatók. Az adóív logikája szerint itt azon személyekről van szó, akik a családfő háztartásában találhatóak. Itt két dolgot tartunk kiemelendőnek. Egyrészt azt, hogy a rendi státus és a rokonsági fok nem befolyásolta az egyénre kivetett adó mértékét, amiből következik második megállapításunk, tudniillik hogy ez esetben az adott személyek teherbírásán (= jövedelemtermelő képesség) alapuló funkcionális felosztás jutott érvényre. Így a jobbágy, zsellér, háztalan zsellér egy kategóriába került; miként őket követve a 16 év feletti fiú, testvér és a birtokon foglalkoztatott, a gazda háztartásában élő szolga is. Dikaértéküket tekintve ugyanezen megfontolásból kerültek harmadik helyre a lányok és szolgálók. A feleség után viszont nem kellett személyi adót fizetni, ami az asszonyok reprodukciós és a háztartást működtető, tehát *nem termelő jellegű* feladataival állhatott összefüggésben.

Az *ingatlanok* alapján meghatározott dikaértékek rangsora egyrészt az eddigi, a jövedelmezőségi fokot előtérbe helyező logikát igazolja. Másrészt feltűnő, hogy az ingatlanokon belül az épületingatlanok szerepelnek az első helyen, s csak ezután következnek a paraszti megélhetést biztosító, a gazdálkodáshoz, önellátáshoz nélkülözhetetlen tételek. Ezen belül is úgy tűnik, hogy minél nélkülözhetetlenebb volt a paraszti lét szempontjából egy-egy ingatlantípus, illetve az azon folytatott gazdálkodás (ház, szántó, legelő), annál hátrébb került a dikaértékek listáján. Így nem szorul külön vizsgálatra, hogy miért éppen az első osztályú vízimalom az egyike a legfelső adó kategóriában említetteknek. A szintén itt található első osztályú kert ugyanakkor azt sejteti, hogy itt a napi létszükségleteken és az önellátáson túlmutató, piacra termelő kertészeti tevékenységről van szó. Csak az ezt követő szinten jelenik meg az első osztályú ház, a másodosztályú kert társaságában. A harmadik-negyedik adószinten még mindig az alsóbb osztályú kertek, vízimalmok és házak szerepelnek. A dikaértékek hierarchiájában egyedülként található az ötödik szinten az első osztályú telek, amit a következő szinteken követnek csak a beltelek függelékei.

44 Ismerteti Zsoldos 1842: 283.

A falusi társadalomra jellemző ingatlanok csak a hierarchia hatodik szintjétől lefelé köszönnek vissza, élen az első osztályú réttel, mellette a másodosztályú telekkel. A falusi lakóházakat általánosan harmadosztályúként vették fel, ezt a hetedik szinten találjuk, a másodosztályú réttel, szilvással, első osztályú szőlővel és dohányfölddel együtt. A nyolcadik-tizedik szinteken a harmadosztályú rét, másod- és harmadosztályú szőlők következnek.

Az első osztályú szántóföld csak a 11. helyet foglalja el az ingatlanok dikaértékeinek rangsorában; 12. helyen szerepel a másodosztályú szántó és a káposztáskert, 13. helyen a harmadosztályú szántóföld. A negyedosztályú szántóföld az első osztályú aprómarha-legelővel került egy rovatba a 14. szinten. A 15–19. helyeket a másodosztályú aprómarha-legelőtől a „birkás” néven szerepeltetett juhlegelővel bezárólag a legelők foglalják el.

A *jószágoknál* érdekes módon az első három szinten szarvasmarhákat találunk. A legtöbbre becsült saját jármos és hizlalt ökör után a kölcsönvett ökör dikája következik, majd a harmadik helyen a fejős teheneké. Egy szinttel lejjebb a hámos lovak, hároméves ménesbeli csikók, a méhkasok és a meddő tehenekek találhatóak. Az ötödik kategóriában összekerülnek a kétéves csikók és sertések, majd a hatodik helyen a borjak és a nem részletezett „első osztályú aprómarhák” következnek. A sort a hetedik helyen a juhok és kecskék zárják.

A szarvasmarhák elsőségénél nyilvánvalóan nem elhanyagolható az a tény, hogy ezeket egyaránt fogták igába, tartották húrukért és tejükért, azaz nemüktől és életkoruktól függően többfunkciós igaerő- és jövedelemforrásként voltak jelen a paraszti gazdaságban. A lovak ezzel szemben csak erőgépként szolgáltak (igavonók, nyomtatás, hajóvontatás), élelmezési céllal nem tartották őket. Az iga munkákat leszámítva további hasznot viszont csak akkor hajtottak, ha mód nyílt fuvarozásra. Mivel a dikaskála megalkotásakor ez még felettebb csekély részét érintette a parasztságnak, nem csoda, ha adóértékük ennyivel a marhák után következett. E konstellációból a Moson megyei parasztság jól profitált. Az Ausztriába irányuló fuvarozást a kisebb dikájú lovakkal végezték, a fuvarozás után pedig a határ- és útvámat leszámítva egyéni szinten nem kellett adót fizetniük (lásd lentebb részletesen).

A *haszonvételek* közül legnagyobb dikaértéket a kazán, azaz a szeszfőző üst után számoltak. Második szinten, nagy távolságra ettől a haszonbérlet, deszkametszés és a bormérés következetek egyforma dikaértékkel.

A közös *haszonvételek* hat kategóriájából az első hármat az épületfaizás, a fennmaradókat pedig a tűzifaizás foglalta el.

A RENDEK ÉRVEI A RÉGI KULCSOK ELLEN (1838)

A fennálló, dikális adórendszer merev, ezért igazságtalan és elavult voltával Moson vármegye rendjei is tisztában voltak. Az 1828-as összeírás alapján kialakítani tervezett új adófelosztási rendszer ezeket a vadhajtásokat lett volna hivatva lenyesni, de az akkori koncepció – elődjeihez hasonlóan – nem valósult meg. A vármegye éppen

ezért 10 év múltán úgy döntött, hogy nem várja meg, míg a gyakorlatba is átültetik a 28-as országos összeírás eredményeit.⁴⁵

A portaszám megváltoztatására nem volt módjuk, mert az az országgyűlés hatáskörébe tartozott, jogukban állt viszont az egyes adótárgyak utáni adókulcsok kiigazítása. A kiigazítást az is indokolta, hogy 1836-ban egyes adónemek is megváltoztak. A részletekbe menő tárgyalást megelőzően a vármegye közgyűlése előtt felolvasták az 1772-ben, illetve azóta életbe lépett adójogszabályokat, az alsó-ausztriaiakat is!⁴⁶

Moson vármegyében 1773 és 1838 között a rovatok besorolása és az adókulcsok változatlanok maradtak. Az eltelt 64 év alatt a földhasználatban, a kereskedés módjában, jobbágy–úr viszonyban annyi változás állt be, hogy

a' mi akkoriban igazságosan az adózás tárgyának megállapított, most már az adózónak végső megromlása, és elszegényedése nélkül, vagy éppen nem, vagy leg alább nem azon erányban továbbá meg nem állhat, [...] a' mindennapi tapasztalás bizonyítja, hogy az adónak eddigi eránytalan felosztása, és egy általjában a' régi rendszernek e' részbeni követése által a' Megyebéli Adózók sorsa mindinkább sullyosodik, 's azért is az abbéli heányoknak pótlását, és orvosoltatását annyival is inkább megkívánná, mivel ezen megye adózói az adó alá tartozó tárgyának mennyiségéhez képest az egész hazában leginkább javon terhelve.⁴⁷ (kiemelés az eredetiben – H. G. K.)

A vármegye a rendezés során azt tűzte ki célul, hogy a rovatok összeírásánál ne legyen mód önkényes eljárásra, a vármegyei rovatátételek legyenek összhangban a szomszédos vármegyékével, és így a helyi körülményekhez alkalmazkodó igazságos adókulcsok kerüljenek bevezetésre. Mivel a reformjavaslatot kidolgozó választmány átlátta, hogy egy mindenki meglegedésére szolgáló tervezet megalkotása képtelenség, munkája során arra helyezte a fő hangsúlyt, hogy az új felosztás életbe lépése után minél kevesebb mód nyíljk az önkényeskedésre, azaz az adóterhek felosztását arányosabbá és a lehető legegyszerűbbé tegye. Az újítástól azt várták, hogy „ez által az adózónak végső meg rontása nélkül a' Megyére ki vetett adó sikeresseb-

45 Igaz, már 1830-ban is szóba került, hogy kiegyenlítsék az adókulcsok és az egyes településekre jutó adóösszegek aránytalanságait, de e tervek nem váltak valóra, vö.: „néemly Helységek az adózás alá tartozandó Tárgyoknak nagyobb hasznát veszik másoknál, és még is egyféle Kults szerént méretik ezekre is mint a boldogabb helyezettésűekre az adó [...] mivel az osztogato Igazság és az adozoknak erőben való meg tartása azt kívánnyá, hogy a mennyire lehet, mindenik a maga helyheztesése, és a nagyobb vagy kevesebb keresete módgyához képest járuljon az adó fizetéshez.” – MmL IVA 502a/76 1887/1830 (1830. 12. 01.) Az ekkor felmerült javaslat lényege az volt, hogy az egyes településeket határuk minősége, kereskedési lehetőségeik és lakóik gazdasága stb. alapján három osztályba sorolták volna. Az új rendszer talán segített volna a településszintű egyenlőtlenségek eltüntetésében, ugyanakkor nem lett volna tekintettel a helyi gazdasági egyenlőtlenségekre. Például így egy szegény község gazdag jobbágyai is alacsony adókulcs alá kerültek volna. MmL IVA 502a/76 1888/1830 (1830. 12. 01.)

46 MmL IVA 502a/89 609/1838 (1838. 05. 07.) A továbbiakban, ha külön nem jelöljük, valamennyi idézet, hivatkozás erre a jelzetre vonatkozik.

47 MmL IVA 502a/89 609/1838 (1838. 05. 07.) A művelt területek minőségváltozásait csak úrbéri úton lehetett korrigálni, erre az összeírónak nem volt módja. Tipikus példaként említi Zsoldos, hogy az a föld, mely „régén – mint uj irtványok – bőségesen termett; és így első osztálybelinek helyezett, most már vízmosta helységek' határát 3ik osztálybelinek mutatná a' szomorító tapasztalás, ezt az összeíró nem változtathatja.” Éppen ezért azt javasolja, hogy már a kezdet kezdetén is alacsonyabb osztályba sorolják be az újonnan kialakított területet. (Zsoldos 1842: 10.)

ben behajthatasson”.⁴⁸ A gyakorlati megvalósítás során a következő irányokban javasoltak változtatásokat:

- Termékenysége alapján újra kell osztályozni valamennyi mezőgazdasági művelés alatt álló, vagy valamifajta haszonvételt nyújtó területet (szántók, szőlők, rétek, legelők, kertek, nádasok, erdők). 1772 óta talán ezen a területen történtek a legnagyobb változások, „mert részenként gondos, ’s ügyes művelés által meg jobbítottak, [...] vagy ellenben a’ természetnek kártékony befolyásának kitéve, ’s az akkoron vett haszon csökkenést szenvedvén, természeteket annyira meg változtatták”, hogy elkerülhetetlen az új besorolás.
- Időközben a többi adó alá eső tárgy értéke is megváltozott, még ha nem is oly mértékben, mint a földeké, és ezek besorolását is rendezni kell.
- Az adó mértéke legyen arányos a haszonnal.
- Az „önkényeskedés” (= csalás) kiküszöbölésének legbiztosabb módja, ha csökkentik a rubrikák számát. Javasolták, hogy az egyforma adó alá eső tárgyakat egy rubrikába vonják össze.
- A vagyontárgyak és haszonvételek eltitkolása ellen az adókiivetésben egységes zsinórmértéket javasoltak, ami egyfajta részleges általányadó bevezetését jelentette.

A rendek alapvetően egyetértettek az előterjesztéssel, de számos ponton módosítandónak vélték azt.

1. Ők is elkerülhetetlennek tartották a telkek dülönkénti osztályozását, de mellett voltak, hogy e lépéssel a vármegye várja meg a következő országgyűlés határozatait (mely „az adó dolgában bizonyosan valamely alapos Rendszert fog meg állapítani”), s addig is álljanak el a rétek, szőlők, káposztáskertek és a faizás holdszám alapú besorolásától. A dülő alapú osztályozás előmunkálatait viszont megkezdték, mert „csak ugyan tagadhatatlan az, hogy a’ köz tapasztalás szerint, a’ Megyében fekvő telkeknek soroztatása annyira aránytalan, hogy némely esetekben a’ leg jobb földü határral bíró helység, a’ leg rosszabb földü határral bírónál alább való rendezetbe tévetve találtatik, sőt némely Községekben az Elemek befolyása által [1772, a rovatok összeírása óta] nagy változások történtek”. A telkek újraosztályozására ezért bizottságot hoztak létre.

2. A rendek a rovatok felvételi íveit sem tartották egyelőre megváltoztathatónak, mert ugyan az „nagyon kívánatos volna; de minthogy azok az egész országban tartandó egyformaság végett adatnak ki a’ N. M. K. Helytartó Tanács által, ebben ideiglen orvoslás szereshető nem lévén”, az addigi tabellaforma meghagyása mellett foglaltak állást.

3. „[E]lben a’ Vármegyének tellyes hatalmában állván az, hogy az adóbéli tárgyaknak Kulcsát a’ szükség, és idő körülményeihez képest meg változhassa”, a bizottság javaslatait jórészt elfogadták, több ponton azonban módosították az előterjesztést.

⁴⁸ MmL IVA 502a/89 609/1838 (1838. 05. 07.)

A következőkben párhuzamosan ismertetjük a bizottság javaslatait – melyeket az adóív rovatainak sorrendjében vezettek elő –, és a rendek által végül elfogadott verziót. Zsoldos Ignác és Izdenczy József instrukcióit lábjegyzetben mellékeljük. A bizottság az adóív rovatai sorrendjében vezette elő javaslatait.

1. Személyek (*Personae*)⁴⁹

A) A nőtlen személyek esetében (férfiak-nők együtt) az adóköteles kor 18 év felett kezdődjön, ne pedig 16-nál, amit azzal indokoltak, hogy „ne hogy a’ több gyermekek neveltetésével terhelt Szülők, minek előtte gyermekeik kenyereknek keresésére még elégtelenek, türehetlen adó fizetéssel sanyargattassanak” és így gyengüljön a családosok anyagi helyzete. A házas egyéneket viszont 18 év alatt is adó alá vették, mert ők „már ezen lépéssel is kenyérnek keresésére magokat alkalmasoknak lenni bizonyították”. Az adózó 60 év felett már addig is kikerült az adókötelesek közül, az ehhez fűzött megjegyzés mégis sokat elárul a választmány szociális érzékenységéről: „a’ ki 42 esztendeig viselte a’ Köz terheket, – a’ hátra lévő kevés öreg napjait, már csak hanyatló ereje tekintetéből is könnyebb táplálhatására, és életének meg hosszabbítására szentelje”.

B) Úrbéres helyzetük alapján meg kívánták hagyni a korábbi szabályozást, azaz a személy utáni egységes adót. Státusuktól függetlenül (jobbágy, zsellér, lakó) ugyanis valamennyien ugyanolyan érdektől hajtva, ugyanazzal az erővel igyekeznek betevőjüket előteremteni. Ez egyben a vonatkozó rubrika egyszerűsítését is magával vonta: jobbágyok, zsellérek és lakók egy rovatba kerültek volna (1. rubrika – 1/4 dika/fő).⁵⁰

C) Ezt az elvet követték a fiúk-szolgák és a lányok⁵¹-szolgálók, testvérek rovatai esetében is. Elgondolásuk alátámasztja azon beszámolókat, melyek a szolga családtag státusáról szólnak. Valamennyien a gazda háztartásának tagjai, akik együtt munkálkodnak a birtokon. „[F]iúnak vagy Testvérnek heányában kéntelen a’ gazda szolgát fogadni”, így egyforma adóösszeggel mindhárman egy kategóriába kerültek volna (2. rubrika – 1/8 dika/fő), miként a lányok és szolgálók is (3. rubrika – 1/16 dika/fő).

⁴⁹ *Személyek* rovat: a címek után egyértelműen kell a rovatokat kitölteni, de mivel az „árendasoknak, zsidóknak, kézműveseknek, kalmároknak, tisztesebbeknek (honoratior) személy-rubricáik nincsenek”, őket nem kell felvenni. (Zsoldos 1842: 9–10.) A zsidók személyük után ugyanakkor a türelmi adót fizették, így ha más formában, de az ő személyük is adóköteles volt. A dikális összeírásban „csak mint más haszonbérlok tekintendők; de mesterségeik is – a’ mennyiben gyakorolnák – szinte aránylag osztályozva adó alá összeírandók” (Zsoldos 1842: 12–13). Mivel Izdenczy csak a hasznot hozó tárgyakat adóztatná, a személyek utáni adót – a háztartásfő utánit is – általánosságban megszüntetné (Izdenczy 1797: 540).

⁵⁰ Izdenczy a *zsellér* és *házatlan zsellér* rubrikákat összevonná, esetükben ugyanakkor megtartaná a személy utáni adót („ugyanakkor ezen adó megtartása méltányos, mivel a házas és házatlan zsellérek egyébként – mivel nincs telkük – adómentesek maradnának, ami ellentétes a normával, ti. minden nemmernes adózniuk kell”). Méltányosságból és védelmükben személyenként viszont csak évi 2 ft adót javasol, ez havi 10 krajcár tehernek felel meg, s ami napszámmal („Handarbeit”) könnyen megkereshető (Izdenczy 1797: 541–542).

⁵¹ *16 év feletti lányok*: Mivel a lányoknál az összeírást a nép a férjhezmenést nehezítő, ill. annak szerencséjét akadályozó tényezőnek véli, így e részben méltányosan kell eljárni. („Ez előítélet; de a’ nép’ szava, ’s tiszteljük azt – mennyire lehet – mint egyben, úgy másban is.” – Zsoldos 1842: 10.)

A rendek a jobbágyoknál a régivel egyező kulcsot jóváhagyták, szolgák és szolgálók adókulcsát azonban leszállították, 12 szolgál és 20 szolgáló tett ki egy dikát.⁵²

2. Mindenféle marhák (*Pecora Pecudesque*)

A gazdaságban található állatokkal folytatva, elsőként, „mint soha elő nem kerülő”-t, megszüntetni javasolták a „kölcson vett ökrök” kategóriáját.

A) A jármos és hizlalt ökör, a fejős és meddő tehén, valamint a hámos és ménesbéli lovak estében is összevonásokat javasoltak. A legfőbb érv emellett az volt, hogy az adózók rendszeresen inkább olyan neműnek és állapotúnak mondták a jószágot, melynek adója kevesebb. Korábban $\frac{1}{16}$ dikát ért egyik, $\frac{1}{8}$ -t a másik, így valóban megérte a család. Ezt kiküszöbölendő egységesen $\frac{1}{12}$ dikát javasoltak bevezetni valamennyi után, amit a rendek is elfogadtak (4. rubrika: saját jármos vagy hizlalt ökör, 5. rubrika: fejős vagy meddő tehén, 6. rubrika: hámos vagy ménesbéli ló).⁵³

B) A növendék állatok rubrikáit, tehát a borjúk, 2–3 éves tinók és csikók utáni adóztatást egy az egyben meg kívánták szüntetni. Az érvelésben a nép gyarapodásának előmozdításán van a hangsúly. A növendék állat

a' földművelőnek inkább tsak reményt mintsem valóságos hasznot hajt, és így az ilyen apró marhának sok fáradtsággal járó fel nevelése után, a' földművelő kecsgetető remény helyett sokszor leg nagyobb kárt vallani kéntelen a' nélkül, hogy az illyes Marhának még csak leg kisebb hasznát vehette volna, ennél fogva nehogy a' Marha tenyésztési ipar e' sullyos adófizetés által a' maga Zsengéjébe elnyomattasson, hanem inkább az illyes akadályoknak elháríttásával előmozdítasson.

52 Izdenczy a *fiak és lányok* adójáról úgy vélekedett, hogy az nem éri el célját, sőt, a családok boldogulása ellen hat: az apák számára gyermekeik nevelése, öltöztetése és táplálása éppen elég nagy teher, s a nagyobb gyerekek – Izdenczy már 15 éves kortól számítja – utáni adó végeredményben az apák vállát nyomja. Ezen adókatégória megszüntetését tartaná méltányosnak, hasonlóan a testvérek utáni adóhoz (Izdenczy 1797: 541).

53 A *saját, illetve kölcsonvett ökrökről és hámos lovakról* Izdenczy úgy vélekedett, hogy a földműveléshez egyrészt nélkülözhetetlenek, ellenben „mivel a szántóföld már enélkül is adózik és igásjószág nélkül nem is művelhető meg, a földműveléshez szükséges igavonók adóval történő megterhelése nem tűnik méltányosnak, sem a mezőgazdaság számára hasznosnak.” (Izdenczy 1797: 543.) Másrészt a megfelelő trágyázás és az igásmunkák időben történő elvégzése miatt az eredményes földműveléshez sok marha kell. Ahhoz, hogy ezt az adózók elérjék, lehetővé kell tenni számukra a szükséges számú marha tartását, melynek egyik eszköze az adómentesség (Izdenczy 1797: 543–544). Ugyanígy vélekedett a *fejős- és meddő tehenekről* (vö. uo. 545). A vágómarhát (göböly) a Magyar Királyság azon termékei egyikének tartotta, mely jelentősen hozzájárul a külkereskedelmi hiány csökkentéséhez, melynek kivitelét így minden eszközzel támogatni kell, például az adómentesség megadásával is. (Ugyanez köszön vissza a *ménesbéli lovak* esetében is, ahol ti. a hadsereg igényeinek kielégítése lehetne kitörési pont.) További érv emellett, hogy a rétek, legelők, erdők – ahonnan a marha táplálékát nyeri – adóznak, ami így itt is kettős adóztatást eredményez. Az adó eltörlése ellenben növelné a marhaállományt, ami csökkentené az árakat, ezáltal fokozná a fogyasztást: a marhahús mindenki számára elérhető táplálék lenne, sőt, a hadsereg minőségi panaszai is megszűnnének (Izdenczy 1797: 544–545; 547).

A vármegye közgyűlése nem osztotta a bizottság nagylelkűségét, s ha csekély mértékben is, de adóztatás mellett foglalt állást; egységesen $\frac{1}{64}$ dicának véve valamennyi növendék jószágot.⁵⁴

C) A sertésekkel szigorúbban jártak el. Nyáron még az otthon hizlaltakat is kicsapták a legelőre, s mivel „a’ sertvés a’ földnek felturásával leg inkább rontja a’ legelőt” adóalapját is megemelőnek vélték $\frac{1}{32}$ dikáról $\frac{1}{24}$ -re (7. rubrika).⁵⁵

D) A juhok korábbi kulcsát meghagyták, maradt $\frac{1}{24}$ rovás (8. rubrika),⁵⁶ ellenben a kecsketartást a vármegye arra alkalmatlan természeti adottságai miatt korlátozni kívánták, ezért a korábbi $\frac{1}{32}$ -t $\frac{1}{16}$ -ra emelték (9. rubrika).⁵⁷ A rendek utóbbi három jószág javasolt adókulcsait jóváhagyták.

3. Fundusok (*Fundi*)

A) A küldöttség az egyes települések közötti különbségek miatt, a házak besorolására nem tartotta elegendőnek az addig használt hármass felosztást.⁵⁸ Az új felosztás alapjául egyedül „csak a’ ház mineműsege haszonvehetősége vezesse a’ classificatiót” – javasolták.

Ennek alapján első osztályba kerültek volna azok a házak, melyek éves jövedelme meghaladta a 300 ezüst forintot, itt 1 ház 2 dika-értékkel bírt. Másodosztályúnak minősült a 100–300 ezüst frt éves jövedelmet hozó (1 ház = 1 dika), az 50–100 ezüst frt közé eső harmadosztályúak után pedig $\frac{1}{2}$ dikát számítottak. Negyedosztályú háznak minősült az évi 1–50 ezüst frt jövedelmet termelő épület $\frac{1}{4}$ dika érték-

54 Izdenczy hasonlóan érvelt. A *növendék jószág* még nem hajt hasznot a jobbágnak, tartása, etetése ellenben teher. Ellenvetésként hozza ama véleményt, hogy a marha haszna egyedül a paraszt akaratától függ, ti. bármikor eladhatja. Ez igaz, ugyanakkor gyakran nincs vevő, vagy csak potom pénzért, így az üzlet sem igazi, hiszen kényszer alatt történik: célja az adócsökkentés. Ellenben ha egy igásökör elpusztul, akkor nem ritkán kölcsönből kell újat venni, melynek kamata a vagyont apasztja (Izdenczy 1797: 545–547).

55 Izdenczy itt is az államérdekből történő adómentesség mellett szállt síkra. A török tartományokból évente nagy mennyiségű *sertést* hajtának Magyarországra, ami bizonyítja, hogy e tekintetben az ország nem önellátó. Az adómentesség ösztönözné a sertéstartást, csökkentené a kereskedelmi deficitet – ráadásul egy külföldi országgal szemben. Az adómentesség melletti már elhangzott érve, hogy a sertés tápláléka legelő, rét, erdő formájában egyszer már adózott (Izdenczy 1797: 547–548).

56 A *juhoknál* az előbbieket Izdenczy kiegészíti azzal, hogy húsup, gyapjuk, sajtjuk miatt több méltánylatot érdemelnének (Izdenczy 1797: 548).

57 Izdenczy a *kecskéknél* még nagyobb szigorral járna el: mivel az erdőkre veszedelmesek, darabját 24 krajcárral róná meg. Reményei szerint az adó teljes eltűnésükhöz vezetne (Izdenczy 1797: 548).

58 Moson megyében az 1832. évi 1643-as végzés alapján a *házakat* három osztályba sorolták. Az évi max. 50 forintot jövedelmező házak harmadosztályúnak minősültek, az évi 50–100 forint jövedelmet hozók a másodosztályba kerültek, az első osztály pedig a 100 frt feletti ingatlanbevétel után következett. A napi gyakorlatban – elsősorban a városokban – sok konfliktust okozott, hogy azon esetekben, amikor a tulajdonos egyedül használt egy nagyobb értékű házat, anélkül, hogy abból jövedelme lett volna, hogyan is történjen az adózás. Vö. MmL IVA 502a/97 773/1846 (1846. 04. 23.). Mivel 1846-ban még erre a korábbi rendeletre történik hivatkozás, úgy tűnik, a reformjavaslat részleges jóváhagyása ellenére sem ment át a gyakorlatba.

kel, az ötödik osztályba pedig a semmi jövedelmet nem hozó házak kerültek, $\frac{1}{8}$ dika értékkel (10. rubrika).⁵⁹

A közgyűlés – az 58. jegyzetpontban ismertetett módon – ellenben továbbra is a hármas felosztás mellett foglalt állást, mondván, hogy „a’ jövedelmek, és haszonbérékhez képest” az első osztályban 1 ház 2 dikával lesz egyenlő, másodosztályban féllel, harmadosztályban pedig 8 ház tesz majd 1 dikát.

B) A jobbágytelken álló nemesi épületek köztes jogállását az 1832/36. évi 11 tc. 2. §-a szabályozta, illetve az 1471/1836 sz. megyei végzés. Ezek értelmében a nemesek beltelken álló házai adómentesek voltak ugyan, „de a’ belső Telki földnek használatától, épületeiket ide nem értvén, adózni köteleztetnének”.⁶⁰ Az ilyen állagú beltelkeket, mivel azok „minden birtokosnak leg becsesebbek, és közönségessen leg nagyobb hasznot hajtók szoktak lenni”, az adott településen megtalálható legmagasabb telekosztályba kellett felvenni.⁶¹ Gondoltak arra is, hogy ez a szigorúság a jobbágytelken lakó nemeseket arra sarkallhatja, hogy telküket átminősítsék alacsonyabb adókatagóriába eső kertté, rétté, vagy szántófölddé. Ezt kikerülendő határoztak egy önálló rubrika bevezetéséről, ahol a nemesi beltelkeket írták össze, továbbra is három osztályba sorolva őket. A 11. rubrika így az „adózás alá tartozandó házakot bíró Nemesek, a’ belső Telki földnek használatáról” nevet kapta. Mint fentebb idéztük, az adott helységben a telkekre érvényes legmagasabb adóosztályba kellett a nemeseket besorolni, az első osztályban egy telek $\frac{1}{2}$ dikát, a másodikban $\frac{1}{4}$ dikát, a harmadikban pedig $\frac{1}{8}$ dikát ért. A rendek azonban itt sem fogadták el a módosítást, ami nyilvánvalóan összefüggésben volt azzal a félelemmel, hogy ezáltal szegényebb társaik személyes terhei megnövekednek.

C) A szántóföldek osztályozása volt talán a legnehezebb feladat, egyben a legnagyobb felelősség is. Az esetleges felfelé torzító, rossz besorolás következtében az adott település jobbágysai a földjeik után származó jövedelemmel fordított arányban adóztak.

[E]nnél fogva mivel a’ Szántóföld a’ mivoltához, és haszon vehetőségéhez képest különbbféle, és kétségen kívül való az, hogy mennél rosszabb a’ föld, és ebből a’ Jövedelem, ’s így hogy ha a’ jó földhez képest, a’ rosszabbikból négyszer, és több vétetnék; erre leg alább négyszer annyi Munka kivántatik, de mind a’ mellett még is sokkal csekélyebb a’ tiszta haszon, mind az első rendű jó földből.

59 A Zsoldos-féle rangsorban az 1. osztályú ház = „városi nagyobb”, a 2. osztályú = „városi kisebb szerű”, a 3. osztályú = „az adózók’ falusi házaik”. Megjegyzés: „az osztályozás’ alapja ne a’ tető [ti. cserép vagy zsupp/nád – H.G.K.], de egész kiterjedése legyen a háznak” (Zsoldos 1842: 10). Izdenczy ellenben teljesen megszüntette volna a parasztházak adóját, mivel a házakból a parasztnak semmi bevétele nincs, sokkal inkább mint „zum Wirthschaftsbetrieb onerose Appertinenz wegen Conservirung der sartorum tectorum anzusehen ist.” Adója még inkább megfojtja az amúgy is gyenge építési kedvet: hogy kevesebbet fizessenek, a parasztnak házaikat igyekeznek kicsire építeni és olyan rossz anyagokból, hogy mindig harmadosztályba essenek, ami nem segíti a téglaházak terjedését, sőt! A faházak tűzveszélyesek, emellett nemcsak a parasztnak, de a katonaság egészségét is kikezdi (Izdenczy 1797: 549).

60 A törvény egyértelműen fogalmaz: „Az ily nemesek a belső-telki földek használatától – épületeiket ide nem értvén – adót fizetni köteleztetnek.” 1836/11. tc. 2. §. (*Magyar Törvénytár* 1836–1868: 49.)

61 Ezt az 1858/1837 sz. vármegyei rendelet szabályozta.

A pontatlan besorolás lehetősége mellett, amit szerettek volna kiküszöbölni, a másik kockázati tényező az eddigi négy osztályba történő felosztás volt. Az egyes osztályokba aszerint kerültek a dűlők, hogy minőségük alapján az első osztályúakhoz képest mennyivel kellett nagyobbak lenniük ugyanakkora termés eléréséhez. Ez képezte a négy minőségi osztály alapját. A bizottság ellenben a hatos felosztás mellett tört lándzsát, ami jól jelzi, hogy a más vidékekhez képest kiegyensúlyozott termékenységi vármegyében is nagy különbségek adódtak.⁶² A javaslat szerint ezután az első osztályú szántóföldből 4 hold ad 1 dikát, a másodosztályúból 6 hold. A harmadosztályban 10 hold tesz ki 1 dikát, a negyedik osztályban 16, az ötödikben 20, a hatodikban pedig 24 hold (12. rubrika).⁶³ Az első osztályú szántók adott területen így hatszor nagyobb termést hoztak, illetve annnyival kevesebb erőt kellett megmunkálásukra fordítani.

A reformjavaslat a szántók és a rétek esetében sem talált meghallgatásra, a közgyűlés különösebb indoklás nélkül úgy határozott, hogy a továbbra is megmaradó négyes osztályozásban az első osztályú földeknél 4 hold, a másodosztályúaknál 8, a harmadosztályúaknál 16, a negyedosztályúaknál pedig 24 hold tesz majd ki egy dikát.

D) A réteknél is javasolták a minőségkategóriák kibővítését, az addigi három osztályról négyre. Egyben, „az önkénynek eltávoztatására, és az öszve írásnak könnyebbítésére” mint mértékegységet megszüntették a kaszást, és itt is a holdszám lett a használatos. A négy osztály dikaértéke megegyezett a szántók első négy osztályában megállapítottakéval (13. rubrika).⁶⁴ A rendek azonban az előterjesztésnek ezt a pontját sem fogadták el, így az első osztályban 4, a másodikban 8, a harmadikban 16 kaszás tett ki 1 dikát.

E) A szőlőket, melyek „a’ fenn elő hozott indíttó okoknál fogva, mivel fáradtságosabb munkát kívánnak, és ahoz képest czélerányos Jövedelmet’ nem hajtanak [...] a’ Választottság eránytalan adóval találja fel róva lenni”. Ezért az addigi három osztályt itt is négyre bővítették, a mértékegységet pedig kapásról holdra változtatták. Korábban 1 dikát az első osztályban 12 kapás adott ki, ami két holdnak felelt meg. Az új felosztásban, a szőlősgazdák terheit mérséklendő, már 16 kapás ért két holdat

62 Javaslatával Izdenczy is a besorolás esetlegességének kívánta elejét venni. A *szántók* adóját meghagyta volna, mert ez az adózók megélhetésének létalapja, másrészt ez egybevágott azon törekvésével is, hogy az adó súlypontját a biztonság miatt az ingatlanokra („Haupt-Force des Contributionalis”) helyezze. Izdenczy javaslata, hogy a szántók után 1. osztályban 1 ft 30 kr/hold (a hold ölszáma nincs megadva), 2. osztályban 1 ft 10 kr, a harmadikban 50 kr, a negyedikben 30 kr adót vessenek ki, ami kb. 10%-os elvonásnak felel meg (1 mérő búza középpára ekkoriban 1 ft 30 kr). Izdenczy úgy számol, hogy egy elvetett mag hatot terem, 1 hold első osztályú szántóra pedig 2 pozsonyi mérő vetőmaggal lehet számolni. Az ezután várható termés így 12 mérő, a vetőmag levonása után 10 mérő marad (Izdenczy 1797: 550–552).

63 Grailich a zurányi határról írva jegyzi meg, hogy 1 hold 1300 négyszögölnek felel meg, ami 2 pozsonyi mérő vetéssel egyenlő. A holdak ölszáma feltehetően egész Moson megyében 1200–1300 körül alakult (Grailich 1820: 203).

64 Izdenczy az ingatlanalapú adóztatás elvét a *rétek-kaszálók* esetében úgy érvényesítené, hogy az 1. osztályban 45 kr, 2. osztályban 35 kr, 3. osztályban 25 kr, 4. osztályban 15 kr/kaszás lenne az adó. Ezen összegek magasabbak, mint a középpár 10 százaléka, bár Izdenczy a mosoni árakat nem ismeri pontosan. Az arányosan magasabb adót Izdenczy azért tartja jogosnak, mert a rét nem igényel annyi munkát, mint a szántó; maga is táplálékul szolgál a marháknak, melyek szintén hasznos – nyereséget – hajtanak a gazdának; a rétet nem fenyegeti annyi veszély, mint a szántót (jégverés, szárazság), ha mégis, itt a károk kisebbek (Izdenczy 1797: 553–554).

(= 1 dika). A másodosztályban 3 hold, vagyis 24 kapás adott ki 1 dikát, a harmadikban 4 hold (32 kapás), a negyedikben pedig 5 hold⁶⁵ (40 kapás) (14. rubrika).

A szőlők esetében is maradt a hármas felosztás, 16–24–32 kapás alkotta az egyes osztályokhoz rendelt dika-kategóriákat.⁶⁶

F) Az adóíven önálló tételként szereplő szilvások és dohánykertek oszlopát, mivel ilyenek a vármegyében nem voltak, a jövőben el kívánták hagyni, míg a közgyűlés üresen hagyásukat javasolta.

G) A káposztáskertek addigi besorolásánál is túladóztatást vélt felfedezni a válsztmány, mert „ezeknek művelése haszonvehetőségéhez képest tetemes fáradtsággal vagyron öszve köttetve”. A tapasztalat azt mutatta, hogy a korábbi számítás helyett, ami azt vette alapul, hogy 10 □-öl területen 100 fej káposzta termett, így 320 □-öl, azaz $\frac{1}{4}$ hold adott 1 dika alá való területet, helyesebb, ha ennek a dupláját veszik 1 dikát adónak ($\frac{1}{2}$ holdat, azaz 6400 fej káposztát). A káposzta utáni adót így felére javasolták csökkenteni. Emellett az addigi, káposztafejből kiinduló adóalap-számítást is megszüntetendőnek vélték, s a földterület nagyságát tették meg kiindulási alapnak (15. rubrika). E földterület-alapú adókulcs ötlete szintén nem talált meghallgatásra, de a 6400 fej káposzta = 1 dika értéket meghagyták.

H) A gyümölcsös- zöldségekertek adóbesorolását változatlanul hagyták (a mértekegység itt nem ismeretes, de a szilvások mértékegysége pozsonyi mérő, a dohányföldé meg bécsi mázsza volt),⁶⁷ azaz az első osztályban 1 dikát adott ki 2, a másodikban 4, a harmadikban pedig 8 egységnyi kert. Zsoldosnál a három osztály a „jó”, „közép”, „silány” minőségeket jelzi.⁶⁸ (16. rubrika)

I) A malmok osztályba sorolása kerekeik (örlőköveik) alapján történt. Ezt „az eddig divatozott kulcsot, [...] mint leg igazságosabbat”, a bizottság meghagyta. A szárazmalmokat ugyanezen szempont szerint osztályozták, így a két malomtípus rubrikáit összevonták. Az első osztályban 1 dikára jutott $\frac{1}{2}$, a másodikban 1, a harmadikban pedig 2 kerék. (17. rubrika) A rendek itt nem emeltek kifogást az előterjesztés ellen.⁶⁹

65 A forrásban, feltehetően tévesen, itt is 4 hold szerepel.

66 Izdenczy javaslata szerint 1 kapás 1. osztályú szőlő után 1 ft, 2. osztályú után 48 kr, 3. osztályú után 36 kr. adót vetnének ki (Izdenczy 1797: 554).

67 Vö. Soós 1973: 15.

68 Zsoldos itt is figyelmeztet, „hogy a ’ javítás’ esetére felebb osztályozás által, a ’ jó szorgalmat ne terheljük, vagy is ez által ne akadályozzuk” (Zsoldos 1842: 10). Izdenczy abból indul ki, hogy a fő cél a jelenlegi rendszer egyszerűsítése, így a szilvások, káposztások, dohányföldek, gyümölcsösök, konyhakertek esetében egy közös rubrikát javasolt, melyben minőségük szerint négy osztályba sorolta volna e földeket: 1. o.: 1 frt; 2. o.: 50 kr; 3. o.: 40 kr; 4 o.: 30 kr/hold (Izdenczy 1797: 554–555).

69 A malmoknál Zsoldos is a „kerekek” számához szabja az osztályozást. A korábbi, hivatalos kulcsra történő fenti hivatkozás alapján első osztályba kerültek azok a malmok, melyek „mindig, még pedig több keréken”; másodikba, melyek „néha nem, ’s ha igen, akkor is csak egy keréken”; harmadikba pedig, melyek „csak ritkán, és csak gyűjtött vízzel, avvagy széljártával örölhetnek” (Zsoldos 1842: 10). Izdenczy a vízi- és szárazmalmok rovatát ebben a formában elhagyná, és e tevékenységeket az első osztályú iparok közé venné („ad classem primam opificum auf dem Lande”), az örlés/molnárkodás ugyanis céhes ipar, míg a malom csak az ehhez szükséges munkaeszköz, olyan mint a cipészeknek az ár. Cél, hogy itt is az ipar, nem pedig a malom után történjen az adózás (Izdenczy 1797: 555).

4. Szerkivüli vagyon (*Extra Seriales Facultates*)

A) E rovat alá „a’ jövedelmi forintokhoz képest megrovatott” tárgyak tartoztak. Közülük fűrészmalmok és bérbe adott szőlőprések a vármegyében nem léteztek, ezért e két tétel oszlopait elhagyni javasolták, de a vármegye ezt nem hagyta jóvá.

„Nemtelenek tulajdonában lévő” kocsmák, mészárszékek, bérbe adott len- és kenderolajütők, vásárok és páhók [raktárak] esetében a bizottság ismét úgy találta, hogy „a’ nevezett szerkivüli vagyonbeli Tárgyak után járó haszon feleslegessen látzatik terhelve lenni”. E tételek korábban is egységes adókulcs alá estek; minden befolyt 30 forintnyi tiszta nyereség ért 1 dikát. Az egységes adókulcsot továbbra is meghagyták, de a dikaértéket felemelték 50 forintra, ami 66%-os adócsökkentést jelentett. Ezt a rendek is elfogadták. (18–22. rubrikák: 1 dika = 50 frt)⁷⁰

B) Haszonbérleteknél a bizottság az addigi 5 rubrika helyett csak egyet javasolt, mivel ügyis egységes kulcs alapján történt a haszonvételek összeírása. Az érvényes szabályozás szerint a haszonbér alatti rovatoknál az árenda összegét kellett beírni, amit aztán a vármegye saját hatáskörben dikáltatott.⁷¹

A magyaróvári uradalom képviselője útján itt is óvást tett, az ellen tudniillik, hogy az uradalmi haszonbérlok a hadipénztárba is adózzanak. Ezt a szomszéd vármegyék gyakorlatával is alátámasztotta, azaz, hogy „a’ Nemesi haszonvételeknek kibérlői nem rendes adó alá vonattatnak, hanem csak taksáltatnak”. Ez jobban megfelelt a hatályos törvények szellemének is, mert „a’ nemesi jogokkal jobban meg fér, hogy a’ Nemesi Telkek, vagy Regálék haszonbérloi a’ Rovatalok’ összeírásából kihagyattassanak”, bár Moson vármegyében egy ideje ezzel ellentétesen jártak el. A reformtervezetet kidolgozó bizottság szintén azt vallotta, hogy a nemesi birtokok haszonbérloit ne vegyék fel a rovatok összeírásába, oda a „jövendőben csak a’ nemtelen haszonvételek bérlői tétessenek”. Ez azonban nem jelentett adómentességet, csak a nemtelenektől való különállás hangsúlyozását, aminek az adófizetésben is tükröződni kellett.

A jegyzőkönyv alapján úgy tűnik, hogy e passzusnál lehetett a legnagyobb vita a közgyűlésen, a rendek ugyanis nem fogadták el, hogy az uradalmi és nemesi tulajdonú haszonvételek bérlőit kihagyják az összeírásból, s ők adójukkal csak a házipénztár költségeihez járuljanak hozzá, mert ez a „Megye által szakadatlanul gyakorlott, és a’ törvényekben alapult szokással ellenkezővén”. A törekvés mögött a magya-

70 Izdenczy a *bérbeadott szőlőprés, len- és kenderolajprés, festékmalom, kocsmák és mészárszék* kategóriákat mint olyanokat megszüntetné, és valamennyit az *Arendatores* ab *Arende* rovat alá rendelné, „ahová tulajdonképpen tartoznak”. Felhívja ugyanakkor a figyelmet, hogy az ezek utáni majdani adó ne legyen túl magas, mert az elijeszti a bérlőket (Izdenczy 1797: 555–556).

71 Oly módon, hogy ha pl. 90 forint árenda után számoltak 1 dikát, akkor az évi 180 forintos bérlet 2 dikát tett ki. Zsoldos azt is megjegyzi, hogy a haszonbérleteknél a valós haszonhoz képest általában kevés adót kell fizetni, már csak azért is, mert az ide köthető létesítmények szinte minden esetben adómentes nemesi földön találhatóak, így az összeíró lehetőleg kellő eréllyel járjon el (arról nem is beszélve, hogy a kettős szerződés intézménye sem volt ritka, ahol a nyilvánosság felé szánt változatban kisebb összegek szerepeltek). (Zsoldos 1842: 12.) Izdenczy a *bérbe adott juhnyájak, csapszékek* stb. rovatát megszüntette, és az előzővel egyesítette volna. Javasolja, hogy az adó mértéke a bérleti díj 1%-a legyen (Izdenczy 1797: 556).

róvári uradalom állt, amelynek képviselője több, meg nem nevezett törvény „valódi értelmére” hivatkozott. A vármegye ügyésze ellenővésében azonban felhívta a figyelmet, hogy „a’ Vármegyének ezen adóztatási módja a’ Nemesi haszonbérleő személyekre nézve ország szerte divatozó szokással is meg egygyez, és a’ Nemesi Kiváltóságoknak sérelmét még távolról sem hozza magával”, ezért a magyaróvári uradalom óvását elutasították.

C) A kazánokat – melyek szeszfőzés céljára szolgáltak – a rovatokból kihagyandónak vélte a bizottság,⁷² szemben a méhkas rubrikájával, mely „kevés fáradság által tenyészik”. A méhkasok korábbi adóalapját meghagyták, ezután is 32 darab adott 1 dikát (24. rubrika).⁷³ A közgyűlés a kazánok rovatát nem engedte elhagyni, de a méhkasoknál nem emelt kifogást.

D) A következő oszlopba a kézműves-tevékenységek adója került, ahol „a’ Mes-terembereknek dicálásában a’ Szerzeményt is tekintetbe vévén, a’ választottság a’ kézművességet 4. Classisra találja felosztandónak”. Előtte csak 3 osztály volt adott. Az első osztályúak 1 dikát értek, a másodosztályúak $\frac{1}{4}$ -t, a harmadosztályúak $\frac{1}{8}$ -t, a negyedosztályúak pedig $\frac{1}{12}$ -t (25. rubrika). A rendek itt is a korábbi, szigorúbb, hármas felosztás mellett törtek lándzsát, ahol első osztályban $\frac{1}{4}$, a másodikban $\frac{1}{2}$, a harmadikban pedig 1 tett ki 1 dikát. A hagyományos felosztásban első osztályú kézművesnek az minősült, aki folyamatosan és több legénnyel dolgozott. Másodosztályúnak azok, akik szintén folyamatosan („rendesen”), de csak egy legénnyel működtek. Az összes többi kézművest a harmadosztályba sorolták.⁷⁴

E) A nagy- és kiskereskedelem határainak megvonása és az ezeken belül történő osztályozás mindvégig a megyék hatáskörében volt, ahol a „kiterjedt – meglehetősen – vagy csekély üzlet (Geschäft) teszi a’ becslés’ alapját, mellyet a’ gúnyolók még önkénynek is nevezhetnének” – jelzi az anomáliákat Zsoldos Ignác.

A reform során a kereskedőket (questor) is négy osztályba sorolták. A dikaérték az előzővel egyezően itt volt a legmagasabb, az első osztályban $\frac{1}{4}$ rész tett ki 1 dikát, a másodikban $\frac{1}{2}$. Csak a harmadosztályúaknál ért egy kereskedés 1 dikát, a negyedikben pedig felet (2 db 4.o. = 1 dika). A bizottság ebbe a rovatba tartotta felveendőnek „azokat is, kik élelem- és gabonabeli Czikkelyeknek kimérésével, ’s árulásával foglalatoskodnak, és eddig noha az ebbüli Szerzemények sokszor nem meg vetni való, még is a’ Dicátióból ki hagyattak” (26. rubrika). Magyarán – ez a helytartótanács kérdésére adott válaszból derül ki – az egész évben működő gabo-

72 Mint tulajdonképpeni ipart Izdenczy a *pálinkafőző üst*, illetve pálinkafőzés rovatot áthelyezte volna az általa „Gewerbsleute auf dem Lande”-nak nevezett kategóriába, azaz a kézművesek közé (Izdenczy 1797: 556).

73 A *méhészkedést* Izdenczy adómentessé tenné, mert 1) a méh hasznos állat, 2) a viasz nagy hiánycikk az örökös tartományokban, így a kereskedelmi mérleg javításának fontos eszköze lehetne, 3) azok a helyek (ré, legelő, erdő, kert, szántó), ahonnan a méh táplálékát veszi, már adóztak (Izdenczy 1797: 556–557).

74 Zsoldos 1842: 11. Izdenczy az *iparosokat és kézműveseket* 3 osztályban, de csekély mértékben adóztatná (1.o.: 4 ft; 2.o.: 3 ft 30 kr; 3. o.: 3 ft), mert maguk is aktív fogyasztók, akik jó erőben megtartandók („bey guten Kräften zu erhalten”). Számuk így növekedésnek indulna, a termékek tökéletesednének, javulna a belföldi fogyasztás és erősödne a piac (Izdenczy 1797: 557–558).

nakereskedőket itt vették számba,⁷⁵ de felsőbb utasításra az év részében működők is ide kerültek.⁷⁶

F) A kalmárok (mercator) esetében is némi engedményt, azaz 4 osztályt javasolt a bizottság, mondván, mivel az újabb törvények megengedik a boltnyitást, „a’ Kalmárok keresményne némüképpen meg csökkent”. A felosztás ugyanazon hányadok mentén történt, mint a kereskedések esetében (27. rubrika). Utóbbi két esetben a rendek végül jóváhagyták a bizottság előterjesztését. Itt így alapvetően más a dikahányad, mint a Zsoldos-féle hivatalos táblázatban, ahol a nagy- és kiskereskedő adóértékét határozottan elkülönítették. Feltehetően ezzel kívánták elejét venni az önkénynek, mivel a két kereskedéstípus közötti határvonalak igencsak bizonytalanok voltak.⁷⁷

5. Közös haszonvételek (*Communia Beneficia*)

A) A közös haszonvételek besorolásánál a bizottság üdvözölte a törekvést, hogy a legelőelkülönzésekkel a községek járandóságát egyszer s mindenkorra kihatározzák a nemesi birtokokból. Az új formában elvben a község közlegelőjének holdszáma képezte az adóalapot.⁷⁸ Az elkülönítés folyamata a megyében azonban még csak az elején tartott, ezért „a’ kiküldöttség tovább is csak a’ közös Legelőre hajtandó Marhák számát véli dicáltatni”, az eddigi kulcs megváltoztatása mellett. Az adózó ugyanis már egyszer tételesen fizetett jószágai után, amit a közlegelő kapcsán kivett összeg aránytalanul megemelt volna, ezért a bizottság a dicaérték leszállítását javasolta. Viszont, „mivel bizonyos, hogy az apró Marha a’ legelőt nagyobb arányban használja, mint a’ mellyben a’ nagy Marhákhoz képest eddig tekintetett, de a’ belőlök várható haszon is nagyobb, mint régiebb időkben lehetett, tehát igazságos is, hogy ezek nagyobb adóval terheltessenek”. Az egyszerűbb lajstromozás miatt ugyanakkor itt is csak 1 rubrikát tartottak kívánatosnak, melyben a legeltetés haszna három osztályra bontva valamennyi ökör, tehén, ló, sertés, juh és kecske után egységesen, a kihajtott állatok száma után lett megállapítva. Az első osztályban 24 kihajtott jószág tett 1 dikát, a másodikban 32, a harmadikban pedig 48 (28. rubrika). A rendek itt nem emeltek kifogást az előterjesztettek ellen.⁷⁹

75 Vö. A helytartótanács 40327/1838 sz. leirata (1838. 12. 18.), illetve az arra adott válasz. MmL IVA 502b 342/1839

76 A helytartótanács 37 650/1839 sz. leirata (1839. 11. 26.) lásd MmL IVA 502b 260/1840; továbbá MmL IVA 502b 868/1840.

77 Izdenczy a *kis- és nagykereskedők* („Handel und Kaufmannschaft”) addigi két rubrikáját – mivel azok valójában ugyanarra vonatkoznak – összevonná, s három osztályba sorolta volna őket. Adójuk 1.o.: 5 frt; 2. o.: 4 frt; 3 o.: 3 frt 30 kr. Nem javasolja, hogy ennél több adót vessenek ki rájuk, mert az csak a termékek árában jelentkezne, a köz kárára (Izdenczy 1797: 558).

78 Mindez nem befolyásolta azt az alaptényezőt, hogy a legeltetés besorolása is csak úrbéri úton volt megváltoztatható (Zsoldos 1842: 11).

79 Izdenczy elgondolása szerint a *közlegelőn tartott marha* is adómentes lenne, ellenben mivel alapelv, hogy minden hasznot hozó ingatlan adótárgy legyen, a közlegelőnek saját rovatot akart. Ennek mértéke 1 hold első osztályú legelő után 30 kr, 2. osztályban 22 kr, 3. osztályban 16 kr lenne. Ezek a terhek egyharmaddal lennének alacsonyabbak, mint a réteknél, mert itt széna nem nyerhető (Izdenczy 1797: 559).

A közös haszonvételek további rovatainak besorolásakor a hivatalos alapelv mindössze annyi volt, hogy „mint élelemszerzési alkalmak, úgy tekintendők, ’s a’ szerint, a’ mint nagyobb vagy kisebb mértékben divatoznak, osztályzandók”.⁸⁰

B) A fuvarozás esetében „a’ Válosztottságnak véleménye, hogy mivel ezen Megyébe találkoznak sok olly adózok, kiknek leg főbb, ’s némelly helyen nem csekély sommára menő keresményök a’ fuvarozás, tehát méltó is, hogy az ilyen haszontól adózzanak”. Az addigi gyakorlattal szemben, amikor is az egyes települések voltak dikáltatva és osztályba sorolva, javasolták, hogy az egyes fuvarozókat írják össze, és lovaik száma alapján osszák őket 3 osztályba. A fuvarozás dikái felosztásának logikája a lovak igénybevételeit tükrözte. Első osztályban 4 „1° rendű *fuvarozásbéli Ló*” tett ki egy dikát, másodosztályban 8 „2^{ik} rendű *hámos Ló*” ért ugyanennyit, míg a harmadosztályban 12 „3^{ik} rendű *hámos Ló*” adta ki az egységnyi értéket. (Kiemelés tőlem – H.G.K) A csak fuvarozásra használt lovakat ekként elkülönítették a mezei munkákra, de szállításra is használt parasztlovaktól. Mindezzel a közgyűlés is egyetértett (29. rubrika).⁸¹

A helytartótanács ellenben elutasítóan reagált a megye döntésére. A megye által személyre szabottan kivetett fuvarozás utáni adó ötlete ugyanis ellentétben állt a hatályos jogszabályokkal; mint írták, „miután ez nagyobb vagy kisebb szorgalomtól függ, – ez pedig hazánkban az adó kivetésének alapjául nem szolgálhat”, vissza kell térni a korábbi, településszintű besoroláshoz.⁸²

A vármegye fuvarozásra vonatkozó iratait alaposabban is megvizsgáltuk, talán nem érdektelen, ha e ponton az adózás szempontjából összegezzük a tanulságokat.⁸³

A vármegye csak 1841-ben dolgozta ki a települések új besorolását, ami viszont már abban az évben érvényesült az adókiivetésben. A besorolás országosan érvényes alapja szerint a települések továbbra is fuvarosaik, pontosabban az ő lovaik száma után adóztak, hasonlóan, mint a legelők esetében. Tanulságos, ahogy a bizottság az adózók kiméltése érdekében („a’ helybéli Körülményekhez képest fontolóra vévén”) megvizsgálva a fuvarozás szerepét és jelentőségét a jövedelemtermelésben, azokat „egyedül a’ 2 és 3^{ik} Sorozatba véli teendőnek lenni”. Tehát még azokat a helységeket sem kívánták megterhelni, melyek lakossága köztudottan a fuvarozásból élt. Másodosztályba sorolták a „gyors Kocsisokat”, továbbá akiknek „helybe a’ fuarozás nem csekély Kereset módot nyújt”, majd kik a fuvarozást „folytonosan az országba és országon kívül is üzük”. Ezen kritériumoknak a bizottság szerint Moson, Szentjános és Szentpéter, a legnagyobb kereskedést űző települések feleltek meg.⁸⁴

Harmadosztályú fuvarozást űztek mindazok, akik „nem folyvást”, hanem az év egy részében, „egyedül marháik könnyebb eltartása végett gyakorolják a’ fuarozást”.

80 Zsoldos 1842: 11–12.

81 A *fuvarozás* jelenleg háromszor – a rétek, a hámos jószágok és a fuvarozás után – adózik. Mivel a fuvarozás ipar, Izdenczy ezt is a kézművesek közé vette volna fel, de csak a 3. osztályba, ezáltal is támogatva az átmenő kereskedelmet, illetve segítve a közszükségleti cikkek árának alacsonyan tartását (a kereskedők ugyanis hajlamosak a fuvar árát az áru értékében megjeleníteni) (Izdenczy 1797: 559–560).

82 A helytartótanács 40327/1838 sz. leirata (1838. 12. 18.) = MmL IVA 502b 342/1839.

83 Részletesen és tágabb összefüggéseiben lásd Horváth 2004.

84 MmL IVA 502b 137/1841 Az egyes települések gazdasági erejéről egy korábbi tanulmányunkban írtunk, vö. Horváth 2003.

Ilyen településeknek minősítették Hegyeshalmot, Levélt, Magyaróvárt, Tarcsát, Bezenyét, Csúnyt, Gátát, Horvátjárfalut, Köpcsényt, Körtvélyest, Miklósfalut, Nyulást, Párndorfot, Újfalut és Rajkát. Az is beszédes, mely települések nem kerültek be egyáltalán a felosztásba. A nagy települések közül Nezsider, Oroszvár és Lébény (mindhárom mezőváros) nem fizetett így fuvarozási adót, de pl. a Szigetköz szegényebb községei sem, melyek szűk határuk miatt fokozottan kényszerültek e kiegészítő tevékenységformára. Mellettük a piacra termelő Hanság menti szénásfalvak: Valla és Tétény, továbbá a bortermelő Barátudvar és Gálos is mentes maradt e tehertől.⁸⁵

E jól dokumentált példa hitelesen tükrözi a vármegye azon törekvéseit, hogy a kivetett adót a lehető legarányosabban osszák szét, gondosan ügyelve arra, nehogy a dikáértékek felszökése idővel a portaszám megemelkedését is magával vonja.

Terjedelmi okokból az 1828-as összeírás mosoni vonatkozásait a fuvarozás terén csak érintőlegesen tárgyaljuk. Mint ismeretes, a községi ívek végén található megjegyzések, generáliák első pontja az adott település lehetséges kereseti módjaira kérdezett rá, míg a hatodik pont a piachelyekre, ahová áruikat eladásra szállították.⁸⁶

Az adóívek és az 1828-as összeírás rovatainak átfedése miatt jelen forráselemzés is alkalmat ad arra, hogy jelezzük: az 1828-as összeírásban a fuvarozási keresetmód és a piachely megadása két eltérő, egymással kapcsolatban nem álló tevékenységi formát jelöl. A kettőnek a kutató általi összekapcsolása ugyanakkor elvben logikus eljárás: a lakosok nyilván oda fuvaroznak, ahol a terméknek piaca van. Az összeírás a fuvarozást ellenben olyan bér munkának tekintette, mint amilyen a „kézi munkák” nevezet alatt található napszámos- és segéd munkák csoportja. A fuvaros az összeírás értelmében nemcsak, sőt, elsősorban nem a maga áruját szállította, hanem a felfogadója kívánsága szerinti két település között végzett áruszállítást. A lakosok piacozása ellenben elképzelhetetlen lenne a fuvarozás kikapcsolásával. A piacozás összes költsége csak az útközbeni híd- és útvámokra, illetve a piaci helypénzre korlátozódott, így, mivel e tevékenység ekképpen már adózott, sem az adóíven, sem pedig a 28-as összeírásban nem vették külön számba a fuvarozás mint keresetmód alatt.⁸⁷

C) A kézi munkák korábbi dikáját meghagyni javasolták, ez a keresemény az első osztályban $\frac{1}{8}$, a másodikban $\frac{1}{16}$, a harmadikban $\frac{1}{24}$ dikát tett ki. Itt is felmerült, hogy megszüntessék a korábbi, településalapú besorolást. A hatályos szabály következtében még az első rendű kézimunkát végző helységeken is „minden kézi Munkások, különböztetés nélkül az eggyesnek a’ testbéli, és más körülállásokot nem tekintvén ugyan egy sorozatba tétetvén, ’s ugy az is, ki erejéhez képest több munkával több hasznot hajtott magának avval, ki beteges állapotja miatt mindennapi kenyerét

85 MmL IVA 502b 137/1841.

86 A hatodik pont országos körű feldolgozását Bácskai Vera és Nagy Lajos végezte el, szem előtt tartva a többi pontra adott választ is (Bácskai–Nagy 1984).

87 Az értelmezési kérdéseken túl az összeírás csökkent forrásértékével saját kutatásunkban is szembeállunk. Számba véve a megye egyes településeinek gazdasági erejét és jellemző gazdasági ágazatait (Horváth 2003), az összeírás első pontja véleményünk szerint csak töredékét adja vissza a valós lehetőségeknek és a gyakorlatnak, ami a (bér)fuvarozásra is igaz. A bécsi szénapiaci jegyzőkönyvekben szereplő 8 település közül például az összeírásban hatnál nem jelenik meg e tevékenység, ezért úgy véljük, az 1828-as összeírásra még az általában vett településszintű gazdasági erőforrások számba vételénél is mint minimálverzióra kell tekintenünk.

alig szerezhette családjának egy aránylag fizették adóját”. A községekre az iparosok száma és a műhelyek felszereltsége után kivetett általányadó helyett a személyenkénti megrovást kívánták bevezetni (30. rubrika).⁸⁸ A rendek viszont „a’ régi szokást a’ Tábellának meg nem változtathatása miatt, a’ Kulcsal együtt” megtartották.

D) A tűzifa-járandóság (faizás) esetében ellenben igazságtalannak tartotta a bizottság a személyenkénti felosztást, mert az már messze nem tükrözte az akkori állapotokat.

[E]nnek csak akkor lehetett helye, mikor a’ fa sok lévén, az adózó nép pedig igen könnyen jutna a’ fához, és így mennél több házi népe volt valakinek, – annál több fát hordhatna; – most azonban a’ hol a’ nép meg szaporodott, az Erdők nagyobb részben ki pusztultak, a’ szabad faizás meg szünnén; a’ leg több helységekben az Erdők az egyesek közt felosztattak, – ott az adózó csak annyiban adózhat igazságosan a’ faizástól, a’ mennyiben részesülhet a’ fában, – különben az következne, hogy azon szegény házas Zsellér, a’ ki éppen semmi fát sem kap, vagy az ¼ Jobbágy, a’ ki talán egy ölet kap, házi népe pedig számossabb egy egész helyes Jobbágyénál, a’ ki 8 vagy több ölet kap, – többet adózna; – és így czélerányossabbnak tartaná a’ Küldöttség, ha az Erdők általjában hold szám szerént dicálatnának; – ezen czélnek elérhetésére pedig, mivel az Erdők leg több helyeken talán felmérve nincsenek, azt javallaná a’ Küldöttség, hogy a’ földek soroztatására kiküldendő Választottság ezen ohajtatós felmérést az illető Urodalmaknál szorgalmazzák.

Míg a valós lehetőségeket tükröző felmérések elkészülnek, az érvényben levő, a faizást sújtó magas adókulcs mérséklését javasolták. Az elsőrendű tűzifaizás eszerint 8 személy után tett ki 1 dikát, a másodrendű 12, a harmadrendű pedig 16 személy után (31. rubrika).

A helytartótanács itt ugyan elfogadta azt a tényt, hogy erdők hiányában a szabad faizás elve immár anakronisztikus, mégis kérte, hogy a vármegye a korábbi elvekhez simulóan dolgozzon ki alternatív megoldást,⁸⁹ ami egy jövődöbeli új országos adókulcs életbelépéséig maradna hatályban.⁹⁰

E) Az épületfaizásnál hasonló szellemben jártak el, mert a megyében „az épületi faizás nagyobb rész meg szünt”, az adózók a régi osztályozás szerint mégis nagy adót fizettek utána. Így javaslatuk szerint az elsőrendű épületfa-járandóság ¼ dikát érne, a másodrendű 1/12-t, a harmadrendű 1/16-t (32. rubrika).

F) Az eladásra szánt fa („kereskedési faizás”) rovatát megszüntetendőnek vélték, mert a fával való kereskedés „e’ megyében még nem mutatkozott”.

Mivel a vármegye már elindította az erdők új minőségbesorolását, a bizottság ez irányú javaslatát külön nem tárgyalták, a tűzi- és épületfaizás estében viszont

88 Izdenczy a *napszamosok* rubrikáját megszüntetné, e személyeket pedig a zsellérek/házatlan zsellérek között jelenítené meg (Izdenczy 1797: 560).

89 A helytartótanács 40 327/1838 sz. leirata (1838. 12. 18.) = MmL IVA 502b 342/1839

90 A helytartótanács 37 650/1839 sz. leirata (1839. 11. 26.) = MmL IVA 502b 260/1840. Zsoldos az *épületfaizás* kérdésében úgy foglalt állást, hogy ahol erre nincs mód, ott bírói végzés alapján lehetőség van az ettől való felmentésre. Ahol viszont létező gyakorlat, ott a telki állomány függvényében kell adózni, ami így csak a jobbágyokra és a házas zsellérekre terjed ki. A *tűzi- és kereskedési faizás*, valamint a *nádlás* dikáltatása mindazokra kiterjed, „kik ezt gyakorolják; és így a’ velebíró netalán házatlan zsellérekre is” (Zsoldos 1842: 12).

jóváhagyta az újonnan előírányzott kulcsokat. Az eladásra szánt fa rovatát a korábbiak szellemében szintén meghagyták.⁹¹

G) A nádlás haszonvétele addig is személyenként illette meg az adózókat, s a dikajegyzékbe is eszerint volt felvéve, amit a bizottság meg kívánt tartani. Az elsőrendű nádlás 8 személy után adott 1 dikát, a másodrendű 12, a harmadrendű pedig 16 után; mindez a rendek körében is egyetértésre talált (33. rubrika).⁹²

A javaslatban foglalt és a vármegye által jóváhagyott változtatásokat hosszú távon csak akkor vélték megvalósíthatónak, ha a rovatok tételeit legalább háromévenként egy táblabíró részvételével ellenőrzik, úgy, hogy a szolgabírók egymás járásai-ban végzik el a munkát. (Közvetve tehát az derül ki, hogy ez korábban nem így történt: az adószedőknek évente leadták a bemondáson alapuló adótételek listáját.) Az összeíróknak azt is meghagyták, hogy

a' mennyire lehet, nem csak az adózóknak bevallásokra, hanem az általok véghezviendő szoros vizgálatok után saját meggyőzötetésekre építsék az összeírást; – mely alkalommal a' helység biráját, a' helybéli Eskütteket, 's a' helybéli Jegyzőt, különösen pedig az egész, fél, és fertály helyes gazdákból, és minden rendezetbéli Zsellérekéből a' pásttorokat, nem külömben a' Mesteremberek bejegyzése tekintetéből a' czéh Mestereken kívül egygy egygy mesterembert ezen foglalatosságnak kivihetésére magok mellé vevén

végezzék munkájukat. A nagyobb mezővárosok – Magyaróvár, Moson, Nezsider – mesterembereinek jegyzékét a helyi jegyzőnek kellett az összeíró bizottság jövetelére elkészíteni, úgy, hogy az egyes mestereknél dolgozó legények számát is pontosan regisztrálják. A mesterlegényeket a jobbágyok szolgálói rovatba kellett felvenni, a második rubrikába. A nemesi haszonbérletektől a házipénztárba fizetendő taksa felméréséhez az összeíróknak a haszonbérlektől hiteles másolatban meg kellett szerezniük a szerződést, „melly akár pénzben, akár természetben, vagy valami szolgáltatásban meghatározott haszonbéréket foglalja magában”, és azt a vármegyei számvevő hivatalnak bemutatni.

Azokban az években, amikor nincs tételes rovatösszeírás, a helyi jegyzőknek „a' fenn érintett mód szerént” és határidőig kell a rovatokat összeírni. Az ő feladatuk a mesteremberek osztályozása és a haszonbérlektől taksáltatásához szükséges iratok összegyűjtése és bemutatása is. A bizottságnak az összeírás módjára, gyakoriságára, az adótételek osztályozására tett javaslatai „a' rendek részéről tökéletesen elfogadtatván”, azokat teljes mértékben jóváhagyták.

91 Izdenczy egy közös *tüzi- és épületfa* rovatot alkotott volna 4 osztályban, melyek kulcsa megegyezne a rétekével (1. o.: 45 kr; 2. o.: 35 kr; 3. o. 25 kr; 4.o.: 15 kr): „egy hold erdő bizonyosan hoz annyi hasznat, mint 1 kaszás rét”. Ugyanakkor megfontolandónak tartotta a rétek adójának emelését, mert így a parasztok – hogy kevesebbet fizessenek – az erdők helyén a köz kárára réteket létesítenek (Izdenczy 1797: 560–561).

92 Izdenczy a *nád* utáni adót – mivel a nádas „eine immobile Realität” – megtartotta volna. Adója 1 hold után 1. osztályban 20 kr, 2. osztályban 15 kr, 3. osztályban 10 kr. Azért sokkal kevesebb, mint az erdőké, mert itt a haszon is sokkal kevesebb (Izdenczy 1797: 561).

A reformtervezet összességében két irányban kívánt megfelelni a megváltozott körülményeknek, mindkét irány alapvetően minőségi szemléletet tükröz. Egyrészt tekintettel kívánt lenni a föld termékenységében időközben beállt változásokra, amivel elsősorban a gyengébb határú települések és a szegényebb lakosok érdekeinek kívánt megfelelni. Ezzel párhuzamosan előtérbe helyezte a szorgalom kérdését, azaz ahol csak lehet, ne a névleges vagyon után történjen az adófizetés, hanem az ahhoz kötődő tevékenység nyeresége alapján. Mindamellet még azokon a területeken is, ahol jelentős jövedelmek keletkeztek – Zsoldos instrukcióival összhangban – igyekezett alacsonyabb minőségbesorolást érvényre juttatni, elébe menve így a konjunkturális viszonyok vagy az egyéni teherbíró képesség esetleges negatív változásainak. Ennek következményeként a dikaérték egy sor helyen legfeljebb másodosztályú tevékenységet jelez, de még többször harmadosztályút, még olyankor is, amikor tudható, hogy az adott településen a vonatkozó tevékenységet kimagasló haszonnal űzték.

Az adókulcs-kiigazítási tervezet tanúságai alátámasztják a Moson megyei adózó népességre vonatkozó korábbi megállapításainkat. A „nagy átalakulás” részeként a reformkori Moson vármegye gazdaságában az országosan tapasztalathoz képest korábban és intenzívebben jelentek meg a piaci viszonyok. Míg a felbomló rendiségben a jövedelemszerzés lehetőségei kitágultak, addig az adóztatás alapjául szolgáló korábbi mértékek egyre inkább anakronosztikussá váltak. A tervezet egyfajta kísérelt a két világ összehangolására, természetesen mindenek előtt igazodva a hatályos jogi keretekhez. Tíz évre rá azután nemcsak a dikális adórendszert, de a rendi intézményrendszer tartópilléreit is elsodorta a forradalom, majd a neoabszolutista állam. A nemesi adómentesség helyére a közteherviselés lépett. Az igazságtalan és rugalmatlan dikális rendszert egy a változásokhoz könnyedén hozzáigazítható egyenesadó-rendszer váltotta fel. A közteherviselés a szakszerűség és kiszámíthatóság alapelvei ellenére (miatt?) mégis a terhek növekedésének irányába hatott, ennek mechanizmusát további vizsgálatoknak kell elemezni.

FORRÁSOK

- Győr–Moson–Sopron Megyei Levéltár Győri Levéltárának Mosonmagyaróvári Részlege (MmL)
 Moson Vármegye Nemesi Közgyűlésének jegyzőkönyvei (MmL IVA 502a)
 Moson Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai (MmL IVA 502b)
- Balásházy János 1830: *Az adó és még valami*. Petrócai Trattner J. M. és Károlyi Istvánnál, Pesten
- Berzeviczy Gergely 1979 [1804k]: A parasztok állapotáról és természetéről Magyarországon. In: Tessedik Sámuel – Berzeviczy Gergely: *A parasztok állapotáról Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Budapest, 354–429.
- Fényes Elek 1859: Az adó története Magyarországon. In: Török János (szerk.) *Egyetemes magyar encyclopaedia*. Emich, Pest, I./587–650. hasáb
- Graulich, Andreas 1820: Versuch einer Beschreibung des Marktflückens Zorndorf. *Hesperus. Encyclopädische Zeitschrift für gebildete Leser* 1820. augusztus, 26. kötet, 26–27./201–204. és 213–216.

- Grailich, Andreas 1821: Wieselburger Gespanschaft. In: Csaplovics, Johann (Hrsg.): *Topographisch-Statistisches Archiv des Königreichs Ungern I-II*. Verlag Anton Doll, Wien II./187–236.
- Izdenczy, Joseph 1797 [1777]: Unmaaßgebliche Gedanken über das dermalen im Königreiche Ungern bestehende Contributions-System. In: Grellmann, H.M.G. (Hrsg.) *Statistische Aufklärungen über wichtige Theile u. Gegenstände der österreichischen Monarchie*. bey Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, III/537–568.
- Izdenczy, Joseph 1802: *Unmaaßgebliche Gedanken über das dermalen im Königreiche Hungarn bestehende Contributions-System*. gedruckt mit von Kurßbek'schen schriften, Wien
- Magyar Törvénytár 1836–1868*.
- Nyitra-Zerdahely Lőrincz 1834: *Intézkedés vagy is mit kell tenni magyar hazánkban szegény adózó népünk fölsegitésére. 1. füzet. Adó, tized, vontatás, katonatartás, vármegyék költségei*. Nyomtatta Fűskúti Landerer, Pesten
- Rectificationis...* 1805: Rectificationis Portarum in Diata A. 1802 elaboratum. In: Bredetzky, Samuel (Hrsg.) *Beyträge zur Topographie des Königreichs Ungern*. IV. Band, in der Camesinainen Buchhandlung, Wien, 291–296.
- Spilenberg Pál 1790: *Szabad elmélkedések a' Földeknek ki-mérése szerint fel-állítandó adózás' systémájának tökéletlenségéről*. Ellinger János Ts. K. priv. Könyv-nyomtatónál, Kassán
- Tagányi Károly 1896: Az 1828-iki országos összeírás végleges eredményei. 1. Vármegyék és kerületek. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 1896/3. 110–117.
- Th. E. 1859: Az adó története Magyarországon. In: Török János (szerk.) *Egyetemes magyar encyclopaedia*. Emich, Pest, I./579–587. hasáb
- Zsoldos Ignác 1842: *A' szolgabírói hivatal. Közrendtartási rész. A' reform. főiskola' betűivel, Pápán*

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Acsády Ignác 1896: *Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában. 1720–21.* /Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam XII./ KSH, Budapest
- Bácskai Vera – Nagy Lajos 1984: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Bácskai Vera 1988: *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- H. Balázs Éva 1967: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus. 1763–1795*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Bottló Béla 1957: Az 1828. évi országos összeírás. In: Kovacsics József (szerk.) *A történeti statisztika forrásai*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 242–272.
- Erdei Aranka 1986: *Békés megye társadalmi és gazdasága 1828-ban*. Békés Megyei Levéltár, Gyula
- Gaál Jenő 1902: *Berzeviczy Gergely élete és művei*. /Magyar Közgazdasági Könyvtár 1./ Pólitzer Zsigmond és fia, Budapest
- Hegedűs Antal 1994: Az adóeltritolás nagysága a későfeudális kori összeírásokban. In: *Paraszti kiszolgáltatottság – paraszti érdekvédelem, öngazgatás*. /Rendi társadalom – Polgári társadalom 5./ Gyula, 55–63.
- Homolyai Rezső 1938: Adókezelésünk Mária Terézia korában. *Városi Szemle* 1938/1. 79–85.

- Horváth Gergely Krisztián 2003: „Béts tárháza”. Moson vármegye paraszti gazdasága az alsó-ausztriai piacon a rendi korszak végén. *Korall* 14. 29–54.
- Horváth Gergely Krisztián 2004: *A paraszti piacosság keretei Moson vármegyében a 19. század első felében*. Ph.D. disszertáció kézirat
- Horváth Róbert 1972: *A statisztikai módszer és elmélet kérdései Berzeviczy Gergely műveiben*. Statisztikai Kiadó Vállalat, Budapest
- A magyar egyenesadók történeti fejlődése*. 1895. Kiadja a Magyar Királyi Pénzügyminisztérium, Budapest
- Pálffy Ilona 1934: Győr szabad királyi város az 1828. évi összeírás megvilágításában. *Magyar Statisztikai Szemle* 5. 367–376.
- Pálffy Ilona 1936: Veszprém város adózó lakossága az 1828. évben. *Magyar Statisztikai Szemle* 5. 384–397.
- Pálffy Ilona 1938: Székesfehérvár szabad királyi város 1828-ban. *Magyar Statisztikai Szemle* 3. 237–247.
- Soós Imre 1973: *Heves és Külső-Szolnok megye 1772–1849. évi rovásadó összeírásai*. /Tanulmányok Heves megye történetéből 1./ Heves Megyei Levéltár, Eger
- Tömböly János 1939: *Vas Vármegye jobbágygazdálkodása az 1828. évi összeírás alapján*. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, Pécs
- Wellmann Imre 1955: *A parasztság helyzete az 1767. évi úrbérrendezés előtt*. /A történettudomány kérdései 23./ Akadémiai Kiadó, Budapest

1. melléklet

A társadalom- és vagyonrangsor a Zsoldos Ignác által közölt „rovásozási kulcs” táblázat alapján (aszerint, hogy mennyi tesz ki egy dikát)

foglalkozás/hivatás: 1. első osztályú kereskedés ($1/4 = 1$ dika); 2. másodosztályú kereskedés $1/3 = 1$ dika; 3. harmadosztályú kereskedés ($1/2 = 1$ dika); 4. másodosztályú kézművesség ($1 = 1$ dika)⁹³; 5. első osztályú kalmárság ($2 = 1$ dika); 6. másodosztályú kalmárság, harmadosztályú kézműves ($4 = 1$ dika); 7. harmadosztályú kalmárság ($8 = 1$ dika); 8. első osztályú fuvarozás ($16 = 1$ dika); 9. másodosztályú fuvarozás ($20 = 1$ dika); 10. harmadosztályú fuvarozás, első osztályú kézi munka ($24 = 1$ dika); 11. másodosztályú kézi munka ($32 = 1$ dika); 12. harmadosztályú kézimunka ($40 = 1$ dika)

státus 1. jobbágy, zsellér, házatlan zsellér ($4 = 1$ dika); 2. fiú, testvér, szolga ($6 = 1$ dika); 3. lány, szolgáló ($8 = 1$ dika)

ingatlan: 1. első osztályú vízimalom, első osztályú kert ($1/2 = 1$ dika); 2. első osztályú ház, másodosztályú kert ($1 = 1$ dika); 3. harmadosztályú kert, harmadosztályú vízimalom⁹⁴ ($2 = 1$ dika); 4. másodosztályú ház ($3 = 1$ dika); 5. első osztályú telek ($4 = 1$ dika); 6. első osztályú rét, másodosztályú telek ($6 = 1$ dika); 7. harmadosztályú ház, másodosztályú rét, szilvás, első osztályú szőlő, dohányföld ($8 = 1$ dika); 8. harmadosztályú rét ($10 = 1$ dika); 9. másodosztályú szőlő ($12 = 1$ dika); 10. harmadosztályú szőlő ($16 = 1$ dika); 11. első osztályú szántóföld ($20 = 1$ dika); 12. másodosztályú föld, káposztáskert ($24 = 1$ dika); 13. harmadosztályú szántóföld ($28 = 1$ dika); 14. negyedosztályú szántóföld, első osztályú aprómarha legelő ($32 = 1$ dika); 15. másodosztályú aprómarha-legelő ($40 = 1$ dika); 16. harmadosztályú aprómarha-legelő ($48 = 1$ dika); 17. első osztályú öreg marhalegelő ($64 = 1$ dika); 18. másodosztályú öreg marhalegelő ($78 = 1$ dika); 19. harmadosztályú öreg marhalegelő, birkás ($80 = 1$ dika);

jószág: 1. saját jármos és hizlalt ökör ($8 = 1$ dika); 2. kölcsönvett ökör ($10 = 1$ dika); 3. fejős tehén ($12 = 1$ dika); 4. hámos ló, hároméves ménesbeli csikó, méhkas, meddő tehén ($16 = 1$ dika); 5. kétéves csikó, sertés ($24 = 1$ dika); 6. borjú ($32 = 1$ dika); 7. juh, kecske ($56 = 1$ dika);

haszonvételek: 1. kazán ($1 = 1$ dika); 2. haszonbérlés, deszkametszés, bormérés ($80 = 1$ dika);

közös haszonvételek: 1. első osztályú épület-faizás ($12 = 1$ dika); 2. másodosztályú épület-faizás ($16 = 1$ dika); 3. harmadosztályú épület-faizás ($20 = 1$ dika); 4. első osztályú tüzi-faizás ($24 = 1$ dika); 5. másodosztályú tüzi-faizás ($32 = 1$ dika); 6. harmadosztályú tüzi-faizás ($40 = 1$ dika)

93 Az első osztályú kézművességet Zsoldos nem jelöli.

94 A másodosztályú vízimalmot Zsoldos nem jelöli.

2. melléklet

A dikaértékek abszolút rangsora Zsoldos Ignác alapján

- $\frac{1}{4}$ = 1 dika: első osztályú kereskedés
 $\frac{1}{3}$ = 1 dika: másodosztályú kereskedés
 $\frac{1}{2}$ = 1 dika: harmadosztályú kereskedés, első osztályú vízimalom, első osztályú kert
 1 = 1 dika: másodosztályú⁹⁵ kézművesség, első osztályú ház, másodosztályú kert, kazán, másodosztályú vízimalom
 2 = 1 dika: első osztályú kalmárság, harmadosztályú kert, harmadosztályú⁹⁶ vízimalom
 3 = 1 dika: másodosztályú ház
 4 = 1 dika: jobbágy, zsellér, házatlan zsellér, másodosztályú kalmárság, harmadosztályú kézműves, első osztályú telek
 6 = 1 dika: fiú, testvér, szolga, első osztályú rét, másodosztályú telek
 8 = 1 dika: lány, szolgáló, harmadosztályú ház, másodosztályú rét, szilvás, első osztályú szőlő, dohányföld, harmadosztályú kalmárság, saját jármos és hizlalt ökör
 10 = 1 dika: harmadosztályú rét, kölcsönvett ökör
 12 = 1 dika: másodosztályú szőlő, első osztályú épület-faizás, fejős tehén
 16 = 1 dika: első osztályú fuvarozás, hámos ló, hároméves ménesbeli csikó, méhkas, meddő tehén, harmadosztályú szőlő, másodosztályú épületfaizás
 20 = 1 dika: első osztályú szántóföld, másodosztályú fuvarozás, harmadosztályú épület-faizás
 24 = 1 dika: másodosztályú föld, káposztáskert, kétéves csikó, sertés, harmadosztályú fuvarozás, első osztályú kézi munka, első osztályú tűzifaizás
 28 = 1 dika: harmadosztályú szántóföld
 32 = 1 dika: negyedosztályú szántóföld, borjú, első osztályú aprómarha-legelő, másodosztályú kézi munka, másodosztályú tüzi-faizás
 40 = 1 dika: másodosztályú aprómarha-legelő, harmadosztályú kézimunka, harmadosztályú tüzi-faizás
 48 = 1 dika: harmadosztályú aprómarha-legelő
 56 = 1 dika: juh, kecske
 64 = 1 dika: első osztályú öreg marhalegelő
 78 = 1 dika: másodosztályú öreg marhalegelő
 80 = 1 dika: harmadosztályú öreg marhalegelő, birkás, haszonbérlés, deszkametszés, bormérés

95 Az első osztályú kézművességet Zsoldos nem jelöli.

96 A másodosztályú vízimalmot Zsoldos nem jelöli.

Molnár Ágnes

Alkalmazkodó polgárosodás: a paraszti társadalom átalakulásának egy lehetséges útja a 20. század folyamán

*A kiskanizsai „sáskák” példája**

A PARASZT FOGALOM ÉS A PARASZTI POLGÁROSODÁS MEGHATÁROZÁSÁNAK PROBLÉMÁJA A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOKBAN

Az utóbbi két évben ismét nagyobb figyelmet kapott a paraszti társadalom és a paraszt fogalom meghatározásának kérdése. Annál is inkább, hiszen Magyarországnak az Európai Unióhoz való csatlakozása után az agrártermeléssel foglalkozók társadalmi rétegének jellemzői, adaptációs kapacitásuk, érdekvédelmi képességeik, az esetleges, feltételezett „visszaparasztosodásra” való hajlandóságuk nagyban meghatározza e gazdasági szektor sikerének lehetőségét. Látunk kell tehát, mi zajlott le az élelmiszertermelők társadalmában az utóbbi évszázad és főként az utolsó tizenöt esztendő során; tudnunk kell, hogy a szóban forgó egyének-családok túlélési-gazdasági-társadalmi érvényesülési stratégiáiban mekkora szerepe van az esetleges „hosszú időtartamú meghatározottságoknak”, megrögzöttségeknek, kulturális-mentális tényezőknek és mennyi a piacgazdaság logikájának, a rugalmasságnak.

Ki a paraszt? Mi a paraszti társadalom – mikor szűnt meg a „történelmi parasztság”? Nagyon tömören: ezekre a kérdésekre kívánt választ kapni Kovách Imre és Valuch Tibor, amikor kerekasztal-beszélgetésre invitálták társadalomkutató kollégáikat 2002 decemberében.

Saját kutatásom első összefoglalásakor¹ jómagam is hasonló definíciós problémákkal kerültem szembe: azt igyekeztem meghatározni, hogy az általam vizsgált kiskanizsai kertészkedő-piacozó kistermelők, akiknek az üzemszervezési, gazdálkodási stratégiáiban, mentalitásában még az 1970–80-as, sőt a 90-es évek folyamán is számos anakronisztikusnak, „parasztinak” tűnő vonást lehetett felfedezni, s mellette ugyanakkor a maximális rugalmasságot, a piaci igényekhez való gyors adaptáció képességét – valójában parasztok-e, agrárvállalkozók-e, vagy éppen egyiknek sem

* Jelen dolgozat a szerzőnek az ELTE BTK Európai Doktori Programjára 2002 júliusában beadott, 2003 áprilisában megvédett *Alkalmazkodó polgárosodás. Család és gazdaság Kiskanizsán a XX. században* című Ph.D. értekezésének (témavezető: Dr. Sárkány Mihály) főbb téziseit foglalja össze, kiegészítve a 2002-es parasztság-vitával kapcsolatos reflexiókkal.

1 *Üzemi adottságok és értékesítés a parasztgazdaságban. A kiskanizsai „sáskák” példája.* Szakdolgozat, 1995, ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszék, témavezető: Dr. Sárkány Mihály

nevezhető. Tíz éve arra a megállapításra jutottam, hogy a kiskanizsai kistermelők (bár önmagukban is heterogén csoportot alkotnak) már – régen! – nem parasztok. Ugyanakkor a legtöbbjük igen kevés kivétellel az ezred vége felé sem valósította meg azt az üzemszervezeti formát, amelyet egy agrárvállalkozó: aki a mezőgazdálkodást nem életformának, csupán szakmának tekinti, aki profitorientált, az előzetes gazdasági kalkulációt követően a befektetett pénz-, munkaerő- és időtőkéje után a maximális profitot várja el, szükség szerint hitelt vesz fel, bér munkaerőt is alkalmaz, az üzemszervezetet a háztartásától különválasztja és minden tekintetben a piactudomány logikája szerint irányítja azt. A kiskanizsai termelőre vonatkozó definíciós kísérletemet azonban nemcsak a „köztes” állapotuk nehezítette meg, hanem maga a tény, hogy a magyar szakirodalomban a „paraszti” terminus meghatározásában azidőtájt még nem volt tudományos konszenzus. Azóta, mint arra fentebb már utaltunk, újabb definíciós kísérleteknek lehettünk tanúi – anélkül azonban, hogy a megnyugtató, minden társadalomtudomány számára elfogadható végleges megoldás megszületett volna.²

Jelen tanulmány sem vállalkozik arra, hogy olyan fogalomhasználatot dolgoz ki, amely minden korban és minden lokális társadalom esetében elfogadható, arra pedig végképp nem, hogy a magyar parasztságon túlmutató, európai szintű definíciót kínáljon, mint azt a Kovách Imre vitaindító tanulmányában idézett *Green Ring* kötet³ szerzői tették. Használható, tudományos fogalom kidolgozásához a magunk részéről egyébként sem találjuk praktikus eljárásnak a szó értelmének oly módon való kiszélesítését, hogy az egyaránt alkalmassá váljon történetileg gyökeresen eltérő társadalmi képződmények leírására, mint például az észak-európai szabad parasztság és a középkelet-európai jobbágyparaszti múltú agrártermelői társadalom. Úgy véljük, az egyes paraszti társadalmakra való hivatkozás és összehasonlítás során mindig és szigorúan alkalmazni kell a megkülönböztető jelzőket, amelyek adott történeti korra és társadalomra utalnak; ezzel csatlakozni szeretnénk Gyáni Gábor véleményéhez.⁴

Még közelebbinek érezzük saját álláspontunkhoz Benda Gyuláét, aki rámutat a hosszú távú megközelítés fontosságára, és azt javasolja, hogy fogalmi viták helyett egyelőre a társadalomkutatás koncentráljon a *folyamatok meghatározására*, valamint a kultúra, az identitás problémáinak mikroszintű vizsgálatára. Létezhetnek ugyanis olyan területi különbségek a gazdálkodás jellegében, a család- és háztartásszerkezet változásaiban, a társadalmi mobilitás útjaiban stb.,⁵ amelyeknek ismerete nélkül hiábavaló minden olyan fáradozás, amely a magyar paraszti társadalom elmúlásának pontos idejét, a magyar társadalom „paraszttalanításának”⁶ menetét szándékozza feltárni.

2 Vö. a *Századvég* folyóirat 2003-as évfolyamában a parasztság definíciójáról szóló vita tanulmányait: Kovách Imre és Valuch Tibor vitaindítóit, Benda Gyula, Gyáni Gábor, Harcsa István, Laki László reflexióit, majd Kovách Imre válaszát az előző négy szerző észrevételeire (*Századvég* 2003. 1–4.).

3 Granberg–Kovács–Tovey 2001.

4 Gyáni 2003: 75.

5 Benda 2003: 101.

6 A „paraszttalanítás” fogalmat nem tartjuk szerencsésnek a „de-peasantisation” fordításaként. Egyrészt véleményünk szerint az első változat, az „elparaszttalanítás” – bár kétségtelenül bonyolul-

Mi magunk is pontosan a fent javasolt eljárást kívántuk alkalmazni doktori disszertációnkban: megtalálni azokat az „indikátorokat”, amelyek jelzik, hogy a kiskanizsai társadalom melyik korszakban éppen hol tart a változásban, s így felvázolni az egyik társadalmi korszakból a másikba való átalakulás-átlépés folyamatát. A magunk részéről úgy véltük, hogy az egész változás menetét a polgárosodás folyamatának keretein belül, a polgárosodás fogalmával tudjuk a legpontosabban megragadni és megmagyarázni. Az elemzés során középpontba helyeztük a családok/háztartások/kisüzemek szerkezetének, működésének változsvizsgálatát, valamint a családi és nemi szerepek átalakulásának kérdéseit, mivel meggyőződésünk, hogy mikroszinten ezáltal ragadhatók meg legjobban a mentalitásnak és az életstratégiáknak a polgárosodás irányába mutató elmozdulásai.

Óvakodnánk azonban attól, hogy azt állítsuk: minden egyes paraszti gyökerű közösség esetében a polgárosodás diskurzusának alkalmazása a legmegfelelőbb eljárás. Bár léteznek a magyar társadalom változásaiban (szándékosan nem a fejlődést használjuk) általános tendenciák – ezek messze nem kötelező érvényűek. Ahogyan azt egyes rétegződésvizsgálatok nagyon szemléletesen bemutatják, a felszín alatt a látszólag hasonló adottságú magyar települések nagyon eltérő módját választhatják az adott politikai-gazdasági szituációhoz való alkalmazkodásnak.⁷ Mi éppen egy olyan sajátos települést szeretnénk bemutatni, amelynek közösségi identitásában a polgárosodás során felmutatott teljesítmény kulcsmotívumként szerepel; sajnos, a területi korlátok miatt nem olyan részletgazdagsággal, mint az indokolt volna.

Megkerülhetetlen azonban, hogy el ne időzzünk kissé a paraszti polgárosodás kérdéskörénél, hiszen saját kutatásunk szempontjait világossá kell tennünk az olvasó számára: azt, hogy pontosan milyen aspektusokból és milyen kritériumok szerint vizsgáljuk majd a nevezett folyamatot Kiskanizsa esetén. Ennek érdekében definiálnunk kell, kit tekintünk parasztnak és kit polgárnak, méghozzá úgy, mint egymással szoros kapcsolatban álló fogalmakat, amelyek egymást kölcsönösen meghatározzák: ahol az egyik véget ér, ott kezdődik a másik. Természetesen szem előtt kell tartanunk azt a tényt, hogy sem maguk a fogalmak, sem az egyik fogalomból a másikba való alakulás folyamata nem szakíthatók ki a maguk történeti kontextusából.

A változsvizsgálathoz legalkalmasabb és legteljesebb szempontrendszer véleményünk szerint – és ezzel valószínűleg nem vagyunk egyedül,⁸ – Kósa László paraszti polgárosodásról szóló definíciója nyújtja: *A paraszti polgárosulás az a „társadalmi és kulturális folyamat, melynek során a parasztság megszabadul feudális, jogi és életmódbeli kötöttségeitől és jellemzőitől; a tőkés társadalomnak önálló, munkaerejével és termelő*

tabb és magyartalanabb, de – pontosabb. Arra utal, hogy egy „paraszti” vagy „parasztias” karakterű társadalomból – külső behatásra ugyan – „parasztiatlan” társadalom válik. Ezzel szemben a „parasztalanítás” azt a képzetet kelti, mintha nem a paraszti vonások elhalványulásáról volna szó, hanem a parasztoknak mint egyéneknek a likvidálásáról. Másrészt viszont úgy gondoljuk, hogy a „parasztalanítás” sugallta megközelítést, amely szerint a változásokat – mind a paraszti társadalom létrejöttét, mind a megszűnését – felülről és kívülről ható erők okozták, mindenképpen szükséges a „parasztalanítás” szerves fejlődést sejtető párjával kiegészíteni.

7 Lásd Módra–Simó 1988.

8 Vö. Kovách 2003a.

eszközeivel rendelkező, *vállalkozóképes* és vállalkozó szellemű *tagja* lesz”.⁹ (Kiemelések tőlem – M. Á.) A definíciót a szerző a következő oldalakon magyarázattal egészíti ki. Ha a folyamat befejeződik, akkor gyakorlatilag az *archaikus állapotú* és a *polgárosuló paraszt* után a harmadik fő fejlődési típusként a teljesen „*polgárosult*” *paraszt* következne, amelynek azonban így nincs értelme, hiszen egyazon folyamat két végpontjaként határoztuk meg a fogalmakat, tehát egyik végpontot nem használhatjuk a másik jelzőjeként. Így maradunk a „*polgár*” megnevezésnél.

A fenti meghatározásból az derül ki, hogy a polgárosulási¹⁰ folyamat nem egysíkú, hanem több szinten megy végbe: *jogi-politikai*, *gazdasági*, valamint *kulturális-civilizációs* szinten. Ezek a változások nem feltétlenül zajlanak szimultán módon, főleg a két utolsó (a kulturális és civilizációs szint) fordulhat elő az első kettőnek akár előzményeként, akár következményeként.¹¹

Ebből következik, hogy amíg a *polgár* szót egy viszonylag jól körülhatárolt szituációban használhatjuk, addig a *polgárosuló parasztnak* számtalan változata létezhet, aszerint, hogy jogi, gazdasági, kulturális, civilizációs vagy mentális értelemben hol tart éppen a polgárosulás folyamatában. S következik az is, hogy ha minden kritérium teljesítéséhez szigorúan ragaszkodunk, akkor a 20. század második felében is, sőt, a 21. század elején is alig lenne a mezőgazdasággal foglalkozók között, akit ne titulálhatnánk *parasztnak* – ami természetesen abszurdum volna. Ezt elkerülendő korszakonként, életmód- és termelésbeli sajátosságoként más-más jelzővel kellene ellátnunk a fogalmat, ami azonban nem oldja fel azt az ellentmondást, hogy kb. 100–150 év távlatában gyökeresen más jelenségeket illetünk ugyanazzal a „*paraszt*” vagy „*paraszi*” megnevezéssel.

Ha a „*paraszt*” fogalom definíciójában a „*legszűkebb keresztmetszetet*”, pl. a termelési viszonyokban való részvétel módját, valamint a szélesebb társadalomhoz való viszonyulás módját vesszük, akkor mondhatjuk azt, hogy amelyik társadalomban teljesül a feudális kötöttségektől való mentesség – nemcsak jogi, hanem társadalmi értelemben is –, ott többé nem beszélhetünk *parasztról*. Ez a helyzet áll elő Sárkány Mihály definíciójának alkalmazása esetén: „a parasztnak mezőgazdasági termelők, akik mezőgazdasági termelésük mellett végezhetnek egyéb munkát is (pl. halászat, kézműipar), és a termelőtevékenységüket olyan társadalomban folytatják, amelyekben lehetőségük van a saját újratermelésükhöz szükséges munkaerőnek és munkaeszközöknek birtoklására, de általános munkafeltételeiknek tulajdonosa vagy az állam, vagy egyes jogi személyek, akik tulajdonosi helyzetük alapján az általuk termelt javak egy részét elsajátítják”.¹² Ebből a meghatározásból nyilvánvalóvá válik, hogy – legalábbis Magyarországon – a „*paraszt*” „*jobbágyot*”, „*jobbágyparasztot*” valamint „*még nem polgárosuló*” *parasztot* jelent, s alapvetően a termelési viszonyok és a társadalmi struktúra viszonyrendszere döntik el, ki tartozik ebbe a kategóriába.¹³ Ez olyan fontos, makroszintű strukturális tényező, amely véleményem-

9 Kósa 1991: 57.

10 Kósa következetesen ezt a szót használja a polgárosodás helyett, mely utóbbi számára nyilvánvalóan az egész társadalomra vonatkozó, klasszikus kapitalizálódási folyamatot jelenti.

11 Kósa 1994: 226.

12 Sárkány 1983: 31.

13 Sárkány 1983.

nyünk szerint elengedhetetlen a parasztság meghatározásában. Abban a pillanatban, mielőtt ez a strukturális viszonyrendszer megváltozik – tehát a környező társadalom rendies jellege oldódni kezd – a strukturális elemzés logikája szerint elvileg nem beszélhetnénk már parasztról akkor sem, ha ő a maga részéről továbbra sem integrálódott a piacgazdaságba, nem sajátította el a kapitalista termelés logikáját, nem változtatott tradicionális kultúráján, sem lokális társadalmának belső hierarchiáján. Ez adott esetben a feudális korszakot követően egészen rövid időszakot jelenthet, amelynek pontos határait kijelölni megint csak nem volna egyszerű feladat. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy ugyanakkor a jobbjárfelszabadítás előtt is vannak már olyan telkes jobbjárok és zsellér bérlők, akik fokozott mértékben termelnek piacra, s bér munkaeerőt is alkalmaznak, tehát megjelenik gazdálkodásukban a piacgazdaság logikája, így definíció szerint ők sem minősülnének igazi parasztnak, legalábbis gazdasági szinten nem. Számunkra minden kivétellel együtt mégis ez a definíció volna a legelfogadhatóbb megoldás, mert a társadalmi strukturális viszonyrendszer feudális-rendies jellege az agrártermelők nagy átlagát tekintve viszonylag jól meghatározható karaktert rajzol ki.

Viszont ha így járunk el, vagyis a paraszt fogalmat határozzuk meg túl szigorúan, a vele ellentétpárt alkotó polgár szónak lesz parttalanul széles a jelentése. Amennyiben ezzel nem elégszünk meg, s a polgár terminus használatának kritériumaként ragaszkodunk a „befejezett” polgárosodáshoz, akkor a folyamat nagy részére nincs olyan definíciónk, amellyel az abban résztvevőket meg tudnánk nevezni.

Logikus lépés volna, ha a gordiuszi csomót egyetlen kardcsapással vágnánk keresztül, oly módon, hogy egyszerűen kiiktatnánk magát a „paraszt” fogalmat a tudományos szóhasználatból egyszer és mindenkorra. Indoknak ehhez már az is bőven elég lenne, hogy e fogalom hétköznapi és vulgáris jelenségtartalmakkal erősen túltelített, továbbá, hogy a köznyelv korszakonként újra és újra eltérő kontextusokban, eltérő jelenségek megnevezésére alkalmazza. Tudományos szemszögből ezért sokkal precízebb és megbízhatóbb, ha egy közösség vizsgálatakor a zavaró fogalom mellőzésével, részletekbe menően írjuk le azt az állapotot, amelybe fejlődése során adott pillanattig eljutott, gazdaságától a mentalitásáig életének minden szintjét felmérve.

Csak hogy ezzel egyszersmind eltagadnánk azt a tényt, hogy a terminológiai bizonytalanság egy nem szervesen végbemenő történelmi fejlődési folyamatot tükröz vissza. Pontosán azt az ambivalens fejlődést, amely miatt a jogi kötöttségektől való mentesülés nem vezethetett azonnal a parasztságnak az új termelési viszonyoknak, vagy ha úgy tetszik, kapitalista logikának megfelelően működő társadalomba való tökéletes beilleszkedéséhez.

Ez a tökéletlen átalakulási folyamat és az új helyzetben való identitás-keresés mutatkozik meg a 19. század második felében végbemenő kulturális és mentális változások terén a paraszti kultúra „kivirágzásában”, kiszínesedésében. Ez a hangsúlyozott „parasztosodás” még tovább fokozta e réteg társadalmon belüli különállását. Éppen ezen időszakot nevezi a néprajz a paraszti kultúra klasszikus korának, jóllehet, mindenki tisztában van vele, hogy az „archaikus” kort követő új stílus pontosan a *kapitalista gazdasági folyamatok*, a *piacra termelés*, az új viszonyokhoz való

adaptálódás közvetlen vagy közvetett hatására alakult ki. Ez a furcsa fáziskésés, amelyet a gazdasági-jogi változásokhoz képest a kulturális-, életmód-, és értékrendbeli átalakulások elszenvednek, jelenti a *paraszti polgárosodás nagy paradoxonát*.

Mégis – nemcsak a korabeli ifjú néprajztudomány képviselői, hanem később a 20. század második felének tudósai is – a parasztság gazdasági integrációja (fokozódó piac-orientáltsága) ellenében kulturális különállását érzik hangsúlyosabbnak, s valószínűleg emiatt is ragaszkodnak a paraszti jelzőhöz a korszak jellemzésekor. Kérdés, hogy ha ez elég is volna paraszt definíciójához, önmagában ennek ellenkezője, a kulturális jellemzők elvesztése, a *dekulturáció*¹⁴ jelentheti-e a paraszti lét végét.

Van olyan kutató, mint Hoffmann Tamás, aki ezt az ellentmondásos történelmi helyzetet, a kivirágzó paraszti kultúrát egyenesen a *parasztélet csődjének* nevezi, a kapitalizálódó társadalomban előrelépni képtelen volt jobbágyparasztok életmódját és gondolkodását anakronisztikusnak tartja.¹⁵ Hofer Tamás ezt az egyértelműen negatív képet árnyalja azon kijelentésével, hogy azért ez idő alatt – ha paraszti álcával is, de – folyt a modernizáció. S figyelmeztet arra, hogy a kérdést nagy óvatossággal kell kezelni, hiszen a történelmi változások vidékenként, helyzetenként más-más reakciót válthattak ki az emberekből. Szerinte nem lehet egy-egy közösség kultúrájának virágzó vagy kiábrándult voltát egyértelműen a polgári fejlődés (vagy fejletlenség) egy-egy lépcsőfokának megfeleltetni, hiszen van példa a parasztos öntudatú, piacra termelő közösségekre, de a polgáriusultabb tárgyi világgal rendelkező, s gazdaságilag nem prosperáló helyi társadalmakra is – mint ahogyan az egésznek az ellenkezőjére is.¹⁶

Ez is azt támasztja alá, hogy nagyon nehéz *kizárólag* a külsődleges kultúrjegyekből a polgárosodás valódi mértékére következtetni; mindazonáltal a kulturális jellemzők ugyanúgy *kikerülhetetlen szempontját*¹⁷ képezik a paraszti polgárosulást – vagy egyszerűen mondhatjuk úgy is, hogy a paraszti társadalom végét – illető vizsgálatoknak, mint a többi, gazdasági-politikai-társadalmi-mentalitásbeli aspektusok.

A paraszti polgárosulás folyamatának akadozásáért nem okolhatjuk egyedül a mezőgazdasági kistermelő vagy őstermelő réteget. Ha megvizsgáljuk a magyar társadalom korabeli állapotát, kitűnik, hogy többek között magának a polgári társadalomnak a fejletlensége volt a folyamat legnagyobb akadálya.¹⁸ Ezért a folyamat többszörös nekirugaszkodás után is csak nehézkesen, akadozóan, sokszor megtorpanva, vidékenként, közösségenként, adott közösségen belül akár *családonként* (!) eltérő ütemben haladt.

14 A fogalmat Hofer említi a fejlődésben megrekedt „utóparaszti” (post-peasant) csoportok életformájával foglalkozó tanulmányokkal kapcsolatban (Hofer 1991: 222).

15 Hoffmann 1972.

16 Hofer Tamás szerint éppen ezért nem alkalmazható a magyar esetben a svéd Svensson és Erixon által kidolgozott Kulturfixierung elmélet, mert egyetlen gazdasági változóra, a recesszióra vagy a konjunktúrára épít a paraszti közösségek vizsgálatánál, ebből akarja magyarázni azok állapotát. Hofer három kulturális típust különít el ebben az időszakban, amely azonban nem feltétlenül egy fejlődési vonal egymásra következő lépcsőfokait jelenti: szerinte létezik jobbágyparaszti; új, virágzó, hangsúlyozottan parasztos („emancipálódó”); és kiábrándult, semleges, negatív önrétekelést tükröző típus (Hofer 1991).

17 Ez az a szempont, amely sajnálatosan elsikkad a „parasztalanítás” folyamatának vizsgálatánál Valuch Tibor tanulmányában (Valuch 2003) éppúgy, mint Kovách Imréében vagy utóbbi által idézett Ellisnél (Ellist /1988/ idézi Kovách 2003a).

18 Vö. Kósa 1994 és Hofer 1991.

Visszatérve definíciós problémánkhoz: az egyes kutatók álláspontjának összehangolása valószínűleg azért nem sikerült eddig, mert két szinten nem tisztázták egymással nézeteiket. Egyrészt a fenti gondolatmenetben felvázolt egyenlenségeket figyelmen kívül hagyva sokan a történeti parasztság meghatározásánál (főként Erdeit követve) az 1848-at követő történeti korszakot, a parasztság nagy átalakulásának idejét, vagyis a paraszti polgárosulás korát azonosítják magának a parasztságnak a korával, s körülbelül a kollektivizálás idejében határozzák meg annak felbomlását – míg mások az úgynevezett „archaikus paraszt” idejéhez kötik a parasztság létezését.

Éppúgy kardoskodhatnánk az első megoldás mellett is: miért is ne nevezhetnénk a történelem e korszakának agrárszereplőit *parasztinak*, s miért is ne ezzel a fogalommal különböztessük meg az előző társadalmi formációjától, amelyre ott van az adekvátabbnak tűnő *jobbágy* szó? A válasz egyszerű: ha visszautalunk arra, hogy a „polgárosuló parasztnak” *hányféle változata van* aszerint, hogy különböző – gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális, civilizációs, mentalitásbeli – szinteken éppen hol tart a vizsgált háztartás/család, közösség, régió a változásban, rögtön látjuk, hogy ez a megoldás nem vezet messze. Miután a „polgárosuló paraszt” nem egyetlen fejlődési fok, hanem átalakulások egész sorozata, *nem rendelkezhet egységes karakterrel sem*.

Ha azonban mégis ezen megoldás mellett tesszük le a voksunkat, akkor nem mulaszthatjuk el a második lépést: szószálhasogató pontossággal abban is meg kell egyeznünk, mit értünk „paraszti” alatt! Tehát vagy különválasztjuk az azonos tőből képzett „parasztság” főnév és a „paraszti” melléknév jelentéstartományát – amely rendkívül zavaró és megtévesztő lehet. Avagy úgy döntünk, hogy joggal nevezhető „parasztinak” a „polgárosuló parasztság” korszaktól, területtől, rétegtől független *bármelyik* vonása – ami viszont a tudományos igényű definíciót teszi lehetetlenné.

Pedig gyakorlatilag ez történik: minden szerző saját belátása szerint emel ki különböző társadalmi viszonyrendszerekhez tartozó jellegzetességeket mint parasztit, s ezek átalakulásához-megszűnéséhez köti a paraszti társadalom végét. Így olyan sajátosságokat is, amelyek valójában a kapitalista piacgazdasághoz való adaptáció eredményei, vagyis amelyek a polgárosodás felé mutatnak. Ilyen például a végletekig feszített munkatempó, az önkizsákmányolásra való hajlam;¹⁹ vagy az a fajta individualizmus,²⁰ amelyet a közösségen belüli konkurenciaharc indukál, s amelyre a szocializmus politikai légköre alaposan rásegített (és amelyet igazából mi a magunk részéről nem is tartanánk kifejezetten paraszti vonásnak).

Ugyanakkor pedig gyakran paraszti jellemzőnek tartanak olyan jelenségeket is, amelyek pedig egyáltalán nem csak az „archaikus paraszti”, s nem is kizárólag a „polgárosuló paraszti” társadalmak sajátjai. Ilyen többek között az agárkisüzemet működtető *családi logika*,²¹ amely a világon minden olyan családi munkaerőre ala-

19 Lásd Márkus Istvánnál a „szegényparaszti szorgalom”. Márkus ezt a magyar specialitásnak tartott jelenséget annak tulajdonítja, hogy sem a keleti extenzívabb, sem a nyugati, jobban gépesített gazdaság nem kívánt annyi erőfeszítést, mint az itthoni törekvő, de csak a munkaerőjét befektetni tudó parasztság fejtett ki, amikor *bekapcsolódott az ártermelésbe* (Márkus 1991: 247).

20 Gyáni 2003: 74.

21 Csajanov annak idején a nem profitorientált paraszti kisüzemek gazdálkodásának tanulmányozása után jutott arra a következtetésre, hogy azt a logikát, amely ezekre jellemző, s amelyet a „mun-

pozó kisüzemben felfedezhető, amely a termelését elsősorban a család igényeinek kielégítése érdekében végzi; beleértve a nem komplex társadalmak autarkia által jellemzett háztartásgazdaságait a modern társadalmak jól gépesített családi farmjaiig.

Nem szükséges talán hangsúlyoznunk, hogy a polgárosulás folyamatában résztvevő agrártermelői társadalomra *mint tipikusan parasztira* való hivatkozás nem nyújt egységes szempontrendszert a vizsgálatához.

Mindezek után láthatjuk, miért ajánlatos meghatározunk, melyek a parasztság fő jellemvonásai. De azt is szigorúan ki kell kötnünk, melyek azok a fő tulajdonságok, amelyeknek *együttes teljesülése*, konstellációja esetén *még* beszélhetünk a paraszti társadalom létéről, s melyek azok, amelyek másodlagosak annak meghatározásában, mert ha ezt nem tesszük, akkor nem fogjuk tudni időhöz kötni a paraszti társadalom létét, azaz nem tudjuk történelmi dimenzióban elhelyezni. Ez esetben könnyen abba a hibába eshetnénk, hogy *egyetlen*, karakteresnek érzett „paraszti” jellemző meglétekor paraszti társadalomról vagy egyenesen annak folytonosságáról beszélünk. S példának okáért csak azért, mert a családi logika ismét egyre hangsúlyosabbá válik a rendszerváltás utáni új körülmények között, az agrártermelőket parasztoknak minősítjük még a 90-es években is.

Éppen ezért akármennyire eltérünk a mostani viták definíciós megoldásainak fő csapásirányától, a legcélravezetőbbnek mégiscsak Sárkány Mihály nagyon határozott körvonalú parasztság-definícióját fogadjuk el, s ebből levezetve a feudális társadalom jobbágyparasztaikat, valamint az 1848 utáni még rendies szerkezetű magyar társadalom rendies szabályokkal kötött, archaikus és partikuláris kultúrájú, önellátásra berendezkedett agrártermelőit tekintjük tipikus „parasztoknak”. A kapitalista társadalomban élő, piacorientált, a szélesebb társadalomhoz integrálódó, új stílusú népművészeti alkotásokat létrehozó kistermelőit legfeljebb – jobb megnevezés híján, de kizárólag jelzőjével együtt – „polgárosuló parasztoknak” tekintjük, akiknek jellemvonásai esetében a továbbélő paraszti vonások és polgári, modern vonások korszakonként és közösségenként eltérő, egyedi keveredéséről beszélünk, és amelynek eltűnését éppen ezért nem kötjük egyetlen korszakhoz, hanem minden esetben külön elbírálás után meghatározandónak tartjuk.

Ugyanakkor a kollektivizáció után nem, sőt, már a szocialista rendszerbe való átlépés után sem, a rendszerváltás után pedig végképp nem beszélhetünk parasztokról, mert a társadalmi struktúra óriási mértékben megváltozott a kiindulási állapot-

ka-fogyasztás egyensúlyával” lehet leírni, tipikusan parasztinak tekintse. (Az egyensúlyt a családok úgy próbálják megőrizni, hogy törekednek egyrészt az anyagi és munkaerőforrások legoptimálisabb kihasználására, másrészt pedig a család teherbírásának a figyelembevételére. A „munka elviselhetőségi küszöbét” csak kivételesen nagy hasznot hozó tevékenység végzésénél hajlandók átlépni, ellenkező esetben inkább a fogyasztásukat fogják vissza.) A Csajanov által parasztinak tartott gazdálkodási módot Basile Kerblay önálló típusként javasolta besorolni a „rabszolgatartó”, „feudális” és „kapitalista” termelési módok mellé (Kerblay 1972). Alan Macfarlane ugyanezt *domestic mode of production*-nak nevezi mint a klasszikus parasztság gazdaságilag legfontosabb ismérvét (Macfarlane 1993). (Ő viszont Marshall Sahlins terminusát szűkítette le erre a jelentésre.) Újabb kutatások rámutattak, hogy messze nem csak a paraszti vagy paraszti múltú társadalmak sajátja ez a fajta termelési logika, hanem a világon mindenütt megtalálható (Lamarche 1991, 1994).

hoz képest.²² Innentől legfeljebb olyan kistermelőkről lehet szó, akik vagy a polgárosodás, vagy a középrétegesedés irányába kívánnak továbblépni.

A szocialista rendszer mezőgazdasági kistermelésének jelenségéről számtalan tanulmány született, amelyek közül az egyik legárnyaltabb, legalaposabb elemzést Kovách Imre munkája²³ nyújtja. Kovách két domináns, a kistermelés hatásának tulajdonított folyamatot különböztet meg a magyar társadalmon belül: az egyik a státuszörzés vagy *státuskontinuitás*,²⁴ a másik a *középrétegesedés*.²⁵ Utóbbi folyamat révén a kistermelés a társadalmi polarizáció ellen hat. Másrészt – és ez szintén fontos meglátás – az értékek, a fogyasztási és magatartási minták egységesen elfogadott rendje alakul ki a segítségével.

Polgárosodóknak a szerző csak azokat az egyéneket tekinti, akiknek a mezőgazdasági kistermelése vállalkozás jellegűvé alakult át. Nem tekinti viszont polgárosodóknak azokat, akiknek kisüzeme a paraszti típusba sorolható, akkor sem, ha nagy volumenű termelést folytatnak. Kovách Imre úgy véli, hogy a státuskontinuitás csak egyetlen réteg esetén jelenti a *történeti polgárosodás folyamatosságát* (amely fogalom nem tartalmazza a „citoyen” típusú, azaz a politikai értelemben vett polgárosodást):²⁶ a *volt közép- és gazdagparaszti réteg* egyes képviselőinek esetében.

Kovách Imre fejtegetéseinek eredményeként leszögezi, hogy a *polgárosodási folyamat megvalósulása a magyar társadalomban* (az 1980-as években) *még mindig hiányos*, hiszen a kistermelés következményeként a várt polarizáció helyett *középrétegesedési* folyamatnak lehetünk tanúi. Vagyis a *polgárosodás és a proletarizáció*, a két pólus kialakulása a valódi polgári osztálytársadalom tengelye mentén gyengén, erőtlően valósult meg.²⁷

Kovách szerint nincs is nagyon kilátás arra, hogy ez a helyzet megváltozik: ő úgy látja, hogy a „*parasztpolgári*” állapot stabilizálódik, s így a magyar társadalomnak egy új rendje alakul ki.²⁸ Ennek okát abban látja, hogy *az individualizáció felett győznek az erős közösségi kontroll normái*, és a középrétegesedő csoportok megmevednek. Újratermelődik a háztartás és a család funkciója, s mindezek megnehezítik, hogy a kistermelő gazdaság vállalkozássá alakuljon át.

Hasonlóan látja a helyzetet Szuhay Péter is a közösségekkel kapcsolatban: „Noha a 60-as évekre a keresők több mint fele már nem mezőgazdasági foglalkozású, a falu, illetve a mezőváros kulturális homogenitásából számtalan elem fennmaradt, s az e tele-

22 Vö. Kovách 2003b: 106.

23 Kovách 1988.

24 A státuskontinuitás írja le azt a törekvést, amelyet a volt közép- és gazdagparaszt családokból származó kistermelők egy része mutat szülei társadalmi státuszának megtartására, intenzív mezőgazdasági kistermelésének jövedelmét felhasználva e célra. A szerző úgy véli, hogy a státuskontinuitás együtt jár bizonyos értékirányultságok megváltozásával és cserélődésével, a *tradicionális keretek teljes felbomlásával és az individualizációval*.

25 A volt alsóbb rétegek esetében a középrétegesedés folyamata tulajdonképpen felfelé való mobilitást jelent, legalábbis anyagi státusukat tekintve. A termelőknek segít túllépni egyrészt volt szegényparaszti életformájukon, másrészt kompenzálni az első gazdaságbeli hierarchiában kapott alacsony pozíciót, s így a közülük kikerülő kistermelők tábora a középréteget gyarapítja.

26 Kovách 1988: 154–155.

27 Kovách 1988: 156.

28 Csire 1997: 125.

püléseken élő népesség alapvetően a *vonatkoztatási csoportjának lokális elemét tartotta elsődlegesnek*, és a foglalkozási hovatarтоzás ennek alárendeltje maradt.”²⁹

Mi nagy vonalakban el is fogadjuk azt, amit Kovách Imre és Szuhay Péter a polgárosodásról, középértégesedésről és a lokális vonatkoztatási csoport elsődleges szerepéről általánosságban elmondtak. Kiskanizsa példáján azonban bemutatnánk, milyen módon bővíthet egy konkrét társadalom vizsgálata esetén a polgárosodás fogalma, illetve hogyan változik a lokális identitás és a közösségi kontroll szerepe az emberek életében.

KISKANIZSA ÉS A POLGÁROSODÁS

Nem egyszerű dolog bemutatni egy kutatási terepet és pár oldalban összefoglalni a kutatás sokrétű szempontjait, ezért előre is elnézést kérünk az olvasótól, ha túlságosan absztraktnak, kevés adattal alátámasztottnak érezné a levezetésünket. A disszertációból most elsődlegesen azokat a tényezőket szeretnénk kiemelni, amelyek azt mutatják be, hogy a kiskanizsai kistermelők esetében – természetesen meghatározott esetekben – lehet polgárosodásról beszélni, akkor is, ha látszólag a szocializmus alatti történések, majd a rendszerváltás utáni fejlemények bizonyos szempontból arra engednek következtetni, hogy nem történt itt sem több, mint egyfajta középértégesedés.

Kiskanizsa azonban olyan különleges helyzetű település, amely mind *jogi-politikai*, mind *gazdasági*, mind *kulturális* értelemben több lehetőséggel rendelkezett, hogy elinduljon a polgárosodás útján, mint egy átlagos magyar falu, beleértve közvetlen környezetét is.

Kiskanizsa Nagykanizsa megyei jogú város falusias része, különös „ismertetőjele”, hogy kistermelői a mai napig, gyakorlatilag több mint egy évszázad óta jelen vannak zöldségeikkel, primőrjeikkel, virág- és zöldségpalántáikkal, árvácskáikkal a Dunántúl városainak hetipiacain: Székesfehérvártól Veszprémen és Tapolcán át Pécsig, Körmentől, Szombathelyen és Zalaegerszegen át egészen Dombóvárig és Kaposvárig. A legutóbbi évtizedekig a várostól és falusi környezetétől való különállását mind női viseletében, mind karakteres „sáska”³⁰ identitástudatában megőrizte.

A kiskanizsai identitásnak meghatározó eleme volt a városi polgári rang,³¹ rövid függetlensége pedig kitörölhetetlen nyomot hagyott a közösség emlékezetében.

Ami azonban igazán sokat nyomott a latban Kiskanizsa földműveseinek polgárosodását illetően, az a polgárváros közelségéből fakadó gazdasági előny. A 19. század utolsó évtizedeitől az egyre fejlődő polgárváros fogyasztását a kiskanizsaiak egyre *intenzívebb termeléssel* fedezték. Ebben az időszakban a helybeli kistermelők gazdálko-

29 Szuhay 1996.

30 Kiskanizsa lakóinak elnevezése, részletes magyarázatát lásd lentebb.

31 Kiskanizsa gyakorlatilag a töröknek a kanizsai várból történt 1690-es kiűzése óta Nagykanizsa városának szerves részét képezi. Ez azt jelenti, hogy lakói a városi közigazgatásban a polgárvárossal egyenrangúan képviselhetették magukat. Kiskanizsa csak egészen rövid ideig (1868–1876 között) volt különálló mezőváros, illetve nagyközség.

dása kimutathatóan túllépett az önellátásra termelés és a felesleg értékesítésének szintjén, és kifejezetten piacorientálttá vált.³²

Ezzel egyidejűleg a közösségen belül feszülő konkurencia enyhítésére a termelőknek ki kellett dolgozniuk egy újfajta, ezen a vidéken egyedülálló gazdasági stratégiát: a távolsági piacozást. A múlt századforduló táján Kiskanizsa kilépett tehát a városellátó „hóstár” szerepkörből, s egy egész régiót látott el jó minőségű zöldségféléivel, sőt, nemzetközi piacokon is megjelent például káposztájával. A piacgazdasághoz való alkalmazkodásban, a kisgazdaságok piaci integrációjában úttörő szerepet vállalt a 19–20. század fordulóján kialakult kis- és nagykereskedő kofaréteg.

Maga a „sáska” elnevezés éppen a „kirajzásnak” ebben a fentebb jellemzett időszakában, egy bő évszázada ragadt rajta Kiskanizsa tősgyökeres lakóin. A csúfoló³³ pontos eredete ma már homályba vész, fennmaradása azonban egészen biztosan annak köszönhető, hogy rendkívül lényeglátóan ragadja meg a kiskanizsaiak mentalitásának, értékrendjének lényegét: vagyis azt, hogy a „sáska” kertből élő, szorgalmas, élelmes, vállalkozó szellemű, jó kereskedelmi érzékkel rendelkező, minden megélhetési lehetőségre magát rávető, a piacokat ellepő nép. Azaz olyan termelő, aki a portékáját megtermeli jó minőségben, majd saját maga, a lehető legnagyobb haszonnal adja el. Ha pedig a föld nem kínál számára elegendő forrást a megélhetésre, jó képességű, megbízható munkaelőként minden munkát elvégez, bármilyen mesterségbe beletanul.

Az elnevezés, melyet viselői az 1920–30-as évektől teljes büszkeséggel vállaltak fel,³⁴ tulajdonképpen tekinthető akár a polgárosodás helyi metaforájának is. A „sáska habitus” – talán nem túlzás, ha ezt állítjuk – már teljesen az új kor piaci viszonyainak terméke, s itt, Kiskanizsán a közösség tagjai pontosan azért kapták ezt az eredetileg gúnynak szánt nevet, mert legjobb tudásuk szerint igyekeztek megfelelni a kapitalista viszonyok támasztotta követelményeknek.

A „sáskák” tehát viszonylag korán elindultak a polgárosodás felé vezető úton, amelyen mégis nehezen értek célta. A polgárosodási folyamat kerékkötőit a 20. század folyamán végig főként a makro- és mikrogazdasági tényezőkben (kevés ipari munkalehetőség, a mezőgazdaság által eltartott emberek magas arányszáma, kismé-

32 1861-ben Horváth Gyula még arról számol be, hogy a legfontosabb termesztett növények a búza (az évtized végére fontos kiviteli cikk), a kukorica, rozs, árpa, köles és hajdina, burgonya, répa voltak (Horváth 1861: 50). A köles és hajdina még mindenképpen egy extenzívebb és expanzív típusú gazdálkodásról tanúskodik. Az egyéb zöldségfélék termesztése ezidőtájt még nem mondható számottevőnek mennyiségileg, bár minőségileg már ekkor is figyelemreméltó. 1912-re a búza fontossága annyira lecsökkent, hogy vetésterülete egyharmada volt az őszi rozsénak, kb. fele a kukoricáénak, és nem érte el az árpáét. A köles és a hajdina eltűnt, viszont olyan új növények jelentek meg – zab, bükköny, lucerna, lóhere –, melyek egyértelműen az állattartás belterjesebb formájának elterjedésére utalnak. Ez utóbbi azért is volt fontos, mert trágyatermelésével elősegítette a kerteszet nagyságrendi növekedését (Thirring 1912: 35).

33 Valószínűleg a nagykanizsaiak aggatták az ikertelepülés földműves lakóira, akik nem voltak restek visszatromfolni az általuk – ahogy ők mondják, a tunyaságuk miatt – „hernyónak” csúfolt városiaknak: „A hernyó nem eszik, ha a sáska nem sz...ik!”

34 N. Szabó Gyula írja, hogy még egy-két évtizeddel korábban is bicskázás járt ezért a sértésért, a Nagykanizsa monográfia írásának idejében azonban már öntudatosan viselték a kiskanizsaiak az elnevezést (N. Szabó 1929: 342).

retű birtokok, kevés befektethető és a modernizációra fordítható tőke) kell keresnünk, és kevésbé a kulturális vagy mentális megrögzöttségekben.

Bár a helyi ipar a kellenél alacsonyabb munkaerő-felszívó képességgel rendelkezett, mégis elmondhatjuk, hogy a *pluriaktivitás* a kiskanizsai népesség jelentős része számára már az 1920–30-as évekre valósággá vált, és ezzel az életpályák, az életcélok és értékrendek olyan heterogenitása kezdett megvalósulni Kiskanizsán,³⁵ hogy az mindenképpen megkérdőjelezi egy tradicionális paraszti közösség létét.

A kiskanizsai kereskedelmi³⁶ és kisipari vállalkozások³⁷ viszonylag nagy száma, a nagykereskedő kofaréteg kialakulása is a *helyi társadalom erős differenciáltságáról* és a *piacgazdaság logikájának* egyre határozottabb megjelenéséről tanúskodik.

A kiskanizsaiak számára tehát már nem a föld az egyedül elképzelhető perspektíva. Ki a munkás lét és életforma, ki a kispolgári, vagy egyenesen a nagypolgári életmód megvalósítása felé halad. Ezt fogalmazta meg N. Szabó is az 1920-as évek Kiskanizsájáról írva: „[a]z utóbbi évtizedekben nagyot változott a világ Kiskanizsán is. A sárral dobálódzó gyerek³⁸ talán kitűnő *tisztviselő*, ügyes *kereskedő*, derék *iparos*, megbízható *postás* vagy *vasuti segédtsízt* lett. Nagyon megváltozott a világ, mert ma már *tanult emberek is házasodnak Kiskanizsáról*.” (Kiemelés tőlem – M. Á.)

Ehhez – Kiskanizsát a kisgazdaságok oldaláról vizsgálva – hozzátehetjük, hogy a gazdák és gazdaasszonyok többségének gazdasági „habitus” ebben az időszakban már inkább „*piacorientáltak*” tekinthető a Kovách Imre által használt értelemben, s nem csak „*piacérintettek*”, mely inkább a hagyományosabb középparaszti mintára termelő gazdaságok sajátja. Tehát a legtöbb kiskanizsai sáska gazdasági értelemben inkább *termelő*, s már nem paraszt.

Hogy erről a szintről sokan nem tudtak továbblépni, az ebben az időszakban többnyire szintén a lehetőségek hiányával magyarázható. Még mindig megfigyelhető a ház-

35 Egyes tehető családoknál már a 19–20. század fordulóján megfigyelhető, hogy gyermekeik közül legalább egyet továbbtaníttattak, aki mint ügyvéd, orvos, tanár, pap vagy más értelmiségi foglalkozást űző egyfajta „előretolt helyőrségként” tevékenykedett rokonai érdekében. A két világháború között a kevésbé jómódúak szintén törekedtek arra, hogy szakmát adjanak fiaik kezébe, de arra is van példánk, hogy leányuk kereskedelmi iskolai továbbtanulását vagy a varrónői mesterség kitanulását támogatták.

36 Kiskanizsán működött több kiskereskedő is, akiknél a petróleumot, gyertyát, fűszereket meg tudták vásárolni a háziasszonyok. A *Dunántúli Cím- és Lakjegyzék* összesen 13 szatócsot tart nyilván. A *Címjegyzék* ezenkívül egy baromfikereskedőt és egy borkereskedőt említ. Termény- és gabonakereskedő 2 működik, dohánytőzsdé szintén 2 van, tojáskereskedő 1. Sertés- és marhakereskedőt 6-ot találunk. Egy, „Páduai Szent Antal” nevét viselő gyógyszertára van a településnek. 5 vendéglős szolgálja ki a vendégek igényeit. A nevekből és lakcímekből ítélve a szatócsokon kívül a legtöbb kereskedő tősgyökeres kiskanizsai (*Dunántúli Cím- és Lakjegyzék* é. n.).

37 A statisztika szerint az 1920-as évek végén 97 önálló iparengedéllyel rendelkező iparos él és dolgozik Kiskanizsán. A *Dunántúli Cím- és Lakjegyzék* (é. n. 498–519.) szintén ezen időszakban a következő iparosokat sorolja fel: pék (3), szítás (1), szíjgyártó (3), szobafestő (3), asztalos (5), kőműves (5), ács (2), bábsütő (1), cipész (11), csizmadia (4), béltisztító (2), bognár (2), borbély (2), csepepes (1), férfiszabó (1), kútcsináló (1), lakatos (3), szülésznő (2), mészáros és hentes (7). Ezenkívül az adatközlők emlékezete szerint volt kőfaragó, bádogos, takács, kádár, kaszonyó, ablakos, foghúzó, kötélgyártó (Kerecsényi 1978: 8).

38 Az idézet eleje ez: „A kiskanizsai földműves polgárság lenézte, lekicsinyelte a nagykanizsai iparost, tisztviselőt. Nem kellett neki a bugyogós, a nadrágos ember. Nem szerette, nem sokra becsülte. Ezelőtt harminc-nyegen esztendővel a gyerekek, a suhancok sárral, kövéccsel üdvözölték az utcán haladó városi embert.” (N. Szabó 1929: 347.)

tartás és az üzem szoros összefonódása, a családi munkaerő maximális kihasználása a legnagyobb gazdaságokban is. A gazdálkodásban fellelhető családcentrikusság, családi logika azonban hiába hasonlít egy korábbi korszak kisüzem típusának működési elveire, véleményünk szerint Kiskanizsán már nem tekinthető a parasztság bizonyítékának. Ha nem is az összes gazdálkodó esetében, de egyes kistermelőknél már – a kisüzemek lehetőségein belül, sőt, még azon túl is – észrevehető törekvések jelennek meg a családi munkaerő kiváltására alkalmas technikai fejlesztésre, a kockázatvállalásra.

Az egyéni teljesítmény elismerése a két világháború között egyre inkább beépül a kiskanizsaiak értékrendjébe. Az ügyesség, rátermettség, tehetség, műveltség értéké válik a szemükben, bármilyen területen kamatoztassa is valaki e tulajdonságait. Ezentúl a mérce inkább az érvényesülni tudás és akarás, mintsem a közösségi normák feltétlen és passzív követése.

A fogyasztásban egyre inkább városi mintákat kezdenek követni, míg eljutnak odáig, hogy az egész munkához való viszony, az életforma is változásnak indul, s az életminőséget, a testi kényelmet egyre fontosabbnak tartják. Azoknál a nagyobb birtokosoknál, akik anyagilag is megengedhetik maguknak, észrevehető a munkához való viszony gyökeres átalakulása, valamint a szabadidő és szabadság fogalmának megjelenése a nyári üdülés kapcsán. Ez utóbbira már az 1930-as évekből is van példánk, ha nem is sok; bár a későbbi, szocializmus korabeli fejlemények az akkori szülőkorosztály esetében éppenséggel e koncepció gyakorlatban való megvalósítása ellen hatnak.

A polgári életmódminták, illetve a tömeg- és elitkultúra termékeinek elterjesztésében igen nagy szerepet játszottak azok a közösségi szerveződések, amelyek részben informális, részben formális módon jöttek létre, és amelyek közül a legtöbb sok más falusi jellegű településen is megtalálható a 19. század utolsó évtizedeiben, valamint a 20. század első felében (Polgári Olvasókör, Kiskanizsai Katolikus Ifjúsági Egyesület, Missziós Leányegylet, Levente Egyesület).

E szervezetek hatása nagyban közrejátszott abban, hogy a kiskanizsai közösségi életben új szerveződési formák kezdjenek dominálni; hogy a kultúra számos folklorisztikus eleme, mint a népi tánc, népzene még azelőtt eltűnjön, hogy szakemberek felgyűjthették volna; s a naptári fordulókhoz valamint az emberi élet fordulóihoz kötődő szokások is kikopjanak, átváltozzanak a 20. század közepére.

Valamennyi aspektust – gazdaságit, társadalmi, kulturális, mentalitásbeli – számbavéve elmondhatjuk, hogy a sáska társadalom talán egy hajszálnyival már közelebb állt ahhoz, hogy valóban végbemenjen egy olyasfajta spontán polarizáció, mint amit Erdei is feltételezett: amely a társadalom egyik részét farmerre és hivattasos kertésszé avatta volna, másik részét pedig paraszt-munkássá, majd teljesen kispolgári életformát követő munkássá tette volna. A következő időszak azonban még kevésbé kedvezett a polgárosodási törekvéseknek.

A SZOCIALIZMUS IDŐSZAKA: A FÓLIASÁTRAS KERTÉSZKEDÉS FELVIRÁGZÁSA

Az 1940-es évek végétől kezdődő következő korszak első évtizede ellene hatott a magyar vidéki agrártermelő lakosság mindenfajta polgárosulási vagy polgárosodási törekvésének. Ezeknek az éveknek a megpróbáltatásaival szemben ismét csak az intenzív termelés vértette fel Kiskanizsa lakóit. Az 50-es évek elején a legtöbb terményből számukra is kötelező volt a beszolgáltatás, és a fokozódó elvonások, adók igen megviselték a gazdaságokat, amelyek számára ebben az időszakban nem a gyarapodás és modernizáció, hanem a túlélés vált az elsődleges céllá. Ennek elérésében a „sáskáknak” a beszolgáltatási kötelezettség alá nem eső primőrárúk, tejtermékek piaci értékesítése segített. Sokan a piaci portékáikból tudtak annyi pénzt szerezni, hogy az Alföldön megvásárolják és kipótolják a beadáshoz előírt terménymennyiségből hiányzó részt.

Annak ellenére, hogy Kiskanizsán nem voltak igazán nagy birtokok, kuláknak nyilvánítottak kb. 12–13 családot, akik közül néhányan nem tudták elkerülni sorsukat, és a Hortobágyra hurcolták őket rizst termesztetni, vagy a családfőt – még ha asszony volt is – börtönbe zárták mondvacsinált ürüggyel a termelés „szabotálása”, a beadási kötelezettség elmulasztása, esetleg fegyverrejtegetés miatt.

Ilyen előzmények után érthető, hogy már az első típusú téeszcsébe több nagygazda belépett. 1960-ban pedig – köszönhetően a szervező káderek „meggyőzőerejének” – szinte kivétel nélkül minden földbirtokos hozzájárult a második téesz megalakításához, amely így 751 taggal és 3842 kat. holdon kezdte meg működését. E szövetkezetnek a nevét a tagság csak a „sáska” kiegészítéssel volt hajlandó elfogadni, így lett „Sáska Petőfi Termelőszövetkezet”.³⁹

A tagok átlagéletkora magas volt, egyötödük rögtön járadékosként lépett be a téeszbe, amely előrevetítette a munkaerőhiányt és a taglétszám gyors apadását. Az aktív dolgozók között is többségben voltak a nők.⁴⁰ Ezt az összetételt az a széles körben elterjedt stratégia magyarázza, hogy az aktív korú férfiak szívesebben választottak mezőgazdaságon kívüli munkahelyet, s emiatt az idősek vagy az asszonyok „vitték be a vagyont” a kollektívbe. A korábban a törpe- és kisbirtokos családok által gyakorolt „pluriaktív” életforma ily módon kiterjedt az egész kiskanizsai társadalomra.

Ez a megállapítás annál is inkább érvényes, mert időközben a téesztaggal nem rendelkező családok sem hagytak fel a mezőgazdasági termeléssel, s másodállásban kertészkedtek. A téeszdolgozók és családtagjaik pedig, miután a teljesített munkaegetések után oly kevés részesedést kaptak, hogy abból megélni nem tudtak,⁴¹

39 A „Sáska Téeszt” 1973–74-ben összevonták másik négy környékbeli termelőszövetkezettel (a bajcsaival, a bagolaival, a sáncival és a nagykanizsai Vörös Csillaggal), s azóta kiskanizsai székhellyel Alkotmány néven működik a mai napig.

40 1967-ben már csak 644 tagja volt a téesznek, bár 1966-ig kilépés nem történt. A tagságot 265 férfi és 379 nő alkotta, akik közül 263 kapott járadékot.

41 Első időkbén 8 Ft-ot fizettek egy munkaegetéért utólag, majd 1962–63-tól 20–30 Ft-os előleget adtak a tagoknak. Nehéz munkával 1,6 munkaegetést lehetett teljesíteni, ami legalább 100 nap munkát jelentett egy évben. Ezentúl lehetett részesművelést is vállalni, amelyet természetben vagy kész-

s egyenesen rákényszerültek, hogy folytassák az intenzív termelést kis, a téesz által háztáji művelésbe kiadott, eredetileg saját tulajdonú kertjeikben és szőlőikben.⁴² A kistermelés tehát szinte az egész „sáska” társadalom közös tapasztalata, az identitásuk hivatkozási alapja maradt ebben a korszakban is.

A kertészkedés, nagyállattartás, szőlő- és bortermelés segítségével „az emberek egy éven belül magukra találtak” – ahogyan egy volt téeszvezető fogalmazott. Ez egyben azt is jelentette a termelőszoövetkezet szemszögéből, hogy az elvileg aktív tagsága sem volt igazán aktív: az 1965-ös évben például 75 tag egyáltalán nem vett részt a munkában, s mindössze 133-an dolgoztak le annyi munkaegységet, amivel a téeszben biztosították megélhetésük alapját.⁴³ Nyári munkacsúcok idején lehetetlen volt a brigádokat teljes létszámban kiállítani: a brigádvezetők reggelenként valósággal kérelték a tagságot, hogy menjenek dolgozni. Emiatt a szántóföldi zöldségtermesztés sem vált be, amelyet első évben 213 holdra terveztek, s amelyhez pedig a helyi hagyományok és tapasztalatok miatt is nagy reményeket fűztek. Ezen nem is lehet csodálkozni, ha számításba vesszük, hogy – téeszvezetők becslése szerint – egyes családok összjövedelmének akár a 80%-a is származhatott a háztájiból és a szőlőből.⁴⁴ Ezért a tagoknak még az is jobban megérte, ha saját maguk helyett fizetett napszámot delegáltak a munkahelyükre, aki ledolgozta számukra a nyugdíjjogosultságot és a szőlőbérleti jog alapját is jelentő munkaegységeket.

A kiskanizsai mezőgazdasági kisüzemekben az üzemszerkezetet tekintve tehát gyakorlatilag az történt, hogy az elvesztett extenzív ágazatok helyett az intenzívek kerültek előtérbe, valamint külső forrásokból igyekeztek pótolni a kiesett bevételeket. A kertészkedés fokozódó szerepét jelzi az is, hogy a kertek és gyümölcsösök területe a két világháború közötti időszakhoz képest a duplájára nőtt.⁴⁵

A fellendülést nemcsak a területi növekedés, hanem a technológiai újítások bevezetése is jelzi: erre az időszakra tehető a mezőgazdaság technikai forradalma, amely a kiskanizsai kertészeti eljárásokban is gyökeres változásokat hozott. A termelők részben a téeszben, részben szakirodalomból sajátították el a vegyszer- és műtrágyakezelés fogásait, bár ez utóbbit, korábban is használták a tehetősebb birtokosok. A valódi újítást az jelentette, hogy bevezették a fóliasátras primőrzöldség-, virág- és szaporítóanyag-ter-

pénzben honorált a szövetkezet, nagyjából a korábbi, magángazdaságokban alkalmazott részesbérleti rendszer szerint. Fizetésjellegű juttatást 1970-től kezdtek adni a tagoknak (Muczer 1966: 6–7).

42 Egy tagra 2,3 hold háztáji és bérletes terület jutott, ami főként saját kertből és szőlőből állt. A szőlőket, mivel sem elhelyezkedésénél fogva, sem fajtaválasztéka miatt nem volt alkalmas a nagyüzemi művelésre, saját korábbi tulajdonosaiknak adta bérbe a téesz. Az 1960-as évek végére a bérleti kötelezettséget megszüntették (Muczer 1966: 5).

43 Muczer 1966: 5.

44 Interjú Muczer József volt főagronómmal 1999. Hozzá kell tennünk, hogy az alacsony téeszjövedelmek miatt ilyen magas ez az arány, amely azonban semmiképpen nem csökkenti a kistermelésből származó jövedelmek fontosságát a családok anyagi gyarapodásában, hiszen ez tette lehetővé, hogy már az 1960–70-es évektől modernizálják lakásaikat, vásároljanak háztartási és szórakoztatóelektronikai eszközöket, személygépkocsit, nyaralót, városi lakást a gyermek(ek) számára stb.

45 Egész Nagykanizsán 1935-ben 428 kat. holdon termeltek zöldséget és gyümölcsöt, 1962-ben 535, 1966-ban már 900 holdon. Ezzel párhuzamosan a szőlők területe kisebb lett (1935: 462, 1966: 371 hold), amelynek oka a jövedelmezőség csökkenése (*Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény...* 1971).

mesztést, melynek köszönhetően a növények teljes tenyészidejüket mesterséges körülmények között töltik, és a szabadföldi termesztésű növényekhez képest jó egy hónappal korábban hoznak termést. Ezt az eredményt a kertészkedők az 1980-as évek elejétől megpróbálták fokozni a fóliasátrak fűtésével, amely azt eredményezte, hogy Kiskanizsán már január közepétől megkezdődnek a kerti munkálatok.

A kisgépek, mint a motoros hátipermetező, rotációs kapa, öntözőberendezés mind hatékonyabbá, gyorsabbá tették a munkavégzést, de egyben meg is drágították a termelést. A szállítás is fejlődött, amennyiben a termelők saját portékáikat személygépkocsival, majd kifejezetten erre a célra vásárolt Barkasszal, kisteherautókkal, manapság modern furgonokkal, transzporterekkel juttatják el egyre távolabbi piacokra.

A kertészet fejlődése két lényeges ponton változtatta meg a családi kisüzemek működését: folyamatosan több pénz és több munkaerőt kellett a termelésbe investálni. Főleg az utóbbi tényező hatott szelektíven a nagyobb volumenű kertészkedés szempontjából.⁴⁶ A szükséges pénzüsszeget ugyanis a munkahelyekről származó jövedelmek révén tudták előteremteni; az a család azonban, amely nem volt képes legalább két felnőtt munkaerőt kiállítani, nem tudott és ma sem tud igazán jelentős bevételre szert tenni.⁴⁷

A termelésnek ez a formája tehát nagyobb családi-rokoni összefogást igényel. Az 1970–80-as évekig jól megfigyelhető egy, mindkét fél számára viszonylag nagy döntési szabadságot biztosító laza „együtt, mégis külön-élési” forma; vagyis hogy a rokonsaládok – elsősorban szülők és gyermekeik illetve testvérek családjai – a mindennapi tevékenységek során szükség szerint *kooperálnak* egymással, de akkor sem feltétlenül visznek közös háztartást, ha egy tető alatt élnek. Gyakori, hogy a szülő és gyermeke egy udvarban vagy egymás szomszédságában laknak, esetleg egymáshoz igen közeli helyeken, amely lehetővé teszi a napi kapcsolattartást.

Ebben az időszakban jellemző egyébként, hogy a szülők, főleg az asszonyok⁴⁸ játsszák a termelés motorjának szerepét, míg a gyermekek profitálnak belőle: akár a taníttatásukra, karrierjükre, vállalkozásuk beindítására szánt összegek révén, akár

46 A modern termelő- és szállítóeszközöket alkalmazó, nagy mennyiségben termelő családok száma az 1990-es évek elején 100 körül mozoghatott. Egyéb statisztika híján ez esetben kénytelenek vagyunk magunknak a termelőknek a becslésére hagyatkozni.

47 A kisüzem gördülékeny működtetéséhez a piacozás időszakában kell egy személy, aki a kertben dolgozik, a fóliasátrakra felügyel és öntöz, a másik pedig a piacrakészítéssel és értékesítéssel foglalkozik. Ha ez utóbbi személy nem tud vezetni, akkor feltétlenül kell egy harmadik családtag is, aki elfuvarozza őt munka előtt 100–200 km távolságba, majd érte megy, ha vége a piacnak. Ez jóval bonyolultabb munkaszervezést igényel, mint a tradicionális technikákkal való termelés, amelyhez elég egyetlen felnőtt munkaejeje is, illetve csak a munkacsúcsok esetében igényel kölcsönös – rokoni, baráti, szomszédai vagy fizetett – segítséggel is megoldható pluszmunkát. E két réteg nem feltétlenül különül el a nagyban kertészkedőktől. Inkább arról van szó, hogy a családi életciklusnak és egyéb körülményeiknek megfelelően egy-egy háztartás a két üzemszervezeti forma között számtalan variációs lehetőséget létrehozva hol a termelők egyik, hol másik rétegéhez tartozik inkább.

48 Ez a tevékenység igen jelentős hatással van a nők családon belüli pozíciójára: a pénzkereset nagyobb személyes mozgásteret és a családi ügyekben több beleszólási lehetőséget biztosít számukra. A hagyományos háziasszonyszerephez tartozó aktivitás ezért paradox módon egyfajta emancipációs lehetőséget is ad számukra (esetükben amolyan „tradicionális” vagy – a magyar társadalom polgárosodásának analógiájára – „befeztetlen” emancipációról beszélhetünk), de ez Kiskanizsán nem jelenti egyben egy „modern matriarchátus” kialakulását is.

közvetlenül lakás, személygépkocsi vagy nyaraló, illetve egyéb fogyasztási cikkek vásárlására a szülőktől kapott pénz által.

Az 1960–80-as években az egykori birtokos családok esetében látszólag megtörik a generációk közötti átörökítés folyamata, mert nem létezik többé a korábbi vagyon, amit át lehetne adni. A kistermelés jövedelme szemmel láthatóan ezt a hiányt hivatott pótolni: kerülő úton, de a szülőknek mégis sikerül gyermekeik társadalmi státusán emelni, vagy segíteni őket abban, hogy legalább a szülőkéhez hasonló szintű státust teremtsenek maguknak. A társadalmi norma szerinti kötelezettséget, amely szerint a szülőknek biztosítaniuk kell, hogy minden gyermek egyaránt kapjon esélyt az érvényesülésre, az önkíméletet nem ismerő, végkimerülésig folytatott munka, a folytonos készenlét, a piaci lehetőségek állhatatos felkutatása, a több lánbon állás stratégiájának alkalmazása, a „szerzés” mint közösségi norma szem előtt tartása tette lehetővé. Ez az egyik fő oka annak, hogy a Csajanov-féle, a munkát illető „elviselhetőségi küszöb” olyan magasra tétetett a „sáskák” által, amit aligha lehetett volna tovább emelni. Ily módon azt mondhatjuk, hogy az egyenlő átörökítést előíró rokonsági elv,⁴⁹ amely a második gazdaságbeli termelés egyik jelentős hajtómotorja, áttételesen hozzájárulhat a polgárosodás folyamatának látens vagy nyílt továbbviteléhez.

Ugyanakkor nemcsak anyagiakban, hanem – az előzetes várakozásaink ellenére – az értékrendben is megtörténik az átörökítés. A legtöbb családban nem, vagy csak csekély mértékben vették igénybe a gyermekek idejét és erejét a kerti munkákban, ehelyett inkább tanulásra buzdították őket. Egy szülőnek sem volt célja, hogy gyermekét mezőgazdasági pályára állítsa, s következetesen bevezesse a mezőgazdasági termelés fortélyaiiba, így a szaktudás átadása valóban csorbát szenvedett. Azonban a „szerzés” mint a társadalmi érvényesülés fokmérője, az anyagi stabilitás megteremtése iránti elkötelezettség, a szakmai sikerért való küzdeni tudás, egyáltalán az elvégzendő feladatokhoz, munkához való viszony, a szorgalom mind átkerültek a gyermekek és unokák értékrendjébe is.⁵⁰

KISKANIZSA A RENDSZERVÁLTOZÁS UTÁN: KÉNYSZERHELYZET ÉS ELŐREMENEKÜLÉS

Az utóbbi bő másfél évtizedben megfigyelhető folyamatok következményeként a kis tételben való kertészkedés, ami eddig viszonylagos tűke- és eszközigénytelenség-

49 Itt a Georges Augustins francia etnológus által meghatározott elvekre szeretnénk utalni. Augustins az európai parasztság vidékenként eltérő átörökítési gyakorlatainak vizsgálata során arra a következtetésre jutott, hogy két legitimitási elv létezik, amely a társadalom alkotóegységei közül vagy a háztartás/családi kisüzem folytonosságának megőrzését (a ház elve), vagy a rokonsági háló (a rokonság elve) fenntartását részesíti előnyben. E két legitimitási elv három nagy átörökítési rendszerben jelenik meg: a házszisztémában, a vérrokoni (kognatikus) és a férfiági (agnatikus) egyenlő átörökítés szisztémájában (Augustins 1990).

50 Természetesen általánosítani nem lehet, de a tanárok és osztálytársak szerint is a kiskanizsai fiatalok a középiskolai és felsőoktatásbeli teljesítményeik és hozzáállásuk alapján egészen a legutóbbi időkhöz az átlaghoz képest nagyobb számban tűntek ki társaik közül.

ge folytán (maximum egy-két fűtetlen fóliasátorral) széles rétegek mindennapi gyakorlata volt, a költségek növekedése miatt egyre kevésbé „éri meg”. Úgy tűnik, hogy a kerttel foglalkozók társadalma fokozatosan polarizálódik, és a kiskanizsai családok többsége vagy egyáltalán nem termel, esetleg csak a legminimálisabb mennyiségben önellátásra, vagy professzionális kertészetet hoz létre. Ezt akár úgy is tekinthetnénk, hogy végbemegy az a sokszor megtorpanó és újra felbukkanó polgárosodási folyamat – immár a mezőgazdaság szintjén is – amelynek jól fejlett kezdeményeit már a két világháború között látni lehetett. A körülmények azonban még a mai, elvileg „kapitalista” piacgazdaság korában sem mindig kedvezőek a mezőgazdasági kistermelők számára.

A legfőbb nehézség, amellyel a termelőknek szembe kell nézniük, hogy a megtérülés a fizetőképes kereslet csökkenése, valamint a termelés költségeinek emelkedése, az egyre inkább szétnyúló agráröllő miatt egyre alacsonyabb fokú. Ezt tetézi a fokozódó belső és külső konkurencia: részben a „tét nélkül”, azaz különösebb investíció nélkül, jövedelem-kiegészítés céljából termelők törlik le az árakat, részben a nagy értékesítési láncok által importált nagymennyiségű és néha kétes minőségű, de olcsó primőrúru és virágkínálat csábítja el tőlük a vevőket. A piaci viszonyok bizonytalansága, a munkaerő személyi költségeinek növekedése és a termelés drágulása miatt a vállalkozások működtetése sokkal nehezebbé vált a mezőgazdaságban a piacgazdaságra való áttérés óta, mint valaha.

Ezek a változások elsősorban azokat a munkanélkülivé vált 40–50 éveseket (főként nőket) érintették kedvezőtlenül, akiknek többsége nem rendelkezett a munkaerőpiacon könnyen értékesíthető szakképzettséggel, s akik számára a kertészkedés jelentette volna az egyetlen kapaszkodót. A munkájuk elvesztésével azonban eltűnt a „védőháló” is alóluk. S mivel kisüzemeiket korábban nem modernizálták kellőképpen, hanem arra rendezkedtek be, hogy alkalmazotti státusuk mellett egy kis plusz jövedelemre tesznek szert a kertészkedésből, a mezőgazdaságba való visszatérésük nem ment zökkenőmentesen. Ha az 1980-as évekig az volt a kérdés, perspektivikusan megéri-e sok pénzt investálni a termelésbe, most már inkább az, hogyan teremtsék elő a szükséges összeget, mert egy nagyobb tőkebefektetés komoly egzisztenciális problémák elé állíthatja a családot.⁵¹ Ráadásul, ha korábban maguk nem is foglalkoztak kertészkedéssel, vissza kellett tanulniuk anyáik mesterségébe.⁵² Az általuk folytatott kistermelésnek már messze nem életszínvonal-javító, tőkefelhalmozó szerepe van, hanem egyre inkább az önfoglalkoztatás, a létfenntartás a célja.

Az 1990-es évek közepétől azok a családi kisüzemek prosperálnak relatíve jól, amelyek még idejekorán elég tőkét investáltak a termelésbe, s a professzionalizáció útjára léptek. Ezek a kertészeti kisvállalkozások, ha nem is folytatnak teljesen monokultúrás

51 A mezőgazdasági támogatási rendszer nem kedvez a kertészkedőknek, akiknek nincs akkora földjük, amire hitelt tudnának felvenni, saját házaikat pedig érthető okokból nem szívesen kockáztatják egy olyan ágazatban, ahol ennyi a bizonytalansági tényező mind a piac, mind az időjárás viszonyosságok tekintetében.

52 Arra is van több példánk, hogy a fiatal házaspár mindkét tagja szinte egyszerre lett munkanélküli, s bár korábban egyikük sem foglalkozott mezőgazdálkodással, önálló kisüzemet hoztak létre, aminek jövedelméből élnek gyermekeikkel együtt.

termelést, de „ráálltak” egy főbb termékcsoporthoz, virág, palánta vagy primőrzöltség előállítására. A másik fajtáját a működőképes családi vállalkozásoknak még mindig azok teszik ki, amelyekben a családtagok állandó bevétellel, járadékjellegű jövedelemmel rendelkeznek, s ezért kevésbé kell aggódniuk a kertészetből származó bevételek miatt: tehát főleg a munkabíró, fiatalabb nyugdíjasoké. Azonban még ezeknek a felkészültebb vagy szerencsésebb termelőknek sincs könnyű dolga az egyre kedvezőtlenebb körülmények között.

A professzionális kistermelők, akiket mentalitásuk szerint már akár kisvállalkozóknak is lehetne tekinteni, ahelyett, hogy a szabályos kapitalista vállalkozási eszmény felé tartanának, a kényszerítő körülmények miatt gyakran ezzel ellentétes irányba kénytelenek továbblépni. Például specializáció helyett, akár akarják, akár nem, egyre szélesebb termékkálával kell foglalkozniuk, hogy éves bevételeikhez kiegyensúlyozott eloszlásban jussanak hozzá. Egyetlen szezonáruval – akármekkora mennyiségben termelik is – nem tudják fedezni a megélhetésüket és a termelés költségeit; s állandó fizetés híján nincs más bevételi forrás, amire támaszkodjanak a holt szezonban, amikor legnagyobbak a kiadásai is (magok beszerzése, fóliasátor fűtése).

A mezőgazdaság manapság azoknak igazán „jó üzlet”, akik olyan biztos piaccal rendelkező termékeket tudnak előállítani, amelynek árába a magasabb termelési költségeket is be tudják építeni. A termelők nagy része azonban nincs ebben a helyzetben. Ezért érthető, hogy a privatizáció – maguknak a „sáskáknak” a várakozásával ellentétben sem lelkesítette fel az egykori tulajdonosokat.⁵³ A tőkehiány mellett az a tény is sokat nyom a latban, hogy az idősek már nem vállalják fel egy komplex gazdaság létrehozásának nyűgét, a fiatalabbak pedig nem rendelkeznek a megfelelő szakértelemmel, és mind gondolkodásban, mind aspirációikat tekintve eltávolodtak a mezőgazdaságtól.⁵⁴ Véleményünk szerint mégis az számít leginkább, hogy pontosan felmérték a lehetőségeiket és a hátrányokat, azt az árat, amit fizetniük kellene az önállósodásért a mezőgazdaságban.

Többek között ennek is köszönhető, hogy Kiskanizsán minimális azoknak a száma (5–10 gazdaság), akik visszatértek egy extenzívebb jellegű gabonatermeléshez, vagy istállózó nagyállattenyésztéshez. Ezeknek az ágazatoknak a tőkeigénye még sokkal nagyobb,⁵⁵ mint a kertészkedésnek, s sokkal inkább rászorulnak az állam támogatására, hogy egy életképes gazdaságot tudjanak létrehozni, valamint hogy annak termékeit megfelelő áron tudják értékesíteni. E családi kisgazdaságok első pillantásra szintén csak egy farmergazdaság vagy egy agrárvállalkozás kezdeményei-

53 A vagyontulajdonosok között alig 10–15% a kiskanizsai, a többi inkább elszármazott (Interjú Muczer Józseffel 1999), akik közül legtöbben bérbe adják földjeiket azon kevés farmernek, aki gépesített, extenzív gabonatermesztést végez a határban.

54 Módos Gyula úgy véli, a kárpótlási és reprivatizációs földek kiosztása után az új tulajdonosok többsége nem tud mit kezdeni vagyonával, és ennek csak egyik oka a tőkehiány. A nyomósabb ok őserinté az, hogy szívesebben maradnának munkavállalók (Módos 1995).

55 Egybehangzó becslések szerint extenzív kultúra gazdaságos műveléséhez 100–200 ha föld szükséges, ennek jövedelméből egy család már kényelmesen meg tudna élni. Azonban ekkora birtokhoz kell még egy, 3 évvel ezelőtti áron számolva kb. 30 millió forint értékű géppark is, valamint tároló és szárítóhelyiségek létesítése. Intenzívebb ágazatokhoz kisebb föld is elég, akkor viszont az ültetvénytelepítés és a hűtőház építése kíván nagyobb befektetést.

nek tünnek, pedig létrehozásuk az 1990-es évek elején tulajdonosaiktól talán még nagyobb egyéni kezdeményezőkézséget követelt meg, mint a kertészeteké: a családi farmergazdaságok létrehozása ezen a vidéken „kevesek bátorsága” volt. Olyan rugalmas, újító, kockázatvállaló szemléletet igényelt, amely lehetővé tette a számukra teljesen ismeretlen helyzetben, mindenfajta előkép nélküli tájékozódást és helytállást: esetükben valóban nem beszélhetünk arról, hogy a közösségi értékrend, a szomszéd, a rokon példája, szülőktől látott minták segítettek volna őket a döntési helyzetekben. Annak az idősebb gazdálkodónak például, aki megpróbált apja gazdaságáról örökölt emlékképeire hagyatkozva termelni az új körülmények között, bizony jócskán csalatkoznia kellett várakozásaiban.

„ALKALMAZKODÓ POLGÁROSODÁS”?

A KISKANIZSAI TÁRSADALOMBAN VÉGBEMENŐ FOLYAMATOK ÉRTELMEZÉSI KÍSÉRLETE

Felmerülhet a kérdés: vajon a „sáskák”, ha ennyire vállalkozó szelleműek és élelmek voltak, miért nem gondolkodtak egy lépéssel előbbre, miért nem gyűjtöttek elég tőkét a kisgazdaságaik fejlesztésére még idejében? Erre egyszerű a válasz: nem készültek fel, mert nem tudhatták előre, mi következik a rendszerváltás után, és sokan valóban nem kívántak megmaradni a mezőgazdaságban. Visszatérésük nem annyira szabad választás vagy taktikai döntés következménye, hanem a lehetőségeik leszűküléséé.

Már a 20. század közepének körülményei és eseményei világossá tették a kistermelők számára, hogy a mezőgazdaság kevesek számára jelent perspektívát. Ezért minden generáció következetesen a kertészkedés végét jósolta. A mezőgazdaság, illetve a kertészkedés jövőjének ezen víziója készíti arra a „sáskákat”, hogy a szükséges mértéknél többet ne investáljanak a termelésbe. Ezt a víziót azonban a valós társadalmi-gazdasági helyzetnek nagyon is racionális értékelésével vetítették előre. Egyrészt az 1970–80-as évekbeli mégoly enyhe politikai viszonyai sem tették lehetővé, hogy egy család visszaforgassa a megtermelt profitot a vállalkozásába, mert földet nem vásárolhatott. A kiskanizsai, átlagosan 400–800 négyszögöles kertekben pedig hiába gépesítettek-modernizáltak volna a fentebb vázoltnál nagyobb mértékben egy monokultúrás nagyüzemi kertészet létrehozása érdekében, ekkora területen a befektetésük nem térült volna vissza belátható időn belül. Mindehhez hozzá kell tennünk azt is, hogy a termelésbe investált összegeket a családi kasszából kellett elvonniuk, vagy eleve ki kellett termelniük, mert banki hitelt a korabeli viszonyok között agrártermelő vállalkozás beindítására nem kaptak volna.

Továbbá azért sem volt lehetőségük a családi keretek közül kilépni és professzionális vállalkozást létrehozni, mert nem állt rendelkezésre megfelelően szakképzett, nagyszámú bér munkaeerő. Végül, de nem utolsósorban igaz, hogy a korabeli bérekhez viszonyítva jelentős bevételeket hozott egy nagyobb volumenű kertészeti termelés a család számára, mégsem mondható igazán prosperáló tevékenységnek. Hiszen a központilag meghatáro-

zott, alacsony bérek és a korlátozott fizetőképes kereslet mellett a termelő nem tudta beépíteni termékei árába saját és családtagjai munkájának valódi ellenértékét.⁵⁶ Így a „sáskák” a korlátozott szocialista piaci viszonyokhoz alkalmazkodó, korlátozott piaci logikát alkalmazó agrárkiszüzemeket működtettek, amelyek perspektivikusan csupán korlátozott gazdasági lehetőségeket biztosítottak számukra – mindenekelőtt az első gazdaságbeli (ipari vagy szolgáltató szektorbeli, esetleg szociális-egészségügyi) biztos munkahelyük állandó jövedelmének *kiegészítéseképpen*.

A kertészeti jövedelmek kiegészítő jellegét mindenképpen hangsúlyoznunk kell, mert ez kiválóan beleillik a kiskanizsaiak „többlábon állásra” alapozott gazdasági stratégiájába, amely mind a többféle családon belüli keresőtevékenységben, mind az agrárkistermelés polikultúrás jellegében megnyilvánul.⁵⁷ Ezt részben a termelésnek a családi logika köré való szervezése (a család/háztartás fogyasztási igényeinek kielégítése) miatt, részben a piaci és klimatikus kockázati tényezők kiküszöbölése érdekében alakították ily módon. E gazdasági stratégia meg is szabja az elérhető jövedelem nagyságát – hiszen ha monokultúrás termelést folytatnának, netán fő tevékenységként, valószínűleg magasabb bevételekre is szert tehetnének –, másrészt viszont éppen ez biztosítja azt a rugalmasságot, amellyel mindenkor és minden helyzetben rövid időn belül, viszonylag csekély áldozattal kialakítható a leginkább hasznot hozó tevékenységrendszer.

Úgy véljük mindezek alapján, hogy a kiskanizsaiak kertészkedése a szocialista korszakban a fentebb vázolt körülmények között, a fogyasztói piacnak ebben a nagyon finoman kiegyensúlyozott állapotában pontosan így, ennyi munka- és tőkebefektetéssel volt igazán hasznot hozó. Azaz a „szocialista félig-piacgazdaság” kihívásaira pontosan azt a választ adták, ami részükről akkor és ott helyes válasznak minősült. Ennél többet investálni ebbe a tevékenységbe ilyen szoros verseny mellett, az egyre bizonytalanabb piaci helyzetben (amelyben az 1980-as évek közepétől már érzékeltetni lehetett a dekonjunktúra hatását) – erősen kétes kimenetelű lett volna.

Ez a magyarázata annak, hogy bár a „sáskák” korán elindultak a polgárosodás felé, a 20. század második felében mégsem mutatkozik az agrárvállalkozóvá válásnak az a határozott tendenciája, mint amellyel ugyanebben az időszakban az Alföldön találkozni lehet. S ez magyarázza azt is, hogy a kiskanizsaiak a kertészkedést nem tekintették életcéljuknak, végleges megélhetési forrásnak, csupán olyan *eszköznek*, amely utat nyit *egyéb befektetési formák* felé, mind a gazdasági, mind a Bourdieu-féle „társadalmi tőke” értelmében.

56 A korabeli kistermelői tevékenységet meglehetősen alacsony órabérek jellemezték. (Egy, az 1990-es évek elejére vonatkozó becslés szerint kb. 60–80 forintot hozott egy munkaóra.) Egyetlen előnye az volt, hogy a családtagok töredékéjét és a háztartásbeliek, nyugdíjasok, esetleg a serdülők munkaerejét hasznosítani lehetett ezen a módon.

57 Laki László a több lábon állás stratégiájával kapcsolatban a magyar társadalomra jellemző folyamatosságról beszél. A „»több lábon állás« mögött sajátos életlehetőségek, jellegzetes életstratégiák, »önkiszákmányoló« élettípusok és megélhetési módok, generációs reprodukciós modellek stb. húzódnak meg, melyeket összefoglalóan »félproletár« állapotoknak nevezünk.” (Laki 2003: 89.) Ha az egész magyar társadalom tekintetében csak a megélhetési kényszert, illetve a vagyonnélküliséget tekintjük, igazat kell adnunk a szerzőnek, hogy ezt az állapotot félproletárnak tekinti, azonban úgy véljük, hogy minden kényszermegoldási jellege ellenére Kiskanizsán a második gazdaságbeli tevékenység jóval több lehetőséget ad a családok kezébe, mint egyfajta kiszolgáltatott félproletár állapotban való vegetálás.

A kertészet jövedelme tehát nemcsak az életszínvonalukat növelte és magasabb szintű fogyasztásukat segítette elő, hanem lehetővé tett a kiskanizsaiak számára egy-fajta „eredeti tőkefelhalmozást”⁵⁸ is. A mezőgazdaságból megszerzett tőkét azonban a *mezőgazdasági szférán kívül* igyekeztek kamatoztatni: részben, ahogy fentebb láttuk, a fiatalabb generációk kulturális tőkéjének gyarapításával, részben pedig olyan ipari-szolgáltató vállalkozások segítségével, amelyeknek egy részéből a rendszerváltás után valódi, akár több tíz alkalmazottat foglalkoztató vállalatok nőttek ki. Nem minden ilyen kisvállalkozás lett sikeres, van amelyik csődbe ment, van, amelyik megmaradt eredeti, önfoglalkoztatási funkciójánál. Mások ügyvédi vagy orvosi praxist nyitottak, vagy egyéb értelmiségi foglalkozás segítségével teremtetek egzisztenciát maguknak. Sokan végzettségük kamatoztatása érdekében kénytelenek voltak szülőhelyüket elhagyni,⁵⁹ amely a helyi társadalom további életképessége szempontjából érzékeny veszteséget jelent.

A lényeg az: ha nemcsak szigorúan a mezőgazdaságot tekintjük a polgárosodás terepének, akkor azt látjuk, hogy bizonyos esetekben igenis kimutatható, hogy már a szocializmus időszaka alatt létezik egy ebbe az irányba mutató tendencia. De ebben a korszakban is azt kell mondanunk, hogy nem egy egész lokális társadalom vagy társadalmi csoport egyöntetű polgárosodásáról, inkább egyének-családok ezirányba való továbblépéséről és hajlandóságáról beszélhetünk.

De vajon nem egyszerűen olyan jelenségről van-e itt szó, amely leírható a középrétegesedés és mobilitás fogalmaival? Kell-e, szabad-e a polgárosodás fogalmát bevonnunk az értelmezésbe?

Makrotársadalmi szempontból nyilván helytálló, ha a kistermelés következményeként a középrétegesedést jelöljük meg, a családot tekintve pedig státuskontinuitásról vagy státuszörzési törekvésekről, illetve státusemelésről beszélünk. Hiszen a földbirtokoknak mint a társadalmi státusz alapjainak elvesztése után a második gazdaság jövedelme biztosítja mind az elérni, mind a megőrizni kívánt státusz megteremtésének és újrateremtésének lehetőségét; de ugyanígy egy kispolgári, vagy középosztály-jellegű életnívó eléréséét.

Mikroperspektívából nézve, az egyén szemszögéből az egyik társadalmi csoport elhagyása és a másikba való bejutás – a legtöbb esetben – egy felfelé mutató társadalmi mobilitási utat jelent, gyakran földrajzi mobilitással párosítva. Természetesen emellett van egy széles réteg, aki ilyen értelemben nem mobil. Megmarad nagyjából ugyanazon a szinten, csupán foglalkozást vált, alkalmazott lesz, s nem szeretne mást, csak jobban élni, esetleg némi tőkét képezni gyermekei számára vagy saját időskorára. Ők talán valóban csak a közösségi értékrend és a terjedő fogyasztói szemlélet befolyása alatt döntenek a kertészkedés mellett.

58 A fogalmat inkább metaforaként használjuk, mintsem az eredeti marxi értelmében.

59 Kiskanizsa népessége 1990 és 2001 között 6446-ról 5839-re csökkent, elsősorban a 30–40 éves korosztályból történt nagymértékű elvándorlásnak felróhatóan. (KSH 1990-es és 2001-es népszámlálási adatai a kiskanizsai számláló körzetek adatai alapján összesítve. Mivel Kiskanizsa közigazgatásilag Nagykanizsa része, az 1940–1980 közötti statisztikai adatok csak az egész városra vonatkozóan állnak rendelkezésünkre.)

Van ugyanakkor egy nem elhanyagolható réteg, akinek más céljai vannak, aki másként gondolkodik az életéről, és más értékrend szerint él vagy szeretne élni. Ez az értékrend pedig közelebb áll a polgári szemlélethez, mint akár a parasztihoz, akár a proletáréhoz vagy a kispolgáréhoz. Ennek az értékrendnek a megvalósítása felé számukra is ugyanazon eszközök igénybevételével vezet az út, amelyeket mások a középrétegesedés, egy kispolgári életnívó elérésére használnak. Tehát mindenképpen figyelembe kell venni, hogy az egyének milyen értékeket hoznak magukkal, és milyen ideál elérése érdekében cselekszenek, milyen *motivációval* rendelkeznek, amikor döntést hoznak saját vagy gyermekeik sorsáról.

A kiskanizsai társadalomban a megszakított és újra folytatódó polgárosodás teoretikusa, Juhász Pál által meghatározott valamennyi kritériumra találunk példát, amelyek jogossá teszik, hogy polgárosodásról beszéljünk.⁶⁰ A vállalkozói vagy polgári szemlélet a gazdasági szférában hamar kiviláglik, mihelyt a körülmények azt lehetővé teszik – ezt láttuk fentebb. A tőkebefektetés és a kockázatvállalási hajlandóság ugyanúgy nem áll messze a kiskanizsaiaktól, mint az egyéni megoldások kidolgozásának képessége adott helyzetben. A saját érdekvédelmi és vonatkoztatási csoport létrehozásának képessége is megnyilvánul az utóbbi időben a nagyszámú helyi – gazdasági, kulturális és igazgatási – szerveződés létrejöttében.

Ugyanennek a szemléletnek az érvényesülését láthatjuk a mobilitási törekvésekben, abban az igényben is, hogy az egyén ne csak a helyi közösség szemében teljesítsen, hanem integrálódjék és érvényesüljön a szélesebb társadalomban. Mondhatjuk azt, hogy ebben semmi speciálisan kiskanizsai nincs, hiszen a magyar vidéki társadalom 1948 utáni története gyakorlatilag erről szól. Viszont Kiskanizsának nagyon is karakterisztikus vonása ez a törekvés: ha összehasonlítjuk az azonos munkaerőpiaci helyzetben lévő Nagykanizsával, azt találjuk, hogy Kiskanizsáról sokkal nagyobb mértékben vándorolnak el a fiatalok máshová „szerencsét próbálni”.⁶¹

A „sáska” értékrend így okozza magának a sáskaságnak a végét: a helyi társadalom csonkul, amennyiben értelmiségi rétege erősen elvékonyul, másrészt felhígul a környező településekről való beköltözéseknek és a szuburbanizációs folyamatoknak (a Nagykanizsáról kiköltöző tehetősebb rétegeknek) köszönhetően. A lokális

60 Juhász Pál, amikor a polgárosodottság feltételeit taglalja, akkor a szubjektív hozzáállást, a mentális emel ki. Szerinte a szűkebb közösségtől való függetlenedés és egy szélesebb, nagy közösségekben/társadalomban való helytállás dönt a polgárosodottság mértékéről. Az első mozzanata a polgárosodásnak az, amikor valaki egyéni szerepet, egyéni megoldást keres arra, miként kapcsolódjon be a munkamegosztásba. A második, hogy a közösségében is úgy akar megmutatkozni, hogy a személyéhez kapcsolódjon az, amit tesz. A harmadik a kockázattal való hajlandóság, ami főleg akkor tekinthető lényeges elemnek, ha az egyén munkáján kívül tőkét is fektet a vállalkozásba. A negyedik mozzanat pedig az, amikor már el tud szakadni a számára adott közösségtől, és tud ön-maga számára közösséget teremteni, ami a gazdasági közeg, valamint az érdekképviseletek és politikai képviselők megteremtése szempontjából fontos. A polgár mind a négy szinten tudatosan vállal szerepet (Juhász 1991).

61 Kiskanizsa lélekszáma 1990-ről 2001-re 9,4%-kal lett kevesebb (lásd 59. jegyzet), amely így a kilencven-száz évvel korábbi szintet közelíti meg. Ugyanebben az időszakban Nagykanizsán – ha Kiskanizsát nem számítjuk hozzá – „csupán” 6,28%-kal fogyatkozott meg a népesség. Következésképpen a térségben és egész Magyarországon egyaránt megfigyelhető kedvezőtlen demográfiai folyamatokon, ti. a születésszám csökkenésén túl, Kiskanizsán kell találnunk egyéb olyan tényezőket is, melyek a lakosság számának megcsappanásához vezettek: s ez a fokozódó elvándorlás.

identitás korábbi fő hivatkozási alapja, a kertészkedés-piacozás is egyre kevesebbek életformájának maradt szerves része. Így a ma Kiskanizsát lakó népesség nagyobbik része számára önazonosságának megalkotásában a „sáskaság”, a lokális vonatkozás egyre kevésbé játszik szerepet. Helyi értelmiségiek és elkötelezett polgárok maroknyi csapata ennek a folyamatnak a megfordítására igyekszik megoldást találni a közösségi identitásnak különböző rendezvények alkalmával való újrafogalmazásával, és a rá való hivatkozással.

Úgy tűnik, tehát, összeállt a kép a kiskanizsai társadalom polgárosodásáról. Egyetlen tényező azonban még nem került helyére, s látszólag némiképpen ki is lóg a sorból: ez pedig a termelésben megfigyelhető erős *családi logika*, amely azt idézi elő, hogy még a 20. század második felében is a rokon kiscsaládok egymás nagyon szoros közelségében élnek. Azt gondolhatnánk, ha valami, akkor ez igazán lehet egy olyan *survival*, ami még a paraszti időszakból maradt itt. A rendszerváltás utáni történések azonban teljesen új megvilágításba helyezik ezt a jelenséget.

1990 után a család- és háztartásszerkezetben végbement változások ugyanis ellentétes irányúnak bizonyultak, mint amit előzetes hipotézisünkben feltételeztünk.⁶² Azt vártuk, hogy a kertészet közösségi szerepének visszaszorulásával kevesebb lesz a többgenerációs család, amelynek aránya 1990-ben elég jelentős volt a városhoz képest. Ebben az időszakban sok olyan családot is lehetett találni Kiskanizsán, akik nem-rokon vagy rokon személyt fogadtak háztartásukba, vagy két külön háztartásban éltek egy tető alatt.

Ehelyett azt találtuk, hogy 2001-re az *összetett háztartások száma még magasabb lett*,⁶³ tehát még szorosabbra fonódott a kiscsaládok közötti kötelék. *Csökken*t viszont a nem-rokon személyeket vagy egyedülálló rokonokat befogadó, tehát oldalirányba vagy felfelé *kiterjesztett háztartások száma*.⁶⁴ Ugyanígy az egy fedél alatt egy másik család- vagy nemcsalád-háztartással *együttélő háztartásoké* is, amelynek mennyisége gyakorlatilag alig több mint *1/3-a* a korábbiak!⁶⁵ Viszont *új kategória* jelent meg a 2001-es statisztikában: a kétszaládmagos háztartásoké felmenő rokonnal kiegészülve.

Ezzel párhuzamosan *nőtt az egyszemélyes háztartások száma*,⁶⁶ miközben a másokkal egy lakásban élő nemcsalád háztartások száma alig harmadára apadt az 1990-esnek:⁶⁷ tehát az egyszemélyes háztartás ma már többnyire valóban egyedülállót takar.

Mindez azt jelentheti, hogy újfent megnőtt a szüksége a kiscsaládok közötti szolidaritásnak, ami elsősorban a szülőkkel együtt élő felnőtt gyermekekre és családjukra

62 Kiskanizsa számlálókörzeteinek összesített adatai alapján az 1990-es és 2001-es háztartás-statisztika feldolgozását lásd: Molnár 2004.

63 1990-ben a két vagy három családmagos háztartások száma 147 (7,1%) volt. Tizenegy év alatt számuk egynegyedével nőtt (179=9,2%).

64 Az oldalirányba vagy felfelé kiterjesztett családok aránya 1990-ben 17,92%, 2001-ben már csak 12,64%.

65 1990-ben számuk 147, 2001-ben 58.

66 A növekedést arányaiban kell érteni: 1990-ben a 2065 háztartás 4,88%-a egyszemélyes, közülük 70%-ban él nyugdíjas; míg 2001-ben az 1938 háztartás 5,6%-a egyszemélyes és 80%-ukban él nyugdíjas.

67 1990-ben 86 nemcsalád-háztartás (külön háztartást vezető személy) él egy fedél alatt egy – feltehetően rokon – családdal, 11 év múlva csak 26.

terjed ki. Idegenek és oldalági rokonok ellátásának terhét a családok egyre kevésbé tudják magukra vállalni. Sokkal több idős ember maradt viszont magára, amelynek okát feltehetően felnőtt gyermekeik más városba költözésében kell keresnünk; s ezen a szomorú képen az sem javít sokat, hogy a helyben maradó középkorúak nemcsak családos gyermekeiket fogadják be a háztartásukba, hanem éltes szüleiket is.

A háztartásszerkezet bonyolultabbá válásában szemmel láthatólag semmi szerepe nincs a kistermelésnek, minthogy ez utóbbi az ezredfordulóra jelentősen veszített széles társadalmi bázisából. Ezért feltételezhetjük, hogy több generációnak egy háztartásban élése a rendszerváltás utáni forrongó, munkanélküliségtől sújtott időszakban arra szolgál, hogy menedéket nyújtson a gazdasági bizonytalanság elől az egyének számára.

Vizont ha ez így van, akkor elképzelhető-e, hogy visszafelé is igaz az állítás: a *kistermelés* nem a többgenerációs családok együttmaradási lehetőségét biztosította, hanem éppen ellenkezőleg, a *nukleáris családok egymástól való függetlenedését, önálló életvitelét segítette* elő? Régi, még a kutatás kezdeti időszakában feltett kérdésünkre kapunk ezáltal választ: annak idején, amikor a városi családok túlnyomóan nukleáris szerkezetéhez viszonyítva Kiskanizsán élénkebb családi kapcsolatokat, az egy tető alatti együttélés gyakorlatának elterjedtségét figyelhettük meg, ebből a tényből még teljesen más következtetést vontunk le. Azt gondoltuk, hogy e kiskanizsai családforma a kistermelés miatti együttműködés szükségszerűségének, mi több, egy erős *családi logikának* a hatására alakult ki, ami köré maga az agrárkiszüzem is szerveződik. Értelmezési lehetőségként felmerült az is, hogy a kistermelésből szerzett jövedelmek azt a célt szolgálják, hogy a segítségükkel felépített nagyobb házakban a generációk együtt maradhassanak. Akkortájt azonban még nem láttuk a lényegi különbséget a több családmagos háztartás és az egy házban élő különálló háztartások között, amely a rendszerváltás utáni helyzetben, a kistermeléstől függetlenül már tökéletesen világossá vált.

Ma már úgy véljük, hogy mezőgazdasági kistermelés nem az anakronisztikus vagy archaikus – netán paraszti – családi logika konzerválója. Hanem bevételei révén éppen az egyes generációk önállóbb életvitelét, egy nukleáris csalásideál⁶⁸ megvalósítását segíti elő – miközben paradox módon magának az üzemnek a működése nem nélkülözheti a résztvevő felek együttműködését! Tehát inkább egyfajta individuálisabb felfogás felé vezet az egyéneket, ami ismét csak alátámasztja, hogy a *polgárosodás eszköze* lehet.

A család a polgárosodás folyamatának aktív akcióegysége; a kisüzemek működésére jellemző családi logikát pedig végső soron az egyéni célok és érvényesülés érdekében állítja csatasorba. Hogy fér meg egymással az együttműködési kényszer és a függetlenségi vágy? A résztvevő felek közül kinek kell feladnia többet a szabadságából? Nyilvánvalóan a fizikai munkához szokott, saját igényeit háttérbe szorító

68 A nukleáris család mint ideális háztartásforma már a két világháború között tetten érhető, abban a korban, amikor több generáció együttélése egészen megszokott dolog volt. Azonban már ekkor is törekedtek a szülők arra, ha megtehették, hogy gyermekeiket a házasságkötésükkor ellássák annyi vagyonnal, amivel önálló gazdálkodásba foghatnak. A törzscsaládi együttélés inkább egy olyan kényszerűség volt, amit a fiatalok önálló lakásba költözésének lehetetlensége vagy az öregek gondozásának szükségszerűsége vont magával.

szülő áldoz többet időben, erőfeszítésben, anyagiakban, akinek fő célja gyermekének társadalmi érvényesülését, mobilitását elősegíteni.⁶⁹

A *családi logika* tehát, mely a magyar vidéki társadalomban valóban hosszú távú meghatározottságként van jelen, nem annyira fő princípium, ami a változási folyamatok irányát megszabja, hanem inkább az egyéni érvényesülés és *túlélési stratégia kényszerű eszköze*.

A magyar társadalom másik nagyon jellemző, hosszú időtartamú vonása a gazdasági és társadalmi folyamatok nem szerves és nem harmonikus lezajlása, a folyamatos lehetőséghiány, a választható megoldások szűk skálája. Ezért az emberek elképzelése, ideáljai és a valóság néha valóban nagyon távol esnek egymástól, s a tényleges mentalitás, életfelfogás nem minden esetben fogható meg határozottan és világosan a magatartási formákban, a gazdasági cselekvési módokban.

Ellentmondások mindenütt: a mentalitás és a praxis, az ideák és a valóság szintjén. Ezért nevezzük ezt a folyamatot „*alkalmazkodó polgárosodásnak*”.⁷⁰ A korlátozott lehetőségek között gyakran olyan eszközöket is alkalmazni kell a vágyak és célok eléréséhez, amely a polgárosodás klasszikus szabályai szerint egyáltalán nem minősülnek „polgárinak”. Így fordulhat elő, hogy a család is, mint a társadalom alapintézménye, gazdasági téren jóval nagyobb szereppel bír az egyén életében, mint az a nyugati társadalmakban megszokott. És még nagyobb szerepet játszik abban a korban, amit elvileg már a piacgazdaság határoz meg, s ami éppen ezért lehetne akár egy polgári jellegű társadalomé is.

FORRÁSOK

Dunántúli Cím- és Lakjegyzék é. n., Győr

Horváth Gyula 1861: *Kanizsa város története s annak jelen viszonyai*. Kanizsa *Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény, Földterület III. Községsoros adatok 1870–1970.*, 1971. KSH, Budapest

N. Szabó Gyula 1929: Kiskanizsa az etnografia tükrében. In: Barbarits Lajos: *Nagykanizsa*. Budapest, 335–358.

Thirring Gusztáv (szerk.) 1912: *A magyar városok statisztikai évkönyve*. I. évf.

⁶⁹ Ez az a jelenség, amit Márkus István „ambíciórobbanásként” jellemez: vagyis hogy a szülők saját maguk „kizsákmányolása” révén a magukkal hozott szegényparaszti értékrendet, munkaerkölcsöt, szakértelmet használják fel arra, hogy gyermekeiket más pályára állítsák, hogy nekik már ne kelljen parasztnak lenniük. (Márkus 1991) Mi azzal a megszorítással egyetértünk Márkus leírásával, hogy a tanulmány elején részletezett okok miatt ezeket a tulajdonságokat a piacgazdasághoz való adaptáció eredményének tartjuk, ezért nem tekintjük parasztinak.

⁷⁰ E helyütt szeretném megköszönni Sárkány Mihálynak, témavezető tanáromnak nagyon találó terminológiai javaslatát, valamint azt a kitüntető figyelmet és rengeteg segítséget, amellyel egy évtizede munkámat támogatja.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Augustins, Georges 1990: *Comment se perpétuer? Devenir des lignées et destins des patrimoines dans les paysanneries européennes*. Nanterres
- Benda Gyula 2003: Hosszú távú folyamatok és rövid távú ingadozások, társadalomstatistikai vizsgálatok és lokális kutatások. Hozzászólás Kovách Imre és Valuch Tibor tanulmányához. *Századvég* 4. 99–102.
- Csíte András 1997: Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták. *Szociológiai Szemle* 3. 117–137.
- Granberg, Leo – Kovách Imre – Tovey, Hilary (eds.) 2001: *Europe's Green Ring*. Burlington–Singapore–Sydney
- Gyáni Gábor 2003: Paraszt: mit jelent és mi a jelentésének a határa? *Századvég* 3. 71–76.
- Harcsa István 2003: Paraszttalanítás: egy fogalom születése. *Századvég* 3. 77–85.
- Hoffmann Tamás 1972: A parasztság csődje és kultúrája. *Néprajzi Értesítő* LIV. 105–118.
- Hofer Tamás 1991: Három szakasz a magyar népi kultúra XIX–XX. századi történetében. In: Kövér György (szerk.) *Magyarország társadalomtörténete I*. Budapest, 2. kötet, 215–225. (Eredeti megjelenés: 1975 Három szakasz a magyar népi kultúra XIX–XX. századi történetében. *Ethnographia* LXXXVI. 398–414.)
- Juhász Pál 1991: Polgárosodás. *Századvég* 177–180.
- Kerblay, Basile 1972: A.V. *Csajanov élete, pályafutása és munkássága*. (Kézirat) (ford. Somogyi Sándorné, vö. Life, Career, Works. In: Chayanov, A. W.: *The theory of peasant economy*. Chicago, 1970.)
- Kerecsényi Edit 1978: Kérdőív néprajzi csoportok kutatásához. (Kézirat) Thury György Múzeum, Nagykanizsa
- Kósa László 1991: *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon*. Debrecen
- Kósa László 1994: A parasztság polgárosulása Magyarországon. In: Kövér György (szerk.) *Magyarország társadalomtörténete I*. Budapest, 2. kötet, 226–239.
- Kovách Imre 1988: *Termelők és vállalkozók. (Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban)* Budapest
- Kovách Imre 2003a: A magyar társadalom „paraszttalanítása” – európai összehasonlításban. *Századvég* 2. 41–65.
- Kovách Imre 2003b: Paraszttalanítás: kérdőjelek és válaszok. Válasz Harcsa Istvánnak, Laki Lászlónak, Gyáni Gábornak és Benda Gyulának. *Századvég* 4. 105–108.
- Laki László 2003: Törés és folyamatosság. *Századvég* 3. 89–92.
- Lamarche, Hughues (ed.) 1991, 1994: *Agriculture familiale I–II*. Paris
- Márkus István 1991: *Az ismeretlen főszereplő*. Budapest
- Macfarlane, Alan 1993: *Az angol individualizmus eredete. A család, a tulajdon és a társadalmi átmenet*. Budapest
- Módos Gyula 1995: Az agrárátalakulás néhány tanulsága és jellemzője. *A Falu* (10.) 1. 23–30.
- Módra László – Simó Tibor 1988: *A társadalom szerveződésének két modellje*. Budapest
- Molnár Ágnes 1995: *Üzemi adottságok és értékesítés a parasztgazdaságban. A kiskanizsai „sáskák” példája*. Szakdolgozat, ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszék, témavezető: Dr. Sárkány Mihály
- Molnár Ágnes 2004: Oltalmazó család. A kiskanizsai család- és háztartásszerkezet alakulása a rendszerváltás után a számok tükrében. In: Vargyas G. – Szarvas Zs. (szerk.) *Fehéren, feketén. Varsánytól Rititiig. Tanulmánykötet Sárkány Mihály tiszteletére*. Budapest, 437–466.

- Muczer József 1966: A nagykanizsai „Sáska Petőfi” Termelőszövetkezet gazdálkodásának elemzése. Szakdolgozat, kézirat.
- Sárkány Mihály 1983: Parasztság és termelési viszonyok. *Népi kultúra-népi társadalom* XIII. 21–37.
- Szuhay Péter 1996: Az életmód változása a magyarországi falvakban. In: Orosz István – Für Lajos – Romány Pál (szerk.) *Magyarország agrártörténete*. Budapest, 705–720.
- Valuch Tibor 2003: A történeti parasztság változásai az 1960-as években. *Századvég* 1. 3–29.

Festetics János

A parasztek viszonya földesurukhoz Magyarországon*¹ (1806)

E viszony kettős; tekinthető egyfelől a birtoklás, másfelől pedig a joghatóság (*Jurisdiction*) vonatkozásában.

Mindezt egy rövid történet segítségével világíthatjuk meg a legjobban, amely e viszony keletkezéséről és fejlődéséről szól. – A nemrég lezárult évszázad első felében a magyar paraszt – csakúgy, mint Európa legnagyobb részén – jobbágyi sorban volt. A földesúr tetszőleges számú robotot, valamint bizonyos, törvényben meghatározott természetbeni szolgáltatást követelhetett tőle – például a termés és a szárnyas jószág kilencedét. Ilyen körülmények között a parasztság helyzete felettébb bizonytalan volt, és csak annyiban volt biztosított, hogy a földesúrnak érdekében állt alattvalói számára a jólét valamilyen szintjének engedélyezése. Hogy ez az életszínvonal valójában mégsem volt olyan rossz és elviselhetetlen, mint azt látszólag gondolhatnánk, arra bizonyíték, hogy az urbárium bevezetésekor – amely végső soron mégis csak a parasztek javát volt hivatott szolgálni – nagyon sok helyütt maguk a parasztek tanúsítottak oly heves ellenállást, amely katonai erő bevetését is szükségesé tette.² Ugyanakkor már a korábbi időkben is megtörtént, hogy néhány földesúr

* Megjelent a *Hesperus* 1810. évi 9. számában, a 326. oldaltól kezdődően. (A forrásban található lábjegyzeteket csillaggal jelöltük, az általunk beszúrtakat pedig arab számmal. – a Szerk.)

1 Forrás: Johann v. Festetics: Verhältniß der Bauern in Ungern zu ihren Gutsherren. In: Johann v. Csaplovics (Hrsg.) *Topographisch-Statistisches Archiv des Königreichs Ungern I–II*. Verlag Anton Doll, Wien, 1821. I/418–425. A szerkesztő ez úton is szeretné megköszönni Horváth Zitának és Vári Andrásnak a korabeli német terminológia megfejtésében nyújtott segítségét.

A szerzőről igen kevés információval rendelkezünk, János gróf nem tartozik a Festetics-család ismert alakjai közé. Szinyei József szűkszavú szócikkén túl Nagy Iván és Kempelen Béla genealógiai táblái is csak újabb kérdéseket szülnek személyét illetően. A Festeticsekre vonatkozó szakirodalom is jobbára a család neves személyiségeire fókuszál, így mindenek előtt Szabó Dezső *A herceg Festetics-család története* (Franklin, Budapest, 1928) című munkájában. Szántó Imre *A parasztság kisajátítása és mozgalmái a dunántúli Festetics-birtokon 1711–1850*. (Művelt Nép, Budapest, 1954) című könyve érdeklődésének előterében elsősorban a földesúri kizsákmányolás áll; vonatkozó részében jobbára az általa írtakra támaszkodik Petánovics Katalin is (*A Festeticsek balatonkeresztúri uradalmának kontraktusai 1772–1793*. = Zalai Gyűjtemény 17., Zalaegerszeg, 1981).

1806-ban, a dolgozat keletkezésének évében két János nevű sarj is élt a családban. Az idősebbik a Georgicon-alapító György idősebbik öccse (1763–1844), az ifjabb előbbi fiatalon elhunyt unokatestvére (1781–1809). Szinyei szerint a dolgozat szerzője 1792 és 1795 között a pozsonyi jogakadémia tanult (ezt Ortway Tivadar is megerősíti), majd ezt követően meghatározatlan ideig a pesti egyetemre járt, később a Vas megyei Baltaváron élt. Mivel egy jogászai észjárással megírt szövegről van szó, ez utóbbi szerzőségét valószínűsíti. Szinyei ugyanakkor egy másik, 1787-ben megjelent munkát is neki tulajdonít, de ekkor János gróf még csak öt éves volt. A szerző pontos kilétének felfedése további kutatások feladata.

2 Erre a történetírás éppen Zalából, a Festetics-birtokokról hoz példát. A lázongások háttérben az állt, hogy az urbárium behozatalával megvalósuló engedményekért cserébe az urbárium a földesuraknak lehetővé tette, hogy az addig a parasztek által művelt írtásföldeket rövid időn belül megválthassák, azaz azt a parasztoktól végeredményben elvegyék, illetve korlátozzák a maradványföldek használatát. Vö. „általában igen magasán szabták meg a terheket”, valamint újabb kisajátításoktól tartottak (Szántó 1954: 92; vö. Petánovics 1981: 9).

alattvalói számára bizonyos körülmények között – részben kifejezetten szerződésben biztosított módon, részben szokásjog alapján – engedélyezte a birtoklást, mivel így a távolabb eső vidékekről könnyebb és biztosabb bevételekhez juthatott, vagy a távolabbi és puszta területek benépesítése céljából, illetve a – többnyire háborús időben tett – kitüntetett szolgálatok elismeréseként.

Amikor Mária Terézia bevezette az urbáriumot, ebben alapelveként foglaltatott, hogy minden olyan szerződés, amely az említett módon a parasztok részére már kedvező és biztos helyzetet biztosított, megerősítést és megdönthetetlen érvényességet nyer, egyébiránt pedig a fennálló szokásokat és hagyományokat is mindig figyelembe kell venni. Ez alapján már jelentős különbségek jöttek létre a parasztság helyzetében. Ahol ugyanis léteztek ilyen régi szerződések vagy szokások, ott ezek meg is maradtak. Ezek a következők voltak:

1. Örökös szerződésesek (*Perennial-Contractualisten*). Ezek csoportja tovább bontható olyanokra,

a.) akik szerződésük vagy szokásaik szerint birtokaik mellett a regáléjogok gyakorlását és hasznát is bírják. Majdhogynem teljes jogú földesurak, és csak annyiban különböznek a szabad királyi városoktól, hogy nem királyi, hanem urasági joghatóság alá tartoznak. Ilyen Kecskemét mezőváros esete, és még sok egyéb helyé.

b.) akik csak földjeiket birtokolják, emellett még egyik vagy másik földesúri jogosítványuk van. Az uradalmak az urasági földek mellett a legtöbb haszonélvezeti jogot [*Dominical- und Real-Rechte*] is megtartották maguknak. Sok ilyen terület található a Muraközben, *Groß Szigeth*-en, Somogy vármegyében, stb.

c.) akik úrbéri fizetségeiket (*Urbarial-Prästationen*) bizonyos pénz- vagy természetbeni fizetés révén mintegy megváltották, amelyek azonban – mivel közel egy évszázaddal ezelőtti állapotok alapján kerültek meghatározásra – mára oly jelentéktelenné váltak, hogy valójában mentességet jelentenek. Sok Szabolcs és Szatmár vármegyei település tartozik ebbe a csoportba.

A joghatóság tekintetében földesúri függésük a fenti felsorolás sorrendjében egyre erősebb. Az első a legszabadabb, az utolsó függése a legerősebb. A két előbbi rendszerint megszervezett községi elöljárósággal is bír, amely a joghatóság őt megillető részével igazgat. A jólét szintje a szerződések végtelenül változó feltételei szerint különbözik. Az első kategóriába tartozók sora a legjobb. A két utóbbi esetben mindig a szerződések feltételeitől függ, kinek kedvezőbb a helyzete.

2. Azon úrbéreszek, akiknek nincs szerződése. Ezek adóit az urbárium rendelkezéseire vezették vissza; mivel azonban ez minden esetben a fennálló szokások figyelembe vételével történt, igen nagy különbségek keletkeztek az egyes rendelkezések között, melynek eredményeképpen nem csupán minden vármegye urbáriumuk különbözik a másiktól, hanem gyakran egy vármegyén belül is több van szokásban. Alapvetően különböznek azonban egymástól

d.) az úrbérileg szabályozottak (*die Regulierten*), akik birtokait és szolgálmányait urbárium határozza meg.

e.) Az úrbérileg nem szabályozottak (*die nicht Regulierten*), akik birtokait nem urbáriumban elismert járandóság (*Urbarial-Competenz*) szerint határozták meg és

mérték fel, és akik szolgálmányai gyakorta csak régi szokások alapján lettek megállapítva, néha azonban az urbárium alapján.

f.) a szerződésesek (*Contractualisten*): legtöbbször új telepesek, akik telkeiket az urbárium alapján birtokolják, szolgálmányaikat, azonban szerződésben rögzített feltételek alapján teljesítik. A szerződéses évek letelte után az uraságnak jogában áll új szerződést kötni, vagy a telkeket és az adókat az urbáriumnak megfelelően megállapítani. Ezt nevezik a helység vagy a parasztek úrbéri szabályozásának. Ugyanez bármikor megtörténhet az e.) pontban tárgyaltakkal is.

Ezekben a fő osztályokon belül is eltérések mutatkoznak a különböző fennálló régi szokások és szolgálatok (*Servituten*), valamint a különböző urbáriumi rendelkezések tekintetében. Az urbáriumnak a következő fő altípusai vannak: 1. A magyar. 2. A bánáti. 3. A horvát. 4. A szlávón. A parasztek számára a második és a negyedik a legkedvezőbb. A szokások vagy szerződések révén már amúgy is sokféle és különböző urbárium-rendelkezést tovább tarkítják a bevezetésük óta hatályos királyi és helytartótanácsi rendeletek. Ez utóbbi úrbéri ügyekben a legfelsőbb fellebbviteli fórum (*Forum super revisorum*). Mindezek eredményeképp az úrbéri joganyag ismerete a magyar jogtudomány egyik legnehezebb része lett. Azonban minden urbárium fő alapelve a *szabad költözés joga*. A jobbágnak szabadságában áll telkét egy féléves felmondási idő után elhagyni, és mindent, amit ott létrehozott (*investita*), otódjának eladni, vagy magával vinni, sőt akár meg is semmisíteni. A földesúr ennél fogva csak abban az esetben foszthatja meg jobbágját telkétől: 1. amennyiben az saját megélhetéséhez elengedhetetlen. Ennek tehát csak a legszegényebb birtokosok osztozásakor adnak helyt. 2. Ha bizonyítani tudja tökéletes alkalmatlanságát, vagy akár veszedelmességét. Ámde ebben az esetben a földesúr köteles a becslésnek megfelelően minden beruházását megfizetni, és mind az eltávolítás, mind a becslés jogi úton kell, hogy történjék. A magyar urbárium legegyszerűbb és legáltalánosabb rendelkezéseit a *Synopt. Extractus benigni Urbarii a Joanne Csausánszky ordine alphabeti editus* – Weber, Pozsony, 1802. c. műben találani.* – Ami a törvényülési jogot illeti, a földesuraság bír a rendőri és a polgári joghatósággal (*Polizei- und Civil-Jurisdiction*). Büntető joghatósággal csak az rendelkezik, akinek pallosjoga (*Jus gladii*) is van. Mintegy 8–9 olyan család lehet**, amely rendelkezik ezzel. Kisebb ügyekben, és legfeljebb 12 botütésig, a földesúr rövidúton maga, vagy fiskálisa révén hajtja végre az ítéletet; fontosabb ügyekben jogi úton, azaz az úriszéken kell eljárni, melyet a földesúr maga, de többnyire inkább egy helyettese vezet. Amennyiben maga a földesúr a bepanaszolt, akkor a parasztekot a vármegyei ügyész (*Comitats-Fiscal*) képviseli. Az úriszék ítéletével szemben a vármegyei törvényszékhez (*Sedria*) lehet fellebbezni; az úrbéri ügyek felülvizsgálata kikerülhetetlenül a helytartótanácsra tartozik.

Ezután az ismertetés után áttérve a magyarországi parasztság helyzetére, azt tapasztaljuk, hogy az a birtoklás vonatkozásában korántsem az önkény, hanem törvények által meghatározott. Ugyanakkor roppant sokféleség uralkodik, amely a már bemutatott okok mellett mindenekelőtt abból fakad, hogy az urbárium egyforma

* Az úrbéri ügyekről szóló legjobb mű a *Jus Georgicum* Carl Phalertől, gróf Festetics fiskálisától (Keszthely, 1820). A Kiadó megjegyzése.

** Azt hiszem, jóval több. A Kiadó megjegyzése.

törvényeit egy olyan országra alkalmazták, melynek viszonyait akkoriban nem ismerték, részben még ma sem ismerik; amelynek határain belül a gazdasági, kereskedelmi és természeti viszonyok végtelen sokféleségét tapasztalni, és amely nagyban különbözik ama országoktól, melyekből az úrbéri viszonyok származnak; és végül abból, hogy alig ismerni még egy olyan országot, ahol a gazdasági és kereskedelmi viszonyok oly nagy átalakuláson mentek volna át, mint Magyarországon az elmúlt 20 évben. 50–60 évvel ezelőtt például, az urbárium bevezetése idején Somogy megyére az egy telket adó úrbéri állomány (*Constitutivum urbarial*) méretét 18, 1100–1300 □-ölszámú hold szántóban határozták meg, valamint 6, 800–1000 □-ölszámú kaszás rétben. Mindezt olyan talaj esetében, ahol a mag szokásos művelés mellett jó esetben öt szemet terem. Békés megyében ugyanezt az állományt a szántót és rétet egybe véve, 1 holdat 1500–1600 □-öllel számítva, 58–62 holdban határozták meg, olyan földön, amely egy mag után 6–10 szemet ad. Akkoriban egy mérő búza az előbbi megyében 30–45 krajcárt ért, az utóbbiban gyakran semmit sem, és úgy váltották pénzre, hogy a disznókkal feletették. Előbbi vármegyében ma egy mérő búza átlagosan 3 forintot ér; az utóbbiban – a belső országrész pontosabb ismerete, a terjedő dunai hajózás, a bácsi csatorna megnyitása stb. révén – ugyanilyen szintre emelkedett, és nem ritka, hogy túl is szárnyalja azt. Somogy vármegyében a földesúr a robot felett túlmunkát kérhet, és azért szabott árat fizet; az utóbbiban, mivel a javak oly távoliak és ismeretlenek voltak, a földesurak alig művelték földjeiket, és boldogok voltak, ha a paraszt a robotot 6 krajcárért megváltotta. Mármost bárhol pillantsunk is a szorosan vett gazdaságra, kemény embernek tartják azt a földesurat, aki a robotnak csak felét engedi megváltani, míg a másik felét maga használja fel. E tekintetben összességében nem nevezhető rossznak a parasztok helyzete; és a magyar parasztság nagyobbik fele, meglehetősen módosabb, mint a többi örökös tartomány parasztsága. Ha a magyar paraszt a tüzes égbolt alatt, amikor egyes vidékeken mérföldszám egyetlen fa sem vet árnyékot, nyaranta csupán vászonruhákban jár, ez nem szegénységét bizonyítja; miként házai kisszerű építészete sem. Ez egyrészt az éghajlatból fakad, másrészt a még nem teljesen elkorcsosult mértéktelen keleti karaktert mutatja. E látszólag szűkös ruházat mellett télen viszont sűbát hord, amely ma 50–70 forintba kerül, a könnyű nyári bocskort csizmára cseréli. Hús- és szalonnaétekkel gazdagon táplálja magát; nem könnyű és olcsó sört iszik, hanem rendszerint bort, gyakran drágát. Egy pár igás ökör árát 200-ról 400 forintra is felveri, de nem azért, mert kétszer olyan nehezek vagy erősek lennének, hanem mert szarvaik 2–3 hüvelykel hosszabbak és szépen csavartak. S végül, az első-magyarországi parasztok az utóbbi időben gyakran több száz forintért szereztek be ezüstöt.* Ahol a zord klíma és a kevésbé termékeny talaj a parasztot rákényszeríti, ott nagyobb szorgalommal dolgozik házán, mert több az igénye, huzamosan jobban öltözködik, és akár 20 órát is dolgozik egy nap. Erre bizonyítékul szolgálnak a cipszerek, és egyáltalában a felső szláv megyék.

* Később ezekért. Nem szabad felednünk, hogy e dolgozat 1806-ban keletkezett. A Kiadó megjegyzése.

A joghatóság vonatkozásában nem tagadható, hogy a jobbágy a földesúr (ön)kényének alávetett, mivel az első fokú bíróság (*Forum primae Instantie*) minden esetben az úriszék, következképp egy olyan bíróság, amelyre a földesúrnak van a legnagyobb befolyása; másrészt mivel védői és képviselői is a nemesi rendből valók.

A vitás úrbéri ügyekkel kapcsolatban már megjegyeztem, hogy ezeket szükségképpen be kell mutatni a helytartótanácsnak jóváhagyásra, ami bevett módja a jobbágy földesúrral szembeni folyamatos védelmének, gyakran utóbbi rovására is. Ezt bárki megtagaszthatja, akinek a rét- és legelőhasználat jogosságával, a fa- és nádvagással stb. kapcsolatos vitás ügyei vannak a helytartótanácsnál. De legtöbbször, minden várakozás ellenére, maguk a vármegyei előljárók a jobbágyok legbuzgóbb védelmezői, talán mert hiúságukat legyezgeti, hogy náluk hatalmasabbakkal láttathatják jóságuk dicséretét; de gyakran a parasztoktól húzott haszon miatt; és talán igazságérzetből és méltányosságból is. Végül a paraszt számára a trónhoz is nyitva áll az út, és egy olyan országban, ahol elegendő számú ügyvéd van, soha sincs hiány az erre felbujtóknak. Így amilyen értelmetlen lenne a hibás viszonyok mentegetése, csak mert ezek más, nem kevésbé hibás szabályok által akadályoztatva vannak abban, hogy mindazt a veszedelmet előidézzék, amit előidézhetnének, ugyanilyen túlzás volna azt állítani, hogy Magyarországon egyetlen olyan földesúr sincs, aki alattvalóit tönkretenné; beszédes példák szólnak az ellenkezőjéről. Ezzel szemben azt is el kell ismerni, hogy az esetek döntő többségében a jobbágy helyzete törvények által biztosított, és e törvények betartása felett magasabb helyeken szigorúan őrködnek; valamint hogy még ahol a viszonyok az önkénynek túlzottan tág teret is adnak, ennek rossz hatásait részben a helyi viszonyok, részben más törvények megakadályozzák. Például egyáltalában nem megengedett, hogy az adózás alá vont telkeket majorsági területté alakítsák. Ha tehát a földesúr meg is találja a módját, hogy a parasztot miként távolítsa el telkéről, ebből semmi haszna nem származik, sokkal inkább jelentős kára, hiszen paraszt nélkül hiány lesz a munkásokban. Végül, ahol történnek is erőszakoskodások, ott ezek többnyire onnan erednek, hogy az ügyes és rosszindulatú hatalmasság minden törvényt félreállíthat, és elnyomhatja a gyengébbet. Ilyennel azonban bármely más, nem magyar tartományban, bármely törvénykezés mellett, bármilyen éghajlaton találkozhatunk.

Írásomban a magyar paraszt helyzetét csak egy szemszögből ismertettem, nevezetesen, hogy azt miként határozza meg a földesúrhoz fűződő viszonya. Azonban ezt még végtelenül és igen változóan módosítja a közhatóságok szervezete, az adók elosztása, a vármegyei házipénztár nagysága, a gazdasági, kereskedelmi és katonai helyzet. – Mindent egybevetve bátran ki merem jelenteni, hogy a magyar paraszt helyzete ugyanolyan jó, talán még jobb, mint a többi örökös tartományban, még ha vannak is olyan esetek, ahol szenved és tűr, mint ahogy a világon mindenütt vannak egyének, akik a társadalmi rend áldozatai [Opfer der gesellschaftlichen Ordnung – sic!]. Ennek legékezebb bizonyítéka a Magyarországra történő bőséges bevándorlás, magukból az örökös tartományokból is, ahol a magyar földműves oly gyakran kárhozottatott elnyomatása mégiscsak ismert kellene, hogy legyen; másrészt a betelepülők, akik korábban pontosan érdeklődnek, kezdetben mindig csak egyenként jönnek, és csak beszámolóik nyomán követik őket többen.

Az utóbbi években úgy megemelkedett e bevándorlók száma, hogy az örökös tartományok hatásági panaszt emeltek, miközben a szláv megyékből kivándorlás még a terméketlenekből és népességben gazdagokból sincs soha, vagy csak egész ritkán a közeli termékeny és éppenséggel nem túlnépesedett Morvaországba. Végül az is megfontolandó, hogy a magyar paraszt kultúrállapota nem teszi számára érezhetővé a viszonyok (*Verfassung*) szigorát, és ez az alacsony kultúra talán egy ehhez igazodó jogalkotást tenne szükségessé. Ez mindazonáltal sem a kormányt, sem a magánszemélyeket (*Privaten*) nem akadályozhatja meg abban, hogy a földművest a nevelés révén a pallérozottabb viszonyokhoz méltóvá és alkalmassá tegyék. A visszaélések legyűrésére szép kísérletek ama deputációk munkálatai, amelyeket az 1790-es országgyűlésen több törvényhozási tárgyban létrehoztak, de amelyek lezárása több okból kifolyólag a mai napig elmaradt.

Fordította: *Rosta Gergely*

Sajtó alá rendezte: *Horváth Gergely Krisztián*

Szekeres András

Van-e még mikrotörténelem?

A Quaderni storici három évfolyamáról (2001–2003)

1. A *Quaderni storici* minden bizonnyal úgy él a magyar történészek tudatában, mint a mikrotörténelem művelésének *par excellence* helye. Valóban, a mikrotörténelemmel legszorosabban társítható szerzők irányították a folyóiratot a hetvenes évek elejétől nagyjából a nyolcvanas évek végéig. Noha ma már csak Ginzburg neve szerepel a szerkesztőbizottság névsorában, az örökösök jó néhány meggyőződést továbbvittek és máig is működtetnek a folyóirat formálásában. Az alábbiakban, mikor vázlatosan áttekintem a folyóirat három utóbbi esztendejét, és két témát kiemelek ebből az időszakból, igyekszem felhívni a figyelmet erre a kontinuitásra.

Először röviden a folyóirat szerkezetéről. A legfontosabb: a folyóirat mindig, kizárólag tematikusan szerveződik (három-négyévente halmozódik fel annyi, a tematikus számokba nem beilleszthető írás, hogy a szerkesztők beiktatnak egy vegyes számot). Az első blokk mindig ezeknek a gyűjteménye. Ezután következik a *Ricerche* (kutatások) rovat, ahol egy vagy kettő folyamatban lévő kutatásról kapunk beszámolót, illetve kész tanulmányt. Fontos rovata a folyóiratnak a *Discussioni e lettere* (Viták és olvasmányok): a hetvenes és nyolcvanas években a mikrotörténészek ezeken az oldalakon intéztek frontális támadást az olasz és a nemzetközi történetírás bevett sémái és eljárásai ellen. A mikrotörténelemnek mindig ikonoklaszta jellege volt. Rövid recenziókat soha nem közölnek, ez a műfaj nem a folyóirat sajátja. Ha valami valóban fontosnak tűnik, arról vitát nyitnak, egyébként az irodalom áttekintése a tematikus számokat bevezető előszóban zajlik. A köteteket mindig angol nyelvű absztraktok, és a *Pagine azzurre* (Kék oldalak, valóban kék papírra nyomva) zárják – itt kapunk jelzéseket eljövendő lapszámokról, beszámolókat egyes kutatásokról és konferenciákról. A folyóirat évente háromszor jelenik meg, leggyakrabban kora-újkori és újkori anyagokkal.

Lássuk a témákat! 2001-ben az első szám a migráció kérdéseivel foglalkozik, a második a rabszolgasággal, a harmadik pedig modern tény-fogalmunk eredetével. 2002-ben az első az olasz gyarmatosítás témáját járja körül, a második Edoardo Grendinek, a folyóirat történetében talán legfontosabb szerkesztőnek szentelt emlékszáma (Grendi 1999-ben hunyt el váratlanul), amelyben kollégái az általa is kedvelt és gyakorolt kutatási témákat vizslik tovább – ezek persze jórészt a mikrotörténelem legfontosabb témái. Az évet egy vegyes szám zárja. 2003-ban az első szám középkori témájú: a csodaszerű gyógyulásokkal foglalkozik. A második egy várostörténeti szám, elsősorban a háztulajdonosok és bérlők viszonya, míg a harmadik számban az itáliai zsidó városi polgárság a téma.

A *Quaderni storici* témaválasztását a kutatás logikája irányítja, éppen ezért nem ritka, hogy – néhány év eltéréssel – egymásra épülő számokkal találkozhatunk; egy

korábbi témával kapcsolatos, nyitva hagyott kérdések újból felbukkannak; vagy éppen valamelyik számhoz köthető viták során nyílnak új horizontok, amelyek megkívánják az elmélyültebb vizsgálódást. Ez a helyzet a migrációs kutatásokkal is: az 1995-ös polgárjoggal foglalkozó szám (*Cittadinanze*) vetette fel a bevándorlás problémájának elemzését. Egészen pontosan a városlakók és az idegenek jogi klasszifikációja, illetve ennek a flexibilitása irányította a figyelmet erre a témára, egyben alkalmat biztosítva a migráció historiográfiájának kritikai elemzésére. Egy-egy szám tematikus egységét tovább erősíti a kurátorok tevékenysége: javaslatot tesznek egy eljövendő számra, öt-tíz oldalon áttekintik a téma historiográfiáját, megfogalmazzák kritikáikat, és azokat a hipotéziseket, amelyek kiindulópontként szolgálnak az egyes kutatásokhoz. Az elkészült tanulmányokat többször megvitatják, így aztán nem ritka, ha egy-egy szám másfél-két évig készül.

Hogy rendet vágjunk ebben a tematikus dzsungelben, kínálkozott volna a Grendi-émlékszám bemutatása, de ehhez azonban annyira el kellett volna mélyedni a szerző – roppantul sokrétű – munkásságában, hogy jobbnak láttam felhagyni vele. Ezért inkább – a mikrotörténelem szelleméhez hűen – két szám részletesebb bemutatása mellett döntöttem. Ezeket úgy választottam ki, hogy a lehető leghatékonyabban támasszák alá: a mikrotörténelem kései örökösei még mindig a kontextualizálás bajnokai. Az egyik esetben egy hagyományosan az eszmetörténet keretein belül tárgyalt kérdés széleskörű társadalmi kontextualizálásának lehetünk a tanúi, a másikban pedig egy klasszikus szociológiai témának a történelmi átformálásának.

2. Kezdjük ez utóbbival. A migrációs szám¹ „beharangozójában” a kurátorok – Angiolina Arru, Josef Ehmer és Franco Ramella – a házassági stratégiák vizsgálatát tették meg vezető témának, ám hipotézisük éppen az volt, hogy a házassági „piac” elemzése elégtelen az integrációs folyamatok felmérésére: ez jóval szerteágazóbb és bonyolultabb ennél. Azt javasolták, úgy vizsgáljuk meg újra a bevándorlás által leginkább érintett központokat, hogy ne tegyünk különbséget dichotomikusan bevándorlók és helyiek között, hiszen, mint fogalmaznak, a „migráció jelenségének köszönhetően a város újrarajzolja önmagát”. Ha egy városi közösség folyamatosan a megvita-tás gyakorlatában keletkezik és alakul át, és az egyéneket nem annyira földrajzi eredetük, inkább szomszédsági viszonyaik, illetve az alapján ítélik meg, hogy képesek-e jó hírnévre, megbecsültségre szert tenni – akkor másképp kell a forrásokat olvasni: nem a családi és a rokoni háló a fontos, hanem az, hogy képesek vagyunk-e azonosítani az ismeretségek hálózatának meglétét a régi és az új közösségben egyaránt. Az állandó alakulásban lévő, önmagát újra meg újra definiáló társadalom képe egyike volt a mikrotörténelem legeredményesebb elgondolásainak. Egy olyan előfeltevés, amely számtalan kiemelkedő kutatási eredményt hozott, alaposan átértékelve nem egy, korábban szilárdnak hitt tudományos meggyőződést. Ebben az esetben például felborítja az egész „migrációs ciklus” értelmezést.

De lássuk csak, milyen előfeltevésekre támaszkodik általában a migráció kutatása! A rendkívüli súlyú szociológiai tradíció nyomására a történészek is elsősorban

1 *Quaderni storici* 2001/1 (106. szám). Az alább hivatkozott cikkek mind ebben a számban jelentek meg.

a kollektív mozgalmakra összpontosítottak. A földrajzi mobilitás kutatása gyakorlatilag negligálja az egyéni bevándorlókat. A tömegszerű migráció sajátos módozatait a *hálózat* fogalmával írták le. Elsősorban az egymással rokoni kapcsolatban állók és az azonos területről – faluból – származók bevándorlási stratégiáira ad magyarázatot, ha a bevándorlókat egy „migrációs láncolat” tagjaként, vagyis egy hálózat részeként gondoljuk el. Milyen hatásai vannak egy ilyen láncolatnak? Strukturálja a bevándorlási hullámokat: összeköt egy meghatározott kiindulópontra (mondjuk egy szicíliai falut) egy meghatározott célterülettel (pl. Chicago), gyakran befolyásolja azoknak a foglalkozásoknak a körét, amelynek a képviselői részt vesznek a bevándorlásban, továbbá gyakran lakóhelyi koncentrációt hoz létre a célvárosban (pl. Little Italy). E visszatérő séma egyik hatása volt, hogy elbátortalanította az ezen magyarázat alá nem eső jelenségek kutatását: például az egyéni bevándorlást.

Ezt az aspektust helyezi új megvilágításba Sandra Cavallo tanulmánya (*La leggerezza delle origini: rotture e stabilità nelle storie dei chirurghi torinesi tra sei e settecento*): hamar kiderül, hogy az egyéni bevándorlók sorsának követése nem csupán tematikai szélesítést jelent, hanem az egész módszertani és fogalmi keret felülvizsgálatához is elvezethet. Elsősorban azt a meggyőződést kérdőjelezi meg, hogy a közös eredet valamiképpen meghatározó faktor a migráció lebonyolódásában. Cavallo fiatal sebészek életútját követi, akik a 17. század végén érkeznek Torinóba. Úgy tűnik, stratégiáikban nem játszik szerepet sem családjuk, sem a „földik” széles köre, de még származási helyük sem. Főleg az a képességük fontos, amellyel új kapcsolatokat és ezzel újfajta csoporthoz tartozást alakítanak ki. Tehát nem származásuk, hanem éppen annak a „jelentéktelensége” (*leggerezza*) az, ami ebben az esetben az integrációs folyamat középpontjában áll. Ráadásul ebben a játékban – a kapcsolatok kialakításában – az egész város részt vesz, hiszen gyakorlatilag mindenki bevándorló ebben a rendkívül gyorsan növekedő fővárosban.

Tehát az integrációs mechanizmusok új felfogásával van dolgunk Cavallo tanulmányában. Tekintsük át röviden az erre vonatkozó kánont. Az integráció kérdését általában a befogadók és bevándorlók kultúrájának milyenségében, vagyis másságában szokták feltenni. Az integrációs folyamatnak ez központi és meghatározó eleme. Ez a gondolatmenet a földrajzi távolságot impliciten kulturális távolsággá fordítja át: minél távolabbról érkezik valaki, annál eltérőbb a kultúrája. Az alkalmazkodás, az integráció és az asszimiláció – éppen a kultúrák közti különbségekből fakadó – nehézségeire összpontosít a kutatás. Ilyenformán mindazok kikerülnek a vizsgálódások látóköréből, akiknek a kulturális „felszereltsége” nem igazán tér el a befogadókétól.

Ezeket a sémákat a történetírás újfent a szociológiától vette át: ezzel a hagyománnyal foglalkozik Michael Eve tanulmánya (*Una sociologia degli altri e un'altra sociologia: la tradizione di studio sull'immigrazione*). A történeti kutatás számára mindenképpen üdvözlendő volna, ha sikerülne megszabadulni ezektől a restriktív meghatározásoktól, amelyek kizárólag a migráció egy típusát részesítették előnyben. Például az az elképzelés, hogy az egyének integrációs képességében, az integráció folyamatában az eredeti kulturális hovatartozás a vezérlő csillag, egy olyasfajta konceptualizációt feltételez, amely egy előre meghatározott és fő vonásaiban változhatatlan kulturális identitás-

sal ruházza fel a szereplőket. Ennek a legkézzelfoghatóbb megnyilvánulása az új helyen kialakuló emigráns közösség, amelynek valóságát persze senki nem tagadja – a kérdés inkább az, vallják a kurátorok, vajon az ilyen etnikai közösségek magyarázatához a feltételezett kulturális állandóság a legjobb eszköz, vagy pedig ki kellene lépni az etnicitás eredendő adottságként kezeléséből.

Ráadásul a kulturális megközelítés hatására a hálózat fogalmában rejlő lehetőségek is elgyengülnek – noha tényleg fontos és meglehetősen operatív fogalomról van szó, amely számos mechanizmusát magyarázza a migrációs jelenségeknek, ráadásul abban is nagy szerepet játszott, hogy a nyolcvanas évekig uralkodó, alapvetően gazdasági alapú értelmezést (amely kizárólag a munkaerő-szükségletnek a hullámszához kötötte a jelenséget) háttérbe lehessen szorítani. Vannak azonban ennek is gyenge pontjai: ilyen például az, hogy adottnak veszi a kapcsolatok meglétét, nem rekonstruálja őket analitikusan. Ráadásul éppen olyan kapcsolatokat feltételez (erős, erkölcsileg is elkötelező, mély és kohéziós), amelyek a tradicionális társadalmakat jellemzik. Az egyéni bevándorlók megint csak kívül rekednek az elemzésen. Holott, ha közelebbről szemügyre vesszük őket, kiderül, hogy nem kevésbé személyesek az ő kapcsolataik sem. Eve tanulmányának második részében fiatal francia migránsok viselkedését elemzi, akik a mai Franciaországban telepednek át egyik városból a másikba. Őket aztán végképp nem lehet kulturálisan másként kezelni. Világossá válik, hogy nem maga a hálózat megléte a fontos, hanem azt kell megvizsgálni, valójában hogyan hasznosítja a rendelkezésére álló kezdeti kapcsolatokat egy-egy bevándorló. Egy személyes kapcsolatokra alapozott kutatás teszi lehetővé annak nyomon követését, hogy a közösségi élet formái, melyeket számtalan bevándorló alakított, mennyiben annak a társadalmi hálózatról kialakult sajátos modellnek a termékei, amit gyakran azok erősítettek meg, akik éppen egy „migrációs láncot” követve érkeztek a városba, és nem valamiképpen a következménye vagy kifejeződése egy feltételezett, automatikusan újratermelődő kulturális identitásnak.

A hálózatok személyes használatának módjaival két tanulmány is foglalkozik: Francesca Decimo afrikai bevándorló nők bolognai tapasztalatait elemzi, a kilencvenes évek végén (*Percorsi femminili in emigrazione. Relazioni sociali e vissuto urbano di donne somale e marocchine a Bologna*), Luigi Lorenzetti pedig a 19. századi Genfben kalauzol minket (*Immigrazione e reti di relazione: considerazioni sul caso di Ginevra nell'Ottocento*). Ez utóbbira térünk ki röviden. Lorenzetti arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen kapcsolat van a széles rokoni kör jelenléte és a bevándorló társadalmi és foglalkozásbeli útja között. Az eredmények legalábbis ambivalensek és ellentmondásosak: a rokoni kör jelentős támogatást is adhat, de akár komoly akadály is lehet az érvényesülésnek. Úgy tűnik, újból megerősítést nyer az a gondolat, hogy nem annyira azok a kapcsolatok számítanak a sikeres integrációban, amelyekkel a bevándorló érkezésének pillanatában rendelkezik, sokkal inkább az, hogy ezek a kapcsolatok milyen további távlatokat nyitnak meg előtte. Ahogy a szerző fogalmaz: milyen minőségű „hidakat” képeznek új viszonyok kialakítása irányában? Lorenzetti Faucigny-ből származó savoyai kőművesek esetét dolgozza fel, akik Genfben szezonális emigránsként dolgoznak. Mivel a bevándorló közös-

ség minden tagja azonos foglalkozást űz, kapcsolatrendszerük meglehetősen szűkös pályát jelöl ki a láncolat minden tagja számára. Más esetekben, például néhány, a városba érkező órásmeister számára a társadalmi térben igen változatos pozíciókat el-foglaló rokonok nagyon sokféle lehetséges útvonalat jelölnek ki.

Ezek a kérdések további reflexióra adnak alkalmat a kötet, véleményem szerint legerőteljesebb gondolati ívű tanulmányában. Maurizio Gribaudi (*Percorsi individuali ed evoluzione storica: quattro percorsi operai attraverso la Francia dell'Ottocento*) újraolvasott egy csaknem 150 éves forrás-anyagot, a LePlay-féle felmérést: munkásokkal készített életút-interjúkról van szó, amelyeket meglepő részletességgel vettek papírra a 19. század második harmadában (mintegy 170 életrajz készült; az anyag hozzáférhető, teljes terjedelmében olvasható a Bibliothèque Nationale de France digitális adatbázisában, a *Gallica*-án²). Ebből választott ki négy életutat, amelyre az elemzést építi. Kiindulópontja az az – egyébiránt Musiltól származó – gondolat, hogy a valóság úgy tűnik, mintha minden pillanatban teljes egészében determinált volna; a korábbi cselekedetek összessége által, ám ezzel együtt úgy is, mintha teljes egészében nyitott volna: a megszámlálhatatlan, éppen abban a pillanatban végrehajtott cselekedetek összeszővődésének képlékeny eredménye, s e cselekedetek mintha teljes egészében belemerülnének a jelenbe, amelyet azonban a cselekvők pillantása és az ezt kísérő gyakorlatok is formálnak. Ezt a kettősséget, állítja Gribaudi, a történészek nem tudják kezelni, és ezzel megfosztják a történelmet a legjellemzőbb mechanizmusaitól, amelyeken keresztül folyamatosan generálja saját formáit. Felkínálják ugyan egyrészt a kontextust, másrészt pedig az életrajzot, de a kettő nemigen éri el egymást; különösen így van ez a migrációs tanulmányok esetében. Meglehetősen merev képet reprodukálnak: egy egyén vagy egy csoport rajzát, egy emigránsét vagy emigráns-csoportét, akik két fizikai és kulturális tér között mozognak, s mind a kettőt úgy képzelik el, mint egymástól különböző és egyben stabil rendszereket. Ha az egyént és a kontextust két, egymástól elválasztott entitásként gondoljuk el, éppen annak a lehetőségét veszítjük el, mondja Gribaudi, hogy megragadjuk a társadalmi tér igazi természetét azon keresztül, ahogy az egyének használják. Ezzel szemben ragaszkodni kell ahhoz a belátáshoz, hogy az emberi tapasztalat elválaszthatatlan attól a tértől, amelyben megvalósul. Vajon egybegyűjthetők és formalizálhatók ezek az aspektusok? El tudjuk-e képzelni úgy az egyének fejlődését, hogy nem választjuk el őket attól a kontextustól, amelyhez tartoznak? Ez a tétje a tanulmánynak.

Lássuk az egyik életrajzot! Alexis fiatalon idénymunkából és kéregetésből él a francia délen. A század közepén a fővárosba telepszik, ahol eleinte útkaparó, majd a különböző alkalmakat kihasználva guberáló, rongyszedő lesz. Végül használtcikk-kereskedő válik belőle, saját üzlettel, szép kertes házzal Párizs egyik elővárosában (ekkor készíti vele az interjút LePlay egyik munkatársa); rendkívül mélyen és sikeresen integrálódott egy meghatározott társadalmi térbe. Ha végigtekintünk ezen a pályán, akkor láthatjuk, hogy az Alexis használta erőforrások igen szűkösek

2 <http://gallica.bnf.fr>

és meglehetősen marginálisak. Ezt akár annak is tulajdoníthatnánk, hogy sajátos hovatarozása kizárja őt számos más lehetőségből, amelyek a nagyvárosban nyílhatnak előtte – kapcsolatai egyáltalán nem mutatnak kifelé, nem képeznek hidakat. Ám ha úgy tesszük fel a kérdést, hogy az általa hasznosított erőforrásokat miként fedezte fel és hogyan tudta kiaknázni a bennük rejlő lehetőségeket, ahogy ezt Gribaudi teszi, megváltozik a kép: nem olyan erőforrásokról van szó, amelyeket mintegy a marginalizált migránsok „etnikai” kapcsolatrendszere kényszerített rá, hanem amelyeket ténylegesen létezőnek és kihasználhatónak „érezkelt”, és a siker lehetőségét látta bennük. Egy életút elemzésében nem mellőzhetjük tehát azt a koordináta-rendszert, vagy rácsozatot, amelyen keresztül az egyének megfigyelik és interpretálják a társadalmat, felmérik a lehetőségeket és formálják a maguk terveit. E „rácsozatot” a kapcsolatok egészen sajátos konfigurációi, de éppígy az emlékezet, azok a képek, azok a szimbólumok is formálják, amelyek között az egyén él – tehát egy változékony és dinamikus konfigurációról van szó, amely állandóan változik az egyénnel együtt, társadalmi tapasztalatainak köszönhetően.

A négy életrajz elemzését követően – a másik háromra most nem térhetek ki részletesen – meglehetősen érdekes következtetésekre jut a szerző, különös tekintettel a társadalmi tér sokdimenziós természetére vonatkozóan. A 19. századi Franciaországban együtt léteznek és egymásra rakódnak különböző társadalmak, amelyek igen kevésbé kommunikálnak egymással. Mindegyikük saját stratifikációs formával, a sikeresség és a sikertelenség saját logikájával rendelkezik. Ezek a terek nem képzelhetőek el az őket benépesítő, kialakító egyének gyakorlatain kívül – természetük csak azon keresztül közelíthető meg, ahogy az egyének használják őket. A migrációs kutatások – persze nem kizárólag ezekről van szó, hiszen a tanulmány bővelkedik általános történetiszemléleti tartalmakban – csak nyerhetnek azon, ha megpróbálnak a Gribaudi felvázolta perspektívába helyezkedni: így az egyik legfontosabb és legtöbbet vitatott kérdéssel, az identitás kérdésével kapcsolatban is új nézőpontot nyerhetünk. Mindez persze nem új – hiszen Diltheytől származik –, csak eddig nem próbálták meg operacionálizálni a történeti kutatásban. Az egyén identitása, tartja Dilthey, mivel élő, nem stabil, még a határai sem véglegesek, pulzál; csak úgy fogható fel, mint tudatállapotok szekvenciája, amelyeken belül a valóság szűkséggéppen különböző tapasztalatai kapcsolódnak össze a „személyes identitás tudatán keresztül”.

3. A *Tények (Fatti: storie dell'evidenza empirica)* címet viselő szám³ abba a hagyományba ikleszkedik, amely immár legalább húsz éve⁴ szigorú kritikával illeti elsősorban a dekonstrukciót és a „történeti relativizmusként” értett kulturalista történetírást, s ennek főleg amerikai változatát. A szám kurátorai – Simona Cerutti és Gianna Pomata – azt a tervet tűzték maguk elé, hogy a különböző európai kultúrákban gyakorolt empirizmus formáinak társadalomtörténetét írják meg a szerzőkkel közösen, a késő-középkortól kezdve. Tehát távolról sem a „tény” fogalmának relativizálását akarják elvégezni, sokkal inkább rekonstruálni azt a társadalmi kontextust, amelyben

3 *Quaderni storici* 2001/3 (108. szám). Az alább hivatkozott cikkek mind ebben a számban jelentek meg.

4 E hagyomány emblematisz írása Giovanni Levi 1986: *I pericoli di Geertzismo. Quaderni Storici* 20: 269–277. Vö. továbbá Ginzburg majd minden megnyilvánulását, vagy Grendi tanulmányait.

felbukkant úgy, ahogy azt ma használjuk (sokszor persze átgondolatlanul), és követni azt a meglehetősen kacskaringós utat, amit a változásai rajzolnak ki. Hiszen az egyik induló hipotézis, amelyet az 1999-es témajavaslatban megfogalmaztak, éppen az volt, hogy az csupán illúzió, miszerint közös volna a mai és a korabeli tény-fogalom szemantikai mezeje: alkalmazásával a valósághoz való olyan viszonyt vetítünk vissza a múltba, amely akkor nem volt érvényes.

Kiindulópontként a már-már klasszikusnak számító dastoni tézis szolgál, mely szerint az a tény-fogalom, amelynek leszármazottja az általunk is használt, egy „bacconi invenció”: vagyis a tény mint „tisza tapasztalati mag” fogalma, amely elválasztott volna minden doktrínától, magyarázattól vagy elmélettől, a természetfilozófiában lezajló baconi fordulat specifikus terméke volt.⁵ De, tesz fel a kérdést jogosan a kötet kurátorai, milyen is volt az a társadalmilag osztott gyakorlatok kínálta humusz, termőtalaj, amelyben ez a fordulat lejátszódhatott? A változatos episztemikus mezők közül elsősorban azokat vizsgálták, amelyeket eddig nem vontak be a kérdés – túlságosan is a természettudományok történetére összpontosító – kutatásába, így a jog és az orvoslás területét. Újból hangsúlyozandó: nem az empirizmus történetéről van szó a tudományban, hanem az empirikus gyakorlatok történetéről, a tudományénál jóval változatosabb és persze szélesebb területeken. Annál is inkább érdemes változtatni kicsit a perspektíván, mert az érvekkel egyik legjobban megtámogatott állítás szerint⁶ nem a természettudományok környezetében kell keresnünk a tény fogalmának az eredetét, sokkal inkább a jogtudomány és azon is belül az angol *common law* környékén. Innen a történészek munkáin és a kora-újkort olyannyira jellemző antikvárius kutakodásokon keresztül kerülhetett át a természettudományok területére.

A folyóiratszám két fontos tanulmánnyal is hozzájárul ennek a perspektívának a kibontásához. Massimo Vallerani tanulmányában (*I fatti nella logica del processo medievale. Note introduttive*) hangsúlyozza: a középkori jogrendben az eljárás pluralitása – vagyis az akkuzatorikus és az inkvizitorikus eljárás párhuzamos jelenléte – erősen befolyásolta a kétféle eljárásban felbukkanó ténykonceptiót is. Ugyanis az eljárás során a bíróra háruló kisebb vagy nagyobb szerep szorosan kapcsolódik a factum felderítéséhez: akkuzatorikus eljárás esetén a bírónak egyáltalán nem tiszte a tények felállítása, a tény(állás) nem létezik másképpen, csupán abban a megformált-ságban, amit a felek adnak neki – egy dialektikus konstrukció, amit nem lehet elválasztani maguktól a cselekvőktől. A tény gyakorlati és relatív jelleget ölt, és elsősorban a nem egybehangzó verziók összevetése alapján lehet megállapítani. A másik típusú eljárásban viszont a tények a felektől független, a bíró önálló vizsgálódása során meghatározott objektumok. Mindebből arra a következtetésre lehetne jutni, hogy az inkvizitorikus eljáráshoz köthető tényfogalomban lehet megtalálni a modern tény előképét, míg a másik típusú eljárás a kora-újkorban fokozatosan háttér-

5 Daston, Lorraine 1991: Marvelous Facts and Miraculous Evidence in Early Modern Europe. *Critical Inquiry* 18. 93–124; Uő. 1994: Baconian Facts, Academic Civility, and the Prehistory of Objectivity. In: A. Megill (ed.) *Rethinking Objectivity*. London, 37–63.

6 Shapiro, Bernard 1994: The Concept of „Fact”: Legal Origins and Cultural Diffusion. *Albion* 26. 227–252; Uő. 2000: *A Culture of Fact. England, 1550–1720*. Ithaca

be szorult, majd eltűnt.⁷ Azonban elhamarkodottan járnánk el, véli Vallerani, ha elfogadnánk ezt a következtetést. A tény kora-újkori, tehát baconiánus fogalma inkább az akkuzatórikuséhoz állt közelebb, itt ugyanis a factum, érvel a szerző, a tapasztalat újraformálásának aktív folyamatában alakul ki: elemekre bontással majd ezeknek az újbóli összeillesztésével. Az eljárás során ugyanis kisebb darabokra bontották az állításokat – az ún. positiones – s a szembenálló félnek ezekre kellett röviden válaszolnia. Márpedig a tapasztalat folyamatának rövid, egymástól elválasztott szakaszokra tördelése, amelyek aztán különféle konfigurációkba összeállíthatók, egészen addig, míg konszenzusra nem jutnak velük kapcsolatban – mindez a tény baconi fogalmának központi eleme. Azért sem árt az óvatosság, ha nagyobb ívű folyamatokat akarunk felvázolni, mert sem az egyikben, sem a másikban nincs szó személyektől elválasztott tényekről. A megtörtént dolgok, a facti, a középkori joggyakorlat számára elválaszthatatlanok attól, amilyen a benne implikált személy társadalmi pozíciója, rangja, amilyen mélységű a közösséghez való tartozása, egy szóval a társadalmi viszonyrendszere. Ebben a jogfelfogásban még nincs olyan tény, amely kivonható lenne az emberi viszonyok elsődleges kontextusából.

Hasonló eltérés mutatkozik a természettudományokban kialakuló tényfogalom és a jogi tényfogalom között még a 17. században is, pedig azt gondolnánk, hogy ekkor már kialakul valamilyen konvergencia a kettő között – legalábbis ezt támasztja alá Silvia De Renzi tanulmánya (*La natura in tribunale. Conoscenza e pratica medico-legali a Roma nel XVII. secolo*), amelyet az igazságügyi-orvosi szakvéleményekről és velük kapcsolatos vitákról készített. A helyszín a barokk kori Róma, s a vita két jelentős személyiséget állít szembe egymással, Paolo Zacchia orvost és De Luca kardinálist mint jogászt. A két versengő, kompetenciáikat körülhatároló foglalkozás képviselői közül szempontunkból Zacchia megjegyzései fontosak: azt az álláspontot védelmezi, hogy kizárólagosan az orvos kompetenciája olyan jogi esetek megítélése, amelyekben sérülések, betegségek, terhesség játszanak szerepet, mert kizárólag az orvos képes rekonstruálni nem csupán a kronológiai szekvenciát, hanem a tényt (tényállást) alkotó események oksági láncolatát is – a *series facti*. Zacchia érveléséből kibontható tényfogalom igencsak messze esik a „rövid tények” baconi képétől, ráadásul itt a faktum egyáltalán nem valami teórián kívüli adat, hanem maga a felállított ok-okozati viszony, mélyen átítatva a doktrínákkal. Ha viszont ennyire eltérő volt az empirikus gyakorlat és a tények fogalma a különböző tudományok területén, akkor óhatatlanul felmerül a kérdés, mi tette lehetővé a természettudományok újfajta tényfogalmának térnyerését?

Lorraine Daston *Miért rövidek a tények (Perché i fatti sono brevi?)* című tanulmánya kijelöl néhány utat, amellyel a baconi jellegzetesen rövid tények elváltak a jogászok historia casus-ától. Először is felvázolja, mennyire bőséges szókinccs állt rendelkezésre a kora-újkorban a tapasztalat leírására: res, particularia, experimenta, phaenomena, observationes, casus, historia és mindezeknek vernakuláris (angol, francia, olasz) megfelelői.

7 Vö. ezzel kapcsolatosan a kötet egyik szerkesztőjének, Simona Ceruttinak a könyvét: Cerutti, Simona 1990: *La Ville et les Métiers. Naissance d'un langage corporatif (Turin, 17e–18e siècle)*. Paris

Vajon mi a magyarázata, hogy szemben ezzel az igen gazdag szótárral, hirtelen felbukkant és igen gyorsan elterjedt egy neologizmus: a „tény”? Daston azt állítja, akkor használták a „tény” szót, amikor különbséget akartak tenni a megfigyelhető részletek és az oksági magyarázatok között, s ezzel egy új episztemológiai kategóriát teremtettek. Ezenkívül azonban további lényeges jellemzői is voltak a „ténynek”: elsősorban időben rövid volt. Ez ahhoz a jámbor óhajhoz kapcsolható, hogy annyi természetlen skolasztikus vita után legalább találjanak egy legkisebb közös többszöröst. Ezenkívül kombinatorikus jellege van a baconi ténynek, vagyis gyűjthető, mert kiszakítható előállításának környezetéből. De milyen gyakorlatokból eredeztethetők ezek a jellegzetességek?

Daston úgy tartja, hogy a humanista nevelésben központi szerepet elfoglaló olvasási és írási gyakorlatok tájékán kell keresni a gyökereket. A *commonplace books* hasonlóan a „tényekhez”, úgy gyűjtött egybe passzusokat, szöveghelyeket és máxiákat, hogy kiragadta őket eredeti kontextusukból, felhasználhatóvá és kombinálhatóvá tette őket. A „tényeket”, amint ezt a *Royal Society* 17. századi üléseinek jegyzőkönyvei is alátámasztják, ezzel analóg módon, ráadásul kollektíve illesztették be különféle kontextusokba, látták el magyarázatokkal, néha hónapokon át foglalatostkodva így, anélkül, hogy végleg kijelölték volna a helyüket.

A humanista nevelés és az írásbeliség sajátos formáinak relevanciáját látszik megerősíteni a tényfogalom előtörténetében Chiara Crisciani tanulmánya is (*Fatti, teorie, „narratio” e i malati a corte: note su empirismo in medicina nel tardo-medioevo*), méghozzá az orvostudomány területéről. A középkori orvostudomány az empiriával szembeni alapvetően negatív hozzáállásáról ismerhető meg: az egyes eseteket csak akkor veszik számításba, ha át vannak írva az orvosi doktrína nyelvezetére. A tipikus orvosi írásmódban, a *consiliumban* nagyon lassan nyer teret az empirikus tapasztalatok leírása. De nem feltétlenül volt ez így, állítja Crisciani, miután a *consiliumokat* összevetette egy sokkal informálisabb írásmóddal, azokkal a levelekkel, amelyekben a különböző illusztris betegek állapotáról számoltak be Rómában. Ez utóbbiakban a *casus* nem absztrakt fogalmakban rögzítik, amelyek így azt a doktrinális keretben tárgyalhatóvá teszik, hanem meglepő módon a pontos, rövid információk vannak túlsúlyban. A különböző írásmódok tehát különböző tényfogalmakat implikálnak. Ha a két tanulmányt együtt olvassuk, világosan láthatóvá válik, milyen interakció van a figyelem strukturái és a tapasztalat rögzítésének formái között.

A tapasztalat „szótárának” fontos változatáról kapunk tájékoztatást Steffan Müller Wille tanulmányából (*La storia raddoppiata. La sintesi dei fatti nella storia naturale di Linneo*). Már a 18. században járunk, Linné természettörténeténél. Meglepő módon a svéd tudós egyetlen alkalommal sem használja a „tény” terminust, hanem az ezzel nagyjából egy időben felbukkanó historia fogalmát alkalmazza, meglehetősen sajátos módon. Nem csupán a megszokott historia naturalis értelemben, hanem új jelentéssel is: annak a jelölésére, amikor egy növényfaj történeti események sorozatának segítségével azonosít, például a faj első megnevezése, az első leírása és képi ábrázolása, első megfigyelése egy meghatározott földrajzi területen stb. Végző soron ezeket a terminusokat használja a központi elméleti fogalom,

a faj kidolgozására. A historia fogalma tehát arra a szakértelemre és azokra a eljárásokra helyezi a hangsúlyt, amelyeken keresztül a természettudósok kialakították a maguk episztemikus tárgyát. Láthatjuk, ebben a folyamatban az empirikus evidencia nem is hasonlít a rövid tényekre: a természettudósok egymással kapcsolatban álló események sorozatának segítségével azonosították a fajokat.

Az empirikus adatok és a sajátos, a mindennapitól eltérő tapasztalatok egységé szervezése és kialakítása közötti viszony – a tudományok ezeken keresztül alakítják ki tárgyaikat – problémája köszön vissza Osvaldo Raggio tanulmányában is (*Immagini e verità. Pratiche sociali, fatti giudiziari e tecniche cartografiche*). Nem másról van szó, mint arról, hogy milyen is a viszony a tény és annak eredeti környezete között: hogyan választható el a tény attól a gyakorlattól, amely kitermeli. Ez a folyamat – tény és környezetének szétválása – éppen csak útjára indult a kora-újkorban, viszont a fizikai tények formalizálásán és matematizálásán keresztül hihetetlenül felgyorsult a 19. században.

Raggio tanulmányában ezt a folyamatot egy újabb tudományterület alakulásában követhetjük nyomon: ez a modern értelemben vett kartográfia térnyerése a 17. és a 18. század fordulóján. Ezt egy olyan eset rendkívül aprólékos rekonstrukcióján keresztül tárja fel a szerző, mikor a térképészeti aktivitás a határokkal kapcsolatos jogi vitához kötődik: a Köztársaság áll szemben a Pármai hercegséggel, a tét pedig egy erdőterület hovatartozása. Raggio Gombrich egy, a modern térképekre vonatkozó megállapításától indul, mely szerint ezeknek általában az a rendeltetése, hogy egy terület változatlan aspektusairól közöljenek információkat, ilyenképpen nem veszik figyelembe a különféle látszatokat. Nyilvánvaló azonban, hogy ez a megállapítása nem vonatkoztatható azokra az ábrázolásokra, amelyek az említett jogi vita során keletkeztek: ekkor a tér verbális reprezentációja, „átírása” megelőzi a kartográfiaiát, amit az írott emlékezet illusztrációjának tekinthetünk.

A korabeli térképraírók kompetenciájában valójában két funkció keveredett: a terepbejáró és a geográfus. Mivel a területvitákat a határhasználat alapján próbálták rendezni, a „tények” ehhez a possesszív aktushoz kapcsolódnak. Ennek megfelelően a „fatti” megegyezik a „haver visto fare”-val: egy tanúk által elbeszél cselekedet. A valódi használatot azonban gyakorta szimbolikus használat helyettesíti. Ennek sajátos esete a „ronco” – olyan formálisan művelés alá vont területről, többnyire irtásról van szó, amelytől gazdasági hasznót nem várnak. Jogi tény tehát, amit évszakonként ismételnék, feljegyzik a látogatások során, mintegy bizonyítékként szolgál a jogszolgáltatás területi vitái során. Mármost a vitás esetben a felek szakértői arra a következtetésre jutottak, hogy képtelenek egyetlen térképen megjeleníteni ezeket a társadalmi tényeket, úgy, hogy a térképészet újfajta elvárásainak is eleget tegyenek. Pontosabban: úgy tűnt számukra, hogy az új típusú geometriai tények – amelyek hosszú távon értéktelenné teszik a bizonyítás egyéb kritériumait – nem írják le a terepen tett empirikus megfigyeléseket. Tehát ekkor a *per testes* típusú bizonyítás még a *per instrumenta* fölé kerekedett. Ebből is világossá válik, hogy a szóbeli és figurális ábrázolás közötti viszony mennyire lényegi pillanata a tudományos tapasztalat konstrukciójának.

A szám azonban nem „csupán” a tudományos tények társadalomtörténeteként olvasható fontos állásfoglalás abban a vitában, amely az utóbbi két évtizedben a különböző jelenségek „társadalmi konstrukciójáról” kibontakozott. A kérdés tárgyalását nem lehet bezárni a lapos pozitivizmus versus plauzibilis idealizmus közötti alternatívába, állítják a szerkesztők. A történettudomány szempontjából az a kérdés, hogy miként tudunk olyan empirikus munkát végezni, amely teljes egészében tudatában van azoknak a tényeknek a sajátos történeti konfigurációjával, amelyekről a források beszélnek.

5. Hogyan válaszoljunk tehát a címben feltett kérdésre? Ha a mikrotörténelemre egy sajátos tudománytörténeti pillanatban kialakult, elméleti meggyőződések és módszertani eljárások kombinációjaként megalósuló, történeti formációként tekintünk (én hajlanék erre), akkor a válasz valószínűleg negatív. Ha viszont azt mondjuk, hogy a mikrotörténelem egyfajta érzékenység, jól meghatározható figyelem, a történeti tárgyak kezelésének mikéntje, amelyhez persze társulnak olyan szemléleti tartalmak, amelyek az 1970–80-as évek eredményeiből táplálkoznak, a válasz inkább pozitív. Márpedig ezek egy csapásra felismerhető folyóirattá avatják a *Quaderni storici* – s ezt remélem a két bemutatott, egymástól rendkívül távol álló téma is alátámasztotta. Legalább egy ilyen fórumot kívánok a magyar történettudomány számára!

Alan R. H. Baker: Fraternity among the French Peasantry Sociability and Voluntary Associations in the Loire Valley, 1815–1914 /Cambridge Studies in Historical Geography 28./ Cambridge University Press, 1999.

Baker könyve az 1960–70-es évektől kibontakozó és intézményesülő „új történelmi földrajzi iskola” gondozásában megjelenő sorozatban (Cambridge Studies in Historical Geography) látott napvilágot, s szerzője a brit történelmi földrajz egyik fő teoretikusa. Az „új”, illetve a „brit” jelzők hangsúlyozása nem egyszerűen a könyv keletkezési körülményeinek bibliográfiai jellegű meghatározása szempontjából fontos. Arra a hiányosságra is hivatott felhívni a figyelmet, ami a magyar társadalomtörténet-írásán belül általában jellemző a történelmi földrajz recepciójára, nevezetesen, hogy a kiemelt jelzők nálunk nem sokban segítenek a kötet értelmezési mezejének kialakításában. Az elmúlt években ugyan mind a francia-, mind a brit történelmi földrajzi iskola alapvető írásaiból jelent meg magyar nyelvű válogatás,¹ az ezekben kirajzolódó kutatási irányok, illetve módszertani és elméleti megfontolások azonban mindezidáig csak töredékesen épültek be a hazai (társadalom)történet-írási gyakorlatba. Ám nem is e helyzet értékelése vagy megváltoztatása a célom, csupán szükségesnek érzem, hogy mielőtt a kötet tartalmának ismertetésére térnék, néhány szóval jellemezzem azt a kontextust, amelyben született.

Az az angolszász hagyomány, amelyhez a szerző is tartozik, az egyes területek időben történő földrajzi vizsgálata mellett, kezdetől fogva hangsúlyt helyezett az ember és a környezet viszonyára is. Ezen irányultság specifikuma akkor válik igazán érthetővé, ha mellé állítjuk a francia történelmi geográfiát (melyet hagyományosan, különösen a történelmi földrajzi gondolkodás kezdeti időszakát tekintve – Vidal de la Blache, majd az *Annales*-iskola tagjainak munkái révén – dominánsnak szokás tekinteni), amely az államterületet, majd a vidéket (régión) téve a vizsgálódás alapegységévé, annak bemutatására törekedett, hogy hogyan őrződött meg vagy alakult át a tér a történelem során. Ahogyan a francia történelmi geográfia elméleti álláspontját összegző Roger Dion, a Collège de France földrajz tanszékének tanára fogalmazott, a történelmi földrajz lényegében retrospektív gazdaságföldrajz, „tudniillik csak oly módon és akkor érdeklí a régi emberek tevékenysége, ahogyan és amilyen mértékig azok országunk jelenlegi humángéográfijában materiálisan érzékelhetők”² (idézi Baker 23). Baker ezzel szemben a diszciplína és saját maga célkitűzésévé azt teszi, „hogy hangsúlyozott figyelmet fordítsunk a társadalmi és gazdasági témákra, az attitűdökre és a cselekedetekre, az eszmékre és a tényekre, a táj változásait előidéző emberre és az ember által megváltoztatott tájra. Ez többek között annak felismeré-

1 Timár Lajos (vál. és szerk.): *A brit gazdaság és társadalom a XVIII–XIX. században. Válogatás a brit történelmi földrajzi iskola írásaiból.* Debrecen, 1999; illetve a francia terméközelítésekre vonatkozóan: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Tér és történelem.* Budapest, 2002.

2 Baker, Alan R. H.: Megjegyzések a történelmi geográfia és az Annales történelmi iskola közötti kapcsolatokról. In: Timár 1999: 13–36, 23.

sét jelenti, hogy a történeti geográfia vizsgálódási körét olyannyira ki kell terjeszteni, hogy az ne csak az embernek a „természettel” folytatott harcát (kulturális tájak létrehozása), hanem „tudati küzdelmeit” és „osztályharcait” is vegye figyelembe”. (29.) Így jutott el Baker az ő általa „társadalmi történeti geográfiának” nevezett irányhoz, amely a társadalmi folyamatok vizsgálatát helyezi a középpontba. Célja „nem annyira térbeli analízisek, mint inkább helyi szintézisek készítése”, ezekhez pedig – ahogyan fogalmaz – „a sajátos csoportok, szervezetek és intézmények relatív jelentőségének és az egyének bennük játszott szerepének az azonosítása” (31.), ezen intézmények hálózatainak rekonstruálása, valamint az egyén és a társadalom közötti közvetítő szerepük megállapítása segíthet hozzá.

A kitűzött célhoz vezető út egyik állomása ez a kötet, amely a 19. századi Loire völgyi paraszti egyesületeket vizsgálja. Ahhoz azonban, hogy bemutathassa az önkéntes egyesületek idő- és térbeli eloszlását és fejlődését, valamint a vidéki társadalom életében betöltött szerepét, Baker előbb három bevezető fejezetben alapozza meg az elemzést. Elsőként a franciaországi parasztokra és parasztságra vonatkozó kortárs, illetve mai elméleteknek, majd a korszak egyesületi élete elméleteinek és gyakorlatának, végül a vizsgált vidék, Loir-et-Cher *département*, földrajzi, gazdasági, társadalmi jellemzőinek szentel egy-egy fejezetet. Ezekből kerekedik ki a kötet második, terjedelmesebb felében bemutatott egyesülettípusok elemzésének háttéréül szolgáló tabló, a fejezetek azonban önálló tanulmányokként is megállják a helyüket.

A 19. századi francia parasztokról szóló rész forrásai között a tudományos elemzések mellett nagy helyet kapnak a kortárs irodalmi, sőt képi ábrázolások is. Az egyesületi életről szóló szakasz a filozófiai gyökerektől a francia törvényi szabályozáson át a szociabilitás modern szociológiai elméleteiig terjed. E fejezet külön vonzereje a hazai egyesületkutatás számára, hogy a Magyarországon ismertebb, német és angol egyesületekre és társas életre vonatkozó elméletek helyett elsősorban a francia megközelítéseket ismerteti. A Loir-et-Cherrel foglalkozó fejezet pedig a *département* bemutatása során a terület – térképekkel bőségesen illusztrált – népesedési és települési mintázatának összefoglalásán túl olyan problémákba is betekintést enged, mint amilyen például a helyi társadalom oktatáshoz, vagy katonai szolgálathoz való viszonya. Nyilvánvaló, hogy ezek a témák maguk is önálló monográfiák tárgyai lehetnének, Baker célja azonban a bevezető fejezetekkel az, hogy összefoglalja az egyes tárgykörök kapcsán megfogalmazott főbb történeti és társadalomtudományi állításokat. Többnyire természetesen azért, hogy könyve további részeiben megkísérelje cáfolni azokat.

Baker kritikájának fő célpontjai a 19. századi parasztság individualizmusát, illetve tradicionalizmusát állító tételek. Az individualizmust illetően, az egyik legpregnánssabb álláspont a francia parasztságot a forradalmak korában közösségi- és osztálytudat nélküli, potenciális társadalmi és politikai erejét fel nem ismerő halmazként ábrázolja. Baker e több szerzőnél megfogalmazódó álláspont bemutatásához Marx szemléletes megfogalmazását idézi: „A parcellás parasztok óriási tömeget alkotnak, amelynek tagjai azonos helyzetben élnek, de anélkül, hogy sokrétű kapcsolatba lépnének egymással. Termelési módjuk elszigeteli őket egymástól ahelyett, hogy kölcsönös érintkezésbe hozná őket. [...] Termelésük mezeje, a parcella, megművelésében nem

engedi meg a munkamegosztást, a tudomány alkalmazását, nem engedi meg tehát a fejlődés sokrétűségét, a képességek különbözőségét, a társadalmi viszonyok gazdagságát. [...] A parcella, a paraszt meg a család; mellette egy másik parcella, egy másik paraszt meg egy másik család. Egy kupac belőlük egy falu, egy kupac falu pedig egy département. Ily módon a francia nemzet nagy tömege egynemű mennyiségek egyszerű összeadásából képződik, ahogy például egy zsák krumpli egy krumpliszákot képez”. (7.)³ A tudomány alkalmazására való képtelenség, a megkövesedett és változtathatatlan paraszti rutin (*la routine paysanne*) mint a mezőgazdasági és társadalmi fejlődés kerékkötői a 19. század közepétől újra és újra megfogalmazott, visszatérő tézisek. Ezekben az elemzésekben a parasztság mint „izolált, vallásos, tudatlan, durva, a vadsággal határos” (20.) csoport jelenik meg. Az elmarasztaló ítéletet megfogalmazó korabeli beszámolók azonban – hívja fel a figyelmet Baker – legyenek azok akár irodalmi alkotások, festmények vagy tudományos elemzések, nagyon ritkán alapulnak első kézből származó információkn. Ráadásul az értékelések mögött rendszerint egy, a tudományosság és a felvilágosodás szellemében megfogalmazott elképzelés bújik meg. Ez, a kormány és a városi nemesség által képviselt idealizált kép állt szemben szerinte a valóságban tapasztalni véltekkel.

Baker egy – érzése szerint ok nélkül – mellőzött forrásbázis segítségével igyekszik a következőkben újraértelmezni a vidéki társadalom szerveződésének 19. századi mintázatait. „A felebaráti egyesületek történeti földrajzi rekonstrukcióját [...] a 19. századi rurális Franciaország individualizmusa és kollektívizmusa közötti alapvető feszültség vizsgálatára fogom használni. Úgy a kooperáció mint a szembenállás, úgy a „szocializmus” mint a „kapitalizmus”, úgy a testvériség mint az individualizmus alighanem egy-egy szál volt a 19. századi vidéki Franciaország díszes szőttésében” (27.) – fogalmazza meg könyve célkitűzését.

A kötet következő öt fejezete öt, a vidéki Franciaországhoz kötődő egyesülettípus bemutatására vállalkozik. Ezek a következők: *biztosítási* egyesületek, melyek az állatállomány megóvása érdekében alakultak, kölcsönös *segélyegyletek*, melyek a mezőgazdasági munkaerő védelmében keletkeztek, *tűzoltóegyletek* és *filoxéra-ellenes* egyesületek. Az ötödik csoportban pedig, mezőgazdasági egyesületek gyűjtőnév alatt: a központi kezdeményezésre megalakult Loir-et-Cher-i Gazdasági Egyesületről (Société d’Agriculture de Loir-et-Cher) és a département többi – kisebb területet lefedő – *gazdasági* egyesületéről (*comices agricoles*), a terület mezőgazdaságból élő lakosságának érdekképviselőjét ellátó Syndicat des Agriculteurs de Loir-et-Cherről, a cséplő egyesületekről és további, konkrétan a mezőgazdasági munkához kapcsolódó egyesületekről ír. A forrás bőséges, sőt Baker állandó mentegetőzéséből – mely szerint hatalmas tömegű rendezetlen iratanyagot kellett átnéznie Loir-et-Cher département blois-i levéltárában – úgy tűnik, mintha túlzottan is az volna. Ebben a levéltári iratanyagban a konkrét egyesületek működéséhez kapcsolódóan keletkezett iratokon kívül számos községi és département szintű költségvetési, rendőrségi, bírósági és statisztikai forrás is Baker segítségére volt. Összességében mintegy hatszáz 1800 és

3 Magyarul lásd Marx, Karl: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. In: *Marx és Engels válogatott művei*. Budapest, 1975, 405–485, 476.

1914 létesített egyesület került látókörébe, igaz – s tekintettel a címben rögzített időhatárookra ez legalábbis zavaró – ezek többsége 1850 után alakult. Az egyes egyesület-típusokat Baker egyazon szisztéma szerint elemzi. Egyfelől térképek segítségével bemutatja az egyesületek keletkezésének tér- és időbeli eloszlását, másfelől összefoglalja az egyesületi működés főbb alapelveit, jellemzi a tagságot és az egyesület pénzgazdálkodását. Ezek mellett rendszerint kitér a különböző egylettípusokhoz kötődő korabeli ideológiai és gyakorlati viták ismertetésére is.

Alakulásuk ideje szerint az öt féle egyesülettípus három nagy csoportot alkot. Az első csoportba egyedül a tűzoltóegyletek kerültek. A legkorábbiak ezek közül 1815 előtt alakultak, számuk az 1870-es évekig folyamatosan gyorsuló ütemben nőtt, ezután a növekedés lelassult; az összes tűzoltóegylet fele 1860 után alakult. A második csoportba a jószág- és biztosítóegyletek, továbbá az önkéntes segélyegyletek kerültek. Ezek az 1830–40-es évektől kezdve alakultak, az előbbieik száma egészen a századfordulóig nőtt, utóbbiak számának növekedése már a század közepén jelentősen lelassult. Végezetül, a harmadik csoportba a filoxéraellenes és az egyéb, konkrétan a mezőgazdasági tevékenységhez kötődő egyesületek kerültek. Ezek csupán az 19. század 80-as éveitől kezdtek formálódni, s számuk akkor ugrott meg igazán, amikor a többi típus növekedési üteme már lassulni kezdett. Az egyesületalakítások üteme az egyesületekre vonatkozó törvényi szabályozástól teljesen függetlenül alakult, e helyett Baker az egyesületi dinamika kulcsát a rizikókezelés új formáinak megjelenésében és térhódításában találja meg. Szerinte ugyanis minden itt említett egyesület a paraszti társadalmat fenyegető veszélyek kivédésére, vagy az esetleges károk enyhítése céljából alakult. A három nagy csoportba kerülő egyletek így az alapján különböznek egymástól, hogy a paraszti vagyon mely összetevőjének védelmére alakultak. A tűzoltóegyletek a jellemzően legnagyobb tőkerész, a ház és a gazdasági épületek, a második csoportba kerülő egyesületek a paraszti munkaeszközök (jószág és fizikai erő), a harmadik csoportba tartozók pedig a termények biztosítására szerveződtek. Baker szerint az alakulások sorrendje a vagyon egyes összetevőinek relatív jelentőségét is tükrözi.

A segélynyújtás és a kooperáció természetesen időben távolabb visszanyúló tradíciókkal bírt a Loire völgyében. Az első vallásos egyesületek (*confraternity*), társaságok, felebaráti szövetségek a 16–17. században alakultak. A 19. századra azonban megindult a kezdetben informális, személyközi viszonyok alapján szerveződő egyesületek fokozódó formalizálódása, az egyesületek taglétszámának növekedése és vonzáskörzetének kitágulása. Baker ebben a változási folyamatban – melyet egy szélesebb körű társadalmi-gazdasági és gondolkodásbeli változás részének tart – a paraszti mentalitás átforgatódását, a racionális gondolkodás és viselkedés megjelenését látja – és ezzel a paraszti tradicionalizmus ellenében foglal állást. Határozottan tiltakozik azonban az ellen, hogy ezt az átalakulási folyamatot egyszerűen – a szerinte egyébként sem szerencsés fogalom – a *modernizáció* címkéje alá sorolva, annak egyik következményeként értelmezzük. A paraszti gondolkodás egyik meghatározó eleme Baker szerint ugyanis a biztonságra való törekvés, a kooperáció pedig régóta a paraszti „túlélési algoritmus” (284.) eszköze volt. A 19. században azonban megváltoztak a biztonság elérésének vélt és valós módjai. Egyfelől

a tudományos ismeretek és modern technikák mind szélesebb körben terjedtek, másfelől – és ezzel párhuzamosan – a mágikus és babonás hiedelmeket felváltotta a racionális gondolkodásmód, így az istentől remélt védelem helyébe mindinkább a rizikókezelés kalkulálható és kiszámítható, szekularizált formái, például az egyesületek kerültek.

Kérdés persze, hogy amennyiben az egyesületek célja az életfeltételek biztonságának megeremtése, akkor mennyiben érdemes és lehet-e egyáltalán az itt vizsgált önkéntes egyesületek kapcsán arról beszélni, hogy azokban a parasztok – már a címben is hangsúlyozott – *testvéri* mentalitása (*fraternity*) nyilvánul meg? Leleki-szellemi összetartozás, vagy pedig „algoritmusok”, stratégiák állnak-e a közösség hátterében? Ennek a kérdésnek a tisztázására a tagság vizsgálata adhat némi reményt. A legtöbb egyesületben két tagságtípus volt ismert, az alapítóké és a rendes tagoké, akik között jól érzékelhető társadalmi különbség húzódtott. Az alapítók rendszerint a városi értelmiség, a nemesség és a gyakran városban élő nagybirtokosság köréből kerültek ki. Az ő céljuk az egyesületalapítással a felvilágosodás eszméinek, köztük a racionalitás és a testvériség szellemének közvetítése és terjesztése volt. Velük szemben a többnyire vidéki kézművesekből, iparosokból, s mindenekelőtt parasztokból verbuválódó rendes tagok számára az egyesület materiális céljai megvalósítása szempontjából volt fontos eszköz.

Talán itt érdemes röviden kitérni Bakernek az egyesületek térbeliségével kapcsolatban levont következtetéseire. A korszakban a vizsgált terület településeinek 70%-ában alakítottak egyesületet, így tehát egyértelmű, hogy az egyesületalapítás nem urbánus jelenség, Baker szerint azonban az egyesületi eszme, illetve az alapítást alátámasztó ideológiák – sőt ahogyan láttuk az alapító aktivisták maguk is – a városhoz kötődtek. Ezt igazolják Baker érvelésében azok a statisztikai elemzések is, melyek szerint a Loir-et-Cher székhelyétől, Blois-tól mért távolság növekedésével az egyesület alapítások száma fokozatosan csökken. Mellékesen azért érdemes megemlíteni, hogy ezen az összefüggésen kívül Baker statisztikai elemzéseiben egyetlen másik szignifikáns kapcsolatot sem talált. Így az egyesületek száma nem mutatott határozott összefüggést sem a département területi alegységeinek (*canton*) székhelyén élő népesség számával, sem a kantonokban található öt hektár alatti farmok arányával, sem pedig a kantonokban található be nem épített területre telepített szőlők arányával. Szerinte tehát az egyesületszervezésben Blois játszotta a főszerepet, az egyesületi „eszme” terjesztésében a nagyobb városok, az adaptálásában pedig a kisebb községek voltak fontosak.

Kötődjön bár a városhoz és a társadalom felső rétegeihez az egyesületalakítási eszme, Baker szerint ezek az ideák idővel az egyesület minden tagja számára általánosan ismertté és elfogadottá váltak. A tagok közös identitásának kialakulásához azonban ennél többre volt szükség. A tagok közösségvállalását azok az együtt vállalt célok erősítették, melyek miatt az egyesületi tagok szembe kerültek más egyesületbeliekkel, vagy olykor akár helyi-regionális hatalmi szervekkel is. A közös identitás erősítésére számos mód adódott, ilyen volt például a belépni szándékozók közös és szigorú felvétel előtti vizsgálata, vagy a tagok egyesületen kívüli életben egymással vállalt közössége (temetések, községi bálók stb.). A rendszeresen összehívott közgyűlések amel-

lett, hogy alkalmat teremtettek a találkozásra, az egyesület sok tagja számára, egyben az első demokratikus tapasztalatok megszerzését is lehetővé tették: a közgyűlési napi-rend, az előljárók személye, az egyesület vagyonának felhasználása rendszerint mind a tagok közös döntése alapján alakult. Mindez – Baker szerint – együtt járt a tagok – vagyis a parasztság – fokozatos politizálásával, politikai öntudatra ébresztésével. Az egyesületek ugyanis számukra sem csupán materiális segítséget nyújtottak, hanem hitet abban, hogy saját ügyeiket módjuk van személyesen irányítani, lehetőségük van saját életüket uralni. A 19. század vége felé, az egyesületek taglétszámának és területi kiterjedésének növekedésével pedig a kezdeti személyes kapcsolatok helyébe fokozatosan az egymástól távol élők közös érdekeinek összetartó ereje lépett. Az egyesületek a paraszti rutin felszámolása mellett így játszanának hát a paraszti osztálytudat kialakulásában is meghatározó szerepet.

Baker valóban a „tudati küzdelmeket”, a parasztok természethez – és ugyanakkor éppannyira kultúrához, társadalomhoz, és politikához – való viszonyát helyezte könyve középpontjába. Az egyesületekben az egyén és a társadalom közti közvetítő elemet találta meg, s ezek „hálózatának” vizsgálata során felépítette a Loire-vidékre vonatkozó „helyi szintézisét”, melynek segítségével sikerült megingatnia – ha megdöntenie talán nem is – a 19. századi francia parasztságra vonatkozó megkövesedett sztereotípiákat.

Kiss Zsuzsanna

Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában 1919–1945. A dokumentumokat válogatta, sajtó alá rendezte, a tanulmányt és a jegyzeteket írta, szerkesztette: Németh László és Paksy Zoltán
/Zalai Gyűjtemény 58./ Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2004, 602 oldal

„A következő évtizedek historiográfiájának egyik főszereplője lesz a jó forráskiadás, az olvasók mindinkább az ellenőrizhető levéltári források felé orientálódnak” – fogalmazta meg nemrégiben egyik jeles történészünk. S valóban, miközben egyre fontosabbá válik a rokontudományok eredményeinek és módszereinek hasznosítása, illetve a múlt megismerésének és elbeszélhetőségének problematikája, mintha kevesebb idő jutna a levéltári forráskutatásra. Nem könnyíti a helyzetet, hogy az archeográfia manapság is mostohán kezelt része történetírásunknak, hiszen nemigen rendelkezünk – kivált az újabb korszakokra vagy a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásokban hasznosuló kútfők kiadására vonatkozó – módszertani munkákkal, amelyek szempontjaikkal (a források szelektálása, elrendezése, a szöveg közlésének módja, a jegyzetelés problémái) segíthetnék a további forráspublikációkat. S talán még kevésbé mérlegelik a források fáradtságos összegyűjtésére, válogatására és a legkülönbözőbb elvek szerinti rendszerezésére újabban vállalkozók (többnyire levéltárosok), akik a „források önmagukért beszélnek” hagyományos felfogásából merítenek erőt, hogy az említett műveletekkel, melyek aligha függetleníthetők a különböző múltértelmezésektől, maguk is hozzájárulnak azok alakításához.

Ezzel kell szembenéznie a Zala megyei zsidóság 1919 és 1945 közötti történetének dokumentumaiból válogató munkának, mely az zalaegerszegi levéltárban zajló ez irányú kutatások újabb tanújele. Néhány éve jelent meg ugyanis a *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez (1938–1944)* című sorozat zalai füzeteként, majd 2002-ben a *Zala megyei zsidóság történetének levéltári forrásai (1716–1849)* című kiadvány (szerkesztésükben Németh László ugyancsak részt vett), melynek jelen munka reprezentatív folytatása.

A bevezető tanulmány, mely nyilván orientációul szolgál a dokumentumok olvasásához (bár kérdés, feladata-e ez egy forráskiadványnak), részletesen szól a helyi zsidóság demográfiai és foglalkozási szerkezetéről, települési sajátosságairól, az asszimiláció problematikájáról, a hitközségi-felekezeti életről, valamint a zsidópolitika, az izraelitákat ért diszkriminációk helyi változatairól. Eközben felbukkannak a jól ismert, a kettős társadalomstruktúra elméletében gyökerező értelmezési keretek: a zsidóság nagy részének a polgári-vállalkozói középosztályhoz tartozása, melynek funkcionális következménye, hogy például Kanizsán a nagyipar létrejöttében a „zsidóság vezető szerepet játszott, gyakorlatilag önállóan teremtette meg, és ezzel kiemelte a települést a jelentéktelen vidéki kisvárosok sorából”. (25.) (Másutt viszont a szerzők elismerik a zsidó és a keresztény elit gazdasági vállalkozásokban való együttműködését – 22, 37.) Ráadásul Zala megye az ország egyik olyan tája volt, „amelyben az archaikus társadalmi formák a legjobban megőrződtek. A rendi társadalom két jellegzetes része,

a nemességből lett földbirtokosok, tisztviselők és a jobbágyságból lett parasztság világa tovább élt, rögzült konvenciói hatására pedig döntő módon határozta meg az egyének gondolkodását és a mindennapok viselkedésformáit.” Ily módon „két különböző társadalmi atmoszféra élt egymás mellett, a zsidóság gyakorlatias gondolkodású, modern, piaci szemlélete (annak persze sok vitatható elemével) és a hagyományos vonásokat őrző, rendies világ reminiscenciái.” S ez az állandó „érzelmi idegenkedés” teremtett alapot bárminemű antiszemita mozgalom számára, s volt egyik oka annak is, hogy „az 1930-as évek végére Zala megyében az ország egyik legerősebb nyilas mozgalma bontakozott ki”. (30, 32, 37–38.)

E széleskörűen elterjedt történetírói toposzt azért idéztük, mert véleményünk szerint óhatatlanul alakítójává vált a forrásokat egységes történetté szervező szerkesztői munkának, s kapott ily módon újabb igazolást. Sőt, mintha a kötet a két világháború közötti zsidó önreflexiók nemritkán felbukkanó elemét fogadná el nézőpontjául. A bevezető felütése ugyanis Winkler Ernő nagykanizsai főrabbi 1931-es községkerületi jelentéséből idéz, miszerint „a zsidóságnak kettős története van: egy külső, amely a zsidó közösséget körülvevő társadalom és kor viszonyait tükrözi, úgy, ahogy az a zsidóságra hatott. Ha ez a történet sűrű, vagyis eseményekben gazdag, akkor az általában üldözést, szenvedést és kirekesztést jelent. A zsidóság belső története pedig saját kultúrtörténetével azonos.” Majd hozzáteszi: „az e kötetben található dokumentumgyűjtemény a *történetek okán* kénytelen jórészt az előbbiből meríteni”. (5, kiemelés tőlem – Cs.T.)

S valóban, már a kronologikus rendbe szedett források keletkezési idejük szerinti számszerű megoszlása is ezt a képzetet keltheti. A 250 sorszámozott dokumentum közül ugyanis 177 az 1938 és 1945 közötti időszakból való (ebből 112 1944-es datálású), meghatározó többségüket pedig – az egész kötetre jellemzően – az állami és önkormányzati adminisztráció: a főispán, az alispán, a főszolgabírók és a polgármesterek iratai teszik ki. Úgy tűnik tehát, hogy a diszkriminatív intézkedéseket bemutató dokumentumok sorozatából legfeljebb a képzetekből és ítéletekből konstruált, a politikai akaratok szerint kontextualizálódó, deperszonalizált érték- és mentalitásrendszerekről kaphatunk képet, a személyes kapcsolatok, az egyéni stratégiák és normák megannyi árnyalata helyett.

Az utóbbiak sem maradnak azonban teljesen rejtve a dokumentumokat olvasók előtt. Csak néhány példát említve, számos kormányfőtanácsosi és egyéb kitérítésre való felterjesztésben a kiválóság alapja a sikeres kereskedői, vállalatigazgatói vagy bankári karrier, ami mintha az ettől idegenkedő „rendies világ” teóriáját árnyalná. (158–159, 169–171, 213–214, 239–240.) De erről győzhet meg a nagykanizsai izraelita hitközség által fenntartott felsőkereskedelmi iskola értesítője, mely szerint az 1931–32-es évben a tanulók szüleinek csaknem 40%-a (49 fő) köztisztviselő és egyéb közalkalmazott volt. (227–228.) Vagy az eddig jószerivel kvantitatív módon használt viriliszjegyzékeket böngészve, s elfogadva, hogy a rang és presztízs kifejezésére is kitűnően alkalmas névsorok vidéken a városi középosztályt reprezentálták, akkor abban keresztény és zsidó nagybirtokosok, továbbá vállalkozó polgárok, tisztviselők, valamint a felekezetenleg ugyancsak változatos összetételű, képzett

értelmiség egyaránt helyet kapott. (187–192, 225–227, 281–283.) Miként azt a nagykanizsai izraelita nőegylet báljainak a keresztény notabilitások, illetve „felekezeti különbség nélkül a társadalom minden rétege” felé nyitottsága is kifejezésre juttatta. (199–201.)

De a falusi kispolgárság – kétségtelenül szerényebben dokumentált – világában ugyancsak a személyes kapcsolatok sokszínű változataira következtethetünk. Zalaszentgróton az egyébként „keresztény és erős nemzeti érzésű” szabómester és rőfös-kereskedő izraelita cégekkel való üzleti együttműködésére, vagy a kiskomáromi földbirtokos „lobbizására” a helyi szatócs engedélyének meghosszabbításáért, amelyek utóbb, eredeti társadalmi-gazdasági kontextusaikból kiszakítva nyertek politikai értelmezést. (262–263, 306–309.)

Ezek alapján úgy véljük, hogy a mindennapok világában, a mikrotörténet analitikus szemléletével – ha le is kell mondani a hazai zsidóság egységes történetének megalkotásáról –, mintha a szembenálló, eltérő kulturális identitású, kettős társadalom tézise kevésbé érvényesülne.

A bevezetőben utaltunk az archeográfia mostoha hazai helyzetére. Ráadásul a források összegyűjtésére és publikálására vállalkozóknak is alighanem figyelembe kell venniük, hogy – miként Reinhart Koselleck fogalmaz – „források rendelkezésre állhatnak, felbukkanhatnak, de hiányozhatnak is. És mégis kénytelenek vagyunk különféle állításokat megkockáztatni. Igen ám, de nem csak a források hiányos volta – vagy éppen, mint a legújabb történelemre vonatkozóan, a források túláradó bősége – akadályozza a történelemet abban, hogy kizárólag forrásértelmezés útján bizonyosodjék meg a múlt vagy a jelen történelméről. Minden egyes forrás, pontosabban minden egyes nyom, melyet csak a mi kérdéseink avatnak forrássá, olyan történelemre utal, amely több vagy éppen kevesebb, de legalábbis valami más, mint maga ez a nyom.” S ezt a bemutatott dokumentumkötet is igazolja.

Csíki Tamás

Rainer M. János (szerk.): Múlt századi hétköznapiak – Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról

1956-os Intézet, Budapest, 2003, 385 oldal

Az 1956-os Intézetben 2001-ben indult útjára a „hatvanas évek” program, a Kádár-rendszer repressziós és konszolidálódó időszakának mélyreható vizsgálata. A történeti irodalomban a hatvanas éveket rendszerint a konszolidáció illetve a látszólag ellenkező előjelű restauráció kifejezésekkel szokták leírni, de a korszakhoz kapcsolódóan a koegzisztencia, desztalinizáció, represszió kifejezések különböző hangsúlyú használata is elterjedt. A történetírásnak még nincs egységes képe erről a korszakról, ugyanis az elmúlt négy évtizedben éppen azt nélkülözte, ami e tudomány számára nagyon is fontos: a levéltári dokumentumok felsorakoztatását a nyilvánosság előtt, majd az ezekre épülő rendszeres érvelést és narrációt. Lényeges, hogy a rendszerhez való viszonyulást napjainkig gyakorta a tiltakozás és a nosztalgia allegóriái határozzák meg. Adódik a kérdés, hogy a vizsgált kötet szerzőinek munkái mennyire tudnak elszakadni e történeti érintettség alapján generált, a társadalomtörténeti-diskurzusban nem releváns diszpozícióktól, és mennyiben adnak új megismerési szempontokat a korszak értékeléséhez.

Ahogy a cím is mutatja a tanulmánygyűjtemény elsősorban az életvilág mikrofolymatain, az emberek hétköznapijainak vizsgálatán keresztül (is) próbálja ábrázolni a „hosszú hatvanas éveket”. A történetekben szereplő egyének életén át láthatjuk és értékelhetjük a korszakot (legyenek akár a rendszer „hősei, akár „ellenségei”). A szerkesztői bevezetőben is olvashatjuk, hogy az alapokig leásó történeti és főként társadalom- és mentalitástörténeti feldolgozások, elemzések száma nem túl jelentős. Részben ezt az úrt próbálja betölteni a válogatáskötet, amely így nem a korszak összefoglalása, inkább egyes jellemző momentumokat szeretne szemléltetni. A közel 400 oldalas munka 11 tanulmányt tartalmaz. A kötetben a (nemzetközi) nagypolitikai kontextus, a gazdasági folyamatok átalakulásán keresztül jutunk el az egyes ember és környezete érvényesülésének történeteire. A mű kulcskérdése: a politikai és társadalmi vezető réteg 1956 utáni visszarendeződésével a kontinuitás, illetve a diszkontinuitás milyen mértékben érvényesült. A hatvanas évek hatalmi gyakorlatában és hétköznapi világában mind több olyan jelenség bukkant fel, amely nem illett a klasszikus szovjet mintájú „rendszerüzemeltetés” előírásai közé, sőt, sok esetben annak ideológiai és gazdasági alapját kérdőjelezte meg – elég, ha csak a kádári életszínvonal-politikára vagy a mezőgazdaság tévesztésére utalunk.

A tanulmánykötet szerzői – Baráth Magdolna, Békés Csaba, Germuska Pál, Horváth Sándor, Majtényi György, Molnár Adrienne, Rainer M. János, Ständeisky Éva, Tischler János, Tóth Eszter Zsófia és Valuch Tibor – a korszak feltérképezésében már jelentős eredményeket tudhatnak magukénak. Láthatóan nem egy előre elkészített, teljességre törekvő és fontossági sorrendbe szedett listából merítették témáikat, hanem érdeklődésük, korábbi munkásságuk szerint választottak.

Néhány szerző (Békés, Valuch vagy Germuska) tárgyát szélesebb perspektívában vizsgálja, a többi írás javarészt esettörténeteken alapul. A mikrotörténeti vizsgálódások legalább annyit elárulnak a korszakról, mint a nagyívű politikai és gazdasági strukturális folyamatok statisztikai mutatóinak elemzései.

A levéltári források töredezettsége, néhol még korlátozott felfedhetősége a mai napig megnehezíti a korszakot kutatók munkáját. Forráshiányosságokra a szerzők közül többen is utalnak. Ezek a problémák az összes volt szocialista országra jellemzőek, a szovjet iratokról nem is beszélve. E források (és hiányaik) kiegészíthetők (és áthidalhatóak) oral history anyagokkal, narratív életútinterjúkkal. A kötet ezt is teszi, így téve eleget a minél változatosabbak a megfigyelt jelenségek, annál biztosabb a kordiagnózis elvének. A műhelymunka lenyomataként megjelent tanulmányokból érdekes, olvasmányos, és mindenképp új perspektívákat adó könyv született, amely sarokpontokat ad a hatvanas évek megismeréséhez. A munka nem elsősorban a kádárizmus mai megítélésében jelentkező téveszméket (mítoszokat) akarja cáfolni, – hiszen ez amúgy is lehetetlen feladatnak látszik – hanem szeretné rögzíteni, szemügyre venni, a kádárizmus politikai folyamatait és annak hétköznapi emberének életét, problémáit. Külön említést érdemel két lebilincselően izgalmas, tárgyában is újszerű írás. Rainer M. János írása egy állambiztonsági besúgó – aki foglalkozására nézve történetesen pszichológus – jelentésein keresztül rajzolja meg Antall József „személyiségét”, habitusát. Tischler János pedig a „meredek ívű” pártkarriert befutó (volt KB tag) Vasas Szakszervezet vezetőjét, Török István portréját tárja eléünk, aki teljhatalmának és összeköttetéseinek tudatában „megszédült”, és a – hirtelen jött – hatalommal való visszaélés (illetve a rendszer korrumpálhatóságának) egyik tipikus megtestesítőjévé vált.

Ennyit az erényekről. A könyv hibái ehhez képest csekélyek, de azért szembeötlők. Egyes tanulmányok sokadik címmel ellátott, felfrissített „konzerv” munkák. Továbbá bizonyos részterületek és vizsgálható szempontok kevésbé artikulálódtak még esettanulmányok elemzéseiben. A szerzők például szinte kivétel nélkül megemlítik az életszínvonal javítását elsődleges célul kitűző kádári legitimizációs politika meghatározó szerepét a konszolidációs folyamatokban, de a szövegekből nem derül ki, hogy a „fogyasztói szocializmus” fogalma pontosan milyen jelenségeket is takar, s mit jelentett az egyes ember életében. A további kutatások számára szükséges lesz ezen „fogyasztói szocializmus” sztereotípiáinak és formáinak átgondolása, fogalmi tisztázása és eredményeinek áttekintése. Ezek közé tartozik többek között az életmód szerkesztésének részét képező, a társasélet és szórakozás identitást formáló terei kialakulásának leírása a hatvanas-hetvenes években. Így érdekes lenne – még feldolgozatlan levéltári források vagy új interjúk anyagok bevonásával esettanulmányok, biográfiák formájában – mikrotörténeti megközelítésben vizsgálni az egyes társadalmi csoportok fogyasztási szokásait, életmódját, identitását.

Havadi Gergő

*Pető Andrea (szerk.): Társadalmi nemek képe és emlékezete
Magyarországon a 19–20. században*

A Nők a Valódi Esélyegyenlőségért Alapítvány, Budapest, 2003, 256 oldal

A Pető Andrea által szerkesztett, rendkívül változatos írásokkal jelentkező tanulmánykötet¹ nem egyetlen tudományterület eredményeire szorítkozik, hanem a *gender studies*, tehát a társadalmi nemekkel foglalkozó diszciplína mintájára irodalmárok, szociológusok, antropológusok, történészek számolnak be hipotéziseikről, kutatásaik eredményeiről.*

A kötetet olvasva igen gyorsan szembetűnik a címben ígért és a tartalomban megjelenő felfogás közötti ellentmondás. Amint kiderül, a tanulmányok valójában nem a társadalmi nemek problémájára fókuszálnak, amint azt a címben olvashatjuk, hanem főként nőkérdésekre; a nő 19–20. századi társadalmi pozíciójáról ésképéről beszélnek (Kürti, illetve a Kovács–Melegh szerzőpáros tanulmányait leszámítva). Nem csupán a *más nemek*, hanem az „alsóbb” társadalmi csoportokkal foglalkozó írások is hiányoznak a kötetből, nincs szó cseléd nőkről, parasztasszonyokról, pedig ők, valljuk be, nem marginalizált, de nem is kisszámú társadalmi csoportjait jelentették a 19–20. századi magyar közösségeknek, nem is beszélve a kisebbségekről. A kötetben tehát éppen a társadalmi nem problémájának korabeli összetettsége nem válik nyilvánvalóvá. Néhány tanulmányt kivéve az írások többsége könnyen hozzáférhető forrásokat elemez, és főleg (számarányát tekintve majdnem 70%-ban) híres asszonyaink, illetve a felsőbb rétegek közé tartozók tanulmányozását tűzi ki célul.

A könyv négy fejezetre oszlik. Az egyes fejezetek közti szemléletbeli és korszakbeli határok jól érzékelhetők. Egyrészt egy *horizontális folyamatszerűség* figyelhető meg: jól követhető az időbeli előrehaladás a vizsgált korszakok tekintetében. A 19. századi irodalomtörténettől fokozatosan haladunk a 20. századi nő történetekig, másrészt – a források természetéből és a módszerekből adódóan – egyes tudományterületek és ezek forrásvizsgálatai szempontjai követik egymást. *Vertikális* irányú változás ez: a *történelmi*, kizárólag szövegekkel, levéltári forrásokkal dolgozó vizsgáldást felváltja a szintén múltra irányuló, de még (terepmunka során) felgyűjthető emlékekkel dolgozó, főként az oral historyt alkalmazó *antropológiai* és *szociológiai* vizsgálódás, majd ugyanezen tudományterületeknek a kortárs társadalomra fókuszáló empirikus *társadalomtudományos módszerei*.

Az első tömb, amelynek címe *Nők, társadalmi nem a történetírásban és az irodalomtörténetben*, a címnek megfelelően irodalomtörténeti és társadalomtörténeti tanulmányokat tartalmaz. Tóth Tünde a régi magyar irodalom 19. századi recepciójához kapcsolódva újszerű problémafelvetéssel olvassa újra a Balassi előtti irodalmat,

* A konferencia, illetve a kötet egyike azoknak az első próbálkozásoknak, amelyek igyekeznek – intézményes háttér hiányában – az egyes társadalomtudomány-területeken dolgozókat összehozni, közös munkára fogni a gender studies területén.

1 A kötet a BKÁE Társadalmi Nem és Kultúrakutató Központja által 2002-ben szervezett *Társadalmi nem: történelem, nemzet, emlékezet* című konferencia előadásainak anyagát tartalmazza.

amelyben a szerelmi költészet hiányát az udvari szerelem ideológiájának hiányára vezeti vissza. Alapvető kérdése, hogy ennek felismerése miért fájó pontja a 19. századi nemzeti önérzetnek, illetve az ezzel járó keserű százíz milyen ideológiai, politikai tényezőkkel hozható összefüggésbe. Izgalmas kérdésfelvetés, amelyet Visnyovszki Rezső irodalomtörténeti elemzésein keresztül szemléltet.

Borbíró Fanni Teleki Blankáról írott tanulmánya (ebből a tömbből a legérdekesebb és legalaposabb elemzés) voltaképpen több életrajzi jellegű írás és memoár összevetése. Alapos forráskritikával tekinti át a rendelkezésére álló szövegeket, oly módon, hogy közben nem becsüli le egyik forrásának értékét sem. A regényízü életrajzokat is információértékű, de megkülönböztetett figyelmet érdemlő forráscsoportnak tekinti, ezeket egymáshoz, illetve a valós, vagy legalábbis valóssá konstruált élettörténethez viszonyítva helyezi el. Bár interpretációja szinte minden alkalommal forrásma-gyarázatba és életrajzi tények boncolgatásába fullad, érdeme mindenképp az életrajzi adatok könnyed kezelése, amelynek köszönhetően írása nemcsak olvasmányos, hanem újabb értelmezésül szolgál e rendkívüli élettörténethez. Talán nem merészség azt állítani, hogy egy újabb Teleki Blanka életrajzzal, értelmezéssel nézünk szembe, tanúi lehetünk annak, hogy miként alakul a történész tolla alatt egy új történet.

Holló Szilvia Andrea életrajz-értelmezése egy század eleji zsidó család izgalmas története – értelmezés nélkül. A történeten túl semmi tudományos, történetírói többletet nem kapunk. Akárcsak Palasik Mária tanulmányában, bár ő tudományos szempontból indokolttá teszi témaválasztását (a mikro- és makrotörténelem ugyan kissé elnagyolt és hibásan értelmezett bevezetésével), és elmondja tanulmánya elején: szükséges a politikátörténet mögé is látni, és a politikus férfiak mögött észrevenni a feleségeket ez esetben Kovács Béláné Tóth Irént – ezzel mintegy rámutatva a „hagyományos” magyar történetírás egyik nagy mulasztására is. Kéthly Anna története, B. Kádár Zsuzsa tollából egy férfi-politikátörténet női hasonmása, a különbség tényleg csak a főszereplő női mivolta. Következtetésében talán egy pillanatra nyilatkozik meg a személyes, saját nézőpont (amelyből kis időre előbukkan a történetíró is: hiányosságként említi, hogy Kéthly nem nevelt ki maga köré egy politikusnői gárdát). Amit viszont nem tudunk meg a történetből, éppen ez: milyen a politikusnő, miért más, mint a férfiak, hogyan éli meg saját szerepét, illetve a korabeli – maszkulin jellegű – mindennapi politikai életet.

A második tömb (*Reprezentáció és mikrotörténelem*) radikális szemléletváltozást hoz az előzőhöz viszonyítva: olyan tanulmányok következnek, amelyek már nem a nők láthatóvá tételére törekszenek, hanem új értelmezések előállítására, a történelem, az idő, a politika sajátos helyzetekre igazított újradefiniálásával. Olyan kategóriák kerülnek a társadalomtudósok bonckése alá, mint a nemiség, a házasság vagy a család.

Ebben a tömbben Kürti László lajosmizsei fényképek alapján készült vizuális antropológiai tanulmánya után Hell Judit filozófiatörténeti vázlata következik, aki magyar filozófusok: Medveczky Frigyes, Kornis Gyula, Brandenstein Béla és Hala-sy-Nagy József írásain keresztül készíti el a nemek 19. század végi viszonyával foglalkozó kritikai-filozófiai leltárát.

Gyarmati Gyöngyi az ötvenes évek filmtörténeti elemzésén át juttat el bennünket a korszak – filmek által igen jól közvetített, sőt, kötelességszerűen közvetített – moráljához. Izgalmas, jól átgondolt, de legfőképpen alapos elemzés, amely egy-egy probléma mentén haladva film és szocializmus, magánélet és állam viszonyát értelmezi. A tanulmány talán egyetlen hiányossága, hogy történetekként láttatja a filmeket, a cselekményen túl nem vezet el a képek értelmezéséhez, valamiféle vizuális „sűrű leíráshoz”. Nem látunk arcokat, színészeket, színeket, és ami fontos lehet még: nem tudunk a filmek készítésének körülményeiről, a színészek viszonyulásáról, melyek apró információkként akár irányíthatnák is az értelmezés egy-egy szálát.

A kötet talán legizgalmasabb, módszertani szempontból legletisztultabb tanulmánya Kovács Éva és Melegh Attila írása a migrációs narratívákról. A tanulmány indító kérdése nemcsak retorikai fogás, hanem a tárgyalás során probléma marad mindvégig: „Van-e egy élettörténeti elbeszélésnek társadalmi neme? Tudható-e egy ilyen elbeszélésből, hogy férfiak vagy nők mondják, s ha igen, honnan?” (175.) A szerzőpáros igennel felel a kérdésre, és megadja, szinte definíciószerűen, a férfi és a női narratíva jellemzőit, viszont a továbbiakban jelzi, hogy ezek a tulajdonságok átvehetőek és elhagyhatóak, tehát változóak. „A fenti elbeszélésmódok [ti. a férfi és a női narratívák] az adott társadalmak kulturális készletéhez tartoznak, amelyekből társadalmi nemünk kialakítása során »válogathatunk«, illetve amelyeket az uralkodó diskurzusok ránk kényszerítenek. Egyéni és társadalmi identitásunk állandó karbantartása révén erősítjük meg és termeljük újra ezeket az elbeszélési módokat. Az identitás azonban nemcsak önismeret és az élmények mindenkor-élményvalósága, hanem egyúttal a társadalmi elismerés-elismertetés kérdése, azaz az identitáspolitika alapja.” (176.) A vándorlás a társadalmi nemet problematikusabbá teszi – jelzik a szerzők következtetésként, miután erdélyiek Ausztriába, Svájcba, Magyarországra, magyar zsidók Londonba és Palesztinába vándorlásának történeteit tekintik át.

A következő fejezet (A „Nők” és a „Férfiak” világáról) két tanulmánya különleges kutatási területeket tár fel: Schadt Mária bányász nőkről és Bodnár Ilona edzőnőkről írott cikkei a női lét olyan területeire vezetnek el, amelyeket korábbi szakértők vagy elfelejtettek kutatni vagy szándékosan kerültek meg. A bányász nők munkáját a szükség teszi „férfiassá”, az edzőnők harca a karrier egyenjogúságáért a század életérzéseihez, ideológiáihoz kapcsolódik, ahhoz, hogy miként élik meg a nők a férfias szerepek viselését. Mindkét szerző életútinterjúk készítésével igyekszik minél hitelesebbé és valósabbá alakítani a történeteket. Míg Bodnár Ilonát valóban a téma egzotikuma izgatja, Schadt Mária szociológus a tudós alaposságával járja körbe a kérdést. Nem tagadja, hogy a téma kutatása nehéz, és – bár valamilyen szinten sikerül is elcsípnie a téma tabujá válásának okait – az adatközlők megszólaltatása azonban nem megy olyan egyszerűen, mint azoké az edzőnőké, akiknek életpályája fölfelé ívelő és világhírben csúcsonyosodik ki, és akik emiatt nyilvánvalóan sokkal szívesebben beszélnek magukról.

A témák speciálisan női sorsok felé való irányultságának szándékosságát megerősíti a szerkesztő, Pető Andrea záró tanulmánya is, mely az egyetlen *Az Európai Unió és a társadalmi nemek egyenlősége* című fejezetben. A szerző EU-integrációval

kapcsolatos töprengése aktuálissá teszi nemcsak a 20. század bányásznőinek történetét, hanem a középkori históriák kutatását is, bizonyítja – indirekt módon – a társadalmi nemekkel foglalkozó tudomány művelésének szükségességét, a nemek közötti egyenlőség felelőségének terhére hivatkozva.

Noha a kötet többnyire az „érdemes nőikkel” foglalkozó történelem hagyományát követi,² igen nagy érdeme, hogy ezt a történelmet/ezeket a történeteket a társadalmi nem munkamódszerével próbálja megközelíteni. Ezúttal saját történelmi példáinkon keresztül is megbizonyosodhatunk arról, amiről a társadalmi nemek elmélete szól: hogy a „nők”, hasonlóképpen a „férfiak” kategóriájához, egy változó kategória, a nemi közösségek pedig mind szinkronikusan, mind diakronikusan szabálytalan közösségek.³ Láthatjuk, hogy különböző női arcok vannak, amelyek különbözőségét csak az egyes példákon keresztül lehet megválaszolni.⁴ Nemcsak a *nőkről*, de a *magyar nőkről* sem beszélhetünk. Annál inkább pesti polgárlányokról, emigráns magyar nőkről, pécsi bányásznőkről, és folytathatnánk. A kötet jól megszerkesztett bizonyítéka ennek a próbálkozásnak.

Bokor Zsuzsa

2 Zemon Davis, Natalie: „Nőtörténelem” átalakulóban: az európai helyzet. In: Wallach Scott, Joan. (szerk.) *Van-e a nőknek történelmük?* Budapest, 2001, 95–125.

3 Riley, Denise: Van-e egy nemnek történelme? In: Wallach Scott, Joan. (szerk.) *Van-e a nőknek történelmük?* Budapest, 2001, 28.

4 Wallach Scott, Joan: Előszó a magyar kiadáshoz. In: Wallach Scott, Joan. (szerk.) *Van-e a nőknek történelmük?* Budapest, 2001, 9.

SZERZŐINK

- Béaur, Gérard (1949) történész
(Centre de Recherches Historiques EHESS)
gerard.beaur@ehess.fr
- Bokor Zsuzsa (1977) Ph.D. hallgató
(ELTE BTK Atelier Magyar–Francia Társadalomtudományi Központ)
zsbokor@yahoo.com
- Csíki Tamás (1968) történész
(Miskolci Egyetem, BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék)
bolcsiki@uni-miskolc.hu
- Majtényi György (1974) történész–levéltáros
(Magyar Országos Levéltár)
majtenyi@natarch.hu
- Schlumbohm, Jürgen (1942) történész
(Max-Planck-Institut für Geschichte – Göttingen)
schlumbohm@mpi-g.gwdg.de
- Havadi Gergő (1976) szociológus Ph.D. hallgató (ELTE TáTK)
havadigergo@freemail.hu
- Horváth Gergely Krisztián (1974) szociológus
(ELTE TáTK Történeti Szociológiai Tanszék)
hktm@ludens.elte.hu
- Horváth Zita (1970) történész
(Miskolci Egyetem, BTK, Magyar Középkori, Korajútkori és a Történelem
Segédtudományai Tanszék)
hozit@freemail.hu
- Kiss Zsuzsanna (1980) szociológus (ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti
Doktori Program)
macorkis@ludens.elte.hu
- Szekeres András (1972) történész Ph.D. hallgató
(ELTE BTK Atelier Magyar–Francia Társadalomtudományi Központ)
szekeres.a@freemail.hu
- Takács Erzsébet (1974) történész–szociológus Ph.D. hallgató (ELTE BTK – ELTE TáTK)
gomul@freemail.hu
- Vári András (1953) társadalomtörténész
(Miskolci Egyetem, BTK Egyetemes Történeti Tanszék)
var@ella.hu

CONTENTS

STUDIES

Takács, Erzsébet	The story of a debate: the relationship between historians and sociologists in fin de siècle France	5
Majtényi, György:	The power of interpretation and the interpretation of power. On the conceptual language of post-1945 social history	37

RURAL SOCIETIES

	„...my profession is the agriculture” An autobiography of Mihály Kerék	53
Gérard Béaur– Jürgen Schlumbohm	The problems of the rural societies in the German–French historiography	76
Vári, András	An English game on the Hungarian turf – the pre-history of the Hungarian Economic Society	99
Horváth, Zita	The situation of the peasantry of Zala County in the 18 th century in the light of the sources of the socage-settlement	132
Horváth, Gergely Krisztián	Social and economic hierarchy in the dical tax system based on the tax rate plan of Moson County (1838)	160
Molnár, Ágnes	Adaptive bourgeois transformation: a possible avenue of the transformation of peasant society in the 20 th century. The example of the “locusts” of Kiskanizsa	190

SOURCES AND INTERPRETATIONS

Festetics, János	The relations of peasants to their landlords in Hungary (1806)	218
------------------	--	-----

PERIODICAL REVIEW

Szekeres, András	Does the microhistory still exist? On the volumes of <i>Quaderni storici</i> (2001–2003)	224
------------------	--	-----

BOOKS

Alan R. H. Baker: Fraternity among the French Peasantry. Sociability and Voluntary Associations in the Loire Valley, 1815–1914.	235
– Kiss, Zsuzsanna	
Németh, László – Paksy, Zoltán (szerk.): Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában 1919–1945.	241
– Csiki, Tamás	
Rainer M., János (szerk.): Múlt századi hétköznapok – Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról	244
– Havadi, Gergő	
Pető, Andrea (szerk.: Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19–20. században	246
– Bokor, Zsuzsa	
Contributors	250
Contents	251
Abstracts	253

ABSTRACTS

Horváth, Gergely Krisztián: Social and economic hierarchy in the dical tax system based on the tax rate plan of Moson County (1838)

Prior to 1848 Hungary's system of taxation was of a *portialis* character, rooted in the Middle Ages. Tax was levied as a lump sum by the Diet and was distributed among the Counties according to the number of their homesteads (*portas*). Rather than establishing tax on the basis of income and industry, this system taxed the assets on the basis of the so called *dicas*. Each taxable asset had its value in *dicas* (Lat. "dica" = notch). The amount of the tax imposed on the county was decided by the number of registered *dicas*, this yielded the amount of tax payable for a single dice. The correlation between the amounts of the various assets and the dice value was established by the counties themselves. The paper reviews the operation and dysfunctions of the feudal system of taxation and the contemporary criticism directed against it, then moves on to analyzing the 1838 Assembly debate of Moson County in the North-Western extreme of Hungary and depicts the various standpoints taken in the issue of the establishment of the tax rate unit. Moson was one of the counties of Hungary with the most advanced market development during the first part of the 19th century. The purpose of the study is to use the debates about the tax rate to demonstrate that the feudal county strove to ease the central burdens on its subjects and to allocate more weight to taxing industry in the areas where the market had developed (e.g. carriage, leases).

Horváth, Zita: The situation of the peasantry of Zala County in the 18th century in the light of the sources of the socage-settlement

My paper examines the peasant society of Zala County through the sources generated during the socage-settlement, especially peasants' testimonies and the socage register. Fortunately the sources analyzed have been relatively well preserved in the Zala County Archives; in place of the missing ones I used the material of the *Departmentum Urbariale* of the Archives of the Governor-General's Council in the Hungarian National Archives.

In the 18th century, Zala County consisted of six districts, many villages, 23 market towns, and had no free royal towns. Among its landowners we find such large holders as the Esterházy-family, whose ducal line owned over 80 settlements (the Alsólendva,

Csobánc, and Lenti estate), and a number of villages in the county belonged to the earldom's Pápa-Ugod-Devecser estate. At the time of the socage-settlement, the Muraköz estate formerly owned by the Zrínyi-family belonged to the Count Althann-family, and the Count Csáky-family and the Batthyányis also had significant estates (the Belatinc estate and the Kanizsa-Homokkomárom and Szentgrót estates). Beside these, there were some well-off medium holders, many smallholders with a few plots, and an abundance of lesser and peasant nobility with partial plots. The dues of the serfs were as diverse as the estate structure of the county. Priority to the socage-settlement more than half of the serfs were villeins free to move, only the lesser part were permanent bondmen. Prior to Maria Theresa's unified urbary, the system of dues were governed by custom, urbary or contract. According to the prevalent view among the authorities on the subject, the position of serfs paying dues on the basis of a contract was the most favorable, as they paid a cash tenure in lieu of a part or the entirety of their dues. Taxation on the basis of contracts was very widespread in Zala County, too, which consisted of either cash only, or (rarely) labor rent, or, most often, of villeinage and cash. At the same time the rate and composition of custom-based taxation was also very similar. Communities only very rarely had urbaries prior to the socage-settlement. Contractualists were always free to move, while among those paying taxes according to custom, there were both villains with free movement and permanent bondmen. In general we may say that the status of the freedom of movement also implied more favorable taxation, but the status of permanent bondmen was not necessarily worse, i.e. the dues born by the serfs in a given community did not automatically correlate with their status. The geographical location, natural resources, the person of the landlord and, probably, the customs going back for decades or centuries were more important in the determination of the dues to be provided by the serfs. The authorities almost always regard the socage-settlement as positive, and, taken in its entirety, it probably did hold more advantages than drawbacks. Nevertheless, it has to be said that the sources generated during the socage-settlement indicate that in Zala County the situation of the serfs had been more favorable prior to the settlement than afterwards, even though the purpose of the settlement had been to ease the burdens.

Majtényi, György: The power of interpretation and the interpretation of power. On the conceptual language of post-1945 social history.

The statistical sources and sociological studies dealing with the era of socialism cannot be used automatically to depict the stratification of society as the language and concepts used by the contemporary works of the period are strongly permeated by the ideology of the past system. The conclusions of the historical works on state socialism – seemingly well grounded and referenced – are often not only based on the processes examined but on the past and changes in the conceptual framework of

sociology. Our present knowledge about the society of the age is, to a large extent, based on these concepts, too.

It is this lack of conceptual self-reflection of historiography that explains that while several historians believe to be discussing social reality, in actual fact they are interpreting categories formulated in the wake of various party decrees. The automatic acceptance of the conclusions of the sociological works created in the various periods led to a historical image of the development of Hungarian society according to which this society was homogenized in the fifties, then gradually transformed from the sixties onwards, with further differentiation during the coming decades. Individual interpretations could only reach limited publicity during the period and could exert but a slight influence on social discourses: through its conceptual-linguistic dictatorship and the power of interpretation, the party –state was able to monopolize its own interpretation. Unless we are able to uncover the effects of the identity policy that lastingly created the virtual reality of socialist society, unless we recognize the nature and operation of the various discourses of power and science, we cannot reach an understanding of the period's phenomena. Therefore, the question is not only whether the individual experiences of the age appear, or even can appear at all on the discursive levels of historical and sociological conceptualization, but also the extent to which the effects of these discourses transformed the empirical world of individuals.

Molnár, Ágnes: Adaptive bourgeois transformation: a possible avenue of the transformation of peasant society in the 20th century. The example of the “locusts” of Kiskanizsa.

The paper focuses on and summarizes the principal idea of its author's PhD thesis, while reflecting on the dispute about the peasantry that has once again intensified since the completion of the thesis and adding a number of new research results.

The paper analyzes the 20th century changes in Kiskanizsa's society in the context of the discourse of the bourgeois transformation of the peasantry both in the period between the two World Wars and during the time of socialism, as well as following the change of political system. The reason for this is that the strong sense of identity of the gardening “locusts” of Kiskanizsa is strongly determined by their achievements in adapting to the market economy.

Despite this, however, entrepreneurship in agriculture has only begun to emerge during the last one and a half decades, and only within a narrow and increasingly professional group of gardeners.

As regards the previous – socialist – period we may only speak of bourgeois transformation if we take into account those economic and social processes that go beyond agriculture. It is this viewpoint that makes it apparent that small-scale agricultural production is only a tool to open up the way toward the acquisition

of other forms of (economic and cultural) capital. That is, the attempts to reach bourgeois status are achieved outside of the sphere of agriculture and, moreover, by the use of such tools as cannot be termed capitalist, which is why the process is coined as "adaptive bourgeois transformation".

Takács, Erzsébet: The story of a debate: the relationship between historians and sociologists in fin de siècle France

My paper examines the relationship between sociology and historiography in France at the turn of the century. Durkheimian sociology rapidly evoked the opposition of a part of contemporary historians, others, however, believed that the methodological and epistemological approaches used by sociology could be profitable in the field of history, too. I analyze and place into context first the two works regarded as the reference points of the debates between 1903-1908 (Charles-Victor Langlois and Charles Seignobos, *Introduction aux études historiques* and Seignobos, *La méthode historique appliquée aux sciences sociales*), and then move on to the famous article written in reply to these (François Simiand, *Méthode historique et science sociale*). Of the texts generated by the disputes whose participants were, among else, Gustave Bloch, Émile Durkheim, Gustave Glotz, Henri Hauser, Paul Lacombe, Paul Mantoux, Seignobos and Simiand, several problems may be gleaned that provide valuable food for further thought to contemporary social scientists, too, in both the area of epistemology (e.g. historical fact vs. historians' bias, causality or the question of a the individual and the collective) and methodology (e.g. comparative and narrative historiography).

Vári, András: An English game on the Hungarian turf – the pre-history of the Hungarian Economic Society.

The Hungarian Economic Society was one of the strongest lobbies in the last third of the nineteenth century. Here we have a look at its inception in the 1820-ies. This was not at all of an economic nature. The predecessor was an informal society of aristocrats and great landowners organizing horse-races. This friendly informal gathering has evolved slowly and gradually into a regular association. The gradual character was itself a pointer to the fact, that there was an effort to be made here. On the one hand, the transformation went in the direction of formal association, something that was not quite the usual aristocratic societal form. On the other hand, although the gentlemen were in every land and in every age horse-lovers, here the Hungarian aristocrats did need to learn a new set of social roles, a body of technical knowledge and – a "culture".

They have learnt from England and the English aristocrats, consciously and continuously, the word “imitate” would not be amiss here. Therefore, the present paper starts by taking a look at the development of the enthusiasm of the English aristocracy for sports, games and specifically, for horse-racing in the Napoleonic period and afterwards. It seems that there was indeed a deeper meaning of these fashions, and it had to do with a certain unease emerging in the traditional aristocratic social role.

The importer of these fashions into Hungary was always held to be Count István Széchenyi, but as a matter of fact there were a number of other lords participating in the same effort. It is conspicuous, when looking at the social structure of the different informal societies and bodies of associations promoting horse-racing in Hungary, what a large proportion was made up by members of court society or high-ranking officers. By the same token, in the Hungarian races there were always quite a number of the aristocratic families from the Western half of the Empire, and vice versa there was a substantial group of Hungarian aristocrats represented in the races and clubs in the Austrian half of the Empire.

All that suited the plans and designs of Count Széchenyi fine. Horse racing was meant by him to be the field of individual self-perfection, an area of moral and social accomplishment and rejuvenation of the aristocracy that Count Széchenyi thought to declining in every way, and to be one of a number of ways of bringing together and civilizing Hungarian society. The success of a society for horse-racing was probably ensured by the patronage of the aristocracy in the first place and the avowed non-political nature of the society in the second. By about 1834 the society was, on account of its membership and income, a success. But at the same time there was a new agenda emerging: horse and sheep breeding, that was starting to take even further away from a passion for horses and the fun of racing towards the more serious business of developing a backward economy.

A KORALL szerzőinek!

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, recenziókat fogad el közlésre, kizárólag az alábbi formai feltételek teljesítésével. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek, továbbá azt, hogy anonim külső lektort kér fel a kézirat tartalmi vizsgálatára.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük kivonata, a lap példányainak elfogyta után pedig az egész cikk az Interneten (www.korall.org) is megjelenik. (Amennyiben ehhez szerző nem járul hozzá, úgy azt írásban jelezze a szerkesztőségnek.)

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen öt, recenzió esetén három példány átvételére jogosult.

A kézirati szöveget lemezen (MS Word 97, 98, 2000, XP) kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve egy kinyomtatott példányt, mely megegyezik a fájl tartalmával. (Előzetes cikk változatot, bemutatkozó részletet elég e-mailben csatolt fájlként elküldeni a korall@mailbox.hu címre.) Amennyiben később javít még a szerző, úgy azokat egyértelműen, korrekktúrajelekkel a nyomtatott példányon jelölje. Célszerű a táblázatokat, ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált *láb*jegyzet funkcióját használják. Minden szerzőtől – idegen nyelvű fordításra – kérünk egy kb. 1000 leütés terjedelmű rezümét is.

A korrekktúra javítási mintáját lásd: Révai Nagy Lexikona (Bp. 1915, reprint 1993) „korrekktúra” címszavánál (12. kötet, 58–59. oldal).

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni.

Kéziratot nem őrzünk meg.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést *lábjegyzetben* kérünk feltüntetni.

Az irodalmi hivatkozások a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (pl. Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (pl. Berger–Luckmann 1998: 104–105.)

A forráshivatkozások a forrástípusnak (levéltári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári források esetében kérjük, hogy a második előfordulástól kezdve rövidített formában hivatkozzon a szerző, s a rövidítés módját az első hivatkozásnál jelezze. (pl. első hivatkozásnál: Somogy Megyei Levéltár (= SML) Főispáni iratok (= Fi) 13789/1935. – további hivatkozások esetén: SML Fi 1852/1937.)

A tanulmány után először a felhasznált levéltári, könyvészeti és egyéb források (pl. interjú: ki készítette, kivel, mikor) sorolandók fel. Például:

FORRÁSOK

- Vas Megyei Levéltár, Alispáni iratok 1931–1937.
Nemzeti Sport 1925–1935.
 Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső.
 (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételes felsorolásban, abc-sorrendben. Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

- Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest
 Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest
 Kiss, Attila 1977: *Avar Cemeteries in County Baranya. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary II*. Budapest [– idegennyelvű írásmód].

[Tanulmánykötetből:]

- Gróh Dániel 1994: Építéstörténeti megjegyzések a limes Visegrád környéki védelmi rendszeréhez. In: Lőrinczy Gábor (szerk.) *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. Szeged, 239–247. [oldalszámmal!]
 Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.) *Mágnások, birtokosok, címerlevelese. /Rendi társadalom – polgári társadalom 9./* Debrecen, 219–227. [sorozat nevét egyenes zárójelben normál betűvel!]

[Folyóiratból:]

- Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* 29. 1. 80–94.
 Ecsedy István 1990: Dombay János (1900–1961). *Baranya* 3. 2. 168–170.
 [mindig jelezzük a kötet-, füzetszámot, valamint az oldalszámokat, esetleg az évfolyamot is!]

[Évkönyvből:]

- Dombay János 1959: Próbaásatások a villánykövesdi későrézkori lakótelepen. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 55–74. [oldalszámmal!]

[Lexikonszócikk:]

- ‘Korallok’ szócikk. In: *Révai Új Lexikona* 12. kötet, Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

- Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.
 [Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva. Amennyiben az újságcikk egy szakirodalmi/irodalmi cikket jelöl, a hivatkozott irodalmak között tüntessük fel. Ha azonban forrásként használjuk (pl. szövegelemzésre, adatforrásként stb.), a források jegyzékében szerepeltessük azt!]

[Kéziratok:]

Katádfay Tihamér 1966: *Legnagyszerűbb gondolataim*. Kézirat. (Vas Megyei Levéltár, Kézirattár 551. sz.)

[A lelőhely (pl. OSZK Kézirattár) megjelölése fontos. Amennyiben forrásként használjuk, akkor oda kerüljön. Ha tudományos műként, akkor kötethez hasonlóan a hivatkozott irodalmak között tüntessük fel.]

[Megjelenés alatt álló publikáció:]

Gyáni Gábor 2001: Érvék a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* 3–4. megjelenés előtt

[Idegen nyelvű publikációnál előre kerül a családnév, több szerzős mű esetén (hosszú) kötőjellel választjuk el a szerzőket (szerkesztőket):]

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth century*. Liverpool

EGYÉB

- Kerüljük a p., pp., o., old., i.m., ld. c. rövidítéseket!
- Ügyeljünk az elválasztójel (-) és a kötőjel (–) helyes használatára! (Számok, évszámok, oldalszámok közé „–” jelet rakjunk!)
- Az idézeteket csak e jelek közé: „” írjunk! Idézetben belüli idézet »...« jelek közé kerüljön!
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző) (A Ford.) (Kiemelés tőlem), esetleg a szerző monogramja zárójelben
- A % jel mindig tapad a számhoz!

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI:

Korall Szerkesztősége –

ELTE TÁTK Szociológiai Intézet Történeti Szociológia Tanszék

1117 Budapest, Pázmány P. sétány I/a B. ép. 2129.

(1) 209-05-55/6874; korall@tla.hu, www.korall.org

Czoch Gábor, g.czoch@tla.hu

Horváth Gergely Krisztián – főszerkesztő, hktm@ludens.elte.hu

Granasztói Péter, grana@neprajz.hu

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Lengvári István, lengvari@lib.pte.hu

Pozsgai Péter, peter.pozsgai@bkae.hu

Sasfi Csaba, sasfics@freemail.hu

Szegedi Péter, szegedi.peter@forsense.hu

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Budapesti Teleki Téka
1088 Baross u. 1.

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6/8.

Írók Boltja
1061 Andrásy út. 45.

Kis-Magiszter Könyvesbolt
1053 Magyar u. 40.

Kódex Könyvárúház
1054 Honvéd u. 5.

Osiris Könyvesbolt
1053 Veress Pálné u. 4–6.

Pont Könyvesbolt
1051 Nádor u. 8.

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

MISKOLC

Egyetemi Könyvesbolt
3515 Egyetemváros

PÉCS

Bagolyfészek Könyvesbolt
7621 Ferencsek u. 27.

Széchenyi Könyvesbolt
7624 Rókus u. 5.

Konferenciafelhívás

A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület
2005. évi konferenciáját

A társadalmi tér

címmel augusztus 26-27-én tartja

A tér és az idő kérdése különösen sokat foglalkoztatja a történészeket az utóbbi időben. Ezt felismerve tűzte egyesületünk 2003-ban Kőszegen rendezett tanácskozásának napirendjére az idő történeti problematikáját. Ezúttal a tér múltjának a megvitatását állítjuk középpontba szokásos évi konferenciánkon.

A tér fogalma látszólag magától értetődő, és ezért többnyire reflektálatlanul marad. Hiszen minden emberi tevékenység helyhez kötött entitás, ez a hely, tehát a térbeliség viszont ritkán vonja magára a történész figyelmét. Kivételnek számít a településtörténet: a város- és falutörténet-írás köteleességszerűen sokat foglalkozik a tér egy-némely vonatkozásával. Ma már azonban nem elégedhetünk meg a települési tér szűkre szabott fogalmával, számot kell vetni a térbeliség általánosabb jelentésével is.

E tekintetben, szerencsére, nem vagyunk teljesen magunkra hagyatva. Az *Annales* történészei már korábban utat vágtak a tér történeti elgondolása terén. Fernand Braudel például a *Mediterráneum* című munkája első kötetét kizárólag a tér, a földrajzi problémák taglalásának szentelte. A munka szerkezetét vázolja Braudel kijelenti: eljutottunk „a történelem síkokra bontásához..., más szavakkal a történelmi időn belül egy földrajzi, egy társadalmi és egy egyéni idő megkülönböztetéséhez, vagyis az embernek személyek egész sorára való szétbontásához” (5. o.). Világos, hogy a tér Braudel számára nem pusztán fizikai voltában, hanem elsősorban történelmi-emberi minőségében, a tér ember általi elsajátítása és használata okán kap kiemelt figyelmet. Ahogy ő maga fogalmaz: „könyvünk első részében egyfajta földrajzi szemlélet érvényesül, amely elsősorban az emberi tényezőket vizsgálja. Ez egyúttal, sőt elsődlegesen egyfajta történelemszemléletre irányuló törekvés is” (15. o.).

Egyértelmű különbséget kell tehát tenni a tér fizikai, valamint mentális (fogalmi) alakja és értelme között. A tér, természetesen, elsőként fizikai valóság, olyasmi, amiről érzékszerveink, döntően a látás segítségével szerzünk közvetlen tapasztalatokat. A tér kiterjedése, alakja és felépítése pusztán fizikai adottságnak tűnhetne, ha nem tudnánk, hogy emberi használat révén, annak végső eredményeként nyeri el társadalmi kiterjedését, alakját és felépítését. A már használt vagy épp csak használatba venni kívánt tér képezi tehát az embertudományok érdeklődésének a tárgyát.

A történelmi múlt a térbeliség különböző formáit kitöltve és azokat megteremtve folyt. Következésképpen a legváltozatosabb térképzetek és térfogalmak voltak (és vannak ma is) forgalomban, melyek eredményei és egyben okai is a tér bizonyos

módon való használatának. Ha ezúttal a települési tér fizikai valóságát és fogalmát idézzük, és a népességkoncentrációt (a várost) említjük példaként, megállapíthatjuk: számtalan térbeli alakzat és térképzet tárható fel a történelem tanulmányozása során. Erről ad számot a várostörténész morfológiai vizsgálódásai nyomán, kimutatva a hierarchikus városhálózatok létét és sajátosságait, illetve az egyes városok belső települési rendjét (szegregáció, zónarendszer). S ez izgatja akkor is, amikor a városi tapasztalat tényeire kérdez rá, hogy feltárhassa a mentális térképek világát.

A város azonban egyike csupán a szóba jövő lehetséges példáknak, s pusztán azért említettük éppen ezt, mert vele kapcsolatban keletkezett ez ideig a legtöbb (történelmi) tudás a tér historikumáról. A tér kutatási problémaként ugyanakkor közös feladvány minden humán- és társadalomtudomány számára. Ha a településtörténet szoros szimbiozist alkot a földrajztudománnyal, az is kétségtelen, hogy a térképzetek múltjáról legtöbbet a képi megjelenítések révén tudhatjuk meg; ez a történetírás és a művészettörténet közötti kapcsolatokat erősíti. Nem mellőzhetők ugyanakkor a térbeliség élményének azok a szöveges megnyilatkozásai sem, mellyel történetesen a szépirodalom szolgál számunkra; ez okból az irodalomtörténet-írás is nagy segítségünkre lehet a tér történeti megismerése során. Az emberi téralkotás és az ember térbeli tájékozódásának a megismeréséért az eddig mondottakon túl a néprajz, valamint a kulturális antropológia tette talán a legtöbbet; ezen tudományok eredményeinek a bekapcsolása nélkül sem léphetünk érdemben előre. S akkor még mindig nem szóltunk arról, hogy a térészlelés lelki folyamatairól a pszichológia ad kimerítő módon számot, ami nyilvánvalóvá teszi a pszichológiai tudás nélkülözhetlenségét a tér kérdései iránt érdeklődő történész számára.

A tér, ez a túlzottan is szerteágazó, kétségbeejtően szétfolyó probléma ilyenformán egyidejűleg számos tudomány nézőpontjából értelmezhető és vizsgálható. Ami ígéretes perspektívát nyit a történeti tér kutatásában a multidiszciplinaritás számára. Mindez azonban problémákat is okoz, sőt olykor veszélyeket is rejthet magában. Előállhat ugyanis az a helyzet, hogy a tér különféle tudományok nevében fellépő kutatói nem értenek majd szót egymással és pusztán elbeszélnek egymás mellett.

Konferenciánkat szervezve arra törekszünk, hogy maximálisan kiaknázzuk a vázolt helyzetből fakadó kétségtelen előnyöket, egyúttal pedig lehetőleg minimalizáljuk a diszciplináris széttagolódás okozta lehetséges hátrányokat. Ennek érdekében arra törekszünk, hogy fókuszáljuk a tanácskozás tárgyát. E célból előzetesen körvonalazzuk, hogy milyen konkrét témákban látnánk szívesen a konferenciára előadással jelentkezőket. Az alábbi témalista nem jelenti azonban egy már előre szigorúan rögzített szekció beosztási tervet, arra szolgál csupán, hogy orientáljuk a téma majdani előadóit.

1. Települési rend: falu-, város- és tanyarendszerek

- A településtörténet konvencionális témája a településformák hálózatának és hierarchiájának a rekonstruálása egy adott időszakban, valamint annak nyomon követése,
- hogy miként alakult a települési egységek térbeli hierarchiája az idő függvényében.
- A történeti földrajzzal szorosan érintkező kutatási terület művelői makro léptékben vizsgálják a tér, mint lakott hely topográfiáját annak érdekében, hogy rekonstruálják a települési hálózatokat, és magyarázatot adjanak az e formák mögött ható erők természetére és változásaik fő irányára.

2. A városi tér formája és belső rétegzettség

- A 20. század elején a chicagói városszociológia kezdeményezte a modern nagyvárosi tér, mint lakóhely alakjának, jellegzetes társadalmi egységeinek, valamint a köztük végbemenő népesség-folyamatoknak a beható vizsgálatát.
- Az inkább csak a lakóhelyi elkülönülésre (a szegregációra) irányuló, idővel történetivé tágult érdeklődés újabban mind gyakrabban egészül ki a hétköznapi és az ünnepi térhasználat történeti-antropológiai vizsgálatával. Ez utat nyit a tér mint hatalmi kérdés felvetésének is, ami Foucault ösztönzésének köszönhető. Ő volt, aki sürgette a tér, mint hatalom történetének a megírását, melynek egyaránt része a geopolitikai stratégia, valamint a lakás, az építészeti térszerveződése.

3. Határ, határmódosítás, határátlépés

A nemzeti és etnikai tér szigorú lehatároltsága fizikai és szimbolikus értelemben egyaránt a modern kor nemzetállami fejlődésének az eredménye. A francia történetírásban nagy hagyománya van a nemzeti tér földrajzi megteremtését rekonstruáló kutatásoknak. Nálunk főként a népiségtörténet, valamint a Domanovszky-féle uradalomtörténet-írás vetette fel elsőként a regionális léptékű történeti vizsgálódás lehetőségét. Mivel nemzet és etnikum nem esik mindig egybe maradéktalanul, az őket elválasztó határ átlépése (puszta átléphetősége) égetően fontossá lesz a birodalmi, és kivált a nemzetállami keretek közt élő népesség számára. A „természetes” regionális egységek belső integrációját időnként megbontó nemzeti és/vagy etnikai határok kérdése így olykor politikai üggyé is válik. Ez szüli a határsértés fogalmát és mindennapi gyakorlatát. Ez a téma (is) bő lehetőséget kínál a vándorlás jelenségének a vizsgálatára.

4. A tér szimbolikus fogalma

A tér használatában realizálódó térbeliség a tér előzetes és egyúttal a használat során létrejövő térfogalmat, térképzetet és a tér szimbolikus fogalmát feltételezi. A fejünkben megszerkesztett tér (a mentális térkép), a terek szimbolikus jelentéssel való felruházása (pl. a szakrális tér), a tér rituális használatba vétele (ceremoniális tér), vagy a térfoglalás szimbolikus jelentése (utcai tüntetés) egyaránt erre a kognitív és mentális térre utal. Ezek a térstruktúrák „elbeszélnek” adott hely (pl. a város) kulturális, társadalmi életrajzát, kifejezik az egyének és közösségek identitását és egyúttal megjelenítik az adott hely emlékezetét is.

5. A tér reprezentációja

A kreatív művészetek, mindenekelőtt az építészet, a festészet, a fényképészet, a film, a szépirodalom stb. a tér és a térbeliség ábrázolásával olykor közvetlenül (épített környezet), olykor pedig közvetve megalkotja bennünk, térhasználókban a tér élményét, s eközben észrevétlenül formálja is a történész által tárgyszerűnek elgondolt, vagy ilyennek tetsző térbeliséget. A kreatív művészet a tér (pl. a városkép) vizionálásával nem a valóság hű tükrét adja, hanem maga hozza létre ezen térbeli „valóságot”, mint olyas valomit, amely értelmet (rendet, funkciót) rejt magában. Ez kölcsönöz nagy jelentőséget a tér művészi (és a tömegkultúrában szintúgy) képződő imaginárius fogalmának.

IRODALOM:

- Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Tér és történelem*. Budapest, 2002.
- Braudel, Fernand: *A Földközi-Tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. Budapest, 1996. I. k.
- Crary, Jonathan: *A megfigyelő módszerei. Látás és modernitás a 19. században*. Budapest, 1999.
- Cséfalvai Zoltán: *Térképek a fejünkben*. Budapest, 1990.
- Faragó Kornélia: *Térrányok, távolságok. Térdinamizmus a regényben*. Újvidék, 2001.
- Foucault, Michel: *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. New York, 1980.
- Gurevics, A. J.: *A középkori ember vilásképe*. Budapest, 1974.
- Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940)*. Budapest, 1998.
- Hall, Edward T.: *Rejtett dimenziók*. Budapest, 1975.
- Keményfi Róbert: Az etnikai tér és a nemzetállamiság eszméje. *Tabula* 1999, 2 (2). 3–27.
- Kerékgyártó Béla (szerk.): *A mérhető és a mérhetetlen. Építészeti írások a huszadik századból*. Budapest, 2000.
- Keszeg Vilmos: Határ, határmódosítás, határátlépés. Történetek a kisebbségi sorsról. *Néprajzi Látóhatár* 2004/3–4. 41–87.
- N. Kovács Tímea – Böhm Gábor – Mester Tibor (szerk.): *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatókban*. Budapest, 2005.

Takáts József: A tér és az idő nemzetiesítése és az irodalmi kultuszok. In: Kalla Zsuzsa – Takáts József – Tverdota György (szerk.): *Kultusz, mű, identitás*. Kultusztörténeti tanulmányok 4. Budapest, 2005.

Tér és Társadalom 1990/3–4.

Timár Lajos (szerk.): *A brit gazdaság és társadalom a XVIII-XIX. században*. Válogatás a brit történeti földrajzi iskola írásaiból. Debrecen, 1999.

Az előadásokat 20 percesre tervezzük.

A konferencia helyszíne és időpontja:
Alsólendva (Szlovénia), 2005. augusztus 26–27.

A jelentkezések és egyoldalas szinopszisok beküldési határideje:
2005. június 1.

Jelentkezését küldje Gyáni Gábor címére
(MTA Történettudományi Intézet, Bp. Úri u. 53. 1014).

E-mail: gyanigabor@invitel.hu
gya8632@ella.hu

Az előadókat arra kérjük, hogy részvételi szándékukat a Vas Megyei Levéltár szervezőinél is jelezzék. Ugyanezt kérjük azoktól is, akik a konferenciára nem előadóként jelentkeznek, de részt kívánnak azon venni.

Várható érkezési időpontjukat, szállás- és étkezési igényüket juttassák el 2005. június 1-ig Tilcsik György (Vas Megyei Levéltár, 9700 Szombathely, Hefele Menyhért u. 1. Pf. 78.)

E-mail: tilcsik.gy@mail.vaml.hu
hetenyiné@mail.vaml.hu címére.

Az így kialakult végleges konferencia-programot, valamint az elszállásolással és az étkezéssel kapcsolatos befizetési csekkeket Szombathelyről küldjük meg minden jelentkezőnek.

Várható költségek:

Szállás: Tolár/fő/éj

Étkezés: reggeli Tolár/alk.

 ebéd Tolár/alk.

 vacsora Tolár/alk.

A konferencia és az Egyesület további híreit a Hajnal István Kör honlapja közli:
<http://hajnalkor.fw.hu/>

Felhívás

A Sahin-Tóth Péter Történettudományi Közhasznú Alapítvány
pályázatot hirdet a

Sahin-Tóth Péter Díj

elnyerésére fiatal történészek számára
2005

A pályázat feltételei: A Sahin-Tóth Péter Díj olyan magyar vagy külföldi kutatóknak ítélt oda, akiknek PhD disszertációja a középkori és kora újkori magyar és/vagy európai történelem, művészet-vagy művelődéstörténet tárgykörében készült magyar nyelven. A Díj idegen nyelven írt PhD disszertációval is elnyerhető, amelynek témája a középkori vagy kora újkori magyar történelem, művészet-vagy művelődéstörténet, illetve amely a magyar és egyetemes történelem kapcsolataival, összefüggéseivel foglalkozik. A Díj összege a 2005. évben 250 000 Ft (adómentes).

A Díj elnyerése érdekében pályázatot nyújthatnak be a pályázat kiírásának nap-tári évében legfeljebb 39. életévüket betöltő kutatók, akik PhD-disszertációjukat ezen évben vagy az azt megelőző két évben védtek meg.

Pályázni lehet a PhD-disszertáció egy kinyomtatott és bekötött példányának, továbbá a két opponensi vélemény egy-egy példányának postai úton a Kuratórium-hoz (1013 Budapest, Attila út 6. félem. 4.) történő beküldésével. A beküldött disszertációkat az értékelés után az Alapítvány visszaküldi a pályázóknak.

A pályázatok beküldésének határideje: a tárgyév október hó 1. napja.

A Díjat a Kuratórium minden évben az Alapítvány
névadójának születésnapján,
november 28-án adja át
a nyertesnek.

A Sahin-Tóth Péter Történettudományi Közhasznú Alapítványról és a pályázatról további részletek tudhatók meg a www.Sahin-hist-fund.hu honlapon.

SZÁZADVÉG

Új folyam, 35. szám

Mű-émlék-mű

K. Horváth Zsolt: Harc a szocializmusért szimbolikus mezőben

Apor Péter: Előkép: a Tanácsköztársaság emlékezete a Rákosi-rendszerben

Államálmok

Karácsony András: A konzervatív forradalom utópiája a két háború közötti Németországban

Romsics Gergely: Habsburg és Ständestaat. A legitimizmus politikai stratégiái a harmincas évek Ausztriájában

Párbaj

Etzioni–Scruton-vita: Kommunitárius álmok

Századvég-szövegelő

Kerekasztal-beszélgetés a kapitalizmusról